CULTURAL AND CHRONOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PREHISTORIC SITE BELOGRADETS, NORTHEASTERN BULGARIA

Viktoria D. PETROVA[*]
Evgenia NAYDENOVA[**]

Cuvinte-cheie: *neoliticul târziu, chalcolithicul timpuriu, faza de tranziție de la neoliticul târziu la eneoliticul timpuriu, nord-estul Bulgariei, cultura Sava, cultura Polianița.*

Keywords: *Late Neolithic, Early Chalcolithic, the transition phase from the Late Neolithic to the Early Eneolithic, North-eastern Bulgaria, Sava culture, Polyanitsa Culture.*

Rezumat: *Situl arheologic Belogradeț este situat în nord-estul Bulgariei, în partea de sud a platoului Stana, lângă satul Belogradeț, regiunea Varna. Acesta a fost cercetat prin săpături arheologice de salvare în cursul anului 2020. Pe o suprafață de 3.700 m² au fost înregistrate 15 complexe arheologice, în principal gropi săpate în nivelul antic și în steril. Ceramica descoperită în sit prezintă o combinație de elemente caracteristice perioadei finale a neoliticului târziu cu elemente noi, tipice pentru ceramica eneolitică timpurie. Aceste caracteristici, precum și absența decorului cu grafit, permit încadrarea cronologică a sitului Belogradeț în faza de tranziție de la neoliticul târziu la eneoliticul timpuriu (4954–4722 cal. BC.). Orizontul cronologic reprezentat la Belogradeț acoperă perioada tranziției de la Boian-Giulești la Boian-Vidra la nord de Dunăre, de la Usoe II la Sava în regiunea Mării Negre și reprezintă probabil primele faze nestudiate ale culturilor Sava și Polianița.*

Abstract: *The Belogradets archaeological site is located in North-eastern Bulgaria, in the Southern part of the Stana plateau, close to the village of Belogradets, Varna region. It was researched through rescue archaeological excavations in 2020. On an area of 3.700 sq.* m., *15 archaeological features were registered, mainly pits dug into the old land surface and the virgin soil. The pottery represents a combination of previous Late Neolithic elements and nascent Early Chalcolithic traditions. These marks, together with the lack of graphite decoration, indicate that the archaeological site Belogradets existed during the transition from the Late Neolithic to the Early Chalcolithic (4954–4722 cal BC). The chronological horizon present in Belogradets covers the time of the transition from Boyan-Giuleşti to Boyan-Vidra on the northern bank of the Danube, from Usoe II to Sava in the Black Sea region, and probably represents the understudied first phases of the Sava and Polyanitsa cultures.*

[*] Viktoria D. PETROVA: National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences; e-mail: viki5rova@yahoo.com

[**] Evgenia NAYDENOVA: Historical museum Oryahovo; e-mail: evgenia_ar@abv.bg

The archaeological research of the Neolithic and Chalcolithic periods in North-eastern Bulgaria dates back to the second half of the 20th century and with greater or lesser intensity continues to this day. An important place in these studies is occupied by the Belogradets archaeological site. It complements the cultural and chronological characteristics of this still poorly studied region in terms of the changes occurring with the transition to the Chalcolithic era at the beginning of the V millennium BC.

Geographical characteristics

The archaeological site is situated within the territory of the village of Belogradets, Varna region and is located in the Southern part of the Stana plateau. The plateau is 25–28 km long from North to South and is 10–12 km wide (**Fig. 1**), consisting of Lower Cretaceous marls and limestone. Its altitude is 441 m. Its Western and Southern slopes descend steeply towards Provadiyska river and its left tributary, Kriva river. To the Southeast it smoothly lowers to the valley on Zlatina river (left tributary of the Provadiyska river), and to the East it connects with the Dobruja plateau. To the North the plateau gradually towards the Ludogorie plateau[1].

History of investigations and stratigraphy

Archaeological excavations took place in 2020 in connection with the construction of a gas pipeline, a part of the extension of the gas transmission infrastructure of the Republic of Bulgaria. The site was registered due to the presence of concentrations of burnt daub, ceramic fragments and numerous flint concretions, revealed after the removal of the surface layer, which has a thickness of 30–40 cm. The studied area is 3700 sq. m.

As a result of the research, the following stratigraphy was recorded (from bottom to top):

– Virgin soil – in the Southern part of the site it is located at a depth of 30–40 cm and contains flint concretions. To the North, it is at 1–1.20 m depth and the flint concretions gradually decrease and disappear.

– Gray–brown thick layer of about 30 cm thickness-it represents the old land surface in which the archaeological features were dug into. It contains flint concretions and lacks archaeological materials.

– Dark brown surface layer, between 40 and 60 cm thick, which covers the archaeological remains. The upper part of this layer (30–40 cm) is affected by modern agricultural activity.

Archaeological features

Fifteen archaeological features were excavated – mainly pits dug into the old land surface and the virgin soil. They are grouped in two separate concentrations located at the two ends (Southern and Northern) of the investigated area (**Fig. 2**). The distance between the two groups is about 40 m.

The pits in the Southern, higher, part of the site have round or oval openings,

[1] MICHEV *et alii* 1980, p. 465.

the sizes of which vary from 1.20 to 4.80 m. Their walls are sloping and their bottoms, up to 1m in depth, are uneven. Feature No. 4 is peculiar and it consists of three hollows (**Fig. 4.1, 4.2, 4.3**). Flint concretions and various flint artefacts have been found around and inside the hollows, while ceramic fragments and small clay and bone objects are very few in number.

Only the northernmost feature of the Southern group represents a concentration of massive burnt daub, which probably marks a building. Its outline and boundaries were not found and its Eastern part extends beyond the planned exploration area. The layer containing the burnt daub and the layer beneath it, containing archaeological materials, have a total thickness of 40–50 cm. The burnt daub pieces are poorly preserved; however, some of them show traces of split timbers, stakes and rods.

The pits in the Northern part of the site have oval openings measuring from 1 to 1.80 m. Their walls are sloping and their bottoms are uneven. The depths vary from 0.65 to 1 m. An exception is a large oval pit (feature no. 7). It has an area of around 60 sq. m and dimensions of 7.5 × 8 m. Five smaller hollows were excavated in the bottom. They contain a large quantity of ceramic fragments, flint artefacts and small finds.

The Northern group of pits is distinguished from the Southern group by the presence of burnt daub in their contents, together with ceramic fragments, animal bones and flint artefacts were discovered along with the it. Presence of flint concretions, characteristic of the Southern part of the site, was not noticed here.

Pottery

In general, the pottery from all excavated archaeological features shows similar traits. It presents both Late Neolithic elements and details typical of the Early Chalcolithic (according to the Bulgarian chronology). It is the decoration of the vessels that preserves the Late Neolithic tendencies, while the forms indicate early Chalcolithic changes. Typical example of the presence of characteristics from both periods is the complete absence of graphite ornamentation, on the one hand, and the prevalence of lily-shaped vessels, on the other.

The most characteristic Late Neolithic element is the channelled decoration, which consists of parallel straight or arched lines (**Fig. 3.1–5; 5.3**). Late Neolithic traditions are also visible in the lines of parallel piercings (**Fig. 3.9**), the staggered incised squares (**Fig. 3.8; 5.2**), as well as the combination of parallel channels and a double line of alternating piercings (**Fig. 3.6**). Channelled and pierced decoration flourished during the Late Neolithic period and continued into the Early Chalcolithic in new variants and combinations with other decorative techniques. Analogies can be pointed out in the pottery of various Late Neolithic cultures. The closest parallel is phase II of the Usoe culture, also defined as Protosava, because of the first appearance of elements that are typical of the Early Chalcolithic Sava culture[2]. It was then in the eponymous settlement of the culture that the shape defined as a lily vessel appeared[3].

[2] TODOROVA, VAJSOV 1993, dwgs. 76–77, 128.

[3] TODOROVA, VAJSOV 1993, dwg. 76. 3.

A fragment ornamented with a row of incised triangles deserves special attention (**Fig. 3.7; 5.4**). Similar decoration is well represented in the pottery of the Boyan–Giuleşti type. The presence of a chess ornament on a rectangular field (**Fig. 3.8; 5.2**), executed by removing the clay, also points to a similar analogy (Giuleşti, Gălăţui–Movila Berzei)[4]. It is important to note that both decorative motifs continued to be used and developed during the Boyan-Vidra phase.

The characteristic features of the Early Chalcolithic dominate the pottery from Belogradets. Regarding the forms, these are the lily-shaped dishes (**Fig. 4.1, 4; 5.6**), the bowls with cylindrical mouth and rounded or biconical lower part (**Fig. 4.10**) and the necked shouldered bowls (**Fig. 4.6, 11, 13**). The pottery assemblage contains also stands for dishes (**Fig. 4.7**), hollow pedestals (**Fig. 4.12; 5.8**) and bottoms from biconical cups. In terms of ornamentation, incised decoration is present (**Fig. 4.1–2, 6–9, 12**) and a development of the motifs executed by incising and removing the clay, as well as a continuation of the use of white inlay, is found. Single fragments are decorated with alternating triangular stabs connected with a horizontal incised line (**Fig. 4.5; 5.1**). Motifs with alternating incised bands and bands of the original vessel surface are well represented. Their combination with the chess ornament, in which the arrangement of the squares has different variants can also be seen. A typical motif is the diagonal row of squares with the original surface of the vessel against the background of stripped bands (**Fig. 4.14; 5.5**). An additional decorative element is the colouring with red ochre on the inner part of the mouth of the vessels, as is the case with the fragment of a cup (**Fig. 4.2**).

Corresponding analogies for the pottery from Belogradets, can be found in the finds from a number of sites from the beginning of the Chalcolithic. It is important to emphasize, however, that the indicated analogies are of a general nature, since for the chronological horizon in which Belogradets is located there is not yet enough research to provide the possibility for comparison. The presented comparisons refer to published material from a later period, when graphite was well represented in the decoration of pottery.

Lily-shaped vessels were found in the tell near Provadia[5], Golyamo Delchevo, IInd horizon[6] and Bourgas from the Black Sea region[7]. They are also distributed in the Maritsa culture area. An example of this is the Racheva mound, Yambol region[8]. Similar shapes of bowls, cups, necked shouldered bowls, hollow pedestals and stands are characteristic for the pottery assemblages from the tell at Polyanitsa and Radingrad–Polyanitsa culture[9] and from the settlements near Bogata and Vidra-Boyan–Vidra culture[10]. Parallels with the mentioned settlements are partially established for the decorative techniques and motifs used in Belogradets. Both to the North and to the South of the Danube, the motifs of cut strips, crossed sometimes

[4] COMŞA 1957, fig. 2–3; NEAGU 2003, p. 100, pl. XLVIII.
[5] NIKOLOV, LYUNCHEVA, SAMICHKOVA 2021, fig. 32. 2.
[6] TODOROVA 1975, taf. 11. 12; 15. 5.
[7] KLASNAKOV 2011, fig. 9.1; 10.
[8] TODOROVA 1986, pl. 13.
[9] NAIDENOVA 2011–2012, fig. 3–7.
[10] COMŞA 1974, fig. 33–34.

by a row of squares, as well as the various motifs in the form of the Bulgarian letter "Г" are known[11].

The decoration on one vessel fragment, consisting of strips with alternating stamped squares (**Fig. 4.3; 5.7**) deserves attention. A similar ornamental motif is known from the pottery of the Maritsa culture in the Drama–Merdjumekia tell[12].

Chronology

The combination of previous Late Neolithic elements and nascent Early Chalcolithic traditions, as well as the lack of graphite decoration characteristic for the pottery presented, indicate that the Belogradets site existed during the transition from the Late Neolithic to the Early Chalcolithic. This dating is supported by six radiocarbon dates, AMS measurements on animal bones[13]. Radiocarbon ages were calibrated using calibration curves IntCal20[14] and calculated to calendar age ranges using OxCal v4.4.4. dataset (**Fig. 6**).

Five of the radiocarbon values outline the chronological interval 4954–4722 cal BC (**Fig. 6**). Apart from them, one date (SUERC–96467, 4616–4455 cal BC, *91.5% probability*) stands out from the general picture, as it is related to the beginning of the Late Chalcolithic. It does not match the relative chronology of the pit in which it was found (feat. 13). This intrusive sample ended up in the pit as a result of modern farming activities and derives from archaeological features from the beginning of the Late Chalcolithic, located nearby, but outside the studied area. Another date originating from the same pit (SUERC–101412, 4906–4888 cal BC, 88.3% probability), falls within the general interval and confirms the proposed relative dating.

Conclusion

Given the limited amount of pottery and the small number of radiocarbon measurements, it is difficult to definitively determine whether there is a gradual chronological development of the Belogradets archaeological site. This possibility can be confirmed or rejected by future studies with more archaeological material and a larger series of dates.

The study of the Belogradets archaeological site points toward the existence of a local community group that developed at the very beginning of the Early Chalcolithic, when there was a continuation of Late Neolithic traditions and a transition to new Chalcolithic trends, while graphite decoration was not yet in use. Combining elements from the Late Neolithic and the Early Chalcolithic can also be noted in the pottery from the neighbouring site of Gradishte, located to the West, and whose chronological interval of 5036–4714 cal BC includes the end of the Late Neolithic[15]. The chronological horizon presented in Belogradets and Gradishte covers the time of the transition from Boyan- Giuleşti to Boyan–Vidra on the northern

[11] COMȘA 1959, fig. 2–3.

[12] Fol *et alii* 1989, taf. 4.1.

[13] They were prepared at the Radiocarbon Laboratory, Scottish Universities Environmental Research, Centre AMS Facility, Scotland (SUERC).

[14] REIMER *et alii* 2020.

[15] PETROVA, NAYDENOVA 2022, p. 11–12.

bank of the Danube, from Usoe II to Sava in the Black Sea region. Based on all the data known to up to present, it can be assumed that this horizon represents the understudied first phases of the Sava and Polyanitsa cultures.

The established, although quite general, analogies define the cultural characteristics of the Belogradets archaeological site as a synthesis of influences from the South, North and the West. The Stana Plateau was a contact area whose inhabitants developed a local flint production and maintained active relations with the neighbouring communities.

BIBLIOGRAPHY

COMȘA 1957 – E. Comșa, *Stadiul cecetărilor cu privire la faza Giulești a culturii Boian*, SCIV 8/1–4 (1957), p. 27–48.

COMȘA 1959 – E. Comșa, *Săpături de salvare la Bogata și Boian (r. Călărași, reg. București)*, Materiale și Cercetări Arheologice 5 (1959), p. 115–125.

COMȘA 1974 – E. Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974.

FOL *et alii* 1989 – Al. Fol, R. Katinčarov, J. Lichardus, F. Bertemes, I. Krastev Iliev, *Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983–1988)*, Bericht der Römish-Germanischen Komission 70 (1989), p. 5–128.

KLASNAKOV 2011 – M. Klasnakov, *Sondazhni razkopki na selisthna mogila Burgas prez 2008–2009 г. (predvaritelno saobshtenie)*, Arheologija 2 (2011), p. 73–84.

MICHEV *et alii* 1980 – N. Michev, C. Mihaylov, I. Vapcarov, S. Kiradzhiev, *Geografski rechnik na Balgaria*, Sofia, 1980.

NAIDENOVA 2011–2012 – E. Naidenova, *Comparative Analysis of the Early Chalkolithic Pottery from Radingrad with Synchronous Villages of the Lower Danube*, Oltenia 18–19 (2011–2012), p. 13–26.

NEAGU 2003 – M. Neagu, *Neoliticul mijlociu la Dunărea de Jos cu privire specială asupra Centrului Munteniei*, Calarași, 2003.

NIKOLOV, LYUNCHEVA, SAMICHKOVA 2021 – V. Nikolov, M. Lyuncheva, G. Samichkova, *Specialized salt production at Provadia-Solnitsata in the 6th and 5th millennia BC and its socio-economic implications*, Sofia, 2021.

PETROVA, NAYDENOVA 2022 – V. Petrova, E. Naydenova, *Neu data on the transition to the Early Chalcolithic from the research near Gradishte Village, Shumen District, Northeast Bulgaria*, Oltenia 29 (2022), p. 9–18.

REIMER *et alii* 2020 – P. J. Reimer, W. E. N. Austin, E. Bard, A. Bayliss, P. G. Blackwell, Ch. Bronk Ramsey, M. Butzin, H. Cheng, R. Lawrence Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughen, B. Kromer, S. W. Manning, R. Muscheler†, J. G. Palmer, Ch. Pearson, J. van der Plicht, R. W. Reimer, D. A. Richards, E. Marian Scott, J. R. Southon, Ch. S. M. Turney, L. Wacker, F. Adolphi, U. Büntgen, M. Capano, S. M. Fahrni, A. Fogtmann-Schulz, R. Friedrich, P. Köhler, S. Kudsk, F. Miyake, J. Olsen, F. Reinig, M. Sakamoto, A. Sookdeo, S. Talamo, *The IntCal20 Northern hemisphere radiocarbon age calibration curves (0–55 Cal kBP)*, Radiocarbon 62/4 (2020), p. 725–757 (DOI:10.1017/RDC.2020.41).

TODOROVA 1986 – H. Todorova, *Kamenno-mednata epoha v Balgaria*, Sofia, 1986.

TODOROVA *et alii* 1975 – H. Todorova, St. Ivanov, V. Vasilev, M. Hopf, H. Kvitta, G. Kol, *Golyamo Delchevo*, Razkopki i Prouchvania 5 (1975), Sofia.

TODOROVA, VAJSOV 1993 – H. Todorova, I. Vajsov, *Novokamennata epoha v Balgaria*, Sofia, 1993.

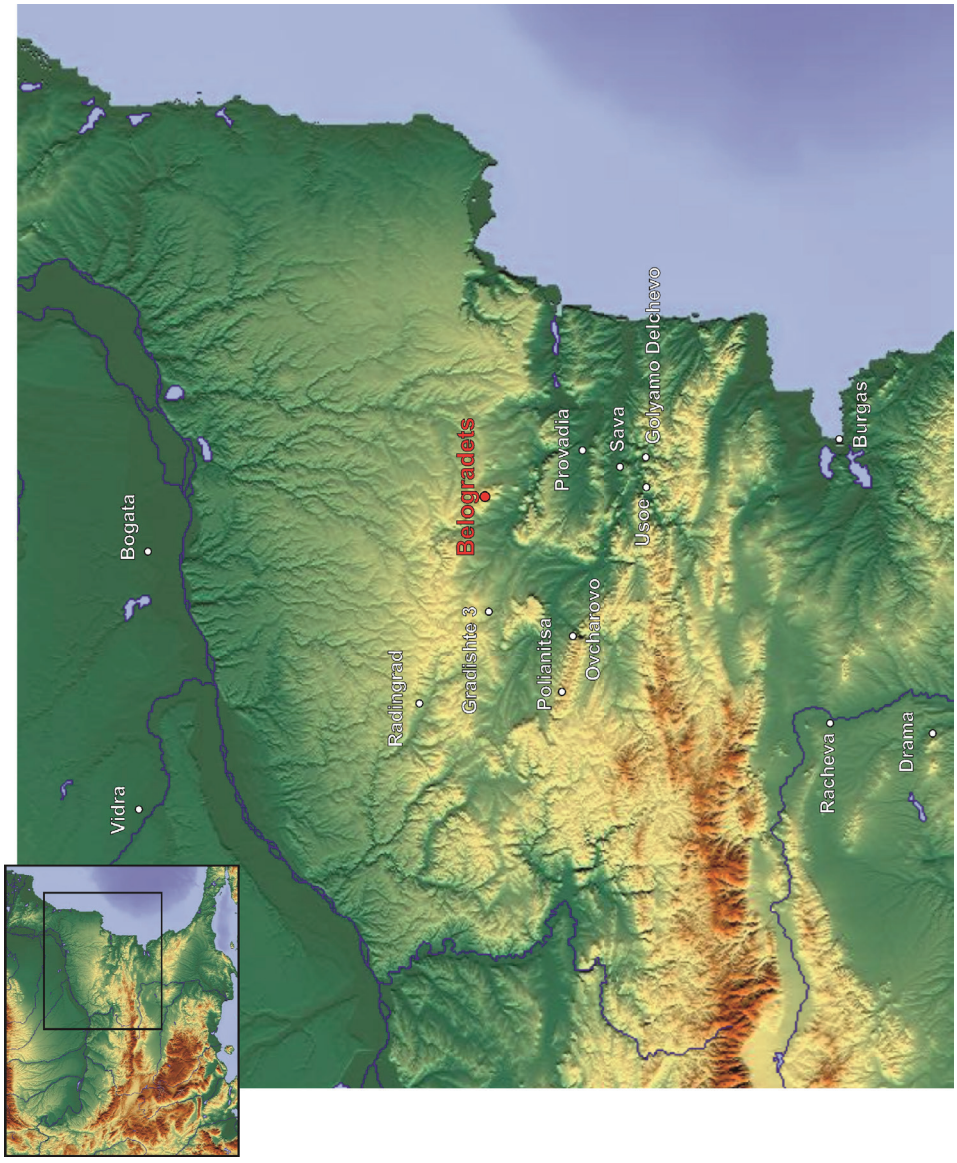

Fig. 1. Map of the sites mentioned in the text.

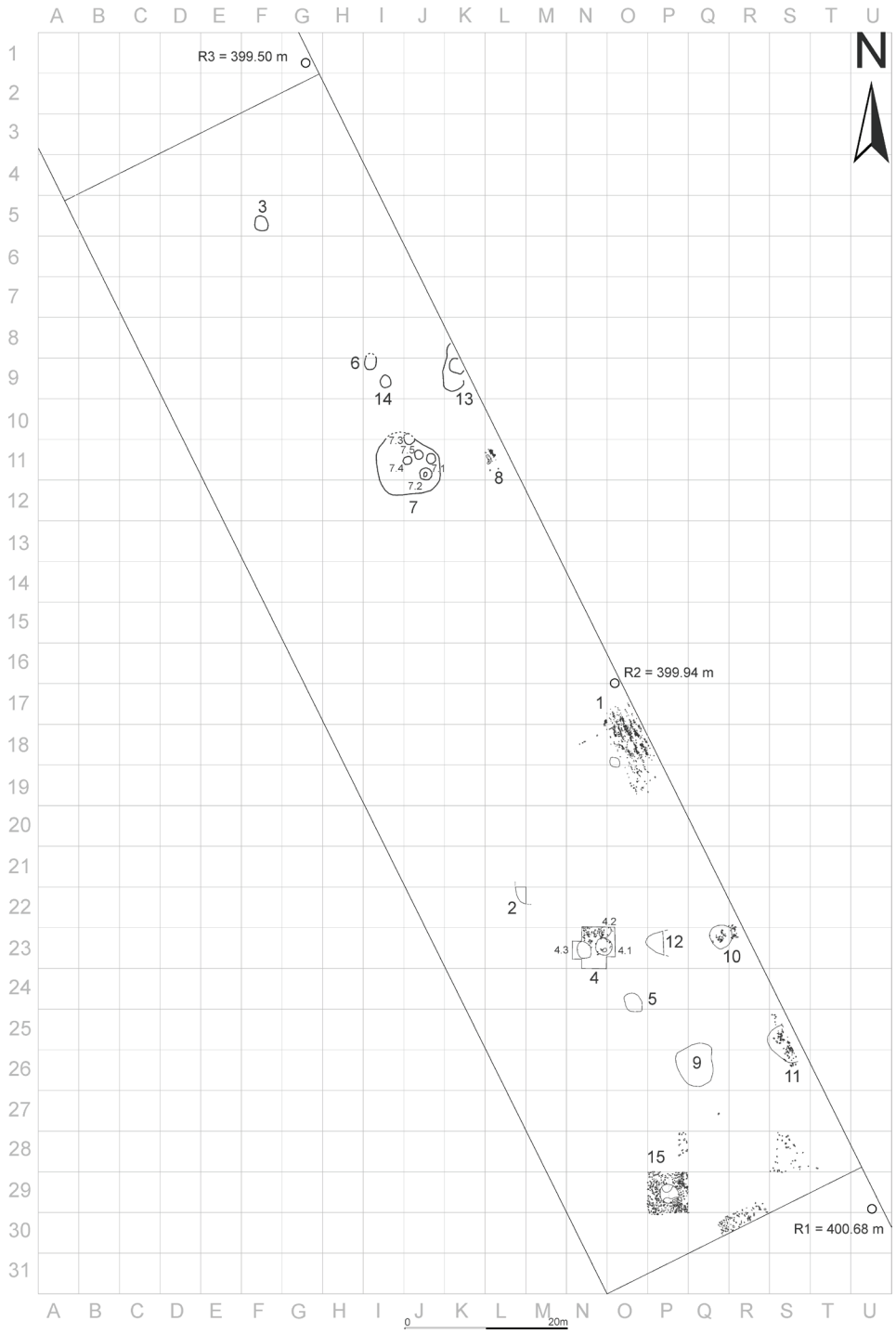

Fig. 2. Plan of the archaeological site Belogradets.

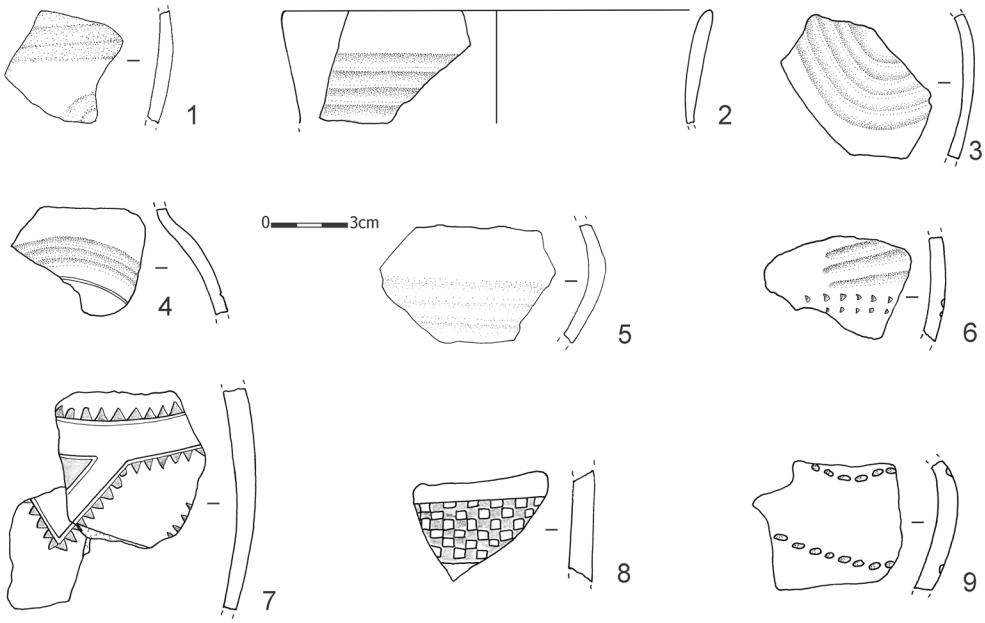

Fig. 3. Late Neolithic pottery. Feature 1 (5), feature 7 (1, 3, 7–9), feature 10 (2, 4), feature 11 (6).

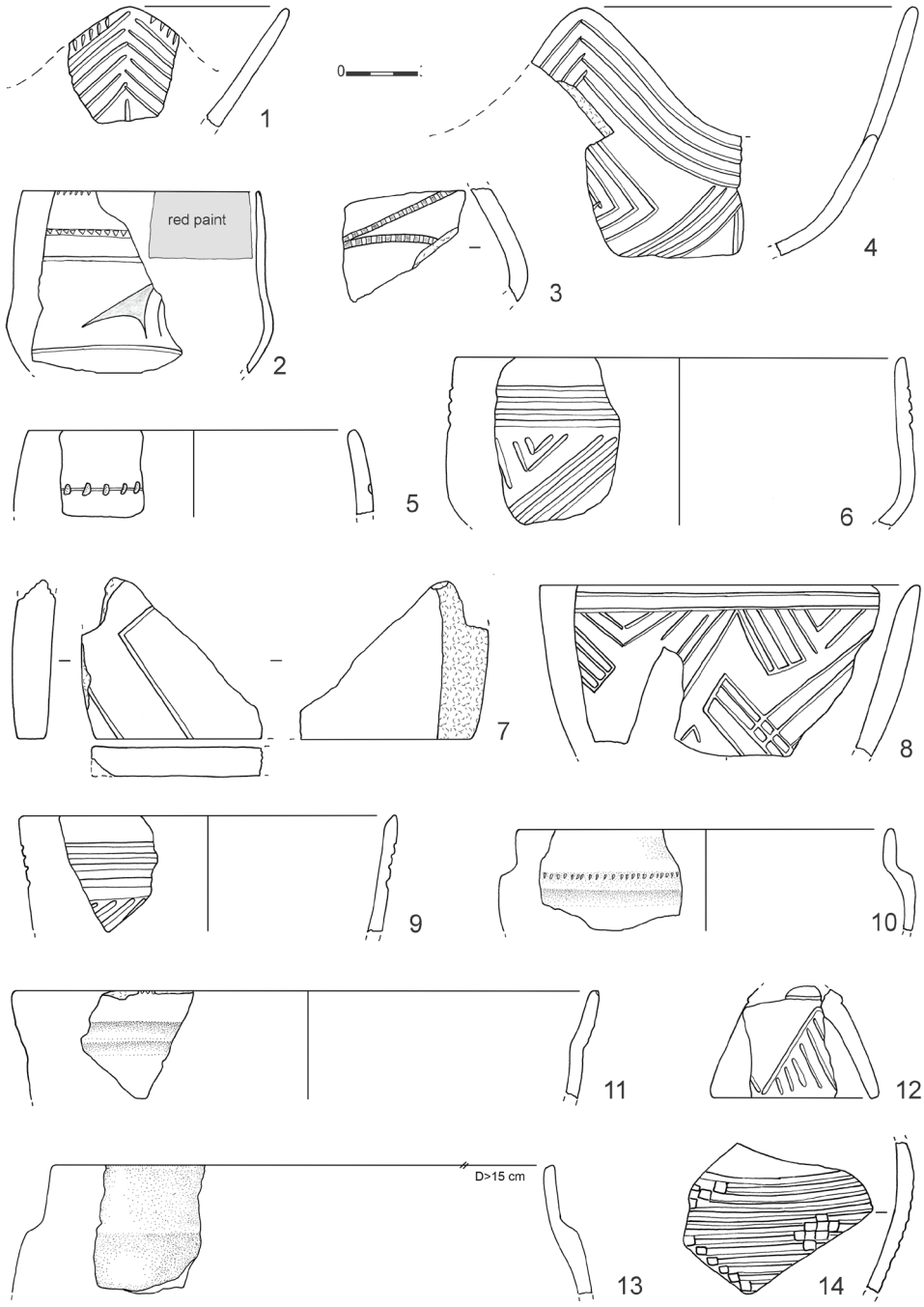

Fig. 4. Early Chalcolithic pottery. Feature 7 (1–2, 5, 7–8, 10–11, 13–14), feature 10 (3, 12), feature 11 (4, 6, 9).

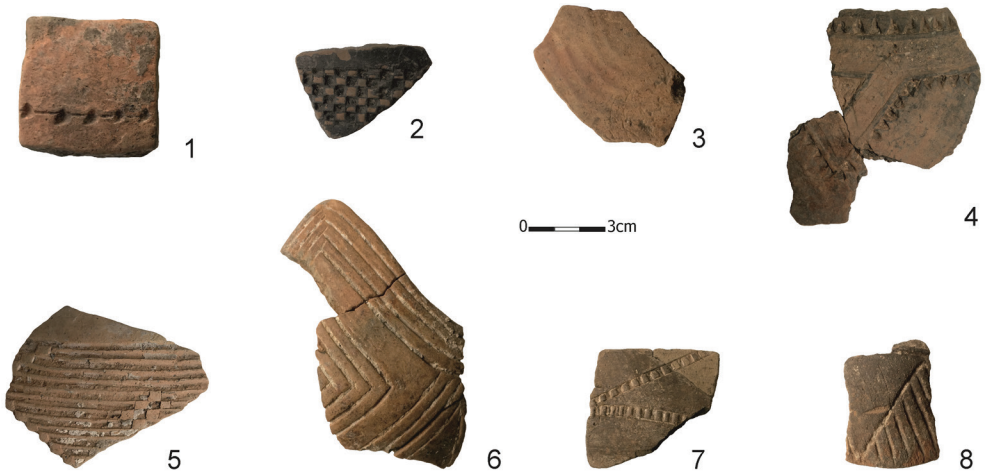

Fig. 5. Pottery. Feature 1 (5), feature 7 (1–5), feature 10 (7–8), feature 11 (6).

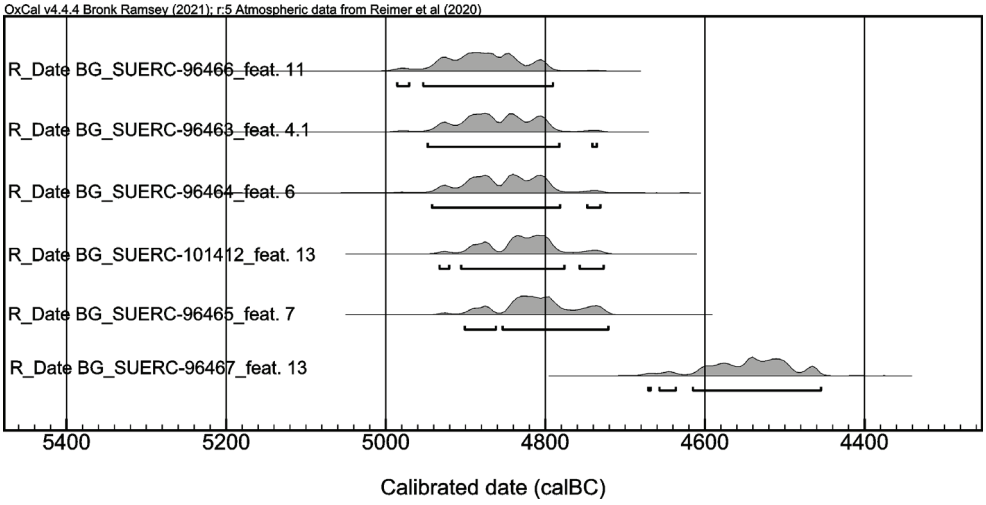

Fig. 6. Radiocarbon data and calibrated age ranges.

CULTUL CHARITELOR LA CYZIC

Remus Mihai FERARU[*]

Cuvinte-cheie: *cult, Charite, Cyzic, sanctuar, portic.*
Keywords: *cult, Charites, Cyzic, sanctuary, portico.*

Rezumat: *Studiul are ca obiect cultul Charitelor (Χάριτες) atestat la Cyzic. Ne propunem să evidențiem ipostazele sub care erau venerate Charitele la Cyzic și atribuțiile acestor zeițe în cea mai importantă colonie milesiană din Propontida. Cercetarea noastră se bazează pe analiza a două documente epigrafice. Un decret onorific în cinstea unei anume Apollonis, datat în secolul I a.Chr., menționează un sanctuar (Charitesion) consacrat Charitelor. O epigramă de la sfârșitul secolului al III-lea sau de la începutul secolului al II-lea a.Chr., care fusese gravată, se pare, la Cyzic, atestă porticul Charitelor. Charitele sunt considerate în general zeițe care personifică grația, frumusețea și recunoștința. La Cyzic, cultul Charitelor era asociat cu recunoștința și concordia civică. Sanctuarul Charitelor era un lăcaș de cult deschis tuturor cetățenilor Cyzicului care puteau să admire statuile și obiectele expuse acolo. Charitesion-ul din Cyzic este pe de o parte, un loc al darului, binefacerii, recunoștinței și implicit al comuniunii dintre cetățeni, pe de altă parte un simbol al unității și identității cetății. Acest sanctuar se găsea în imediata vecinătate a agora-ei, ceea ce demonstrează dimensiunea prin excelență politică a cultului Grațiilor, în calitatea lui de simbol al coeziunii dintre cetățeni. De asemenea, practicarea cultului Charitelor este modalitatea prin care comunitatea civică a Cyzicului își manifestă recunoștința față de zei.*

Abstract: *The study focuses on the cult of the Charites (Χάριτες) attested at Cyzicus. We aim to highlight the forms under which the Charites were worshipped at Cyzicus and the attributions of these goddesses in the most important Milesian colony of Propontida. Our research is based on the analysis of two epigraphic documents. An honorary decree for of a certain Apollonis, dated to the 1st century BC, mentions a sanctuary (Charitesion) dedicated to the Charites. An epigraph dating from the late 3rd or early 2nd century BC, apparently engraved at Cyzicus, attests to the portico of the Charites. Charites are generally regarded as goddesses personifying grace, beauty and gratitude. At Cyzicus, the cult of the Charites was associated with gratitude and civic concord. The sanctuary of the Charites was a place of worship open to all citizens of Cyzicus who could admire the statues and objects displayed there. The Charitesion of Cyzicus is, on the one hand, a place of giving, benevolence, gratitude and, implicitly, of communion between citizens, and, on, the other hand, a symbol of the unity and identity of the city. This sanctuary was located in the immediate vicinity of the agora, which demonstrates the quintessentially political dimension of the cult of Graces as a symbol*

[*] Remus Mihai FERARU: Universitatea de Vest, Timişoara; e-mail: remusferaru@yahoo.fr

of cohesion between citizens. Likewise, the practice of the cult of the Charites is also the way in which the civic community of Cyzicus showed its gratitude to the gods.

Charitele (Χάριτες) numite „Grații" (*Gratiae*) de către romani sunt considerate în general zeițe care personifică grația, frumusețea și recunoștința. Numele comun a acestor divinități, Χάριτες, este fără îndoială cu mult mai vechi decât numele individuale pe care ele le poartă și care variază de altfel în funcție de cetate. Χάριτες este o formă de plural a termenului abstract χάρις („grație") care trimite la ideile de strălucire, frumusețe, favoare, veselie și plăcere[1]. Numele acestor divinități evocă grația în multiplele sale forme de manifestare: grația înfățișării fizice, frumusețea; grația gestului și a atitudinii, talentul și noblețea; grație conferită de o faptă deosebită, gloria; favoarea făcută sau oferită, recunoștința sau gratitudinea, bunăvoința; încântarea sau bucuria[2]. Așa cum afirmă, pe bună dreptate, Vinciane Pirenne-Delforge, „Charitele erau asociate cu un ideal estetic și etic care caracteriza foarte de timpuriu viața *polis*-ului grec"[3].

Izvoarele literare transmit diferite tradiții cu privire la originea și genealogia Grațiilor. O tradiție transmisă de către Pausanias le atribuie Grațiilor o origine solară: „Antimachos spune că ele sunt fiicele lui Aegle (Αἴγλη, « strălucirea Soarelui ») și ale Soarelui"[4]. Potrivit unei alte tradiții, Grațiile descind din Dionysos, zeu solar, și aveau împreună cu acesta din urmă un altar comun în Olympia[5]. Majoritatea poeților și mitografilor antici consideră că Grațiile erau fiicele lui Zeus și ale Eurynomei, o zeitate străveche, fiica lui Okeanos, căreia îi era închinat un templu situat într-un loc inaccesibil din Arcadia[6]. Acestei genealogii principale a Charitelor i se adaugă o serie de legende care le înfățișează pe zeițe drept fiicele Nopții și ale lui Erebos[7], ori ale Lethei, râul infernal al uitării, ori ca fiicele Hecatei și ale lui Hermes[8].

Din punct de vedere mitologic, nu este aproape nimic de spus despre aceste divinități, al căror caracter individual este foarte puțin marcat. Charitele le erau familiare lui Homer și Hesiod. Încă din *Iliada*, Charis apare în familia zeilor olimpieni. În calitate de soție a lui Hefaistos, Charis o întâmpină pe Thetis venită să comande noi arme pentru fiul ei Ahile[9]. Hefaistos nu uită că îi datorează viața bunăvoinței lui Thetis care îl salvase din apele mării[10]; zeul fierar făurește o panoplie răz-

[1] CHANTRAINE, IV–2, (1980), p. 1248, (s.u. χάρις); termenul χάρις derivă de la verbul χαίρω care înseamnă a se bucura, a fi vesel, a-i plăcea să; cf. LSJ, p. 1978–1979, (s.u. χάρις); vezi şi KRAPPE 1932, p. 156, care afirmă că numele Χάριτες poate fi pus în relaţie cu cuvintele greceşti χάρις şi χαίρειν care derivă de la rădăcina indo-europeană ghar, „splendoare, frumuseţe, strălucire".

[2] CHANTRAINE, IV–2, (1980), p. 1247, (s.u. χάρις); cf. LSJ, p. 1978–1979, (s.u. χάρις); PIRENNE-DELFORGE 1996, p. 195.

[3] PIRENNE-DELFORGE 1996, p. 195.

[4] PAUSANIAS, IX, 35, 5.

[5] SCHOL. PIND., In Olymp., V, 10; PAUSANIAS, V, 14, 10.

[6] HÉSIODE, *Théogonie*, v. 907; APOLLODORUS, *Bibliotheca*, I, 3, 1; PAUSANIAS, IX, 35, 5; vezi şi FERRARI 2003, p. 198 (s.u. Charite).

[7] CICERO, *De natura deorum*, III, 44.

[8] FERRARI 2003, p. 198; GSELL 1896, 1659a-b.

[9] HOMER, *Iliada*, XVIII, vv. 382–392.

[10] HOMER, *Iliada*, XVIII, v. 406–407.

boinică pentru Ahile, plătindu-și astfel datoria față de Thetis[11]. În acest caz, Charis s-a substituit Afroditei, soția infidelă a lui Hefaistos din *Odiseea*, pentru a întruchipa recunoștința acestuia din urmă față de Thetis care îl salvase de la moarte. Charis, soția lui Hephaistos, exprimă sentimentul de recunoștință care urmează după o binefacere. În *Iliada*, Hera îl convinge pe Hypnos să-l adoarmă pe Zeus, iar Hypnos îi cere drept răsplată pentru intervenția sa mâna Pasitheei, „cea mai tânără dintre Charite". Hera încheie târgul cu Hypnos, manifestându-și o veșnică recunoștință față de acesta[12]. În *Iliada*, Grațiile sunt menționate, totodată, la un plural nediferențiat. Îmbrăcămintea divină a Afroditei este opera Grațiilor[13]. La Paphos, Charitele o îmbăiază pe Afrodita și o acoperă cu veșminte prețioase și admirabile[14]. Așadar, Grațiile evocate în poemele homerice sunt legate de conceptele de dar, binefacere, bunăvoință și recunoștință[15].

În *Teogonia* lui Hesiod, personalitățile celor trei Charite sunt clar individualizate; cele trei zeițe apar ca fiicele lui Zeus și ale Eurynomei, fiica lui Okeanos: *Aglaia*, al cărei nume evocă strălucirea, *Euphrosyne*, buna dispoziție, și *Thalia*, al cărei nume evocă atât abundența, cât și sărbătorile care o ovaționează[16]. Aglaia, cea mai tânără dintre Charite, este soția lui Hefaistos[17], „ceea ce permite să vedem în numele ei, în special, o referire la artele patronate de fierarul divin"[18]. Astfel, Grațiile, alături de Hore[19] și Moire, determină cadrele existenței umane sub autoritatea lui Zeus. În timp ce Moirele limitează cursul existenței umane, Horele crează condițiile prosperității-asigurând fertilitatea solului, germinația semințelor și recolta-de-a lungul anotimpurilor, Chorele asigură elementele de bază ale vieții în societate[20].

Charitele se numără printre divinitățile adorate în colonia milesiană Cyzic situată pe țărmul sudic al Propontidei. Un decret onorific în cinstea unei anume Apollonis, descoperit la Cyzic, care datează din secolul I a.Chr., menționează un sanctuar consacrat Charitelor[21]. De asemenea, o epigramă de la sfârșitul secolului al III-lea sau de la începutul secolului al II-lea a.Chr., care fusese gravată, se pare, la Cyzic[22], atestă porticul Charitelor[23], ceea ce confirmă adorarea acestor divinități în prestigioasa cetate situată pe țărmul sudic al Propontidei. Studiul nostru are ca obiect cultul Charitelor atestat la Cyzic. Cercetarea noastră se bazează pe analiza puținelor documente epigrafice pe care le avem la dispoziție, precum și pe analogiile

[11] HOMER, *Iliada*, XVIII, vv. 462–482.

[12] HOMER, *Iliada*, XIV, vv. 263–278.

[13] HOMER, *Iliada,* V, v. 338.

[14] HOMER, *Odiseea*, VIII, vv. 360–366.

[15] Cu privire la tema darului în Antichitate şi în perioada posterității sale, vezi VIDAL 1991, p. 30–47.

[16] HÉSIODE, *Théogonie*, vv. 901–911; PIRENNE-DELFORGE 1996, p. 197.

[17] HÉSIODE, *Théogonie*, vv. 945–946.

[18] PIRENNE-DELFORGE 1996, p. 197.

[19] Pentru Hore, vezi FERRARI 2003, p. 439–440, (s.u. Hore).

[20] PIRENNE-DELFORGE 1996, p. 197.

[21] TRIPPÉ 2008, p. 383–401; SÈVE 1979, p. 327–359, mai ales 356–357; J. et L. ROBERT, BÉ, 1978, p. 385–510, nr. 393, mai ales p. 457–459; SCHWERTHEIM 1978, p. 213–228.

[22] ROBERT 1978, p. 476.

[23] ANTHOLOGIA PALATINA VI, 342 (édition et traduction par P. Waltz); ROUX 1990, p. 221–245; ROBERT 1978, p. 395–543, mai ales p. 476; J. et L. ROBERT, BÉ, 1978, p. 385–510, nr. 393, mai ales p. 458–459.

cu cultele Grațiilor atestate în alte cetăți din lumea greacă. Ne propunem să evidențiem ipostazele sub care erau venerate Charitele la Cyzic și atribuțiile acestor zeițe în cea mai importantă colonie milesiană din Propontida.

Considerații cu privire la răspândirea cultului Charitelor și a funcțiilor acestor divinități în cetățile grecești

Punctul de plecare al demersului nostru de cercetare a cultului Charitelor de la Cyzic îl constituie o serie de considerații referitoare la răspândirea cultului acestor divinități în cetățile grecești, precum și la funcțiile lor.

În Grecia, cultul Charitelor, a cărui origine este în mare măsură necunoscută, datează din cele mai vechi timpuri[24]. Cel mai faimos și mai vechi dintre sanctuarele acestor divinități se găsea la Orchomene, în Beoția. Potrivit tradiției transmise de către Pausanias, cultul Grațiilor ar fi fost instituit de către eroul Eteocle. Charitele erau adorate sub forma a trei pietre pe care Eteocle le-ar fi adunat tocmai în momentul în care căzuseră din cer[25]. Totodată, la Orchomene, sărbătorile *Charitesia* erau celebrate în cinstea Charitelor[26].

Cultul Charitelor se răspândește în Laconia, iar mai apoi în Atica. Pausanias relatează că la Sparta erau adorate două Charite, numite Kléta (« Cea implorată ») și Phaënna (« Cea strălucitoare »). Potrivit aceluiași Pausanias, atenienii le cinsteau de multă vreme pe Auxo („cea care face să crească") și Hegemone („cea care călăuzește")[27]. Aceste două Grații erau invocate în jurământul depus de către efebii atenieni, în calitate de protectoare a creșterii acestora și deci de garante ale reînnoirii populației. În egală măsură, Auxo și Hegemone asigurau mijloacele de subzistență necesare existenței însăși a cetății; cele două Grații sunt de asemenea invocate de către efebi drept garante ale jurământului lor: „Iau ca martori la acest jurământ zeii Aglaure, Hestia, Enyô, Enyalios, Ares și Atena Areia, Zeus, Thallô, Auxô, Hégémonè, Héraclès, hotarele patriei, grâul, portocalele, vița de vie, măslinii și smochinii"[28].

Charitele erau adorate în cetatea Atena. Un sacrificiu consacrat acestor divinități este menționat într-un calendar sacrificial atenian din prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr., de unde se poate deduce că un cult regulat al Grațiilor exista deja la Atena încă de la începutul epocii clasice[29]. Grațiile aveau două sanctuare în cetate. Unul dintre ele se găsea lângă intrarea în Acropole; acolo erau celebrate mistere, iar acest cult era legat de cel al lui Artemis-Hecate și Hermes, care erau adorați în

[24] Herodot (II, 50) notează că Graţiile sunt divinităţi pur greceşti, care nu se întâlnesc în Egipt, o ţară de unde, după cum se ştie, provin majoritatea divinităţilor Greciei antice, HERODOT, *Istorii*, II, 50. Cultul Graţiilor la Orchomene şi Sparta, şi respectiv la Atena, Paros, Thasos şi în Arcadia a făcut obiectul a două articole succesive, scrise de către M. Rocchi, voir, ROCCHI 1979, p. 5–16; ROCCHI 1980, p. 19–28.

[25] PAUSANIAS, IX, 34, 6–38, 1; EPHOROS, FGrHist 70 F 152; STRABON, IX, 2, 40 (C414–415); pentru cultul Graţiilor la Orchomene, vezi ROCCHI 1979, p. 10–15.

[26] FERRARI 2003, p. 199, (s.u. Charitesia); GSELL 1896, p. 1664a.

[27] PAUSANIAS, IX, 35, 1–2; PIRENNE-DELFORGE 1996, p. 202.

[28] DAUX 1971, p. 371–372, l. 16–20, cu traducere: „Ἵστορες < Ο > / θεοί Ἄγλαυρος, Ἑστία, Ἐνυώ, Ἐνυάλιος, Ἀρ-/ης καὶ Ἀθηνά Ἀρεία, Ζεύς, Θαλλώ, Αὐξώ, Ἡγε-/μόνη, Ἡρακλής, ὅροι τῆς πατρίδος, πυροί, / κριθαί, ἄμπελοι, ἐλᾶαι, συκαῖ"; vezi şi SIEWERT 1977, p. 102–111.

[29] LSCG, 1, r. 13–14: [Χάρ]ισιν.

același loc[30]. La puțin timp după 229 a.Chr., un alt sanctuar consacrat *Demos*-ului și Charitelor a fost amenajat în partea de nord-vest a agorei Atenei[31].

Încă din 480–460 a.Chr. Charitele făceau parte dintre divinitățile cinstite înaintea concursurilor *Eleusinia* de la Eleusis, care erau distincte de Mistere; o capră era sacrificată în cinstea zeițelor în timpul Misterelor Eleusiniene[32]. Astfel de sacrificii sugerează că exista cel puțin un altar al Charitelor la Eleusis[33].

Cultul Grațiilor este atestat la Argos, unde este asociat cu cultul Herei: statuile Grațiilor se găseau în pronaosul *Heraion*-ului din Argos[34]. La Elis, cultul Charitelor era asociat cu cultele lui Eros și Dionysos. La Olympia, Charitele și Dionysos aveau un altar comun[35]. În apropiere de Megalopolis, în Arcadia, exista un loc unde erau aduse sacrificii Eumenidelor[36] și Charitelor[37]. La Sparta, Charitele împărțeau același templu cu Dioscurii[38]. Cultul Grațiilor este bine atestat la Paros[39] și în colonia sa, Thasos[40]. Un relief de la Tomis datat în epoca romană, care aparține cunoscutului depozit de sculpturi descoperit întâmplător la Constanța în 1962, reprezintă grupul celor trei Charite. Această reprezentare a Charitelor aparține iconografiei clasice a celor trei zeițe; cele două zeițe de la extremitățile grupului sunt reprezentate din față, iar cea din mijloc este înfățișată din spate, având capul întors astfel încât chipul să-i fie vizibil[41]. Acest relief sugerează existența unui cult al Grațiilor la Tomis cel puțin în epoca romană.

Izvoarele literare fac referire la atribuțiile Charitelor. Aceste zeițe erau celebrate ca divinități strâns legate de existența umană, aducătoare de farmec, grație și plăcere măsurată, atât intelectual cât și fizic. De asemenea, Charitele erau considerate drept zeițe ale recunoștinței. Aristotel afirmă că, în unele cetăți, templele Grațiilor erau amplasate la vedere, ca mărturii ale recunoștinței cetățenilor. De exemplu, puțin după 229 a.Chr., atenienii consacră un *temenos*, care cuprinde clădiri de cult, *Demos*-ului și *Charitelor*, în nord-vestul agorei Atenei[42]; consacrarea unui *temenos* Charitelor, zeițele recunoștinței, era, pentru cetățenii Atenei, un mod de a-și manifesta gratitudinea pentru avantajele care decurgeau din reinstaurarea la conducerea cetății a unei guvernări democratice, după o lungă perioadă în care cetatea Atena fusese subjugată de Macedonia. De altfel, sanctuarul *Demos-ului* și Grațiilor, a devenit locul privilegiat, unde erau ridicate statuile sau stelele care îi cinsteau pe binefăcătorii străini ai cetății[43].

---

[30] Pentru amplasarea sanctuarului Charitelor, voir PIRENNE-DELFORGE 1996, p. 203–207.

[31] WYCHERLEY 1957, p. 59–61.

[32] IG, I³, 5 (= LSCG, 4), r. 3: „Χάρισιν ◉ αἶγα ◉ [πρὸ τῶν Ἐλευσινί]ον".

[33] PIRENNE-DELFORGE 1996, p. 198.

[34] PAUSANIAS, IV, 17, 3.

[35] PAUSANIAS, V, 14, 10.

[36] Eumenidele sau Eriniile erau zeițele răzbunării, FERRARI 2003, p. 338 (s.u. Eumenide).

[37] PAUSANIAS, VIII, 34, 2.

[38] PAUSANIAS, III, 14, 6.

[39] CALLIMACHUS, *Aetia*, fr. 3–5 Pfeiffer; APOLLODORUS, *Bibliotheca*, III, 15, 7; vezi și ROCCHI 1980, p. 25–26; SCHWARZENBERG 1966, p. 4–7.

[40] IG, XII, 8, 358.

[41] VIANU 2022, p. 256–257.

[42] WYCHERLEY 1957, p. 59–61.

[43] GAUTHIER 1985, p. 65–66.

În sfârșit, Grațiile erau divinitățile care vegheau atât asupra creșterii tinerilor și căsătoriei, cât și asupra prosperității cetății, asigurând succesiunea generațiilor și echilibrul corpului cetățenesc al *polisului*[44]. În acest sens, pot fi evocate decretele efebice din secolul al II-lea a.Chr., pe baza cărora se poate deduce că, în cursul ceremoniei de intrare în colegiul efebic, care avea loc la începutul anului, efebii aduceau sacrificii *Demos*-ului și Charitelor, de vreme ce preotul lor era prezent la ceremonie și de vreme ce două dintre cele trei Charite, Auxo și Hegemone, se aflau printre divinitățile invocate în jurământul efebilor[45].

Celebrarea Charitelor la Cyzic

Cultul Charitelor este atestat la Cyzic, precum reiese dintr-un decret onorific postum în cinstea unei anume Apollonis din Cyzic, datat în secolul I a.Chr., care atestă un sanctuar al Charitelor (τὸ Χαριτήσιον)[46]. Textul decretului stipulează, printre altele, ca, în virtutea binefacerilor pe care Apollonis le-a acordat cetății, aceasta să fie cinstită cu o cunună și să se construiască o *agalmatotheke* în *Charitesion*, unde va fi expusă o statuie a defunctei: „κατασκευάσαι δὲ αὐτῆς καὶ ἀγαλματοθήκην ἐν τῷ Χαριτησίῳ, / εἰσερχομένων ἐκ τῆς ἱερᾶς ἀγορᾶς ἐν δεξιᾷ, ἐν ᾗ καὶ ἀναστῆσαι / αὐτῆς ἄγαλμα·" („De asemenea să i se construiască o *agalmatotheke* în *Charitésion*, pe partea dreaptă când intri din agora sacră, unde îi va fi dedicată o statuie")[47]. Așa-numita *agalmatotheke*, care adăpostea statuia lui Apollonis, se găsește în partea dreaptă a intrării în *Charitesion*, când se vine dinspre *agora* sacră[48], de unde s-ar putea presupune că mai exista și o altă cale de acces în sanctuarul Charitelor[49]. De asemenea, această indicație furnizată de textul decretului lasă să se înțeleagă că sanctuarul Grațiilor mărginea *agora* cetății sau se găsea în imediata ei vecinătate[50]. Termenul ἀγαλματοθήκη este un *hapax* care a primit diverse interpretări. E. Schwertheim, primul editor al decretului, consideră *agalmatotheke* drept o bază sau o exedră. În opinia lui M. Sève, termenul *agalmatotheke* desemnează mai degrabă o construcție acoperită, deschisă în față, unde statuia să poată fi adăpostită și, fără îndoială, expusă"[51]. Același M. Sève găsește o paralelă foarte apropiată a termenului în discuție în cuvântul ἀνδριαντοθήκη atestat la Aphrodisias[52]. De altfel, cuvântul θήκη se găsește în compunerea celui de-al doilea membru, într-un mare număr de substantive compuse, desemnând „magazii, cutii, mobilier etc., în care este depozitat ceva, fie o colecție de obiecte, fie un anumit obiect"[53]. Așadar, cuvântul *agalmatotheke*, care

[44] PIRENNE-DELFORGE 1996, p. 201–203.

[45] PÉLÉKIDIS 1962, p. 217–219.

[46] SÈVE 1979, l. 57 şi 62.

[47] SÈVE 1979, p. 329, r. 57–59; TRIPPÉ 2008, p. 390 cu traducerea inscripţiei de către M. Sève, uşor modificată de către N. Trippé.

[48] Termenul de ἱερὰ ἀγορά desemnează în realitate piaţa Cyzicului pe care o mărgineau unul sau mai multe sanctuare şi nicidecum un cartier sau o parte a oraşului consacrată zeilor, în acest sens, voir SÈVE 1979, p. 348–349, cu comentarii şi explicaţii.

[49] TRIPPÉ 2008, p. 392; SÈVE 1979, p. 357.

[50] TRIPPÉ 2008, p. 392.

[51] SÈVE 1979, p. 344–345.

[52] SÈVE 1979, p. 344.

[53] CHANTRAINE II, (1970), p. 434, (s.u. θήκη); cf. TRIPPÉ 2008, p. 390.

se definește ca „un loc în care este expusă o statuie”[54], ar putea avea înțelesul de „nișă” săpată în zid[55]. M. Sève, a cărui părere o împărtășim pe deplin, consideră că *agalmatotheke* desemnează mai degrabă o ediculă de sine stătătoare menită să pună în valoare statuia lui Apollonis[56].

O epigramă din Cyzic păstrată în *Anthologia Palatina*, care datează de la cumpăna secolelor III–II a.Chr., a fost apropiată de decretul de consolare al lui Apollonis provenind din aceeași cetate[57]; epigrama menționează porticul Charitelor[58], furnizându-ne implicit o dovadă suplimentară cu privire la cultul Grațiilor a cărei prezență la Cyzic poate fi dedusă pe baza atestării unui sanctuar consacrat acestor divinități (*Charitesion*) în prestigioasa cetate de pe țărmul sudic al Propontidei[59]. Textul epigramei transmite informația că porticul Charitelor din Cyzic adăpostea micul catarg (στυλίδιον)[60] al unei trireme, pe care Atena *Tritônis*[61] îl dăruise Cyzicului în semn de recunoștință, întrucât cyzicienii înălțaseră, pentru prima oară în Asia, un templu în cinstea zeiței: „Privește sub porticul Charitelor acest mic catarg de triremă, acest model de măiestrie originală: acest model a fost de fapt închipuită odinioară de către Pallas Atena, care l-a oferit orașului în dar, o bună mărturie a recunoștinței sale, deoarece în cinstea atotputernicei Tritonide orașul Cyzic construise, pentru prima oară în Asia sacră, un templu”[62]. Termenul *stylidion* desemnează aici un mic catarg de lemn situat la pupa unei corăbii, pe care marinarii puteau să arboreze un pavilion cu emblema divinității tutelare a corăbiei; acest catarg avea de obicei un rol decorativ[63]. Însă, pe lângă rolul său pur ornamental, micul catarg expus sub porticul Grațiilor de la Cyzic, pe care Atena însăși îl făurise și îl făcuse cadou cetății, avea și un rol tehnic în greementul corabiei, având în vedere faptul că epigrama noastră îl

---

[54] LSJ (Supplement), p. 2, s.u. ἀγαλματοθήκη: „place for a statue” cu trimitere la decretul de consolare de la Cyzic (SEG 28, 953, l. 57); vezi şi, J. et L. ROBERT, BÉ, 1978, p. 459.

[55] În opinia lui MORETTI 1997, p. 129, statuetele menționate în inventarele gimnaziului din Delos erau aşezate în nişe murale (ἐν θυρίδι) amenajate în zidul estic al palestrei lacului. (fig. 1); HELLMANN 1992, p. 166; vezi şi, L. Robert, în opinia căruia, termenul agalmatotheke desemnează o nişă pentru statui săpată în zid, J. et L. ROBERT, BÉ, 1978, p. 459.

[56] SÈVE 1979, p. 345.

[57] J. et L. ROBERT, BÉ, 1978, p. 457–459, nr. 393.

[58] Anth. Pal. (1931), VI, 342, vv. 1–2: „Ἄθρησον Χαρίτων ὑπὸ παστάδι τᾶδε τριήρους / στυλίδιον...” („Priveşte sub porticul Charitelor acest mic catarg de triremă...”).

[59] SÈVE 1979, l. 57 şi 62.

[60] Termenul stylidion (στυλίδιον) este un diminutiv al lui stylis (στυλίς) şi desemnează aici la un catarg mic de la pupa unei nave, vezi LSJ, 1657 (s.u. στυλίς).

[61] Epitetul Tritônis atribuit Atenei are un caracter toponimic, provenind de la numele lacului omonim (Tritônis) pe ale cărui maluri s-ar fi născut zeiţa, vezi LSJ, p. 1824, (s. u. Τριτωνίς). Potrivit unei alte versiuni a mitului, naşterea miraculoasă a Atenei s-ar fi petrecut pe vârful unui munte lângă râul Triton de la al cărui nume provine epitetul Tritogeneia atribuit uneori zeiţei, cf. FERRARI 2003, p. 117.

[62] Anth. Pal. (1931), VI, 342, v. 1–6: „Ἄθρησον Χαρίτων ὑπὸ παστάδι τᾶδε τριήρους / στυλίδιον, πρώτας τοῦθ’ ὑπόδειγμα τέχνας. / Ταύταν γὰρ πρώταν ποτ’ ἐμήσατο Παλλὰς Ἀθάνα, / τάνδε πόλει καλὰν ἀντιδιδοῦσα χάριν, / οὕνεκεν ὑψίστᾳ Τριτωνίδι νηὸν ἔτευξεν / Κύζικος ἅδ’ ἱρᾷ πρῶτον ἐν Ἀσιάδι…” (traduction de l’epigramme par N. Trippé), voir TRIPPÉ 2008, p. 383–384; cf. ROUX 1990, p. 233.

[63] Pentru interpretarea termenului stylis, vezi TRIPPÉ 2008, p. 392–398, mai ales p. 395–398; vezi şi ROUX 1990, p. 225.

califică drept τέχνη[64]; acest *stylidion* reprezintă „modelul" sau „prototipul" catargelor viitoarelor corăbii construite de către cyzicieni; este vorba despre o componentă esențială a unei corăbii care a fost reprodusă pe scară largă de către cyzicieni și a fost instalată pe propriile lor corăbii, permițând Cyzicului să-și dezvolte flota și să devină o reală putere maritimă[65].

Majoritatea editorilor și comentatorilor consideră că epigrama analizată mai sus era păstrată la Cyzic; pe de o parte, importanța maritimă a Cyzicului, pe de altă parte, atestarea în aceeași cetate a unui sanctuar al Charitelor (*Charitesion*)[66] constituie două argumente care susțin ipoteza conform căreia micul catarg (*stylidion*) de corabie fusese expus foarte probabil sub porticul Grațiilor de la Cyzic[67]. Este foarte posibil ca acest catarg să fi fost agățat pe zidul din fundul porticului Charitelor[68]. De altfel, expunerea catargelor de corăbii ca trofee navale este bine atestată în Grecia. De exemplu, crestăturile practicate pe fața internă a blocurilor de piatră, care făceau parte din zidul estic al edificiului („Oikos") situat pe terasa lui Attalos I de la Delfi, au fost interpretate drept urme de fixare pentru șapte catarge (*stylides*) de corăbii[69]. Micul catarg expus pe zidul porticului Grațiilor de la Cyzic nu este un trofeu naval, ci mai degrabă un obiect prestigios, un fel de relicvă a cărei vechime urcă într-o epocă mitică, contribuind la sporirea prestigiului Cyzicului. Prezența lui le amintește cyzicienilor de trecutul glorios al cetății lor. De aceea, porticul Charitelor ar putea fi considerat un fel de muzeu care prezintă, prin intermediul exponatelor sale, istoria Cyzicului începând din cele mai vechi timpuri[70]. Într-un cuvânt, expunerea micului catarg în porticul Grațiilor afirmă locul Cyzicului într-un trecut mitic (legătura privilegiată între cetate și zeița Atena) pe care îl păstrează viu în memoria colectivă a cyzicienilor[71]. Argumentele evocate mai sus ne determină să admitem, împreună cu N. Trippé, că porticul Charitelor se găsea în interiorul sanctuarului Charitelor (*Charitesion*) de la Cyzic, care, la rândul său, mărginea *agora* cetății sau se situa în imediata ei vecinătate[72].

Concluzii

În concluzie, epigrama analizată mai sus atestă prezența unui cult consacrat Charitelor la Cyzic care ar data cel puțin de la sfârșitul secolului al III-lea a.Chr. Cultul Grațiilor era destul de important în cetatea de pe țărmul sudic al Propontidei, de vreme ce aceste divinități aveau propriul lor sanctuar – datat în secolul I a.Chr.

[64] TRIPPÉ 2008, p. 399.

[65] TRIPPÉ 2008, p. 399–400.

[66] SÈVE 1979, r. 57 şi 62.

[67] TRIPPÉ 2008, p. 387 şi n. 29 cu comentarii filologice; vezi şi J. et L. ROBERT, BÉ, 1978, p. 458–459; cf. ROUX 1990, p. 222–225, care consideră că epigrama era păstrată la Delfi.

[68] TRIPPÉ 2008, p. 388.

[69] LAROCHE, JACQUEMIN 1992, p. 241.

[70] Începând din epoca elenistică, templul primeşte o nouă funcţie; în afară de vechea sa funcţie de a adăposti tezaurul divinităţii, templul se transformă într-un fel de muzeu al comunităţii unde sunt expuse obiecte vechi care au legătură cu istoria mai timpurie a cetăţii şi care contribuie la sporirea prestigiului acesteia; în acest sens, vezi SHAYA 2005, p. 423–442; MASSAR 2006, p. 229–243.

[71] TRIPPÉ 2008, p. 388–390.

[72] TRIPPÉ 2008, p. 390.

– care este suficient de întins ca suprafață pentru a cuprinde așa-numita *agalmatotheke* a lui Apollonis și porticul Grațiilor unde fusese expus micul catarg (*stylidion*) dăruit cetății de către însăși zeița Atena. Sanctuarul Grațiilor era așadar un lăcaș de cult deschis tuturor cetățenilor Cyzicului care puteau să admire statuile și obiectele expuse acolo. În opinia lui Aristotel, binefacerea și recunoștința manifestate reciproc între cetățeni asigură coeziunea corpului civic. De aceea, precizează celebru filosof, templele Charitelor, care personifică recunoștința, se înalță în locuri accesibile tuturor cetățenilor tocmai pentru a le inspira ideea de recunoștință, caracter specific al actului de a mulțumi[73]. Așadar *Charitesion*-ul din Cyzic este pe de o parte, un loc al darului, binefacerii, recunoștinței și implicit al comuniunii dintre cetățeni, pe de altă parte, un simbol al unității și identității cetății[74].

În plus, faptul că sanctuarul Charitelor de la Cyzic se găsește în imediata vecinătate a *agora*-ei demonstrează dimensiunea prin excelență politică a cultului Grațiilor, în calitatea lui de simbol al coeziunii dintre cetățeni[75]. Tot la fel, noul sanctuar consacrat *Demos*-ului și Charitelor, construit în 229 a.Chr. în nord-vestul *agora*-ei Atenei, este simbolul cetății redevenite independente după o lungă perioadă în care cetatea Atena fusese subjugată de Macedonia[76]. De asemenea, practicarea cultului Grațiilor este modalitatea prin care comunitatea civică își manifestă recunoștința față de zei, precum arată epigrama analizată mai sus, care scoate în evidență recunoștința cyzicienilor față de Atena și Apollo[77].

La Cyzic, cultul Charitelor era asociat cu recunoștința și concordia civică. Aceste divinități aveau un sanctuar propriu (*Charitesion*), ceea ce constituie o informație notabilă, având în vedere faptul că, cu excepția cetăților Orchomene din Beoția, Elis[78], Hermione[79] și Paros[80], unde aceste divinități aveau propriul lor sanctuar, erau foarte rare cazurile în care Grațiile posedau propriul lor sanctuar. În general, Grațiile erau asociate cu alte divinități, mai ales cu Afrodita, Apollon, Hera, Hermes și Dionysos cu care împărțeau sanctuarul. Însă acesta nu este cazul Cyzicului; decretul de consolare în cinstea lui Apollonis menționează sanctuarul Charitelor care nu erau asociate aici cu nicio altă divinitate.

BIBLIOGRAFIE

APOLLODORUS, *The Library* – Apollodorus, *The Library*, vol. I–II, with an english translation by Sir James George Frazer, London, 1921.

ARISTOTEL, *Etica Nicomahică* – Aristotel, *Etica Nicomahică*, traducere, studiu introductiv, comentarii și index de de Stella Petecel, București, 1988.

[73] ARISTOTEL, *Eth. Nic.*, V, 8, 1132b–1133a.

[74] TRIPPÉ 2008, p. 389–390.

[75] TRIPPÉ 2008, p. 390.

[76] GAUTHIER 1985, p. 65–66.

[77] Anth. Pal. (1931), VI, 342, v. 7–8:„Δεῖγμα δὲ καὶ πλίνθων χρυσήλατον ἤγαγεν ἄχθος / Δελφίδα γᾶν, Φοίβῳ τάνδ' ἐνέπουσα χάριν" („Şi ca o altă dovadă evidentă a ceea ce ştia să facă, el (oraşul Cyzic) a transportat o încărcătură de lingouri lucrate în aur în ţinutul delfic, ca să-şi proclame astfel recunoştinţa sa faţă de Phoibos"); vezi şi TRIPPÉ 2008, p. 391.

[78] PAUSANIAS, VI, 24, 6.

[79] PAUSANIAS, II, 34, 10.

[80] APOLLODORUS, Bibliotheca, III, 15, 7; vezi şi SCHWARZENBERG, 1966, p. 4–7.

CALLIMACHUS, *Aetia* – Callimachus, *Aetia*, vol. 1–2, Introduction, Text, Translation, and Commentary by Annette Harder, Oxford, 2012.

CICERO, *De natura deorum*, *Academica* – Cicero, *De natura deorum*, *Academica*, with an english translation by H. Rackham, London, 1933.

CHANTRAINE I 1968/II 1970/III 1974/IV–2 1980 – P. Chantraine, *Dictionnaire étimologique de la langue grecque*, t. I–IV, Paris, (1968–1980).

DAUX 1971 – G. Daux, *Sur quelques inscriptions (anthroponymes, concours à Pergame, serment éphébique)*, Revue des Études Grecques 84–401/403 (1971), p. 350–383.

FERRARI 2003 – A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, traducere de D. Cojocaru, E. Stoleriu, D. Zămosteanu, Iași, 2003.

GAUTHIER 1985 – Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs (IV*e*-I*er *siècle avant J.-C): contribution à l'histoire des institutions*, Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl. 12 (1985), Paris.

GSELL 1896 – S. GSELL, s.u. *Gratiae*, DAGR II/2 (1896), col. 1658–1667.

HELLMANN 1992 – M.-Chr. Hellmann, *Recherches sur le vocabulaire de l'architecture grecque, d'après les inscriptions de Délos*, Athènes, 1992.

HERODOT, *Istorii* – Herodot, *Istorii*, I–IV, studiu introductiv, traducere, notițe istorice și note de Adelina Piatkowski, București, 1998–1999, (ediție bilingvă).

HÉSIOD, *Théogonie; Les Travaux et les Jours; Le bouclier* – Hésiode, *Théogonie; Les Travaux et les Jours; Le bouclier*, texte établi et traduit par Paul Mazon, Paris, 1993.

HOMER, *Iliada* – Homer, *Iliada*, vol. I–III, (ediția a II-a, bilingvă), traducere în metrul original de George Murnu, studiu introductiv și note de D. M. Pippidi, București, 1999.

HOMER, *Odiseea* – Homer, *Odiseea*, vol. I–III, (ediția a II-a, bilingvă), traducere în metrul original de George Murnu, studiu introductiv și note de D. M. Pippidi, București, 2000.

KRAPPE 1932 – A. H. Krappe, *Les Charités*, Revue des Études Grecques 45–210/211 (1932), p. 155–162.

LAROCHE, JACQUEMIN 1992 – D. Laroche, A. Jacquemin, *La terrasse d'Attale I*er *revisitée*, Bulletin de Correspondence Hellénique 116/1 (1992), p. 229–258.

MASSAR 2006 – N. Massar, *La "Chronique de Lindos": un catalogue à la gloire du sanctuaire d'Athéna Lindia*, Kernos 19 (2006), p. 229–243.

MORETTI 1997 – J. Ch. Moretti, *Les inventaires du gymnase de Délos*, Bulletin de Correspondence Hellénique 121/1 (1997), p. 125–152.

PAUSANIAS, *Călătorie în Grecia* – Pausanias, *Călătorie în Grecia*, vol. I–II, studiu introductiv, traducere, note conf. univ. dr. docent Maria Marinescu-Himu, București, 1974.

PÉLÉKIDIS 1962 – Chr. Pélékidis, *Histoire de l'éphébie attique des origines à 31 avant J.-C.*, (École française d'Athènes, Travaux et mémoires des anciens membres étrangers de l'École et de divers savants, fasc. XIII), Paris, 1962.

PIRENNE-DELFORGE 1996 – V. Pirenne-Delforge, *Les Charites à Athènes et dans l'île de Cos*, Kernos 9 (1996), p. 195–214.

ROBERT 1978 – L. Robert, *Documents d'Asie Mineure*, Bulletin de Correspondence Hellénique 102/1 (1978), p. 395–543.

ROCCHI 1979 – M. Rocchi, *Contributi allo studio delle Charites (I)*, Studii Clasice 18 (1979), p. 5–16.

ROCCHI 1980 – M. Rocchi, *Contributi allo studio delle Charites (II)*, Studii Clasice 19 (1980), p. 19–28.

ROUX 1990 – G. Roux, *Deux riches offrandes dans le sanctuaire de Delphes. Le stylidion de Cyzique*. *Le lion d'or de Crésus*, Journal des Savants 3–4 (1990), p. 221–245.

SCHWARZENBERG 1966 – E. Schwarzenberg, *Die Grazien*, Bonn, 1966.

SCHWERTHEIM 1978 – E. Schwertheim, *Ein postumer Ehrenbeschluss für Apollonis in Kyzikos*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 29 (1978), p. 213–228.

SÈVE 1979 – M. Sève, *Un décret de consolation à Cyzique*, Bulletin de Correspondence Hellénique 103/1 (1979), p. 327–359.

SHAYA 2005 – J. Shaya, *The Greek Temple as Museum: The Case of the Legendary Treasure of Athena from Lindos*, American Journal of Archaeology 109 (2005), p. 423–442.

SIEWERT 1977 – P. Siewert, *The Ephebic Oath in the Fifth Century Athens,* Journal of Hellenic Studies 97 (1977), p. 102–111.

STRABON, Géographie – Strabon, *Géographie,* Livre IX, texte établi et traduit par François Lasserre, Germaine Aujac et Raoul Baladie, introduction par Germaine Aujac et François Lasserre, Paris, 1996.

TRIPPÉ 2008 – N. Trippé, *Sur une inscription de Cyzique*, Revue des Études Anciennes 110 (2008), p. 383–401.

VIANU 2022 – M. A. Vianu, *À propos du dépôt de sculptures de Tomis. Retour à la question*, în: V. Lungu, A. Robu (ed.), *Pratiques cultuelles et dynamiques religieuses entre le Pont-Euxin et la mer Égée dans l'Antiquité*, Actes de la session organisée dans le cadre du XIIe Congrès international d'études sud-est européennes, Bucarest, 2–6 septembre 2019, Brăila, 2022, p. 241–285.

VIDAL 1991 – D. Vidal, *Les Trois Grâce ou l'allégorie du Don. Contributions à l'histoire d'une idée en anthropologie*, Gradhiva 9 (1991), p. 30–47.

WYCHERLEY 1957 – R. E. Wycherley, *The Athenian Agora,* III. *Literary and Epigraphical Testimonia,* The American School of Classical Studies at Athens, New Jersey, 1957.

SOME THEORETICAL REFLECTIONS REGARDING THE PRODUCTION AND CONSUMPTION OF TABLEWARE IN THE LOWER DANUBE AND WEST-PONTIC REGION

Marian MOCANU[*]

Cuvinte-cheie: *spațiul vest-pontic, Dunărea de Jos, ceramică de masă, cronologie, influențe culturale.*

Keywords: *West-Pontic area, the Lower Danube, tableware, chronology, cultural influences.*

Rezumat: *În cuprinsul acestui articol este abordată problematica producției și consumului ceramicii de masă cu firnis roșu în zona vest-pontică și la Dunărea de Jos în primele două secole ale stăpânirii romane. Sunt formulate o serie de întrebări referitoare la această problematică și sunt oferite posibile răspunsuri. Începuturile producției ceramicii de masă cu firnis roșu în zona vest-pontică și la Dunărea de Jos este analizată din perspectivă geografică, istorică, cronologică și culturală. De asemenea sunt discutate pe larg principalele asemănări și deosebiri dintre ceramica de masă produsă în Moesia Inferior și cea din Dacia, Moesia Superior și nordul Mării Negre.*

Abstract: *This article deals with the problem of production and consumption of red slip tableware in the Lower Danube and West-Pontic areas during the first two centuries of Roman occupation. Several questions concerning this topic are formulated, and possible answers are given. The production beginnings of red slip tableware in the Lower Danube and West-Pontic regions are analysed from geographical, historical, chronological and cultural perspectives. Also, a broad discussion regarding the similarities and differences between tableware produced in Lower Moesia and those from Dacia, Upper Moesia and northern Black Sea is provided.*

In recent years, more and more articles and books have been published dealing with the production and consumption of tableware in the Pontic area and on the Lower Danube. Among them, the books signed by K. Domžalski and S. Ivanov are worth mentioning[1]. The sudden emergence of a large amount of information on red slip tableware in the Black Sea and Lower Danube region raises several new questions about this historical phenomenon and its social and cultural implications.

[*] Marian MOCANU: The Eco-Museal Research Institute in Tulcea; e-mail: mocanum1984@gmail.com

[1] DOMZALSKI 2021; IVANOV 2022.

In the following lines, one will attempt to formulate some of the questions and search for possible answers. For this article, only the first two centuries of our era will be considered. There are many aspects to the study of red slip tableware from the Pontic and Lower Danube areas. One will start with methodological problems, and the first question that arises is:

Where does the West-Pontic area end and where does the Lower Danube region begin?

It should be underlined from the start that there is no clear demarcation between these two regions and that every researcher interested in these areas uses one term or the other because it suits their research better. It is not uncommon for these terms to be used interchangeably, as at least some of their areas overlap. There are two opposing tendencies in the archaeological literature on these regions. The first, which can be considered minimalist, includes in the Pontic area only the settlements located by the sea, while the second tends to include all Roman provinces around the Black Sea. The same logic can be applied to the area of the Lower Danube. Settlements such as Halmyris or Orgame/Argamum, which lie directly at the mouth of the Danube, can be attributed to the Lower Danube area, but at the same time are to be considered Pontic fortresses. Methodologically, the overlap of these two terms is obvious.

Geographically, the area of the Lower Danube is bounded in the west by the Iron Gates gorge and continues eastwards to the Black Sea. The stretch of land between the Danube in the north and the 'Stara Planina' Mountains in the south, which, more or less, coincides with the province of Moesia Inferior, belongs to the Lower Danube region. North of the Danube, the plains from the historical regions of Oltenia and Wallachia in Romania, and the area from southern Bessarabia also belong to the Lower Danube region. Instead, the West-Pontic area begins at the Dniester's estuary and continues south until the Haemus mountains meet the sea, north of Emona. How far it goes inland is an intricate question one will try to answer in the next paragraph.

In such a geographical context, one will try to find an objective criterion to make at least a small distinction between the terms 'Pontic' and 'Lower Danube'. After careful consideration, a linguistic/cultural criterion was chosen to distinguish the two regions. Long before the establishment of Roman rule, the Pontic area and its surroundings were under Greek cultural influence, as the Black Sea had been an extension of the Aegean since the early Iron Age. This significant Greek presence was continued and even strengthened in Roman times by the settlement of a considerable number of colonists of Anatolian origin. From this point of view, all regions around the Black Sea that were inhabited by a Greek-origin population can be attributed to the Pontic cultural area. Consequently, all Greek settlements from the Lower Danube region can be included in the aforementioned Pontic cultural area. Due to historical circumstances, it is not possible to draw a clear line between the western (Latin-speaking) and the Oriental or Pontic (Greek-speaking) areas in the Lower Danube Region. This historical ambiguity comes into play when one tries to describe the red slip tableware workshops from the Lower Danube Basin as workshops with

Western influences or as Pontic workshops, or even to consider these workshops as a separate category. In summary, the Greek/Oriental culture is the main feature of the Pontic area, which will be considered when discussing the origins and beginnings of the Lower Danube red slip tableware workshops.

How can the red slip ware produced in the West-Pontic/Lower Danube region be defined?

The most common term used for tableware from the Black Sea region is 'Pontic Sigillata'. This type of red slip pottery was first introduced by S. Loeschcke and H. Dragendorff in the late 19th century. The German scholars used some wares from the Hellenistic and early Roman periods from the northern Black Sea area (most of them were found in Olbia in southern Ukraine), which were then kept in the collections of various European museums[2]. For most of the 20th century, not much was written about red slip ware from the Pontic region, with a few exceptions by Soviet scholars such as T. Knipovici, who published the Olbia[3] ware and the pottery discovered in Myrmekion and Tyritake[4] in the interwar period. The next important contribution came in 1985 when J. W. Hayes published a small chapter on 'Pontic Sigillata' in the second volume of 'Atlante delle forme ceramiche'[5]. At that time Hayes placed the Pontic Sigillata in the other categories of Eastern Sigillata, beginning with Eastern Sigillata A and ending with Cypriot Sigillata. Although only five forms were inventoried (probably the forms known from Mediterranean sites at the time), Hayes considers Pontic Sigillata to be a completely different ware from that of the Mediterranean workshops. About the place of origin, Hayes does not deviate significantly from Dragendorff's information, who localises them in the northern Black Sea region (today southern Ukraine)[6]. One of the most comprehensive works on Pontic tableware is signed by D. Zhuravlev. The Russian scholar published a series of articles and a book on the subject. According to him, Pontic Sigillata was produced in several workshops or groups of workshops that have not yet been located but are somewhere in the Black Sea basin. He also distinguishes at least three categories of Pontic Sigillata with different characteristics of fabric, slip and wall thickness, which supports the existence of several production centres[7].

One category of ware produced in the West-Pontic and Lower Danube area, on which this paper focuses, is the so-called 'Moesian Sigillata'. The 'Moesian Sigillata' is associated with the production centres from nearby Nicopolis ad Istrum and other workshops along the Danube Limes, whose existence began in the late first century AD. The main classification of the tableware produced in the Nicopolis ad Istrum workshops was published by B. Sultov in 1985 and recently updated by S. Ivanov. The prevailing view in both Bulgarian and Romanian literature is that this ware is a separate category from Pontic tableware, although the Pontic influence on 'Moesian

[2] DRAGENDORFF 1980, p. 19–22.
[3] KNIPOVICI 1929.
[4] KNIPOVICI 1952.
[5] HAYES 1985.
[6] HAYES 1985, p. 92.
[7] ZHURAVLEV 2010, p. 40.

Sigillata' is acknowledged. In general, Bulgarian and Romanian archaeologists tend to group the 'Moesian Sigillata' with the 'Dacian Sigillata' This was first done by O. Brukner who, in her account of Roman pottery from the Yugoslav part of the province of Lower Pannonia, grouped the Moesian and Dacian relief sigillata together by comparing the tableware from Butovo (Lower Moesia) with that from Romula (Southern Carpathian Dacia)[8]. Other experts followed this example and considered Moesian and Dacian tableware as one and the same group[9]. Some influences between the workshops for Moesian and Dacian tableware are obvious, especially the oriental influences on the Dacian production complexes, which are most evident in the workshops in present-day Oltenia (e.g. Romula), but are also present in the repertoire of craftsmen from the Inner Carpathian area. Nevertheless, we do not agree with the grouping of Dacian and Moesian tableware. At first glance, the cultural background of the Moesian production complexes differs from that of the Dacian ones, which we will discuss later.

In the archaeological literature, there are other categories of red slip ware produced in the Black Sea during the Roman period, such as the 'Bosporan Sigillata' or the red slip pottery from Chersonesus, but these will not be discussed further as the relevance of these groups to this article is marginal.

Where and when does the production of '*Pontic Sigillata*' begin?

So far, no production site for 'Pontic Sigillata' has been found. However, following the pattern for establishing new red slip tableware production complexes in newly acquired territories by the Roman Empire, one can attempt to formulate a hypothesis about the beginnings of the 'Pontic Sigillata' workshops. The most important historical event that stands out and fits into the chronological framework is the end of the Kingdom of Pontus as a puppet state and its incorporation into the Roman Empire in the middle of the first century AD. This event may have been the trigger for potters from Asia Minor and beyond to settle in this southern Pontic area in search of new economic opportunities. Thus, new production centres with strong micro – Asian and Italic cultural influences may have emerged in the Black Sea area. The incorporation of the entire southern Pontic coast into the Roman state in Nero's time coincides with the earliest series of Pontic Sigillata. Combined with the rise of tableware workshops in the Aegean, especially those for ESB, this is a very appealing historical context for the emergence of the new Pontic production centre for red slip tableware. As far as cultural influences are concerned, archaeological literature has long mentioned the role of Italic and Aegean potters in the early phases of Pontic Sigillata production[10]. The strong influence of the ESB on the beginnings of Pontic Sigillata is undisputed. Instead, the Italic influences are more intuitive, as it is very difficult to separate the genuine influences from those that came through the ESB. Unfortunately, the lack of large – scale archaeological fieldwork in the southern Pontic area is an important obstacle to clarifying the place of origin of Pontic tableware.

[8] BRUKNER 1981, p. 177.

[9] ZHURAVLEV 2010, p. 35–36.

[10] HAYES 1985, p. 92; ZHURAVLEV 2013, p. 683; MOCANU 2021, p. 231.

How does the production of the Lower Danube/West-Pontic tableware begin?

While the beginnings of Pontic Sigillata production can be linked to the rather slow integration of the micro-Asian peninsula into the Roman Empire, the production of Roman – style red slip ware in the West-Pontic and Lower Danube area is directly related to the establishment of the limes. The creation of the limes on the Lower Danube took place towards the end of the first century AD in connection with the struggle between the Romans and the Dacian kingdom led by Decebalus and his predecessors. There are several theories about the exact date of the foundation of the limes, which will not be discussed further here[11].

A parallel can be drawn between the foundation of workshops at the Rhenish Limes and those on the Lower Danube. In the Western Roman Empire, the foundation of new production sites closely follows the expansion of the empire, and the new workshops represent branches of the already existing ones. The pattern begins with the Arretine workshops, which expanded their establishments to the Italian peninsula, Asia Minor, and southern Gaul in the Julio-Claudian period. A second phase of expansion in tableware production took place in the late first and early second centuries with a newer generation of workshops along the Rhine and Danube. These newer production complexes were founded by colonists from the above – mentioned areas, from Gaul and northern Italy in the case of the Rhenan and Middle Danube workshops and from Asia Minor for the workshops along the Lower Danube and West-Pontic region. Following the logic of this pattern, we can conclude that the workshops from Lower Moesia were founded by Asia Minor colonists in search of new economic opportunities in the historical context of a newly formed province along the Lower Danube and the western Black Sea coast[12]. This explains the direct link between the Pontic Sigillata and the tableware produced in Lower Moesia, as well as the great influence of Aegean craftsmen on the West-Pontic tableware.

When does the production of the Lower Danube/West-Pontic tableware begin?

At first glance, the answer to this question seems obvious. If one follows the Bulgarian literature and the contributions of some foreign researchers, such as the team of A. Poulter, it is clear that the production of red slip tableware on the Lower Danube started in the early second century, after the Roman conquest of Dacia. The problem with this assertion is that it is based only on the chronology established by Sultov for the production complexes around Nicopolis ad Istrum. Moesia Inferior, however, is a vast province, and the tableware production cannot

[11] In the lower Danube archaeological literature, two main theories about the foundation of the limes are known. Alexandru Suceveanu assumes that the limes was built during the Flavian dynasty in the second half of the first century AD (SUCEVEANU 2001, p. 307), while A. Poulter proposes the end of the first Dacian War at the beginning of the second century AD as the definitive date for the construction of the Lower Danube limes East of Nove (POULTER 1986, p. 519–523).

[12] This historical reality has long been recognised by archaeologists conducting fieldwork at Bulgarian sites. See e.g. SULTOV 1985, p. 107; POULTER 1999, p. 36.

be attributed to a single centre, even if it is the most important. In the case of workshops on the Limes, such as Novae or Durostorum, we can accept the idea that their activity began after the Dacian Wars, but we cannot ignore the possibility that other pottery centres, probably closer to the Black Sea coast, were already producing red slip tableware from the end of the first century AD. However, there is so far little archaeological evidence to support this idea. Some finds suggest that tableware was already being made in the last two decades of the 1st century AD. In 2020, a kantharos decorated using barbotine technique was discovered in a cremation grave in Noviodunum's cemetery. Two coins were also found in the same grave, one of which dates from the early reign of Emperor Domitian[13]. These kantharoi, which have all the characteristics of the tableware crafted in the West Pontic area, can be accounted as prototypes for those produced starting with the 2nd century in the workshops of Nicopolis ad Istrum. Sultov noted regarding the kantharoi produced at Pavlikeni as follows: *'This type was produced only in the ceramic centre near Pavlikeni about the mid–2nd century [....]. Is very often to be found in ancient necropolises, especially in Thrace'*[14]. However, the cup found in the Noviodunum cemetery is not the single one in the western Black Sea area. An almost identical cup was discovered by M. Mănucu-Adameşteanu in the late 1970 during research undertaken in an Early Roman cemetery from Enisala. According to Mănucu-Adameşteanu that grave dates from the end of the first century AD[15]. A. Rădulescu published one kantharos from Mangalia, with chronological framing during the 1st and early 2nd centuries[16]. One more cup decorated in barbotine style comes from Tulcea, probably from a settlement on 'Tabară' Hill, not far from ancient Aegyssus, unfortunately with no precise information concerning the spot and context of discovery[17]. Another kantharos comes from an Early Roman inhumation grave discovered in Ibida – Slava Rusă. Beside this cup in the same grave was found also one plate with vertical rim (Sigillata Pontica), two small cups Form 30 according to Zhuravlev's typology, and one single-handed jug. The entire deposit was dated to the second half of the 1st century and the first half of the 2nd[18]. Nevertheless, for these cups, a circulation pattern in the western Black Sea can be suggested[19]. It seems that in the late first century AD in the north-eastern Lower Moesia a kantharos decorated in barbotine style was extensively used as a funerary offering. Unfortunately, one cannot individuate the precise location where this type of cup was produced before the Dacian Wars. The production of such kantharoi in the western Black Sea can be suggested by similar vessels discovered north of the Danube, to the East of the Carpathians Mountains in today's Moldova region[20]. After the Roman conquest of

[13] MOCANU, STĂNICĂ, STĂNESCU 2021, p. 228, fig. 3/7.

[14] SULTOV 1985, p. 78, fig. 37, no. 2–3.

[15] MĂNUCU-ADAMEȘTEANU 1984, p. 33–34, pl. 5/25789.

[16] RĂDULESCU 1975, p. 333, pl. 1/2.

[17] This item can be found in the Collection from the Museum of History and Archaeology in Tulcea, being unpublished today. It's illustrated in the Exhibition Catalogue 'The Romans in the Left Pontus during the Principate'.

[18] PARASCHIV, DOBOȘ, POPESCU 2006, p. 404.

[19] Similar discoveries were made in Crimea, being dated to the second half of the 1st century AD (ZHURAVLEV 2010, p. 63, pl. 30/234–238).

[20] URASCHI 1987, p. 117, fig. 11/11; CROITORU 2011, p. 45, no. 470, fig. 15/470.

Dacia, according to Sultov, from the mid – 2nd century, an evolution of these kantharoi took place at the Pavlikeni workshop[21]. The same type of cup is presented by S. Ivanov, who dated it during the 2nd century and assigns it to the workshops at Verbovski Livadi[22]. Perhaps the origins of this cup should be searched among the series of Asia Minor tableware from the 1st century AD.

The kantharos decorated with barbotine is not the single type of cup discovered in archaeological deposits dating from the late 1st century AD. Some variants of small or medium-sized globular-shaped cups and some types of pots were also unearthed in deposits dating from the same chronological frame[23]. All this pottery which originates especially from well – dated funerary contexts it may be evidence of tableware production activity on the Lower Danube before the Dacians Wars from the first decade of the 2nd century.

In the West-Pontic area, there is an important tradition of crafting pottery preceding the expansion of Roman rule around the Black Sea. For example, at Histria there is significant evidence of tableware production during the Hellenistic period[24]. Even for workshops from Butovo, Pavlikeni and Hotnica, Sultov recognized the existence of local, Thracian production centres before the establishment of the Roman ones in the early 2nd century[25]. Returning to the Black Sea coast, the earliest Roman tableware workshop from Histria was dated according to archaeological evidence during Emperor's Trajan reign[26]. If one takes into consideration the repertoire of tableware forms ascribed to local production, it can be noticed that at least the kantharoi belonging to Form XXIII (following Suceveanu's typology) are specific to the second half of the 1st century AD. Suceveanu's suggestion that this type of cup had its origins in the northern Black Sea can be misleading[27]. These could have been produced in the southern Black Sea as well, similar cups being crafted in the earliest phase of Çandarlî workshops[28].

At a general glance, one can consider that is enough plausible archaeological evidence to suggest the beginning of tableware production in the West-Pontic and Lower Danube area towards the end of the 1st century AD after the Roman state organised the Limes on the Lower Danube and the north-eastern part of Lower Moesia (today's Dobruja) was legally integrated into the Empire. At the same time, is obvious that the apex of tableware production in this area was reached in the 2nd century, after the conquest of Dacia and securing the northern border. An earlier tableware production can also be indicated by the permanent deployment of Roman troops and veterans settling in the north-eastern Lower Moesia towards the end of the 1st century AD[29]. As a consequence, following the pattern for the establishment of new tableware production workshops in newly acquired territories, described

[21] SULTOV 1985, p. 78.
[22] IVANOV 2022, p. 45–47, fig. 17/types IV, V and VI.
[23] OȚA 2013, p. 194.
[24] ILIESCU, BOTIȘ 2018, p. 195.
[25] SULTOV 1985, p. 100.
[26] ILIESCU, BOTIȘ 2018, p. 195.
[27] SUCEVEANU 2000, p. 84–85, pl. 33–34.
[28] HAYES 1985, p. 74, tav. 16/11.
[29] MATEI-POPESCU 2010, p. 239–240.

above, it seems probable that the beginning of tableware crafted in Roman style on the Lower Danube and West-Pontic area can be dated in the late 1st century AD.

What are the origins of the Lower Danube/West-Pontic tableware?

To better understand the origins of tableware produced in the West-Pontic and Lower Danube area, one will use some technical features concerning the production and decoration of these wares. In the latest classification of tableware produced in workshops located between the Balkan Mountains and the Danube, S. Ivanov individuates non less than fifteen types of plates, twenty types of bowls, three types of trays, twenty types of cups, eight types of jugs, four types of the so-called 'table amphorae', which are in essence a type of jugs with two handles, and three types of what he called 'krateroid vessels'[30]. This is the most complete classification of tableware produced in the Lower Danube and West-Pontic area so far. The large variety of tableware forms testifies to an intensive production rate for the Lower Danube workshops, spanning at least over one and a half centuries. Unfortunately, Ivanov's classification lacks a quantitative perspective on the production of tableware in this region, which makes it difficult to guess what the most popular types are and what those produced less. Thus, an important tool in establishing the main origins of tableware is missing. For this reason, one will rely on indirect evidence that can indicate the main origins and other lesser influences on tableware crafted in Lower Moesia.

A first comparison between the tableware originating from Lower Moesia and that discovered in the northern Black Sea (especially Crimea) shows a great similarity of forms present in both areas. If one takes a look over the plates catalogued by Zhuravlev, it can be ascertained that all main forms in Crimea have a correspondent in the production centres from the Lower Danube. Only the chronological frame differs, those from the northern Black Sea being dated earlier. The same can be stated regarding all other forms of tableware (bowls, jugs, cups, etc.) analysed by Zhuravlev and Ivanov. What is almost lacking from Crimea is the tableware decorated with barbotine and stamping, but a definitive statement concerning this cannot be formulated because of insufficient information (especially from a quantitative point of view). In their work, neither Zhuravlev nor Ivanov make any analysis from a quantitative standpoint. Thus, one does not have any ratio between the imported tableware and the locally crafted, or a ratio between the main production centres that exported tableware into the Pontic and Lower Danube area.

However, the main reason for this uncertainty in studying Pontic tableware is the almost total lack of information regarding the south-Pontic area, of which very few groups have been published so far. A decade ago, Zhuravlev published a small fine ware assemblage discovered in Pompeiopolis after the research undertaken between 2006 and 2010. According to the information presented in that paper one can see that the tableware from the southern Black Sea has many similar features to those from the western and northern Black Sea, which means that the tableware from these three regions shares common roots[31]. These commonalities should be

[30] IVANOV 2022.

[31] ZHURAVLEV 2011, p. 149–153, pl. 1–6. Zhuravlev recognised, also the resemblance of the tableware from Pompeiopolis to that from the northern Black Sea (ZHURAVLEV 2011, p. 154).

investigated in-depth by multidisciplinary methods to find concrete evidence and may be to pinpoint at least some of the locations where Pontic tableware was produced. In their absence, only theoretical discussion can be made concerning the production, chronology, and consumption of such wares around the Black Sea.

Returning to tableware production in the Lower Danube area, besides overwhelming similar features with Pontic Sigillata, some influences from Western workshops can also be noticed. By tradition, in Romanian archaeological literature, the wares crafted in Lower Moesia (especially those from the workshops nearby Nicopolis ad Istrum) were considered Western imports, while the tableware found in coastal cities was included into Eastern types of tableware. A very thick line was drawn between fortresses situated on the Limes (considered under Western influences) and the Greek cities on the Black Sea which remained in the Greco – Oriental cultural area[32]. As time and more recent research have proven, this theory was far from being right.

There are only two genuine shapes of Western origins when studying the forms classifications made by Zhuravlev and Ivanov. Ivanov framed the first one as bowl Type 1 and this form is not found among the tableware from Crimea. Its production began in the early 2nd century and was unanimously considered an imitation of the Dragendorff 35/36 form. It remains in production during the 2nd century[33]. The second form is represented by the trays with relief decoration. These were widely spread in the Black Sea area and the Lower Danube. In terms of their origins, they were generally considered imitations of Dragendorff 39 form; however, there are some recent opinions that their production was inspired by silver and bronze vessels[34]. In Lower Moesia, the production of relief-decorated trays was certified for workshops from Durostorum[35] and those from the Nicopolis ad Istrum area[36]. In terms of chronological framework, the production has begun in the first decades of the 2nd century and continued in the 3rd and perhaps 4th century.

What are the main characteristics of the Lower Danube/West-Pontic tableware?

As in the case of the Pontic sigillata, the tableware from the Lower Danube can be divided into several categories. Three years ago, six types of wares produced in this geographical region were identified[37]. The first type consists of high-quality plates and bowls with the same shape and decoration as the Pontic sigillata found in the Crimea. These vessels were produced in the workshops around Nicopolis ad Istrum from the early 2nd century[38]. Similar forms were also produced in other workshops from the Lower Danube, especially in those near the Black Sea coast[39].

In the Lower Danube region, there is a specific kind of tableware made of

[32] BOUNEGRU 1988–1989, p. 108–109.
[33] IVANOV 2022, p. 29.
[34] ZHURAVLEV 2022, p. 123.
[35] BÂLTÂC 2018, p. 216–217.
[36] IVANOV 2022, p. 39–44.
[37] MOCANU 2021, p. 88–142.
[38] IVANOV 2022, platestype V and bowltypes II and III among others.
[39] ILIESCU, BOTIȘ 2018, p. 199–201, fig. 4–5.

white-grey fabric with a kaolin component. This kind of pottery was manufactured in the Durostorum workshops[40]. There are three types of this pottery identified up to date: plates, bowls and cups made of this clay and covered with a red-brown slip of medium quality (known as Durostorum Red Slip ware), lead-glaze plates and trays (particularly Dragendorff 39 trays with relief decoration), and tableware with marbled slip. All these have in common the same type of fabric, being produced in the same workshop by the same potters. Unlike previous ware identical to Pontic sigillata, those with a kaolin component are hard to find in the Lower Danube settlements, being most probably a small batch of tableware imitating Western techniques and shapes.

Another type of pottery found in the Lower Danube region is characterized by its lower quality. It has thicker walls and a mediocre slip. This type of tableware was also produced in the areas west of the Iron Gates or north of the Danube, in the Provinces of Upper Moesia and Dacia. It represents the tableware that was widely manufactured in this region from the 2nd century until the end of the 4th century. A decade ago, this type was given the name "Early Pontic Red Slip" due to its possible connection with the category of late pottery named by K. Domžalski 'Pontic Red Slip'[41]. However, this topic will be discussed at length in a future article. Generally, these wares do not bear any decoration, and their shapes imitate both Eastern and Western workshops.

Local influences on ceramic production in the Lower Danube workshops, similar to other regions in the Roman Empire, are evident. Grey tableware that imitates both specific Roman forms and decorative methods (barbotine) reflect this trend. Despite being a significant part of the local pre-Roman tradition, grey slip tableware has been neglected in the literature, with relatively few references to this category to date. The way in which the ceramics of the pre-Roman tradition adapted to the new trends in the 2nd century is proof of the Romanization of the material culture of the West-Pontic region and the Lower Danube.

The tableware crafted in the Lower Danube and West Pontic region includes undecorated and decorated vessels. The main types of decoration are the ones realised in the barbotine technique, the stamped decoration, and the mould relief decoration. The most common form of decoration is the one in the barbotine technique, which can be found on various types of bowls, cups, and pots. The vegetal motifs inspire the barbotine decorative motifs. Stamped decoration is less common and typically features geometric figures or planta pedis – type stamps. It appears mainly on plates and bowls and sometimes in combination with incised lines by rouletting. The relief decoration is commonly found on trays representing imitations of the Dragendorff 39 shape. The Lower Danube and the western Black Sea area is likely the region of the Roman Empire where the decoration made in the barbotine technique is most commonly used which gives to the local production centres an element of authenticity.

[40] This type of fabric was identified and described for the first time by Crişan Muşeţeanu (MUȘEȚEANU 2003, p. 35).

[41] MOCANU 2014, p. 71–72.

Is there any difference between tableware production in the Lower Danube/West Pontic area and that in the Western Roman Provinces?

Upon examining the tableware produced in the Middle Danube, Lower Danube, and West Pontic areas, it is evident that there are similarities between them. These similarities relate to the influence of potters from the Western and Eastern Roman Empire over the Danube basin workshops. However, an element can be found that sets the tableware from the Lower Danube apart and suggests a stronger influence from oriental workshops. A study of the tableware pottery forms produced in Lower Moesia in the 2nd century showed that none of the workshops in this area produced hemispherical bowls with moulded decoration specific to the Dragendorff 37 form. The Dragendorff 37 bowls are the most commonly found moulded tableware in all Roman settlements from the 2nd century, not only on the Rhine, but also on the Danube. They were produced exclusively in the western workshops and those of the Middle Danube basin (provinces of Pannonia, Upper Moesia, and Dacia), and are therefore considered to be an exclusive marker of the western tableware potters.

Mapping the moulds for the Dragendorff 37 bowl known so far, one can see none in Lower Moesia. The most eastern tableware production centres where hemispherical mould-decorated bowls were crafted can be found in the provinces of Upper Moesia and Dacia. Up to date several places are known in Dacia were moulds for Dragendorff 37 bowls have been discovered. The most important seems to be the production centre from Micăsasa, located in the heart of Transylvania, on the valley of the river Târnava Mare[42]. Dragendorff 37 was not the only type of mould-decorated vessel produced in Dacia. A fragmentary mould for crafting Dragendorff bowls of form 30 is known from the settlement of Războieni-Cetate[43]. Even in extra-Carpathian Dacia mould fragments for Dragendorff 37 were discovered in the past century[44]. Several workshops in Moesia Superior are suitable to produce mould-decorated Dragendorff 37 bowls, such as Viminacium-Margum and Singidunum. As we have seen above, the production centres from Upper Moesia exerted their influence on the making of various terra sigillata in Dacia. A small amount of tableware made in Moesia Superior also reached settlements on the Lower Danube and in the western Black Sea area[45].

Currently, the production of Dragendorff 37 bowls in Lower Moesia cannot be completely ruled out, even if there is no evidence to support it. Nevertheless, a large number of Dragendorff 39 trays were produced at least in the workshops around Nicopolis ad Istrum and Durostorum. It is difficult to explain why the potters on the Lower Danube only produced trays decorated in relief and left the moulded hemispherical bowls aside. Perhaps their choice is related to their cultural background in the eastern Mediterranean, where Dragendorff 37 bowls were never produced.

[42] RUSU-BOLINDEȚ 2016, p. 386–387, pl. 15/6. According to the cited paper, the production of the Dragendorff 37 bowls from Micăsasa was influenced by the potters from Viminacium-Margum in Upper Moesia.

[43] BOTIȘ 2018, p. 145–148, fig. 3/2.

[44] POPILIAN 1976, p. 59, pl. 23/258.

[45] MOCANU 2021, p. 82–87.

What is the place of the Lower Danube/West-Pontic workshops among the tableware production in the Roman Empire?

A definitive and comprehensive answer is impossible due to the subjectivity of modern researchers. With this caveat, one will attempt to answer at least partially this question. On a broader scale, the red slip tableware produced in the Lower Danube/West Pontic workshops in Roman times can be counted among the series on Eastern tableware. The strongest argument for this framing comes from the many similarities, both in shape and decoration techniques with the tableware discovered in the Northern Black Sea and Anatolia. These similarities represented the main argument for including the tableware produced in Lower Moesia in the larger group of Pontic Tableware in the published version of my PhD thesis[46]. In a recent paper, D. Zhuravlev considered as a possible origin place for the relief decorated trays present in Crimea the North-Western Black Sea area, more precisely the territory of Romania[47]. He presents as evidence a relief decorated tray coming from Potaissa, in inner Carpathian Dacia. In my opinion, Zhuravlev's example from Potaissa can be misleading. The main area where relief decorated trays were produced (without excluding Dacia) starting with the 2nd century is the Lower Danube. There is plenty of evidence for this, especially regarding the production centres around Nicopolis ad Istrum and Durostorum. What remains to be clarified in the future is a presumable connection between the relief decorated trays from Lower Moesia and those discovered in Crimea. Moreover, by adding the other similarities between the tableware produced in Moesia Inferior and the Pontic sigillata found in the Northern Black Sea, we may be able to answer at least partially the long-asked question regarding the production places for Pontic sigillata.

The tableware production of the Lower Danube/West-Pontic area is defined by its geography. This region is linked with Anatolia and the Eastern Mediterranean via the Black Sea. Instead, the connection with Central and Western Europe is made along the Danube Valley. Thus, the Eastern and Western cultural areas converge on the Lower Danube and West-Pontic coast, creating a complex and genuine material culture. Concerning tableware production, the vessels crafted in Lower Moesia can be considered the most Western among the Eastern series of red slip pottery, not only by geographical meanings but also by many Western cultural influences. In the same fashion, the tableware production in Dacia can be considered the most Eastern among the Western Sigillata series.

Conclusions

Summing up the information of this paper one can see that the beginning of red slip tableware production in the Lower Danube/West-Pontic area can be placed towards the end of the 1st century AD, when the first generation of colonists was settled in the area. The production peak was reached during the following century, in the aftermath of the Dacian wars and continued at a steady pace until the mid–3rd century. The geographical feature of the area favoured both Eastern and Western

[46] MOCANU 2021, p. 88–142.
[47] ZHURAVLEV 2024, p. 141.

cultural influences over tableware production. From these, the Eastern influences prevailed on the Lower Danube/West-Pontic potters, especially over the workshops closer to the Black Sea coastline. Eastern cultural influences were facilitated by the long – standing ties with Anatolian and other Aegean centres, which preceded the expansion of Roman rule around the Black Sea. Thereby, in my opinion, a great deal of the tableware production from the Lower Danube/West-Pontic area can be ascribed to the larger group of Pontic tableware. A possible connection between the tableware crafted in Lower Moesia and the Pontic sigillata present in Crimea and other North-Pontic settlements must be verified in the future by employing interdisciplinary research. Also, the publication of additional tableware groups will help to establish a more accurate typo-chronology for the production centres in this geographical region.

BIBLIOGRAPHY

BÂLTÂC 2018 – A. Bâltâc, *The pottery workshops at Ostrov (Durostorum), Farm no. 4 spot, Constanța County*, in: V. Rusu-Bolindeț, C-A. Roman, M. Gui, I-Al. Iliescu, F.-Ovidiu Botiș, S. Mustață, D. Petruț (eds.), *Atlas of Roman Pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia/Scythia Minor (1st–7th centuries AD) (I)*, Cluj-Napoca, 2018, p. 211–223.

BOTIȘ 2018 – F-O. Botiș, *The pottery workshops at Războieni-Cetate*, in: V. Rusu-Bolindeț, C-A. Roman, M. Gui, I-Al. Iliescu, F.-Ovidiu Botiș, S. Mustață, D. Petruț (eds.), *Atlas of Roman Pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia/Scythia Minor (1st–7th centuries AD) (I)*, Cluj-Napoca, 2018, p. 143–156.

BOUNEGRU 1988–1989 – O. Bounegru, *Contribuții privind răspândirea și cronologia ceramicii decorate în tehnica barbotinei din Dobrogea Romană*, Pontica 21–22 (1988–1989), p. 99–111.

BRUKNER 1981 – O. Brukner, *Rimskakeramika u Jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd, 1981.

CROITORU 2011 – C. Croitoru, *Roman discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st century BC–5th century AD)*, Brăila, 2011.

DOMŽALSKI 2021 – K. Domzalski, *Pontic Red Slip Ware. Typology, chronology and distribution of a major group of Late Roman fine pottery in the Black Sea region*, Bibliotheca Antiqua XXV (2021).

DRAGENDORFF 1980 – H. Dragendorff, *La Sigillée. Contribution à l'étude de l'histoire de la céramique grecque et romain*, Revue Archaéologique Sites 7 (1980).

FALKNER 1999 – R. K. Falkner, *The Pottery*, in: A. G Poulter (ed.), *Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City. The Pottery and Glass,* Leicester, 1999, p. 55–296.

HAYES 1985 – J. W. Hayes, *Sigillate Orientali*, in: G. P. Carratelli (ed), *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale. Atlante delle forme ceramiche*, vol. II, Roma, 1985, p. 1–95.

ILIESCU, BOTIȘ 2018 – I-A. Iliescu, F-O. Botiș, *The pottery workshops from Histria*, in: V. Rusu-Bolindeț, C-A. Roman, M. Gui, I-Al. Iliescu, F.-Ovidiu Botiș, S. Mustață, D. Petruț (eds.), *Atlas of Roman Pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia/Scythia Minor (1st–7th centuries AD) (I),* Cluj-Napoca, 2018, p. 193–209.

IVANOV 2022 – S. D. Ivanov, *Typology and Chronology of Red Slip Ware from the Production Complexes between the Danube and the Balkan Mountain Range (2nd–3rd c. AD)*, Archaeologia Bulgarica Supplements 3 (2022).

KNIPOVICI 1929 – T. N. Knipovici, *Die Keramikrömischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitage*, MRK 4 (1929).

KNIPOVICI 1952 – T. N. Knipovici, *Krasnolakovija keramika pervyh vekov n. e. Izraskopok Bospor skoiekspedicii 1935–1940 gg*, MIA 25 (1952), p. 289–326.

LUND 2005 – J. Lund, *An Economy of Consumption: The Eastern Sigillata a Industry in the late Hellenistic period*, in: Z. H. Archibald, J. K. Davis, V. Gabrielsen (eds.), *The New World of Ancient Economies, 321–31 BC,* Oxford, 2005, p. 233–251.

MATEI-POPESCU 2010 – F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010.

MICHAŁ 2015 – D. Michał, *The Impact of Roman Army on Trade and Production in Lower Moesia (Moesia Inferior)*, Studia Europaeia Gnesnensia 11 (2015), p. 235–260.

MOCANU 2014 – M. Mocanu, *Fine Ware*, in: G. Nuțu, S. Stanc, D. Paraschiv, with contributions from M. Mocanu, M. Luca, Ș. Honcu, M. Iacob, *Niculițel. A roman rural settlement in North-East Moesia Inferior*, Kaiserslautern/Mehlingen, 2014, p. 65–81, plates 16–23.

MOCANU 2021 – M. Mocanu, *Ceramica de masă din spațiul vest-pontic în epoca romană. Secolele I–VII p.Chr.*, Cluj-Napoca, 2021.

MOCANU, STĂNICĂ, STĂNESCU 2021 – M. Mocanu, A-D. Stănică, R-O. Stănescu, *Cercetări arheologice recente în necropolele de la Noviodunum*, in: S-C. Ailincăi, G. Nuțu, C. Micu, M. Mocanu, A. D. Stănică (eds.), *Studii de arheologie și istorie antică în onoarea lui Victor Henrich Baumann cu ocazia celei de a 80-a aniversări, Biblioteca Istro-Pontică, Seria Arheologie, 21,* Cluj-Napoca, 2021, p. 221–232.

MUȘEȚEANU 2003 – C. Mușețeanu, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, București, 2003.

OȚA 2013 – L. Oța, *Lumea funerară în Moesia Inferior (secolele I–III p.Chr)*, Brăila, 2013.

PARASCHIV, DOBOȘ, POPESCU 2006 – D. Paraschiv, A. Doboș, G. Popescu, *Un mormânt de epocă romană timpurie descoperit la (L)Ibida*, in: L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru (eds.), *Studia historiae et religionis daco-romanae. In honorem Silvii Sanie, Honoraria, 3,* București, 2006, p. 401–408.

POPILIAN 1976 – Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

POULTER 1986 – A. G. Poulter, *The Lower Moesian Limes and the Dacian Wars of Trajan*, in: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III, 13. Internationaler Limeskongress, Aalen 1983*, Stuttgart, 1986, p. 519–528.

POULTER 1999 – A. G. Poulter, *Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City*, Leicester, 1999.

RĂDULESCU 1975 – A. Rădulescu, *Contribuții la cunoașterea cerasmicii romane de uz comun din Dobrogea*, Pontica 8 (1975), p. 331–360.

RUSU-BOLINDEȚ 2016 – V. Rusu-Bolindeț, *Supply and Consumption of Terra Sigillata in Roman Dacia during the Severian Dinasty*, in: A. Panaite, R. Cîrjan, C. Căpiță (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*, Brăila, 2016, p. 379–409.

SUCEVEANU 2000 – Al. Suceveanu, *Histria X. La céramique romaine des Ier-IIIe siècles ap. J.-C.*, Bucarest, 2000.

SUCEVEANU 2001 – Al. Suceveanu, *Populația și organizarea administrativă*, in: D. Protase, Al. Suceveanu (coord.), *Istoria românilor. Vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni,* București, 2001, p. 307–322.

SULTOV 1985 – B. Sultov, *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (2nd–4th century)*, Terra Antiqua Balcanica 1, Sofia, 1985.

URSACHI 1987 – V. Uraschi, *Cetatea dacică de la Brad*, Thraco-Dacica 8/1–2 (1987), p. 100–126.

ZHURAVLEV 2009 – D. Zhuravlev, *Pontic Sigillata Plates with a Vertical Rim from the Belbek IV Necropolis in the South-Western Crimea*, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 15 (2009), p. 25–94.

ZHURAVLEV 2010 – D. Zhuravlev, *Krasnolakovaijakeramikayugo-zapadnogo Krîma I–III vv. n.e.*, Simferopol, 2010.

ZHURAVLEV 2011 – D. Zhuravlev, *Early Roman Fine Ware from Pompeiopolis*, in: F. Bertemes, A. Furtwängler, L. Summerer (eds.), *Pompeiopolis I. Eine zwischenbilanzaus der metropole*

Phaplagoniens nach fűnf kampagnen (2006–2010), Schriften des Zentrums fűr Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 21 (2011), p. 149–162.

ZHURAVLEV 2013 – D. Zhuravlev, *Pontiiskaja sigillata: regyonalinîi fenomen v Pricernomore*, in: М. Ю. Вахтина, Е. В. Грицик, Н. К. Жижина, С. В. Катаев, Н. А. Павличенко, О. Ю. Соколова, В. А. Хршановски (eds.), *The Bosporan phenomenon: Greeks and Barbarians on the crossroads of Eurasia. Proceedings of the International Conference*, Sankt-Petersburg, 2013, p. 676–685.

ZHURAVLEV 2022 – D. Zhuravlev, *O pontiiskih krasnola kovîh blyudah s reliefimdecorom*, in: S. B. Lanțov, N. V. Kukleva (eds.), *Zapadnaia Tavrida v istorii i kul'ture drevnego i srednevekovogo Sredizemnomor'ia*, materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii, Western Taurida in the History and Culture of the Ancient and Medieval Mediterranean, Materials of the Scientific and Practical Conference, Simferopol, 2022, p. 123–142.

ZHURAVLEV 2024 – D. Zhuravlev, *Pontic red slip trays with relief decoration*, Prähistorische Archäologie in Sűdosteuropa 33 (2024), p. 137–155.

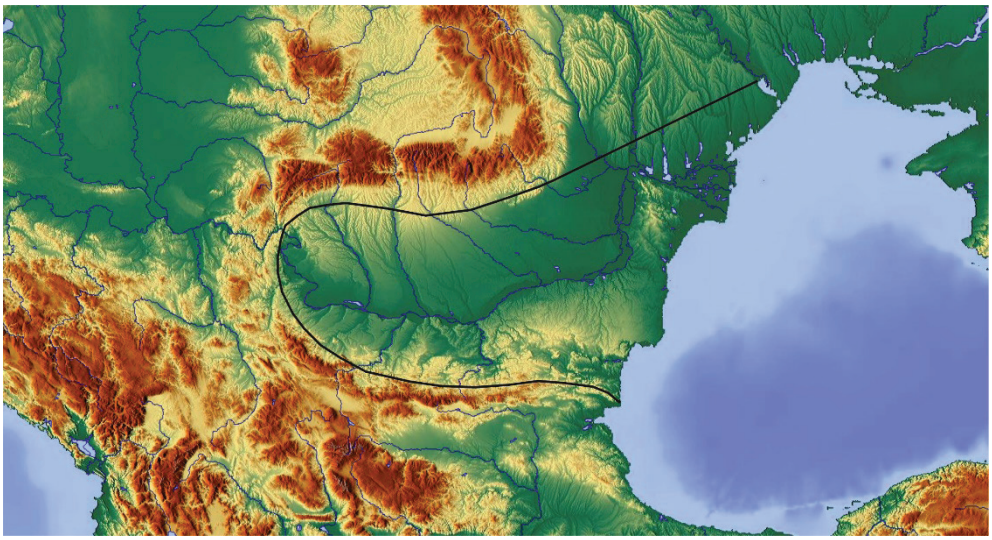

Fig. 1. The Lower Danube/West-Pontic area.

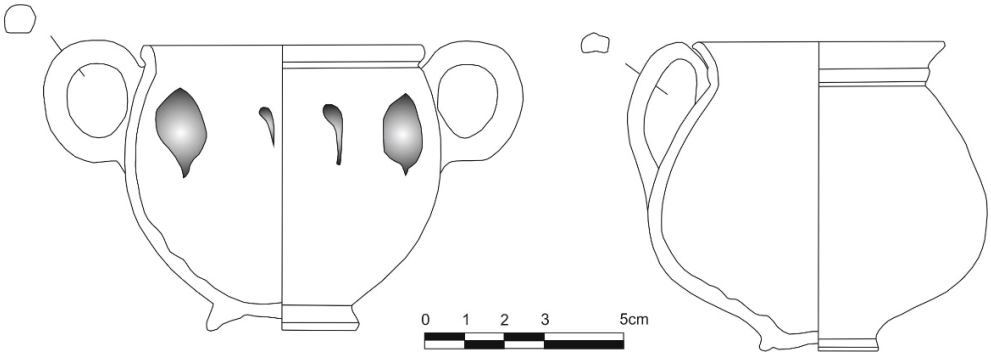

Fig. 2. Kantharos and globular cup discovered in a cremation grave from late first century AD.

MITROPOLITUL PETRU DE TOMIS (CCA. 480–498)

Ionuţ HOLUBEANU[*]

Cuvinte-cheie: *provincia romană Scythia, Petru de Tomis, Dionisie Exiguus, Paternus de Tomis, călugării sciți.*

Keywords: *Roman Scythia, Peter of Tomi, Dionysius Exiguus, Paternus of Tomi, the Scythian monks.*

Rezumat: *Unul dintre cei mai puțin cunoscuți episcopi de Tomis din provincia romană Scythia este Petru. Numele lui este menționat într-un singur document. Este vorba de Prefața lui Dionisie Exiguus care a însoțit traducerea sa în limba latină a Scrisorii a treia către Nestorie și a celor 12 Anatematisme ale lui Chiril al Alexandriei. În studiul de față, primul dedicat special lui Petru, autorul a aprofundat cercetările sale anterioare privitoare la cazul acestui episcop. Dionisie Exiguus afirmă despre Petru că a fost cel care s-a ocupat de educația sa în perioada copilăriei petrecute într-una dintre mănăstirile din Scythia. Recomandările lui Vasile cel Mare (Regulae fusius tractatae 15.2, PG 31:953) privind trăsăturile și abilitățile monahilor însărcinați cu educarea copiilor sugerează că Petru a fost unul dintre monahii educați ai mănăstirii în care a crescut Dionisie. El nu era însă, la acea vreme, conducătorul (egumenul) mănăstirii și nici episcop. În ceea ce privește alegerea lui Petru ca mitropolit de Tomis, ea a avut loc, cel mai probabil, înainte de declanșarea schismei acachiene în anul 484 și chiar înainte de emiterea Henoticonului de către împăratul Zeno (474–491) în 482. Aceasta întrucât monahii sciți, din rândurile cărora provenea Petru, au fost susținători neînduplecați ai Sinodului de la Calcedon (451), ale cărui decizii dogmatice au fost anatematizate prin Henoticon. În plus, după declanșarea schismei acachiene între Biserica Romei și cea de la Constantinopol, monahii sciți au păstrat comuniunea cu scaunul papal, iar nu cu cel ecumenic. În aceste condiții, este puțin probabil ca Biserica de la Constantinopol, căreia îi revenea dreptul hirotonirii mitropolitului de la Tomis (în conformitate cu prevederile canonului 28 de la Calcedon, 451), să fi acceptat un monah scit la conducerea Bisericii din Scythia după 482. Pe temeiul anului nașterii lui Dionisie Exiguus (cca. 465), a vârstei estimate a lui Petru în vremea educării lui Dionisie de către el, a contextului alegerii sale ca mitropolit de Tomis, a momentului redactării Prefeței pe care Dionisie i-a dedicat-o (cca. 497) și a datelor privitoare la urmașul său în scaunul de la Tomis [Paternus (cca. 498–520)], autorul a creionat cronologia probabilă a vieții lui Petru.*

Abstract: *One of the lesser-known bishops of Tomi in the Roman province of Scythia is Peter. His name is mentioned in only one document. It concerns the Preface by Dionysius Exiguus, which accompanied his Latin translation of the Third Letter to Nestorius and the Twelve Chapters of Cyril of Alexandria. In the present study, the first specifically dedicated*

[*] Ionuţ HOLUBEANU: Universitatea „Ovidius" Constanţa; e-mail: ionutho@gmail.com

to Peter, the author has deepened his previous research concerning the identity and deeds of this bishop. Dionysius Exiguus states that Peter was the one who oversaw his education during his childhood spent in one of the monasteries of Scythia. The recommendations of Basil the Great (Regulae fusius tractatae 15.2, PG 31:953) regarding the qualities and abilities of monks entrusted with the education of children suggest that Peter was one of the educated monks of the monastery where Dionysius was raised. At that time, however, he was neither the leader of the monastery (abbot) nor a bishop. Regarding the election of Peter as the metropolitan of Tomi, it most likely occurred prior to the onset of the Acacian schism in 484 and even before the Henoticon issued by Emperor Zeno (474–491) in 482. This is because the Scythian monks, from whom Peter hailed, were steadfast supporters of the Council of Chalcedon (451), whose dogmatic decisions were anathematized by the Henoticon. Additionally, after the onset of the Acacian schism between the Church of Rome and that of Constantinople, the Scythian monks retained their communion with the papal see rather than with the ecumenical one. Under these circumstances, it is unlikely that the Church of Constantinople, which held the right to ordain the metropolitan of Tomi (in accordance with the provisions of canon 28 of Chalcedon, 451), would have accepted a Scythian monk to lead the Church in Scythia after 482. Drawing upon the birth year of Dionysius Exiguus (c.465), the estimated age of Peter at the time he educated Dionysius, the context surrounding his election as metropolitan of Tomi, the rough date of the Preface dedicated to him by Dionysius (c.497), and the information regarding his successor in the see of Tomi [Paternus (c.498–520)], the author has delineated the chronology of Peter's life.

Lămurirea anumitor aspecte privitoare la evoluția organizării bisericești în provincia romană Scythia în secolele IV–VII, realizată în ultimii ani[1], permite progrese în identificarea scaunului bisericesc și datarea păstoriei unuia dintre ierarhii din provincie mai puțin cunoscut. Este vorba de episcopul Petru, menționat de Dionisie Exiguus în *Prefața* uneia dintre traducerile sale. În studiul de față va fi analizată identitatea acestui ierarh, pe temeiul informațiilor documentare disponibile.

Opiniile cercetătorilor

Episcopul Petru este adresantul *Prefeței* care a însoțit textul traducerii în limba latină a *Scrisorii a treia către Nestorie* și a celor *12 Anatematisme* ale lui Chiril al Alexandriei (412–444), realizate de Dionisie Exiguus[2]. În cuprinsul *Prefeței* sale, păstrate într-un singur manuscris – *Codex Iustelli* (Bodl. Mus. 102)[3] –, Dionisie nu precizează unde păstorea acest ierarh și nici data la care i-a scris. În plus, numele

[1] A se vedea HOLUBEANU 2018; HOLUBEANU 2024.

[2] Scrisoarea a treia către Nestorie, cunoscută şi sub denumirea de Scrisoarea nr. 17 a lui Chiril sau Scrisoarea sinodală, a fost redactată în cadrul unui sinod desfăşurat la Alexandria, în Egipt, în toamna anului 430 (octombrie-noiembrie). Ea este ultima scrisoare pe care patriarhul Alexandriei i-a adresat-o lui Nestorie, la acea vreme arhiepiscop al Constantinopolului (428–431), înainte de Sinodul al III-lea Ecumenic de la Efes (431). La finalul scrisorii, erau ataşate 12 Anatematisme (cunoscute şi sub numele de cele 12 Capitole) – a se vedea PRICE, GRAUMANN 2020, p. 43, 160–171. Textul original al celor două documente a fost publicat în ediție critică de E. Schwartz în ACO, I/1.1, p. 33^{4}–42^{5}. Traducerea în latină a acestora, realizată de Dionisie Exiguus, a fost publicată în ediție critică de E. Schwartz în ACO, I/5.2, p. 236^{5}–244^{15}.

[3] Textul Prefeţei adresate episcopului Petru a fost publicat în ediție critică de E. Schwartz în ACO, I/5.2, p. 235^{5}–236^{3}, şi de S. Gennaro în *Scriptores 'Illyrici' minores*, p. 59^{1}–60^{50}.

episcopului Petru nu este menționat în niciun alt document. Din acest motiv, personalitatea și păstoria lui sunt puțin cunoscute, iar opiniile cercetătorilor privitoare la aceste aspecte sunt diverse.

E. Schwartz[4], E. Popescu[5] și N. Zugravu[6] au datat traducerea și *Prefața* ei în anul 497, la scurtă vreme după stabilirea la Roma a lui Dionisie Exiguus[7]. M. Oppermann a considerat că ele au fost redactate după anul 498[8]. V. Schurr[9], W. C. Bark[10], A. Grillmeier[11], M. Mähler[12], G. Drăgulin[13] și M. J. Pereia[14] le-au datat în anul 518 sau 519. F. Duță a optat pentru începutul secolului al VI-lea, dar cu câțiva ani înainte de 519[15]. J. Desmulliez și colaboratorii săi au avansat o datare mai largă, anume prima jumătate a secolului al VI-lea[16].

În ceea ce privește identificarea scaunului episcopal al lui Petru, unii cercetători consideră că acesta a fost Tomisul – E. Schwartz[17], R. Schieffer[18], E. Popescu[19], M. Păcurariu[20], N. Zugravu[21], F. Duță (ca primă posibilitate)[22], V. Lungu[23] și D. Moreau[24]. Alții au avut în vedere posibilitatea ca Petru să fi păstorit în fruntea uneia dintre episcopiile sufragane ale Tomisului, înființate în Scythia în timpul domniei împăratului Anastasius I (491–518) – G. Drăgulin[25], F. Duță (ca a doua posibilitate)[26] și M. Oppermann[27]. Alți cercetători au considerat că Petru a păstorit în afara Scythiei, în Peninsula Italică – J. B. F. Pitra[28] – sau în Thracia, Moesia ori undeva în nord-est – V. Schurr[29]. În schimb, J. Desmulliez și colaboratorii săi s-au limitat la a susține originea scitică a lui Petru, fără a se pronunța, însă, asupra scaunului său bisericesc[30].

---

[4] SCHWARTZ 1924–1925, p. V; SCHWARTZ 1929, p. VIIII; SCHWARTZ 1934, p. 168.

[5] POPESCU 1990, p. 161 (n. 60), 163; POPESCU 1994a, p. 212 (n. 60), 214.

[6] ZUGRAVU 2008, p. 86, 95, 515 (n. 2).

[7] Pentru data stabilirii la Roma a lui Dionisie Exiguus, a se vedea mai jos, paragraful cu notele de subsol 72–75.

[8] OPPERMANN 2010, p. 42.

[9] SCHURR 1935, p. 171–180.

[10] BARK 1943, p. 95.

[11] GRILLMEIER 1954, p. 798, n. 7.

[12] MÄHLER 1969, p. 34–35.

[13] DRĂGULIN 1986, p. 96.

[14] PEREIRA 2015, p. 129.

[15] DUȚĂ 1999, p. 288; DUȚĂ 2003, p. 289.

[16] DESMULLIEZ *et alii* 2000, p. 1987.

[17] SCHWARTZ 1924–1925, p. V; SCHWARTZ 1929, p. VIIII.

[18] SCHIEFFER 1982, p. 389.

[19] POPESCU 1990, p. 161 (n. 60), 163; POPESCU 1994a, p. 212 (n. 60), 214.

[20] PĂCURARIU 1992, p. 153.

[21] ZUGRAVU 1997, p. 365, 387 (nota 25); ZUGRAVU 2008, p. 86 (n. 541); ZUGRAVU 2013, p. 300.

[22] DUȚĂ 1999, p. 289; DUȚĂ 2003, p. 290.

[23] LUNGU 2000, p. 79, 82.

[24] MOREAU 2017, p. 201.

[25] DRĂGULIN 1986, p. 96.

[26] DUȚĂ 1999, p. 289; DUȚĂ 2003, p. 290.

[27] OPPERMANN 2010, p. 42.

[28] PITRA 1885, p. 36.

[29] SCHURR 1935, p. 178.

[30] DESMULLIEZ *et alii* 2000, p. 1987.

În favoarea acestor opinii, au fost invocate diferite argumente. J. B. F. Pitra a plasat păstoria episcopului Petru în Peninsula Italică pe temeiul unei afirmații a lui Cassiodor. În lucrarea *Institutiones* (*Instituțiile*), acesta din urmă a afirmat despre Dionisie „*qui mecum dialecticam legit*" („el [*sc.* Dionisie Exiguus] a citit dialectică împreună cu mine [*sc.* Cassiodor]")[31]. Cardinalul francez a considerat că pasajul se referă la perioada în care Dionisie și Cassiodor, aflați la Roma sau în Calabria, au studiat dialectica sub îndrumarea episcopului Petru[32]. Această interpretare a fost respinsă, însă, pe bună dreptate, de V. Schurr, pe temeiul faptului că Dionisie s-a născut și a crescut în provincia romană Scythia, iar nu în Peninsula Italică[33].

E. Schwartz a apreciat că cea mai potrivită datare a traducerii lui Dionisie ar fi, la prima vedere, anii 519–520. Aceasta întrucât, în cuprinsul prefeței adresate lui Petru, Dionisie amintește pericolul reprezentat la acea vreme de erezia nestoriană[34]. Ori, în Biserica din Apus, nu nestorienii, ci monofiziții acefali, care promovau cele *12 Anatematisme* ale lui Chiril al Alexandriei, erau considerați principala amenințare la adresa dreptei credințe în timpul schismei acachiene dintre anii 484 și 519. Doar după moartea împăratului Anastasius I († 9 iulie 518) și încheierea acelei schisme (28 martie 519), nestorianismul ar fi putut fi socotit din nou un pericol de către apuseni. E. Schwartz a considerat, însă, că această datare (anii 519–520) este contrazisă de două aspecte: 1) Petru a fost episcop de Tomis, întrucât l-a educat pe Dionisie în Scythia. Însă, în 519–520, scaunul tomitan era ocupat de Paternus; 2) Ioan Maxențiu, liderul călugărilor sciți, a făcut publică în anul 519 lucrarea sa *Libellus fidei* (*Cărticica credinței*). În aceasta, el a citat pasaje din traducerea în limba latină a celor *12 Anatematisme* (nr. 1, 3 și 12). Ele provin, însă, dintr-o versiune revizuită a traducerii lui Dionisie. Aceasta presupune că traducerea expediată episcopului Petru este anterioară anului 519.

Nevoit să identifice argumente în favoarea unei datări mai timpurii a traducerii lui Dionisie și, implicit, a episcopatului lui Petru la Tomis, E. Schwartz s-a oprit la un *Libellus* (*Cărticică* de credință) redactat de preotul Dioscor și lectorul Chaeremon, apocrisiarii Bisericii din Alexandria Egiptului la Constantinopol. Lucrarea a fost trimisă în anul 497 papei Anastasius II (496–498), prin mijlocirea reprezentantului regelui vizigot Theodoric (418–451) și a legaților papali la Constantinopol-patriciul Festus și, respectiv, episcopii Cresconius și Germanus. În *Libellus* este relevat pericolul nestorian și sunt enumerate drept normative pentru dreapta credință hotărârile primelor trei Sinoade Ecumenice-Niceea (325), Constantinopol (381) și Efes (431) – și cele *12 Anatematisme* ale lui Chiril al Alexandriei. Cercetătorul german a conchis că referirea la acestea din urmă a generat interesul față de ele la Roma și a determinat traducerea lor în latină, în același an (497), de către Dionisie[35].

---

[31] CASSIODOR, *Instituțiile*, 1.23.2, p. 132–133. Pentru alte interpretări ale acestei afirmații a lui Cassiodor, a se vedea HOLUBEANU 2024, p. 281–283.

[32] PITRA 1885, p. 36.

[33] SCHURR 1935, p. 172–173, n. 224.

[34] DIONISIUS, *Praefatio ad Petrum 1*, p. 59[22–25]; DRĂGULIN 1986, p. 118: „quae, sub praetextu fidei, perfidiam insinuare non desinit, et furore iudaico pariter et errore, tranquillitatem catholicae ecclesiae toto terrarum orbe diffusae turbare contendit". [„Aceasta (*sc*. erezia nestoriană), sub pretextul credinței, nu încetează să răspândească necredința și, la fel cu rătăcirea și furia iudaică, se luptă să tulbure liniștea Bisericii drept-credincioșilor, răspândită pe toată fața pământului".].

[35] SCHWARTZ 1922, p. 15–21; SCHWARTZ 1924–1925, p. V, VIII; SCHWARTZ 1934, p. 168.

V. Schurr a respins datarea traducerii lui Dionisie în anul 497, propusă de E. Schwartz, considerând (ca primă posibilitate) că ea a fost realizată spre sfârșitul anului 518 sau începutul lui 519. În sprijinul acestei datări, el a invocat următoarele argumente: 1) Traducerea era destinată unui teolog (episcopul Petru) originar din Scythia, unde exista preocuparea față de pericolul nestorian; 2) Pericolul nestorian, menționat de Dionisie în *Prefața* traducerii sale, era de actualitate în anul 519. La acea vreme, călugării sciți îi acuzau de nestorianism pe toți cei care respingeau formula lor teologică, inclusiv pe Paternus de Tomis și pe alți episcopi din provinciile nord-estice; 3) Formula theoanthropopaschită a monahilor sciți are aspectul unei concluzii a celor *12 Anatematisme* și este susținută de acestea din urmă. La scurtă vreme după traducerea lor în latină, ele au fost citate de Ioan Maxențiu în *Libellus fidei* (compusă, după V. Schurr, în martie sau chiar februarie 519[36]) și, ulterior, și de monahii sciți ajunși la Roma, în epistola adresată de ei lui Fulgențiu de Ruspe și celorlalți episcopi africani exilați în Sardinia (vara lui 519); 4) Fiind trimisă în regiunile din partea de nord-est, Dionisie i-a avut în vedere în *Prefața* sa pe nestorienii de acolo. Această situație nu se potrivește perioadei papei Anastasius II (496–498), când acele regiuni erau amenințate de *Henoticonul* pro-monofizit emis în anul 482 de împăratul Zenon (474–491), ci celei din jurul anului 519[37]. În opinia lui E. Schurr, prin trimiterea acestei traduceri episcopului Petru, Dionisie ar fi încercat să-l atragă pe acesta de partea monahilor sciți. V. Schurr[38] a avut în vedere și posibilitatea (considerată de el chiar mai probabilă) ca traducerea *Scrisorii a treia către Nestorie* și a celor *12 Anatematisme* să fi fost realizată după sosirea la Roma a delegației monahilor sciți (sfârșitul lunii iulie a anului 519). În acest caz, cercetătorul german a considerat că raportul cronologic dintre documente ar fi următorul: 1) *Libellus fidei* al lui Ioan Maxențiu (februarie sau martie 519); 2) Traducerea *Scrisorii a treia către Nestorie* și a celor *12 Anatematisme* de către Dionisie Exiguus (august 519); 3) *Scrisoarea* călugărilor sciți sosiți la Roma adresată lui Fulgențiu de Ruspe și celorlalți episcopi africani exilați în Sardinia (august 519); 4) Traducerea *Epistolelor nr. 45 și 46* ale lui Chiril al Alexandriei adresate episcopului Succe(n)ssus de Diocezareea, cerută lui Dionisie de călugării sciți Ioan și Leontie, în timpul ședерii acestora din urmă la Roma (a se vedea mai jos).

Posibilitatea redactării lucrării *Libellus fidei* de către Ioan Maxențiu înainte de traducerea în latină a celor *12 Anatematisme* de către Dionisie Exiguus fusese avută în vedere, înaintea lui V. Schurr, și de E. Schwartz. Acesta din urmă a considerat, însă,

[36] Nu se ştie cu precizie când a redactat Ioan Maxenţiu lucrarea sa Libellus fidei. Se cunoaşte doar faptul că ea a fost prezentată mai întâi legaţilor papali care au sosit la Constantinopol în ziua de 25 martie 519. Misiunea acestora din urmă a fost aceea de a pune capăt schismei acachiene. V. Schurr a considerat că lucrarea Libellus fidei a fost redactată în martie sau, posibil, chiar în februarie 519 (SCHURR 1935, p. 179–180). F. Glorie a datat-o între 25 martie şi 29 iunie 519 (GLORIE 1978, p. XXIV), iar D. Fairbairn, între sfârşitul primăverii sau începutul verii anului 519 (FAIRBAIRN 2013, p. 17). E. Schwartz a raportat-o la momentul sosirii legaţilor papali la Constantinopol. În lucrarea sa, acest eveniment este datat, însă, la 25 mai 519, în loc de 25 martie, probabil ca urmare a unei greşeli de tipar (SCHWARTZ 1922, p. 18). Această datare incorectă a fost preluată şi de M. J. Pereira (PEREIRA 2015, p. 87).

[37] Pentru Henoticon (482) şi schisma acachiană (484–519), a se vedea mai jos, secţiunea „Începutul păstoriei mitropolitului Petru la Tomis".

[38] SCHURR 1935, p. 171–180.

că această cronologie este exclusă de argumente de natură internă și de faptul că *Prefața* adresată episcopului Petru se găsește doar în *Codex Iustelli*, care conține textul nerevizuit al traducerii lui Dionisie. Ori Ioan Maxențiu a citat în *Libellus fidei* un text deja revizuit al acelei traduceri[39].

V. Schurr a pus sub semnul întrebării și prezența lui Dionisie la Roma în anul 497. În ceea ce-l privește pe episcopul Petru, el a admis că acesta era în Scythia în timpul copilăriei lui Dionisie, pe care l-a educat, dar nu și faptul că era episcop la acea vreme. Din punctul său de vedere, Petru a putut ajunge episcop ulterior, dar în afara Scythiei, într-o regiune latinofonă situată departe de Roma –în Tracia, Moesia sau altundeva în nord-est. Aceasta întrucât, în 519, la Tomis păstorea Paternus, iar alte scaune episcopale nu existau în provincie la acea vreme[40].

E. Popescu a datat păstoria lui Petru în funcție de biografia lui Dionisie Exiguus. El a apreciat că cel dintâi ar fi putut deveni ierarh în jurul anului 470, când Dionisie, pe care l-a educat, avea în jur de 10 ani. În 496, când Dionisie a ajuns la Roma, Petru încă ocupa scaunul de Tomis. Urmașul său a fost Paternus (cca. 498–520), atestat documentar pentru prima dată în 498[41].

N. Zugravu a exprimat rezerve față de datarea începutului păstoriei lui Petru în funcție de data nașterii lui Dionisie Exiguus (460/70), propusă de E. Popescu. El a evidențiat și faptul că Dionisie a ajuns la Roma după noiembrie 496. Ca atare, din punctul său de vedere, expediarea către Petru a traducerii *Scrisorii a treia către Nestorie* și a *Prefeței* care a însoțit-o nu a putut avea loc înainte de 497. Petru ar fi putut rămâne în scaun până în 498, când și-a început păstoria Paternus, deși cercetătorul ieșean a apreciat că nici acest eveniment nu este sigur[42].

F. Duță a avut în vedere două aspecte: 1) Petru a păstorit ca episcop în Scythia, așa cum reiese din mărturia lui Dionisie; 2) Dezbaterile teologice din Scythia din jurul formulei theoathropopaschite trebuie să fi apărut cu câțiva ani înainte de 519, când monahii sciți promovau deja formula lor teologică la Constantinopol. *Scrisoarea a treia către Nestorie* și cele *12 Anatematisme* trebuie să fi fost traduse la începutul acelor dezbateri. În acest caz, Petru și-a putut începe episcopatul în timpul ultimelor decenii ale secolului al V-lea, indiferent dacă a păstorit la Tomis sau într-unul dintre scaunele sufragane ale acestuia din provincia romană Scythia. Ca episcop, el l-a îndrumat pe tânărul Dionisie între 480 și 485. F. Duță nu a exclus posibilitatea ca Paternus să-și fi început păstoria la Tomis la începutul secolului al VI-lea, iar nu în 498[43]. Această din urmă ipoteză este contrazisă, însă, de datele documentare disponibile (a se vedea mai jos).

M. Oppermann, ca și V. Schurr, a apreciat că Petru a fost doar monah în perioada în care l-a educat pe Dionisie Exiguus. El s-a bazat, în acest sens, pe precizările acestuia din urmă potrivit cărora a fost crescut într-o mănăstire din Scythia și că a beneficiat de mic de educația lui Petru. Pe temeiul momentului nașterii lui Dionisie, datat de M. Oppermann în jurul anului 470, și a faptului că Petru este numit de Dionisie „episcop", iar nu „mitropolit", cercetătorul german a stabilit că

[39] SCHWARTZ 1922, p. 21.
[40] SCHURR 1935, p. 168–179.
[41] POPESCU 1990, p. 161 (n. 60), 163; POPESCU 1994a, p. 212 (n. 60), 214.
[42] ZUGRAVU 2008, p. 86 (n. 541).
[43] DUȚĂ 1999, p. 288–289; DUȚĂ 2003, p. 289–290.

traducerea a fost realizată după 498, într-o vreme în care la Tomis păstorea ca mitropolit Paternus. Ca atare, Petru a putut ocupa unul dintre scaunele episcopale sufragane înființate în Scythia în timpul domniei lui Anastasius I[44].

Ceilalți cercetători amintiți mai sus s-au limitat în a accepta argumentele și concluziile unuia sau altuia dintre cei care i-au precedat.

Din cele expuse anterior, atrag atenția două dintre observațiile lui E. Schwartz:

1. În anul 519, Ioan Maxențiu a făcut publică la Constantinopol lucrarea sa *Libellus fidei*. În cuprinsul acesteia, el a citat în latină cele *12 Anatematisme* ale lui Chiril al Alexandriei, folosindu-se de o formă deja revizuită a traducerii lui Dionisie;

2. Ulterior, în timpul ședерii lor la Roma (iulie 519 – august 520), monahii sciți au trimis o scrisoare episcopilor africani exilați în Sardinia în care au citat în latină cele *12 Anatematisme* în versiunea traducerii originale a lui Dionisie.

De aici se poate deduce că forma revizuită a traducerii nu exista la Roma în timpul ședерii acolo a delegației scite și, drept urmare, că autorul ei nu este Dionisie Exiguus. În acest caz, revizuirea textului primit de către episcopul Petru a fost făcută în Răsărit, cel mai probabil în Scythia și de către Ioan Maxențiu[45].

Timpul necesar lui Ioan Maxențiu pentru revizuirea traducerii lui Dionisie și pentru redactarea lucrării *Libellus fidei* pledează în favoarea concluziei că episcopul Petru a primit traducerea *Epistolei sinodale* și a celor *12 Anatematisme* cu ceva vreme înainte de începutul anului 519, după cum a apreciat și E. Schwartz. De altfel, după cum s-a arătat deja, și V. Schurr, urmat și de alți cercetători, a avut în vedere posibilitatea ca traducerea să fi fost realizată și trimisă în Scythia încă din 518, așadar înainte de încheierea schismei acachiene (28 martie 519). Aceasta presupune că temerea față de pericolul nestorian, exprimată de Dionisie în *Prefața* sa, a existat la Roma sau/și în Scythia cel puțin în ultima parte a schismei. Pare mai probabil ca cei preocupați de nestorianism la acea vreme să fi fost nu teologii de la Roma (așa cum a crezut E. Schwartz), ci cei din Scythia (după cum a apreciat V. Schurr)[46]. În aceste condiții,

[44] OPPERMANN 2010, p. 41–42.

[45] Inițial, E. Schwartz a considerat că revizuirea traducerii celor 12 Anatematisme a fost făcută tot de Dionisie Exiguus (a se vedea SCHWARTZ 1922, p. 21). Ulterior, el a revenit asupra acestui aspect, apreciind că este posibil ca revizuirea să fi fost făcută de Ioan Maxenţiu însuşi (a se vedea SCHWARTZ 1924–1925, p. VIII). Această ezitare a cercetătorului german a fost determinată de convingerea sa că Ioan Maxenţiu a făcut parte din delegaţia monahilor sciţi sosită la Roma (a se vedea SCHWARTZ 1914, p. V, VIII–X). Însă, din exprimarea lui Ioan Maxenţiu în răspunsul la Epistola papei Hormisdas adresată episcopului african Possessor reiese că el nu a fost martor ocular al evenimentelor în care au fost implicaţi monahii sciţi la Roma (a se vedea MAXENTIUS, *Responsio*, 9, p. 138–140; MAXENTIU, *Răspuns*, p. 693–696). Absenţa lui Ioan Maxenţiu din delegaţia monahilor sciţi plecaţi la Roma şi rămânerea lui la Constantinopol este susţinută de cea mai mare parte a cercetătorilor (a se vedea HOLUBEANU 2024, p. 296, n. 111).

[46] Un argument în acest sens îl constituie şi conţinutul lucrării Capitula edita contra nestorianos et pelagianos ad satisfactionem fratrum (Capitole scrise contra nestorienilor şi pelagienilor spre bucuria fraţilor) a lui Ioan Maxenţiu. Aceasta este socotită de către unii cercetători drept prima lucrare a monahului scit şi este datată tot în ultimele luni ale schismei acachiene (în 518 sau, cel târziu, martie 519) (MAXWELL 2003, p. 79; PEREIRA 2015, p. 85). În această lucrare, opt dintre capitula (nr. 1–8) sunt îndreptate împotriva nestorianismului, trei împotriva pelagianismului (nr. 10–12) şi un singur capitulum (nr. 9) împotriva monofizitismului (MAXENTIUS, *Capitula*, p. 29–30; MAXENTIU, *Capitole*, p. 391–392; a se vedea şi PEREIRA 2015, p. 85–87).

existența acestei temeri în Scythia și mai înainte, încă din ultimii ani ai secolului al V-lea, în plină schismă acachiană, nu trebuie exclusă cu totul[47].

Informațiile documentare

Celelalte opinii emise de cercetători pot fi verificate și chiar detaliate pe temeiul informațiilor documentare păstrate. În cele ce urmează, se va face o prezentare succintă a acestora din urmă, pornindu-se de la datele oferite de Dionisie Exiguus în două dintre *Prefețele* la traducerile sale. Punctul de plecare îl constituie aprecierile exprimate de el la adresa episcopului Petru, expuse în prima parte a *Prefeței* pe care i-a dedicat-o: *Domino beatissimo patri Petro episcopo Dionisius exiguus in domino salutem. (1.) Beneficiorum uestrorum memor, uenerabilis pater et antistitum Christi decus egregium, semperque ante oculos mentis adponens sancta nutrimentorum uestrorum studia a paruulo mihi depensa – quae nulla spatia locorum poterunt oblitterare uel temporum-; quaero uicem referre gratiae, quam me scio reperire non posse. Sed quia plerumque perficitur uoto quod deesse uidetur officio, desiderium quod erga uestram paternitatem iugiter gero, quo possum studio pandere non desisto*[48]. [„Dionysius Exiguus, Preafericitului stăpân, părintele episcop Petru, salutări întru Domnul. (1.) Nu uit binefacerile voastre, Preafericite Părinte și strălucită podoabă a ierarhilor lui Hristos, și, având întotdeauna în fața ochilor minții sfintele strădanii cheltuite cu mine pentru a mă îndruma când eram mic – care nu vor putea fi uitate nicăieri și niciodată – vreau la rându-mi să vă aduc mulțumirile mele, deși știu că eu nu le pot arăta pe măsura trebuitoare. Dar fiindcă adesea se săvârșește cu dorința ceea ce se pare că lipsește faptei, nu încetez să arăt, cu râvna cu care pot, dorul pe care-l port în suflet întotdeauna pentru Sfinția Voastră"][49].

Pe temeiul acestor cuvinte, pot fi emise următoarele deducții:

1. Petru a fost cel care l-a educat pe Dionisie pe când acesta era copil [„*a paruulo*" („din copilărie")];

2. Educația a fost una de durată, cel mai probabil de câțiva ani. Doar așa se poate explica apropierea celor doi și dragostea ucenicului față de îndrumătorul său [„*desiderium quod erga uestram paternitatem iugiter gero*" („dorul pe care-l port în suflet întotdeauna pentru Sfinția Voastră")];

3. În timpul copilăriei lui Dionisie, Petru locuia în aceeași provincie cu acesta;

4. Paragraful nu oferă suficiente indicii pe temeiul cărora să poată fi stabilit

[47] Trebuie avut în vedere că încheierea schismei acachiene în martie 519 nu era socotită drept un eveniment iminent de către contemporani. Aceasta reiese dintr-unul dintre rapoartele întocmite de legații papali veniți la Constantinopol. În cuprinsul lui sunt amintite opoziția sau reținerea unora dintre ierarhii din Răsărit (inclusiv a mitropolitului de la Tesalonic) şi a arhimandriților de la Constantinopol de a semna documentul papal (Libellus) pe temeiul căruia a fost restabilită comuniunea între Biserica Romei şi cea a Constantinopolului şi zvonurile potrivit cărora acceptarea respectivului document la Constantinopol ar fi putut genera răzvrătire (seditio), vărsare de sânge (effusio sanguinis) şi tulburare (tumultus) (Avell. Coll. 1898, p. 618–621). În aceste condiții, ar fi fost de aşteptat ca, cel puțin până la momentul încheierii schismei, contracararea monofizitismului, iar nu a nestorianismului, să fi fost prioritară şi în Scythia. Ne propunem să revenim într-un alt studiu asupra cauzelor care ar fi putut genera în Scythia teama față de nestorianism înainte de încheierea schismei acachiene.

[48] DIONISIUS, *Praefatio ad Petrum 1*, p. 59[1–11]; ACO, I/5.2, p. 235[5–11]; FHDRCh, p. 514, 516.

[49] DIONISIE, *Prefață la „Epistola sinodală"*, p. 117–118; FHDRCh, p. 515, 517.

statutul pe care îl avea Petru în timpul copilăriei lui Dionisie. Petru ar fi putut fi un pedagog laic creștin (în cazul în care familia lui Dionisie a fost una înstărită, asemenea celei a lui Ioan Casian), membru al unei obști monahale (monah educat, ierodiacon, ieromonah, stareț) sau episcop;

5. La momentul expedierii traducerii și a *Prefeței*, Petru avea rangul de episcop.

Al doilea document important pentru tema tratată este *Prefața* lui Dionisie Exiguus la traducerea în limba latină a *Epistolelor 45 și 46* trimise episcopului Succe(n) ssus al Diocezareei de către Chiril al Alexandriei. *Prefața* este adresată lui Ioan și Leontie, solicitanții traducerii. Ei erau doi dintre membrii delegației monahilor sciți sosite la Roma. *Prefața* și traducerea au fost datate în luna august a anului 519[50].

În cuprinsul *Prefeței*, Dionisie oferă informații valoroase despre copilăria sa. Deși el nu face aici nicio referire la episcopul Petru, importanța acestor date pentru tema analizată constă în aceea că descriu mediul în care a avut loc educația lui Dionisie și, implicit, conviețuirea lui cu Petru: *Dominis uenerabilibus et carissimis fratribus Ioanni atque Leontio, Dionisius Exiguus. (1.) Nouum forsitan uideatur ignaris, si Scythia, <quae> frigoribus simul et barbaris probatur esse terribilis, uiros semper eduxerit calore feruentes et morum placiditate mirabiles; nobis hoc ita esse non solum natiua quadam notitia uerum etiam experientia magistra compertum est, quos ibidem per dei gratiam constat exposita terrena congregatione sacramento renatos esse baptismatis, qui beatissimorum quoque patrum, quibus illa regio spiritali quodammodo fertilitate gloriatur, caelestem conuersationem in carne fragili meruimus intueri. (2.) Quorum fides, operis conexatione resplendens, credebat omnibus uitae pariter et credulitatis exempla: hi, nullius prorsus mundanae sollicitudinis nexibus inuoluti, cum apostolo dicere poterant:* Nostra autem conuersatio in caelis est – *penes quos etiam catholicae fidei dogmata semper intemerata uiguere: nam etsi sermone fuerunt simplices, sed imperiti scientia non fuerunt*[51]. [„Dionisie Exiguus către preacinstiții stăpâni și preaiubiții frați Ioan și Leontie. (1.) Poate celor neștiutori le pare neobișnuit că Scythia, care se dovedește a fi înspăimântătoare deopotrivă din cauza gerurilor și a barbarilor, a crescut întotdeauna bărbați plini de ardoare și minunați prin blândețea moravurilor; în ce ne privește, s-a dovedit că este așa nu numai datorită unei cunoașteri cu care oarecum ne-am născut, ci și a unei experiențe din care am învățat; se știe că acolo, prin harul lui Dumnezeu, într-o comunitate pământească expusă <pericolelor>, acești <bărbați> s-au renăscut prin taina botezului; în plus, ne-am învrednicit să vedem și viețuirea cerească în trup fragil a preafericiților părinți, cu care acea regiune se mândrește într-o oarecare măsură, datorită rodniciei <lor> spirituale. (2.) Credința acestora, strălucind prin legătura cu nevoințele, oferea tuturor deopotrivă modele de viață și de credință; aceștia, întru totul slobozi de legăturile oricărei griji lumești, puteau spune împreună cu apostolul: „viețuirea noastră este însă în ceruri" (Flp. 3:20) – în mâinile acestora, chiar dogmele dreptei credințe au crescut viguros neîntinate întotdeauna: pentru că, chiar dacă în vorbire au fost simpli, în știință nu au fost nepricepuți."[52]].

[50] A se vedea SCHWARTZ 1922, p. 21; SCHURR 1935, p. 170, 180; DUȚĂ 1999, p. 294; DUȚĂ 2003, p. 295.

[51] DIONISIUS, *Praefatio ad Ioannem 1–2*, p. $55^{1–19}$; ACO I/5.2, p. 294^{43}–295^{11}; FHDRCh, p. 518.

[52] Această traducere ne aparţine. Ea diferă, mai ales în cazul primei părţi a frazei a treia, de cea a regretatului profesor D. Popescu, publicată de G. I. Drăgulin (DRĂGULIN 1986, p. 116–117) şi reprodusă şi de N. Zugravu (FHDRCh, p. 519). Pentru prima parte a frazei a treia, D. Popescu a

Pe temeiul acestui pasaj, pot fi emise următoarele aprecieri:

1. Dionisie s-a născut și și-a petrecut prima parte a vieții în Scythia. Dovadă în acest sens sunt cunoștințele sale privitoare la realitățile de acolo, dobândite în mod nemijlocit: „*nobis hoc ita esse non solum natiua quadam notitia uerum etiam experientia magistra compertum est*" („în ce ne privește, s-a dovedit că este așa nu numai datorită unei cunoașteri cu care oarecum ne-am născut, ci și a unei experiențe din care am învățat");

2. Scythia la care face referire este provincia romană omonimă, iar nu un teritoriu din afara Imperiului Roman. Dionisie o definește drept „*regio*" („regiune"), un termen al cărui echivalent în limba greacă este „χώρα" și care era folosit la acea vreme – sec. V–VI p.Chr. – ca sinonim al lui „*prouincia*/ἐπαρχία" („provincie")[53];

3. Mediul în care a crescut Dionisie a fost unul bisericesc. Acolo, el i-a putut cunoaște pe unii teologi, buni cunoscători, din punctul său de vedere, ai învățăturii de credință: „*penes quos etiam catholicae fidei dogmata semper intemerata uiguere: nam etsi sermone fuerunt simplices, sed imperiti scientia non fuerunt*" („în mâinile acestora, chiar dogmele dreptei credințe au crescut viguros neîntinate întotdeauna: pentru că, chiar dacă în vorbire au fost simpli, în știință nu au fost nepricepuți");

4. Caracteristicile viețuirii acestor teologi relevă faptul că este vorba despre monahi. Atrage atenția, în acest sens, asemănarea traiului lor cu cel îngeresc, precum și referirea la nevoințele lor și la slăbirea trupurilor lor prin viața ascetică severă pe care o urmau: „*caelestem conuersationem in carne fragili*" („viețuirea cerească în trup fragil"), „*spiritali ... fertilitate*" („rodnicia <lor> spirituală"), „*quorum fides, operis conexatione resplendens*" („credința acestora, strălucind prin legătura cu nevoințele"), „*uiros ... calore feruentes et morum placiditate mirabiles*" („bărbați plini de ardoare și minunați prin blândețea moravurilor");

5. Viața lipsită de orice fel de griji materiale a acestor monahi indică faptul că ei erau organizați după sistemul vieții de obște: „*hi, nullius prorsus mundanae sollicitudinis nexibus inuoluti*" („aceștia, întru totul slobozi de legăturile oricărei griji lumești"). Chinovia era cea care acoperea nevoile materiale ale monahilor (locuință, hrană și îmbrăcăminte), scutindu-i de grija traiului de zi cu zi[54];

6. Dionisie și-a petrecut copilăria și tinerețea într-o mănăstire cu viață de obște. Doar așa el ar putut fi martor ocular al viețuirii acestor monahi: „*beatissimorum quoque patrum ... caelestem conuersationem in carne fragili meruimus intueri*" („ne-am învrednicit să vedem și viețuirea cerească în trup fragil a preafericiților părinți") și „*nobis hoc ita esse ... uerum etiam experientia magistra compertum est*" („în ce ne privește, s-a dovedit că este așa ... datorită ... unei experiențe din care am învățat").

---

propus traducerea: „Este limpede că în adunarea cea pământească acolo, cu harul lui Dumnezeu, ne-am renăscut prin Taina Botezului ...". Mulţumim şi pe această cale doamnei cercetător ştiinţific Livia Buzoianu, care, cu mare amablitate, a verificat corectitudinea traducerilor propuse de noi în cuprinsul studiului de faţă, făcându-ne şi unele recomandări.

[53] A se vedea HOLUBEANU 2018, p. 45–46; HOLUBEANU 2024, p. 51–52.

[54] Ioan Casian a prezentat cazul avvei Ioan din Egipt, care, după 20 de ani petrecuţi în pustiu ca anahoret, a revenit la chinovia sa, pentru a scăpa cu totul de grijile materiale: „Aici (*sc*. în chinovie) n-am nicio grijă pentru ziua de mâine, niciun gând de a cumpăra sau de a vinde ceva, nicio preocupare pentru a asigura pâinea pe un an întreg, niciun chin pentru cele ale trupului, care acolo (*sc*. în pustiu, ca anahoret) se pregăteau nu numai pentru trebuinţele proprii, ci şi pentru atâţia vizitatori" (CASIAN, *Convorbiri*, XIX.VI.1, p. 646).

Având în vedere aceste aspecte, este posibil ca termenul „*congregatio*", folosit de Dionisie într-una dintre frazele acestui paragraf – „*exposita terrena congregatione*" („într-o comunitate (*congregatione*) pământească expusă <pericolelor>") –, să fi fost folosit cu sensul de „comunitate monahală cu viață de obște". În sprijinul acestei interpretări poate fi invocată și o afirmație a unuia dintre legații papali la Constantinopol, Dioscor. Într-un raport adresat papei Hormisdas (514–523) la 15 octombrie 519, acesta a precizat că Ioan Maxențiu, liderul monahilor sciți de la acea vreme și contemporan cu Dionisie Exiguus, afirmă că este conducătorul unei „*congregatio*" („congregație/mănăstire/comunitate monahală") în calitate de „*abba*" („avva/egumen"): „*Maxentius tamen quod sub abbatis uocabulo dixit se congregationem habere ...*"[55] („Și Maxențiu, care spune că are, în calitate de avva/egumen, o congregație …"). Însă, oricare ar fi semnificația termenului „*congregatio*" din *Prefața* lui Dionisie, din paragraf reiese în mod clar că acesta din urmă a crescut într-o chinovie situată în provincia romană Scythia. În acest caz, tot acolo trebuie să se fi aflat la acea vreme și Petru, cel care s-a ocupat de educația sa. Așadar, posibilitatea ca Petru să fi fost un pedagog laic trebuie exclusă.

Acceptarea copiilor în mănăstiri era respinsă în monahismul de tip egiptean și sirian. În Egipt, grija monahilor față de cei mici, ca și față de alte categorii sociale neajutorate (bătrâni, văduve, bolnavi, familii sărace, prizonieri și deținuți) se manifesta prin dirijarea către aceștia a surplusului material al mănăstirilor[56]. În schimb, în monahismul de tip capadocian (vasilian), copiii erau acceptați pe lângă mănăstiri, iar primirea lor era chiar încurajată. În *Regulile mari,* Vasile cel Mare al Cezareei Capadociei recomandă primirea și creșterea în mănăstiri atât a copiilor rămași orfani, cât și a celor încredințați monahilor de către părinții lor naturali: „Τοῦ Κυρίου λέγοντος· Ἄφετε τὰ παιδία ἔρχεσθαι πρὸς μὲ, καὶ τοῦ Ἀποστόλου ἐπαινοῦντος τὸν ἀπὸ βρέφους τὰ ἱερὰ γράμματα μεμαθηκότα, καὶ πάλιν παραγγέλλοντος ἐκτρέφειν τὰ τέκνα ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ Κυρίου, πάντα καιρὸν, καὶ τὸν τῆς πρώτης ἡλικίας εὔθετον εἶναι πρὸς τὴν τῶν προσιόντων παραδοχὴν δοκιμάζομεν, τὰ μὲν ἔρημα γονέων ἀφ◎ἑαυτῶν προσλαμβανόμενοι, ὥστε γενέσθαι κατὰ τὸν ζῆλον τοῦ Ἰώβ ὀρφανῶν πατέρας" [„Fiindcă Domnul zice: „Lăsați copiii să vină la Mine" (Mc. 10:14), iar Apostolul laudă pe cel care a învățat Sfintele Scripturi din copilărie (2 Tim. 3:15), și poruncește apoi ca să se crească copiii „în învățătura și povața Domnului" (Ef. 6:4), de aceea credem că orice timp, chiar și cel al vârstei celei dintâi, este potrivit pentru primirea celor ce vin <în mănăstiri>; dar pe cei lipsiți de părinți să-i primim din inițiativa noastră proprie, ca să devenim, după zelul lui Iov, părinții orfanilor (Iov 29:12)"[57]].

În cazul analizei de față interesează în mod deosebit și portretul moral și intelectual al monahului însărcinat cu educarea copiilor din mănăstire, așa cum a fost el creionat de către Vasile cel Mare. El permite înțelegerea statutului, a calităților și chiar a vârstei pe care Petru le avea în vremea în care l-a îndrumat pe Dionisie Exiguus, în timpul copilăriei celui din urmă. Marele părinte capadocian a considerat că cel responsabil cu educarea copiilor în mănăstire trebuie să fie mai în vârstă, altul decât

[55] Suggestio Dioscori diaconi (Ep. 224), în: Avell. Coll. 1898, p. 687[19–20].

[56] A se vedea HOLUBEANU 2024, p. 325–326.

[57] BASILIUS, *Regulae*, 15.1, col. 952[A-B]; VASILE CEL MARE, *Asceticele*, p. 244.

egumenul așezământului, cu o experiență duhovnicească avansată și îmbunătățit în virtuți (mai ales în răbdare și blândețe), capabil să identifice slăbiciunile fiecărui copil și să găsească cel mai bun remediu pentru vindecarea de acestea: „Ἐπιτετάχθω δὲ τοῖς τοιούτοις ὁ καθ᾽ἡλικίαν προήκων, καὶ τὴν ἐμπειρίαν ὑπὲρ τοῦς ἄλλους ὤν, καὶ μαρτυρίαν ἔχων ἐπὶ μακροθυμίᾳ· ὥστε πατρικῇ μὲν εὐσπλαγχνίᾳ, λόγῳ δὲ ἐπιστημονικῷ τὰ ἁμαρτήματα τῶν νέων ἐπανορθοῦσθαι, οἰκείας ἑκάστῳ πταίσματι τὰς θεραπείας προσάγοντα” („Să se așeze peste ei [*sc.* copii] unul [*sc.* un monah] mai în vârstă și mai cu experiență decât ceilalți și binecunoscut pentru răbdarea lui, încât să îndrepte cu blândețe părintească și cu cuvinte înțelepte greșelile celor tineri, aplicând remediul corespunzător pentru fiecare greșeală…”[58]).

Prezența copiilor în mănăstirile din Scythia, relevată de cazul lui Dionisie Exiguus, constituie un argument puternic în favoarea respectării în provincie în a doua jumătate a secolului al V-lea a rânduielilor monahale vasiliene[59]. În acest caz, pe temeiul cuvintelor de mai sus ale marelui părinte capadocian privitoare la educarea copiilor din mănăstiri se pot face aprecieri importante și cu privire la personalitatea lui Petru. Acesta trebuie să fi fost unul dintre monahii mai în vârstă din mănăstirea în care a crescut Dionisie, cu o viață duhovnicească îmbunătățită, însărcinat cu educația copiilor de acolo. El putea fi, la acea vreme, cel mult ierodiacon sau ieromonah, dar nu egumen și, cu atât mai puțin, episcop.

Cronologia aproximativă a vieții lui Dionisie permite emiterea unor ipoteze și cu privire la intervalul în care el s-a aflat sub îndrumarea lui Petru. Cei mai mulți cercetători datează nașterea lui Dionisie în deceniul al șaptelea al secolului al V-lea – anii 460–470[60]. Din punctul nostru de vedere, jumătatea acestui deceniu (cca. 465) se potrivește cel mai bine cu restul evenimentelor din viața sa. În acest caz, el trebuie să se fi aflat sub îndrumarea monahului/ierodiaconului/ieromonahului Petru aproximativ între anii 470 și 475/480, când Dionisie a avut între 5 și 10/15 ani. Ținând cont, apoi, de recomandarea lui Vasile cel Mare privitoare la vârsta pedagogilor din mănăstiri și de media de viață destul de redusă de la acea vreme, vârsta lui Petru poate fi apreciată la aproximativ 40 de ani în jurul anului 470 și la 45/50 de ani în 475/480. La o astfel de vârstă, el putea fi suficient de matur ca să-i îndrume pe cei mici și, în același timp, suficient de ager ca să-i poată supraveghea cu atenție. În acest caz, Petru a putut deveni episcop după anii 475/480, care ar corespunde vârstei sale de 45/50 de ani.

Scaunul episcopal al lui Petru

Având în vedere faptul că Petru a fost monah/ierodiacon/ieromonah într-o chinovie din Scythia, posibilitatea ca el să fi fost ales episcop în afara provinciei este puțin probabilă. Ca atare, scaunul său trebuie localizat tot în această provincie, fie la Tomis, fie într-unul dintre orașele devenite centre episcopale.

---

[58] BASILIUS, *Regulae*, 15.2, col. 953[B]; VASILE CEL MARE, *Asceticele*, p. 244–246.

[59] A se vedea HOLUBEANU 2024, p. 324–327.

[60] În anul 460: TĂUTU 1967, p. 8; POPESCU 1994a, p. 212, n. 60. În anul 465: DRĂGULIN, DRĂGULIN 1988, p. 24; DURĂ 1989, p. 37. Între anii 460 şi 470: OPPERMANN 2010, p. 41–42. Între anii 465 şi 470: DUȚĂ 1999, p. 289; DUȚĂ 2003, p. 290. În anul 470: VORNICESCU 1984, p. 66; POPESCU 1994b, p. 314; OPPERMANN 2010, p. 42. Între anii 470 şi 475: COMAN 1979, p. 63, 268.

Importante pentru lămurirea acestui aspect sunt rezultatele ultimelor investigații privitoare la evoluția organizării bisericești din teritoriul istro-pontic. Potrivit acestora, primele episcopii sufragane ale mitropoliei de Tomis au fost organizate pe teritoriul Scythiei romane, în mod cert, după anul 534. În toamna acestuia, la 16 noiembrie, împăratul Iustinian I (527–565) a promulgat cea de-a doua ediție a codexului său legislativ (*Codex repetitiae praelectionis*)[61]. Juriștii care s-au ocupat cu redactarea acesteia, asemenea celor care au pregătit și prima ediție, promulgată în anul 529, au fost însărcinați de împărat să elimine toate legile sau, acolo unde era cazul, paragrafele de lege care erau desuete[62]. În *Codex repetitiae praelectionis* a fost publicat și textul legii lui Zenon din anii 474–484, care impunea existența unui scaun episcopal în toate așezările cu rang de oraș de pe teritoriul Imperiului. Ceea ce interesează, pentru analiza de față, este păstrarea în cuprinsul textului legii și a paragrafului care prevedea exceptarea Scythiei de la acele dispoziții legale. În cuprinsul acestuia, se precizează că teritoriul provinciei istro-pontice va rămâne în continuare doar sub jurisdicția episcopului de la Tomis[63]. Păstrarea acestui paragraf constituie un argument irecuzabil al faptului că, în noiembrie 534, în provincia istro-pontică funcționa doar scaunul tomitan. Dacă pe teritoriul Scythiei ar fi existat la acea vreme și alte episcopii, atunci juriștii însărcinați cu redactarea codexului legislativ ar fi eliminat acest paragraf, devenit desuet, așa cum le ceruse împăratul[64].

În acest caz, posibilitatea ca Petru să fi păstorit una dintre episcopiile sufragane de pe teritoriul Scythiei, așa cum au presupus unii cercetători (G. Drăgulin, F. Duță și M. Oppermann), este exclusă. Rămâne ca certitudine doar faptul că Petru a devenit episcop înainte de 519, când Ioan Maxențiu a revizuit traducerea în latină a celor *12 Anatematisme* realizată de Dionisie Exiguus. Anterior, cel din urmă îi trimisese traducerea sa episcopului Petru.

Ar putea fi avută în vedere și posibilitatea ca Petru să fi păstorit într-unul dintre scaunele sufragane ale Tomisului, situate în afara provinciei romane Scythia. În anul 381, sub jurisdicția mitropoliei de Tomis au fost transferate episcopiile de Cherson (astăzi Sevastopol, în Crimeea–Ucraina), Bospor (anticul Panticapaeum, astăzi Kerci, în Crimeea–Ucraina) și Odessos (astăzi Varna, în Bulgaria). Ulterior, în a doua jumătate a secolului al V-lea, sub jurisdicția Tomisului a fost trecută și episcopia de Phanagoria (astăzi Sennoy, ținutul Krasnodar, în Rusia)[65]. În niciunul dintre aceste scaune episcopale nu este cunoscut, însă, vreun episcop cu numele Petru. Mai mult, în vara anului 518 (16–20 iulie), în timpul conflictului dintre călugării sciți, pe de o parte, și mitropolitul Paternus și sufraganii săi, pe de altă parte, cu mai puțin de un an înainte de publicarea de către Ioan Maxențiu a lucrării *Libellus fidei*, la Constantinopol s-a desfășurat un sinod endemic la care au participat și episcopii de Bosporus, Odessos și Phanagoria. Toți purtau numele de Ioan[66]. Episcopul Ioan de Bosporus este atestat în scaun și două decenii mai târziu, la sinodul endemic din

[61] JOLOWICZ, NICHOLAS 1972, p. 479, 493–496; NICHOLAS 1976, p. 257; HUMFRESS 2005, p. 164–166.

[62] A se vedea *The Codex of Justinian Constitutio Haec*. 2 şi *De Emend*. 3, p. 2–5, 10–13.

[63] *The Codex of Justinian* I.3.35.2, p. 100–101.

[64] A se vedea şi HOLUBEANU 2024, p. 79–86.

[65] A se vedea HOLUBEANU 2018, p. 24–68, 281–287; HOLUBEANU 2024, p. 30–73, 181–186.

[66] Pentru Ioan de Bosporus, a se vedea ACO, III, p. 65[21]. Pentru Ioan de Odessos, a se vedea

536 (mai-iunie)[67]. Doar episcopul de Cherson din anii 518–519 nu este cunoscut după nume. Însă, alegerea unui monah din Scythia ca episcop al unui scaun bisericesc din afara provinciei sale este puțin probabilă. Cel mai adesea, în fruntea unui centru episcopal devenit vacant era promovat unul dintre teologii din regiunea respectivă, care se evidențiase între contemporani prin cunoștințele sale teologice deosebite și moralitatea sa. În cazul scaunelor mitropolitane aflate sub jurisdicția directă a Patriarhiei Ecumenice, putea fi vorba și de un candidat din afara provinciei respective, agreat de forul bisericesc constantinopolitan.

Doar în provincia Moesia Secunda, vecină Scythiei, este atestat documentar un episcop cu numele Petru. El a păstorit la Novae (astăzi Svištov, în Bulgaria) la jumătatea secolului al V-lea. Către sfârșitul anului 457 sau începutul lui 458, el a participat la sinodul provincial în cadrul căruia au fost analizate întrebările adresate de împăratul Leon I (457–474) privitoare la deciziile dogmatice ale Sinodului al IV-lea Ecumenic (Calcedon, 451) și evenimentele petrecute în Egipt în urma acestuia[68]. Este imposibil, însă, ca acest Petru să fi fost adresantul traducerii în latină a *Scrisorii a treia către Nestorie* și a celor *12 Anatematisme*, întrucât el a fost ales în scaunul de la Novae înainte de nașterea lui Dionisie în ținutul istro-pontic. Din acest motiv, șederea lui îndelungată într-o mănăstire dintr-o altă provincie (Scythia) și statutul său acolo de educator al tânărului Dionisie nu pot fi acceptate.

Rămâne, în acest caz, doar posibilitatea ca Petru să fi păstorit la Tomis ca predecesor al lui Paternus (cca. 498–520).

Paternus este sigur atestat ca episcop de Tomis la 29 iunie 519 și 9 septembrie 520[69]. Păstoria sa a fost urcată cronologic până în anul 498 pe temeiul unuia dintre sigiliile gravate pe reversul talerului de argint aurit recondiționat prin grija lui. În acel sigiliu este menționat numele lui Ioannes Kometos – „Ἰωάννου Κόμητος". Acesta a fost identificat cu Ioannes Paphlagonianus, care a îndeplinit funcția de „*comes sacrarum largitionum*" în anul 498. Pe temeiul acestei informații, recondiționarea discului a fost datată în anul 498[70]. Implicit, tot atunci, Paternus păstorea deja în scaunul de la Tomis, întrucât el este menționat pe disc cu rangul de „*reverentissimus episcopus*" („preacinstit episcop")[71]. Prin aceasta, 498 devine ultimul an în timpul căruia Petru ar fi putut păstori ca episcop la Tomis și în care ar fi putut primi traducerea *Scrisorii a treia către Nestorie* și a celor *12 Anatematisme* din partea lui Dionisie Exiguus.

Terminus post quem al corespondenței lui Dionisie cu Petru îl constituie data stabilirii celui dintâi la Roma. Este cert că sosirea sa acolo a avut loc după moartea papei Gelasius († 19 noiembrie 496). Despre acesta din urmă, Dionisie a afirmat că nu a mai apucat să-l cunoască personal, din cauza morții lui: „*nos, qui eum praesentia corporali*

ACO, III, p. 66[23]. Pentru Ioan de Phanagoria, a se vedea ACO, III, p. 66[6]. A se vedea şi HOLUBEANU 2018, p. 355–359, anexa 9; HOLUBEANU 2024, p. 68, 130–131, 178–179, 183.

[67] ACO, III, p. 126[26], 155[3], 162[27], 171[1], 183[35], 27[32], 115[14]; HOLUBEANU 2018, p. 362–408, anexele 11–17; HOLUBEANU 2024, p. 68–69, 178–179.

[68] ACO, II/5, p. 32[2, 30].

[69] A se vedea FHDRCh, p. 86.

[70] Pentru inscripții, a se vedea POPESCU 1976, p. 97–99, nr. 64; BARNEA 1979, p. 224–225. Pentru datare, a se vedea MADGEARU 2011, p. 66–67.

[71] POPESCU 1976, nr. 64, p. 97: „Ex antiquis renovatum est per Paternum reverentiss(imum) episc(opum) nostrum. Amen" [„(Talerul) a fost făcut din nou prin grija lui Paternus, preacinstitul nostru episcop. Amin!"].

non uidimus" [„noi (*sc.* Dionisie), care nu l-am văzut pe el (*sc.* papa Gelasius) în înfățișare trupească"][72]. În același timp, prezența la Roma a lui Dionisie în anul 497 a fost stabilită de cercetători pe temeiul traducerii în latină a acelui *Libellus* trimis atunci papei Anastasius II de către apocrisiarii Bisericii din Alexandria la Constantinopol. La sfârșitul traducerii, apare precizarea: „*Dionysius Exiguus Romae de graeco conuerti*" („*<Libellus>* tradus din greacă de Dionisie Exiguus, la Roma")[73]. Pe document nu apare, însă, data traducerii. Însă, în ciuda rezervelor exprimate de V. Schurr față de traducerea lui[74], având în vedere importanța acestuia pentru lămurirea raporturilor dintre Biserica Romei și cea a Alexandriei pe fondul schismei acachiene, amânarea traducerii pentru anii următori este puțin probabilă. Dacă Dionisie nu ar fi fost la Roma în 497, ar fi fost de așteptat ca traducerea documentului să fi fost realizată de un alt teolog de la Roma, chiar dacă acela nu era un cunoscător atât de bun al limbii grecești precum Dionisie. Aceasta, în condițiile în care lucrarea nu este extinsă (doar cinci pagini și jumătate în volumul din colecția *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*)[75].

În acest caz, traducerea tot în anul 497, după cum a presupus E. Schwartz, și a celor *12 Anatematisme*, menționate de apocrisiarii Bisericii din Alexandria în acel *Libellus* al lor drept normative pentru dreapta credință, este întru totul credibilă. Traducerea lor în latină, alături de *Scrisoarea a treia către Nestorie* a lui Chiril, era necesară în condițiile în care, conform aprecierii exprimate de Dionisie în *Prefața* adresată episcopului Petru, învățătura marelui părinte alexandrin era „*Graecis iam dudum bene comperta, sed ignorata Latinis hactenus*"[76] („destul de bine cunoscută de greci, dar nu și de latini"[77]). În acest caz, corespondența dintre Dionisie și Petru a putut fi purtată în anul 497. Datele disponibile nu permit identificarea cu precizie a anului-ultima parte a lui 497 sau prima parte a lui 498-în care Petru și-a încheiat păstoria la Tomis și în care, în locul său, a fost ales Paternus.

În ceea ce privește afirmația lui M. Opperman potrivit căreia Petru nu a putut fi mitropolit de Tomis întrucât el este numit de Dionisie Exiguus „episcop", iar nu „mitropolit" (a se vedea mai sus), ea poate fi ușor respinsă. În secolele al V-lea și al VI-lea, folosirea apelativului *episcopus* pentru un *episcopus metropolitanus*/*metropolita* este des întâlnită în documente[78].

Începutul păstoriei mitropolitului Petru la Tomis

În anul 484, între Biserica Romei și cea de la Constantinopol a izbucnit schisma acachiană. Cauza declanșării acesteia a constituit-o decizia patriarhului ecumenic Acachie (472–489) de a aproba *Henoticonul* (482) emis de împăratul Zenon (474–491) și de a relua comuniunea cu ierarhii monofiziți/miafiziți din Egipt și din restul Răsăritului creștin. În cuprinsul *Henoticonului* erau proclamate drept normative

[72] DIONISIUS, *Praefatio ad Iulianum 3*, p. 45[21–22]. A se vedea şi DESMULLIEZ *et alii* 1999, p. 566.

[73] Avell. Coll. 1895, p. 473[22–23].

[74] A se vedea SCHURR 1935, p. 168, 175–176.

[75] A se vedea Avell. Coll. 1895, p. 468–473.

[76] DIONISIUS, *Praefatio ad Petrum 1*, p. 59[19–20]; ACO, I/5.2, p. 235[16–17]; FHDRCh, p. 516.

[77] DIONISIE, *Prefață la „Epistola sinodală"*, p. 118.

[78] HOLUBEANU 2018, p. 49–50, 57, 84–96; HOLUBEANU 2024, p. 53–54, 59–60, 115–119.

pentru dreapta credință hotărârile dogmatice ale primelor trei Sinoade Ecumenice – Niceea (325), Constantinopol (381) și Efes (431) –, dar erau anatematizate cele de la Calcedon (451), alături de ereziile nestoriană și eutihiană. Prin emiterea *Henoticonului*, împăratul Zenon a încercat-fără succes, însă-aducerea în sânul Bisericii imperiale a comunităților monofizite/miafizite din cuprinsul Imperiului[79].

La 11 septembrie 515, cu aproximativ patru ani înainte de încheierea schismei acachiene (martie 519), papa Hormisdas i-a adus la cunoștință episcopului Cezar de Arles (502–542) din Galia revenirea la comuniunea cu Biserica Romei a episcopilor din Dardania, Illyricum și Scythia: *Ergo episcopi tam Dardani quam Illyrici pene omnes nec non Scythae errorem damnando praeteritum, petentes beati Petri apostolorum principis communionem, et scriptis et legationibus destinatis se apostolicae sedis regulis obedire confirmant*[80]. [„Așadar, atât episcopii dardani, cât și iliri, aproape toți, și sciți, condamnând rătăcirea trecută (*sc.* eutihianismul), dorind comuniunea fericitului Petru, cel dintâi dintre apostoli, asigură și prin scrisori și solii anume desemnate că ei se supun regulilor scaunului apostolic”.]

Evenimentul este amintit și de un alt episcop din Galia, Avitus de Vienne, într-o scrisoare adresată papei Hormisdas, la 30 ianuarie 517: *nos sicut per conuersionem prouinciarum, id est Dardaniae Hillyrici uel Scythiae, ad communionem gaudiorum prouocatis*[81]. („prin convertirea provinciilor, adică a Dardaniei, a Illyricumului sau a Scythiei, ne chemați <a lua parte> la comuniunea bucuriilor”).

În anul 515, la momentul reluării comuniunii cu Biserica Romei de către Biserica Scythiei, în fruntea mitropoliei Tomisului păstorea Paternus.

La rândul său, Ioan Maxențiu amintește păstrarea comuniunii cu Biserica Romei de către monahii sciți în timpul schismei acachiene. În a doua jumătate a anului 520, el a făcut publică lucrarea *Responsio adversus epistulam quam ad Possessorem a Romano episcopo dicunt haeretici destinatam* („Răspuns împotriva epistolei despre care ereticii spun că i-a fost trimisă lui Possessor de către episcopul Romei”)[82]. În cuprinsul ei, liderul monahilor sciți a respins diferitele acuzații pe care papa Hormisdas le adusese delegației monahilor sciți sosite la Roma într-o epistolă adresată episcopului african Possessor, aflat la acea vreme în Constantinopol. În cuprinsul acestui *Responsio*, Maxențiu a reamintit faptul că: *Monachi autem, quos inique laceras, in tantum ab hoc crimine alieni sunt, ut numquam per dei gratiam catholica communione discesserint, licet ad tempus, ob nonnulla scandala in Orientis partibus orta, Occidentalibus ecclesiis communicauerint*[83]. [„Însă monahii (*sc.* sciți), pe care pe nedrept îi defăimezi, sunt cu totul străini de această acuzație, încât, prin harul lui Dumnezeu, nu s-au despărțit niciodată de comuniunea sobornicească/catolică, chiar dacă pentru un timp, din cauza unor tulburări declanșate în părțile Răsăritului, ei au fost în comuniune cu Bisericile occidentale”.] Din aceste cuvinte ale lui Ioan Maxențiu [*ut numquam per dei gratiam catholica communione discesserint* („încât, prin harul lui Dumnezeu, nu

[79] Textul Henoticonului s-a păstrat în lucrarea Istoria bisericească a lui Evagrie Scolasticul (a se vedea ÉVAGRE, *Hist.eccl. III*, p. 417–425; EVAGRIUS, *Eccl.Hist. III*, p. 147–149). Pentru Henoticon şi schisma acachiană, a se vedea şi GRILLMEIER 1987, p. 247–317; NORRIS 1998, p. 519.

[80] Epistola 9, în: *Epistolae Romanorum*, p. 759.

[81] Avell. Coll. 1898, p. 559$^{5-7}$.

[82] MAXENTIUS, *Responsio*, p. 123–143; MAXENTIU, *Răspuns*, p. 680–697.

[83] MAXENTIUS, *Responsio 8*, p. 137$^{450-454}$.

s-au despărțit niciodată de comuniunea sobornicească/catolică")] reiese că monahii sciți, spre deosebire de mitropolitul Paternus, au păstrat permanent comuniunea cu Biserica Romei între 484 și 519, în timpul schismei acachiene[84].

Divergențe între monahii sciți și ierarhii din provincia lor mitropolitană – Paternus și sufraganii săi de la Cherson, Bospor, Odessos și Phanagoria – sunt atestate și după încheierea schismei acachiene, în martie 519. Într-un raport al legaților papali la Constantinopol adresat papei Hormisdas la 5 iulie 519, se precizează faptul că: *isti (*sc. *monachi de Scythia) de sua prouincia episcopos accusant, inter quos est Paternus Tomitanae ciuitatis antistes* [„aceștii (*sc*. monahi din Scythia) îi acuză pe episcopii din provincia lor, între care este și Paternus, întâistătătorul cetății Tomis][85]. Aceste acuzații ale monahilor erau motivate de refuzul ierarhilor de a accepta formula teologică theoanthropopaschită [„*unus de sancta trinitate passus/crucifixus est carne*" („Unul din Sfânta Treime a pătimit/a fost crucificat în trup")], susținută de cei dintâi.

Divergențele existente între monahii sciți și mitropolitul Paternus, atât în timpul schismei acachiene, cât și după încheierea acesteia, sugerează faptul că cel din urmă nu provenea din rândul monahilor sciți, asemenea lui Petru, predecesorul său în scaunul de la Tomis. În același timp, ruperea comuniunii cu Patriarhia Ecumenică de către monahii sciți în 484, la momentul declanșării schismei acachiene, și păstrarea celei cu Biserica Romei sugerează că alegerea lui Petru în scaunul de la Tomis a avut loc înainte de acest eveniment. Trebuie avut în vedere faptul că după anul 451, în conformitate cu prevederile canonului 28 al Sinodului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon, mitropolitul de Tomis era hirotonit la Constantinopol[86]. Ca atare, este puțin probabil ca Patriarhia Ecumenică să fi fost de acord cu hirotonirea pentru scaunul de la Tomis a unui candidat care provenea din rândurile unei comunități monahale aflate în schismă cu ea. Această deducție este confirmată și de faptul că, după moartea lui Petru (în anul 497 sau, cel târziu, în prima parte a lui 498), Patriarhia Ecumenică a impus pe scaunul de la Tomis un ierarh, Paternus, fidel politicii sale religioase. Acesta a părăsit comuniunea cu Biserica de la Constantinopol și a restabilit legăturile cu Roma mult mai târziu, în anul 515, după revolta generalului Vitalian și, probabil, la presiunile acestuia din urmă[87].

Ca atare, Petru trebuie să fi fost ales mitropolit de Tomis înainte de declanșarea schismei acachiene în anul 484 și, foarte probabil, chiar și înainte de emiterea *Henoticonului* de către împăratul Zenon, în anul 482. Aceasta, întrucât monahii sciți erau apărători hotărâți ai deciziilor dogmatice de la Calcedon, iar anatematizarea acestora din urmă prin *Henoticon* trebuie să fi declanșat nemulțumirea lor față de politica religioasă a oficialităților politice și bisericești de la Constantinopol. În aceste condiții, hirotonirea pentru scaunul de la Tomis a unui candidat ostil politicii

[84] Pentru opiniile cercetătorilor privind situația Bisericii din Scythia în timpul schismei acachiene, a se vedea SCHWARTZ 1914, p. VI–VII; VIEZURE 2009, p. 191–192, 197; RUSCU 2009, p. 782; PEREIRA 2013, p. 9.

[85] Avell. Coll. 1898, p. 678[4–5]; FHDR II, p. 330–331.

[86] Pentru prevederile canonului 28 al Sinodului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon (451), a se vedea TANNER 1990, p. 99–100; FLOCA 1993, p. 93–95.

[87] Pentru revolta lui Vitalian, a se vedea BĂNESCU 1960, p. 429–454; RUSU 1965, p. 133–138; BARNEA 1968, p. 412–414; MICULESCU 1994, p. 569–583; BĂNESCU 2000, p. 350–369; RUSCU 2009, p. 773–785.

religioase a împăratului și a patriarhului ecumenic este puțin probabilă. Petru va fi fost hirotonit la Constantinopol înainte de 482, într-o vreme în care relațiile dintre scaunul papal și cel ecumenic erau amiabile.

Concluzii

Datarea *Prefeței* adresate episcopului Petru în anul 497 și, implicit, atestarea acestuia din urmă în scaunul de la Tomis la acea vreme concordă cu vârsta lui Petru, apreciată pe temeiul recomandărilor lui Vasile cel Mare privitoare la pedogogii din mănăstiri (a se vedea mai sus). Dacă în perioada anilor 470–475/480, când l-a educat pe Dionisie, avea în jur de 40–45/50 de ani, atunci în 497 Petru atinsese vârsta de aproximativ 67 de ani. În acest caz, etapele vieții sale pot fi apreciate în felul următor:

1. Născut în jurul anului 430, în preajma Sinodului al III-lea Ecumenic de la Efes (431);

2. Călugărit la vârsta de aproximativ 15–20 de ani, în jurul anilor 445–450, în preajma Sinodului al IV-lea Ecumenic de la Calcedon (451);

3. Educator al lui Dionisie Exiguus, când acesta avea în jur de 5–10/15 ani, aproximativ între anii 470 și 475/480. La acea vreme, Petru avea vârsta de aproximativ 40–45/50 de ani;

4. Ales mitropolit de Tomis în jurul anului 480, la vârsta de aproximativ 50 de ani, înainte de publicarea *Henoticonului* (482);

5. A murit în 497 sau 498, la vârsta de aproximativ 67/68 de ani.

BIBLIOGRAFIE

BARK 1943 – W. C. Bark, *John Maxentius and the Collectio Palatina*, Harvard Theological Review 36/2 (1943), p. 93–107.

BARNEA 1968 – I. Barnea, *Perioada Dominatului*, în: R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, *Romanii la Dunărea de Jos*, vol. II, București, 1968, p. 369–556.

BARNEA 1979 – I. Barnea, *Arta creștină în România*, vol. I, București, 1979.

BASILIUS, *Regulae* – Sanctus Basilius Magnus, *Regulae fusius tractatae*, PG 31.

BĂNESCU 1960 – N. Bănescu, *Biserica în primele veacuri ale Bizanțului. Politica religioasă a lui Anastasius I*, Mitropolia Olteniei 22/1–4 (1960), p. 110–156.

BĂNESCU 2000 – N. Bănescu, *Istoria Imperiului Bizantin*, vol. I, în: T. Teoteoi (ed.), București, 2000.

CASIAN, *Convorbiri* – Sfântul Ioan Casian, *Convorbiri duhovnicești*, trad. David Popescu, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 57, București, 1990.

CASSIODOR, *Instituțiile* – Cassiodor, *Instituțiile*, ediție bilingvă, trad, pref. și note de V. E. Ciocani, coll. *Biblioteca medievală*, Iași, 2015.

COMAN 1979 – I. G. Coman, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, 1979.

DESMULLIEZ *et alii* 1999 – J. Desmulliez, C. Fraisse-Coué, É. Paoli-Lafaye, C. Pietri, L. Pietri, C. Sotinel, *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire*, vol. 2/1, C. Pietri, L. Pietri (eds.), École française de Rome, Roma, 1999.

DESMULLIEZ *et alii* 2000 – J. Desmulliez, C. Fraisse-Coué, É. Paoli-Lafaye, C. Pietri, L. Pietri, C. Sotinel, *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire*, vol. 2/2, C. Pietri, L. Pietri (eds.), Roma, 2000.

DIONISIE, *Prefață la Epistola sinodală* – Dionisie Exiguus, *Prefață la traducerea latinească a „Epistolei sinodale" a episcopului Chiril*, în: DRĂGULIN 1986, p. 117–118.

DIONISIUS, *Praefatio ad Ioannem* – Dionisius Exiguus, *Praefatio ad Ioannem et Leontium*, în: *Scriptores 'Illyrici' Minores*, p. 55–56.

DIONISIUS, *Praefatio ad Iulianum* – Dionisius Exiguus, *Praefatio ad Iulianum presbyterum*, în: *Scriptores 'Illyrici' Minores*, p. 45–47.

DIONISIUS, *Praefatio ad Petrum* – Dionisius Exiguus, *Praefatio ad Petrum episcopum*, în: *Scriptores 'Illyrici' Minores*, p. 59–60.

DRĂGULIN 1986 – G. I. Drăgulin, *Prefețele cuviosului Dionisie Smeritul sau Exiguul la unele traduceri în limba latină*, Mitropolia Olteniei 38/2 (1986), p. 6–125.

DRĂGULIN, DRĂGULIN 1988 – G. I. Drăgulin, A. Drăgulin, *Cercetări asupra operei lui Dionisie Exiguul și îndeosebi asupra celei necunoscute până acum*, Mitropolia Olteniei 40/5 (1988), p. 24–68.

DURĂ 1989 – N. Dură, *Strămânul Dionisie Exiguul (465–545) și opera sa canonică. O evaluare canonică a contribuției sale la dezvoltarea Dreptului bisericesc*, Ortodoxia 41/4 (1989), p. 37–61.

DUȚĂ 1999 – F. Duță, *Des précisions sur la biographie de Denys le Petit*, Revue de droit canonique 49/1 (1999), p. 279–296.

DUȚĂ 2003 – F. Duță, *Precizări privind biografia lui Dionisie cel Mic*, în: L. Naclad (ed.), *Izvoarele creștinismului românesc*, Constanța, 2003, p. 281–296.

Epistolae Romanorum – Epistolae Romanorum Pontificum genuinae et quae ad eos scriptae sunt a S. Hilaro usque ad Pelagium II, vol. 1, A. Thiel (ed.), Brunsbergae, 1868.

ÉVAGRE, *Hist.eccl.* – Évagre le Scholastique, *Histoire ecclésiastique*, vol. 1, L. Angliviel de la Beaumelle, B. Grillet, G. Sabbah (eds.), coll. *Sources Chrétiennes*, vol. 542, Cerf, Paris, 2011.

EVAGRIUS, *Eccl.Hist.* – Evagrius Scholasticus, *The Ecclesiastical History*, trad. și introd. M. Whitby, coll. *Translated Texts for Historians*, vol. 33, Liverpool, 2000.

FAIRBAIRN 2013 – D. Fairbairn, *Introduction*, în: *Fulgentius of Ruspe and the Scythian Monks: Correspondence on Christology and Grace*, trad. R. R. McGregor, D. Fairbairn, coll. *The Fathers of the Church. A New Translation*, vol. 126, Washington D.C., 2013, p. 3–22.

FLOCA 1993 – I. N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, ed. a 2-a, Sibiu, 1993.

GLORIE 1978 – F. Glorie, *Prolegomena*, în: *Maxentii aliorumque*, p. XXIII–XLI.

GRILLMEIER 1954 – A. Grillmeier, *Vorbereitung des Mittelalters. Studie über das Verhaltnis von Chalkedonismus und Neu-Chalkedonismus in der lateinischen Theologie von Boethius bis zu Gregor dem Grossen*, în: A. Grillmeier, H. Bacht (eds.), *Das Konzil von Chalkedon: Geschichte und Gegenwart. Entscheidung um Chalkedon*, vol. 2, Würzburg, 1953, p. 791–839.

GRILLMEIER 1987 – A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, vol. 2/1, Atlanta, 1987.

HOLUBEANU 2018 – I. Holubeanu, *Organizarea bisericească în Scythia și Moesia Secunda în secolele IV–VII*, București, 2018.

HOLUBEANU 2024 – I. Holubeanu, *Christianity in Roman Scythia-Ecclesiastical Organization and Monasticism (4th to 7th Centuries)*, coll. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, vol. 90, Leiden/Boston, 2024.

HUMFRESS 2005 – C. Humfress, *Law and Legal Practice in the Age of Justinian*, în: M. Maas (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge, 2005, p. 161–184.

JOLOWICZ, NICHOLAS 1972 – H. F. Jolowicz, B. Nicholas, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, ed. a 3-a, Cambridge, 1972.

LUNGU 2000 – V. Lungu, *Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu/Constanța, 2000.

MADGEARU 2011 – A. Madgearu, *The Plate of Paternus from the Malaja Pereščepina Treasure: Booty or Gift?*, în: E. Popescu, T. Teoteoi (eds.), Études byzantines et post-byzantines, vol. 6, București, 2011, p. 179–187.

Maxentii aliorumque – Maxentii aliorumque scytharum monachorum necnon Ioannis Tomitanae

urbis episcopi opuscula, François Glorie (ed.), coll. *Corpus Christianorum, Series Latina*, vol. 85A, Brepols, Turnhout, 1978.

MAXENTIUS, *Capitula* – Maxentius, *Capitula edita contra nestorianos et pelagianos ad satisfactionem fratrum*, în: *Maxentii aliorumque*, p. 29–30.

MAXENTIUS, *Responsio* – Maxentius, *Responsio adversus epistulam quam ad Possessorem a romano episcopo dicunt haeretici destinatam*, în: *Maxentii aliorumque*, p. 123–153.

MAXENTIUS, *Capitole* – Ioan Maxențiu, *„Capitole scrise contra nestorienilor și pelagienilor spre bucuria fraților"*, în: STĂNILOAE 1985a, p. 391–392.

MAXENTIU, *Răspuns* – Ioan Maxențiu, *„Răspuns la epistola, care, zic ereticii, a fost adresată de către episcopul Romei, către Possessor"*, în: STĂNILOAE 1985b, p. 683–697.

MAXWELL 2003 – D. R. Maxwell, *Christology and Grace in the Sixth Century Latin West: The Theopaschite Controversy*, [teză de doctorat], University of Notre Dame, Paris, 2003.

MÄHLER 1969 – M. Mähler, *Denis le Petit, traducteur de la Vie de saint Pachôme*, în: H. Van Cranenburgh (ed.), *La Vie latine de saint Pachôme traduite du grec par Denys le Petit*, coll. *Subsidia Hagiographica*, vol. 46, Bruxelles, 1969.

MICULESCU 1994 – I. Miculescu, *Revolta lui Vitalian în contextul politic, religios și economic al domniei lui Anastasius I (491–518)*, Glasul Bisericii 50/5–6 (1994), p. 569–583.

MOREAU 2017 – D. Moreau, *Les moines scythes néo-chalcédoniens (de Zaldapa?). Étude préliminaire à une prosopographie chrétienne du Diocèse des Thraces*, Dobrudzha 32 (2017), p. 187–202.

NICHOLAS 1976 – B. Nicholas, *„Codex"*, în: N. G. L. Hammond, H. H. Scullard (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, ed. a 2-a, Oxford, 1976, p. 257.

NORRIS 1998 – F. W. Norris, Henoticon, în: *Encyclopedia of Early Christianity*, ed. a 2-a, E. Ferguson, M. P. McHugh, F. W. Norris (eds.), New York/Londra, 1998, p. 519.

OPPERMANN 2010 – M. Oppermann, *Das frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschliessenden Binnenland: historische und archäologische Zeugnisse*, coll. *Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes*, vol. 19, Langenweißbach, 2010.

PĂCURARIU 1992 – M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 1, București, 1992.

PEREIRA 2013 – M. J. Pereira, *From Augustine to the Scythian Monks: Social Memory and the Doctrine of Predestination*, în: M. Vinzent (ed.), *Studia Patristica. LXX. Papers Presented at the Sixteenth International Conference on Patristic Studies Held in Oxford 2011*, vol. 18, Leuven/Paris/Walpole, MA, 2013, p. 671–683.

PEREIRA 2015 – M. J. Pereira, *Reception, Interpretation and Doctrine in the Sixth Century: John Maxentius and the Scythian Monks*, [doctoral thesis], Columbia University, New York, 2015.

PITRA 1885 – J. B. F. Pitra, *Analecta novissima spicilegii solesmensis, altera continuatio*, vol. 1, Paris, 1885.

POPESCU 1976 – E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976.

POPESCU 1990 – E. Popescu, *Ierarhia eclesiastică pe teritoriul României. Creșterea și structura ei până în secolul al VII-lea*, Biserica Ortodoxă Română 108/1–2 (1990), p. 149–164.

POPESCU 1994a – E. Popescu, *Christianitas Daco-Romana*, București, 1994.

POPESCU 1994b – E. Popescu, *Des moines scythes et l'Eglise de Rome aux Ve-VIIe siecles*, în: P. Guichard, M.-T. Lorcin, J.-M. Poisson, M. Rubellin (eds.), *Papauté, monachisme et théories politiques: Études d'histoire médiévale offertes à Marcel Pacaut*, coll. *Collection d'histoire et d'archéologie médiévales*, Lyon, 1994, p. 311–317.

PRICE, GRAUMANN 2020 – R. Price, T. Graumann, *The Council of Ephesus of 431: Documents and Proceedings*, coll. *Translated Texts for Historians*, vol. 72, Liverpool, 2020.

RUSCU 2009 – D. Ruscu, *The Revolt of Vitalianus and the 'Scythian Controversy*, Byzantinische Zeitschrift 101/2 (2009), p. 773–785.

RUSU 1965 – I.-I. Rusu, *Obârșia și răscoala lui Vitalianus*, în: E. Condurachi (ed.), *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași. Cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 133–139.

SCHIEFFER 1982 – R. Schieffer, *„Petrus (44)"*, în: ACO, vol. IV/3.2.2, J. Straub (ed.), Berlin, 1982, p. 389.

SCHURR 1935 – V. Schurr, *Die Trinitätslehre des Boethius im Lichte der „skytischen Kontroversen"*, coll. *Forschungen zur christlichen Literatur und Dogmengeschichte*, vol. 18/1, Paderborn, 1935.

SCHWARTZ 1914 – E. Schwartz, *Praefatio*, în: ACO, vol. IV/2, E. Schwartz (ed.), Berlin, 1914, p. I–XXXII.

SCHWARTZ 1922 – E. Schwartz, *I. Die sogenannten Gegenanathematismen des Nestorius. II. Zur Schriftstellerei Theodorets*, coll. *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse*, vol. 1, München, 1922.

SCHWARTZ 1924–1925 – E. Schwartz, *Praefatio*, în: ACO, I/5.2, p. I–XVIII.

SCHWARTZ 1929 – E. Schwartz, *Praefatio*, în: ACO, I/3, E. Schwartz (ed.), Berlin/Leipzig, 1929.

SCHWARTZ 1934 – E. Schwartz, *Publizistische Sammlungen zum Acacianischen Schisma*, coll. *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Abhandlungen. Philosophisch-historische Klasse*, N.F., vol. 10, München, 1934.

Scriptores 'Illyrici' minores – Scriptores 'Illyrici' minores: Asterius, Dionisius Exiguus, «Exempla sanctorum patrum», Trifolius, «Confessio» sive «Formula libelli fidei», S. Gennaro (ed.), coll. *Corpus Christianorum. Series Latina*, vol. 85, Turnhout, 1972.

STĂNILOAE 1985a – D. Stăniloae, *Scrieri ale «călugărilor sciți daco-romani» din secolul al VI-lea (519–520)*, Mitropolia Olteniei 37/5–6 (1985), p. 391–440.

STĂNILOAE 1985b – D. Stăniloae, *Scrieri ale «călugărilor sciți daco-romani» din secolul al VI-lea (519–520)*, Mitropolia Olteniei 37/9–10 (1985), p. 680–707.

TANNER 1990 – N. P. Tanner, *Decrees of the Ecumenical Councils*, vol. 1, Londra, 1990.

TĂUTU 1967 – A.-L. Tăutu, *Dionisie Românul: o podoabă a Bisericii noastre strămoșești*, ed. a 2-a, Roma, 1967.

The Codex of Justinian – The Codex of Justinian, în: *The Codex of Justinian. A New Annotated Translation, with Parallel Latin and Greek Text*, vol. 1, B. W. Frier, S. Connolly, S. Corcoran, M. Crawford, J. Noel Dillon, D. P. Kehoe, N. Lenski, T. AJ McGinn, C. F. Pazdernik, B. Salway (eds.), Cambridge, 2016.

VASILE CEL MARE, *Asceticele – Sfântul Vasile cel Mare*, *Asceticele*, coll. *Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 18, București, 1989.

VIEZURE 2009 – D. I. Viezure, *Verbum crucis, virtus dei: A Study of Theopaschism from the Council of Chalcedon (451) to the Age of Justinian*, [teză de doctorat], Centre for Medieval Studies, Toronto, 2009.

VORNICESCU 1984 – N. Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura română: secolele IV–XVI*, Craiova, 1984.

ZUGRAVU 1997 – N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, coll. *Bibliotheca Thracologica*, vol. 18, Institutul Român de Tracologie, București, 1997.

ZUGRAVU 2008 – N. Zugravu, *Studiu introductiv, notițe biobliografice, note și comentarii*, în: Nelu Zugravu (ed.), *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis*, Iași, 2008, *passim*.

ZUGRAVU 2013 – N. Zugravu, *Pour une prosopographie chretienne du Bas-Danube (IIIe-VIIe siecles)*, Peuce S. N. 11 (2013), p. 291–306.

L'ÉGLISE ROUGE DE PEROUCHTITSA-LE MARTYRIUM DES SAINTS THÉODOTE, ASCLÉPIODOTE ET MAXIME DE MARCIANOPOLIS (MOESIA SECUNDA)[*]

Georgi ATANASOV[**]

Keywords: *L'Église rouge, Pérouchtitsa,* martyrium*, tétraconque, Marcianopolis, Saints Théodote, Asclépiodote et Maxime, Térès, Saltis.*

Cuvinte cheie: *Basilica roșie, Perustitsa,* martyrium*, tetracon, Marcianopolis, Sfântul Teodotus, Asklepiodotus și Maximus, Theres, Saltis.*

Rezumat: *Basilica Roșie de lângă Perushtitsa, la sud de Plovdiv (Philippopolis), este un monument semnificativ al arhitecturii și arheologiei creștine. Este o clădire mare de tip tetracon cu dom și coridoare care îl înconjoară. Cercetători din generația veche o consideră* martyrium *al unui martir (sau martiri) creștin timpuriu – opinie care a stârnit discuții în ultimele decenii.*

În ultimele decenii E. Kleinbauer și alți cercetători au sugerat că aceste construcții tip tetracon sunt catedrale urbane, folosind ca analogii catedralele din Apamea în Siria, Perge în Paphlagonia, San Lorenzo în Milano și Marea Basilică din Antiochia (?). Cu toate acestea, tetraconul de lângă Perushtitsa nu este o catedrală, deoarece se află departe de orașele mari, chiar și de cetăți și așezări din Antichitatea Târzie. Este plasată într-o zonă pustie, lângă un izvor de mari dimensiuni. O formă și o mărime similară o are martyriumul *tetracon din necropola Augustei Traiana (Beroe-Stara Zagora), care cu siguranță nu este o catedrală. Consider că lângă Perushtitsa nu a fost descoperită o catedrală, ci un* martyrium *creștin timpuriu cu planul tetraconal, din a doua jumătate a secolului al IV-lea p.Chr. Intrarea se făcea prin exedra vestică, în timp ce în celelalte trei erau plasate sarcofage cu relicvele a trei martiri. Ideea prof. St. Boyadzhiev, conform căreia pe coridorul circular (un fel de* deambulatorium*) erau așezate șase sarcofage cu relicve de martiri, este discutabilă, deoarece clădirea inițială nu era prevăzută cu coridor circular și ar fi fost prea îngust pentru a permite această posibilitate. În secolul al V-lea p.Chr. edificiul a fost transformat în basilică prin adăugarea unui coridor, nartex, baptisterium și a unei capele cu absidă, care funcționa ca un* martyrium *secundar, în care au fost transferate relicvele.*

[*] Ce texte est le résultat des recherches menées dans le cadre du projet intitulé Frontières et modèles culturels: paganisme vs christianisme dans la zone de contact du *limes* danubien (Scythie Mineure et Mésie Seconde aux IVe-VIIe siècles), financé par le Fond national de la recherche scientifique du Ministère de l'Éducation et des Sciences sous le contrat n. KH-06-H60/10 du 17.11.2021.

[**]Georgi ATANASOV: Regional Museum of History, Department of Archaeology Silistra; e-mail: geoatal@abv.bg

O altă întrebare importantă: Cine sunt martirii care au fost depuși în martiryumul *tetracon de lângă Perushtitsa? În relatările despre viețile sfinților Theodotus, Asklepiodotus și Maximus din Marcianopolis – capitala provinciei Moesia Secunda începând cu secolul al IV-lea p.Chr., se menționează că din cauza apartenenței lor la religia creștină au fost judecați de către guvernatorul Theres în teatrul orașului. Avem motive să afirmăm că el era vicar al diocezei Thraciei, care cuprindea Moesia Secunda, Hemimont, Tracia etc. O inscripție provenită din teatrul de la Philippopolis confirmă că Theres ocupa într-adevăr această poziție la începutul secolului al IV-lea p.Chr. Apoi inculpații au fost transportați la Adrianopole unde au fost, de asemenea, judecați și torturați. În cele din urmă au fost trimiși la Philippopolis (probabil pe un drum secundar prin Rodopii de est), dar cu 30 de mile înainte de a ajunge în oraș au fost executați într-un loc pustiu de lângă un izvor mare, pe 15 septembrie 307.*

Martyriumul *de lângă Perushtitsa corespunde în totalitate acestei descrieri. De asemenea, nu există alt grup de trei martiri din Philippopolis și regiunea înconjurătoare documentat în literatura hagiografică.*

Abstract: *The Red Church near Perushtitsa, south of Plovdiv/Philippopolis, is a symbolic monument of early Christian architecture and archeology. This is a large tetraconcha with a dome and corridors that surround it. Scientists from elder generation describe it as a* martyrium *of an early Christian martyr (or martyrs)-an opinion that has been disputed in the recent decades.*

In the recent decades E. Kleinbauer and other scholars have suggested that the tetraconchaes are city cathedrals, pointing out as example Apamea's cathedrals in Syria, Perge in Paphlagonia, San Lorenzo in Milan, and the Great Church in Antioch (?). However, the tetraconchal church near Perushtitsa is not a cathedral because it is far from big cities, even from fortresses and settlements of the Late Antiquity. It is located in a desolate place near a large spring. Similar shape and size has the tetraconchal martyrium *at the necropolis of Augusta Traiana (Beroe-Stara Zagora), which certainly is not a cathedral. That is why I think that no cathedral was found near Perushtitsa, but it is an early Christian martyrium from the second half of the 4th century in the form of a tetraconcha. The entrance was in the western concha, as in the other three were placed sarcophagi with the relics of three martyrs. Disputed is the idea of Prof. St. Boyadzhiev that 6 sarcophagi with relics of martyrs were placed in the bypass corridor/a kind of deambulatorium because the original martyrial building was without a bypass corridor and because its limited width did not allow such a possibility. In the fifth century the* martyrium *was transformed into a church by the addition of a corridor, narthex, baptistery and a chapel with apse, which is like a secondary* martyrium *where the relics were transferred.*

Another main question is: Who are the three martyrs who were placed in the tetraconchal martyrium *near Perushtitsa. In the life story of St. Theodotus, St. Asklepiode and St. Maximus of Marcianopolis – the capital of the province Moesia Secunda after the beginning of the 4th century, it was recorded that due to their affection for Christianity they were judged in the city theater by the governor Theres. We have reason to affirm that he was vicar of the Diocese of Thrace which included the provinces of Moesia Secunda, Hemimont, Thrace, etc. An inscription from the theater of Philippopolis confirms that Theres indeed held that position in the beginning of the 4th century. Then the defendants were transported to Adrianople where they were also tried and tortured. Finally, they were directed to Philippopolis, probably through the secondary road of the Eastern Rhodope Mountains), but 30 miles before the city they were executed in a desolate place near a large spring on 15 September 307.*

The Martyrium *near Perushtitsa corresponds fully to this description. Apropos, there*

is no other group of three martyrs from Philippopolis and its region documented in the hagiographic literature.

L'Église rouge près de Pérouchtitsa est considérée comme un monument historique représentatif de l'architecture paléochrétienne sur le territoire bulgare[1]. Elle est située à environ 21 km au sud de Philippoupolis (Plovdiv), près de la ville de Pérouchtitsa, sur une hauteur dominant les environs de la ville, non loin de la plus importante source karstique de la région (**Fig. 1**). Elle compte parmi les quelques rares églises paléochrétiennes dont l'élévation est presqu'entièrement conservée. Sa maçonnerie composée exclusivement de briques lui a valu l'appellation de « l'Église rouge » (**Fig. 1).**

Depuis plus d'un siècle, elle attire l'attention des chercheurs et il n'y a pas besoin de s'attarder ici sur sa description détaillée. Selon les études récentes de M. Vaklinova et S. Bojadjiev, le bâtiment primitif représentait un imposant *martyrium* tétraconque (en forme de quadrilobe) et aux dimensions extérieures maximales d'environ 26 sur 19 mètres[2]. Cette première phase de construction est communément attribuée à la première moitié du IVe siècle. Les controverses concernent la date à laquelle on a ajouté un mur extérieur construit en briques pour former un couloir (une sorte de déambulatoire) autour du bâtiment tétraconque préexistant. La plupart des chercheurs acceptent la thèse de la construction simultanée du tétraconque et du couloir (*a fundamentis*) et qu'ils formaient un bâtiment martyrial (**Fig. 2, 3 M–1**). L'appareil identique utilisé pour leur construction, à savoir des briques reposant sur un socle de pierres, rend cette hypothèse tout à fait probable. Dans le même temps, la conque orientale (une sorte d'abside), qui est indubitablement antérieure suggère l'existence d'une construction antérieure non contemporaine des déambulatoires. C'est pourquoi, j'adhère à l'idée de M. Vaklinova selon laquelle le plan prévu initialement était celui d'une tétraconque qui reçoit peu de temps après son élévation des couloirs latéraux et une nouvelle conque orientale rallongée (**Fig. 4**)[3].

Il est certain qu'au Ve siècle le *martyrium* a été transformé en église destinée à la célébration de la liturgie eucharistique, et un double narthex fut ajouté à cette occasion, ainsi qu'un baptistère au sud et une chapelle à abside unique au nord (**Fig. 3**). C'est à ce moment que les reliques sont sorties des conques ou du déambulatoire (sur cette question voir ci-dessous) et déposées dans la nouvelle chapelle qui est une sorte de *martyrium* secondaire (**Fig. 3 M–2**). Cependant, si le premier martyrium avait un déambulatoire au nord et au sud, alors il y avait une certaine incohérence dans le contour général et dans la première conque orientale. À l'extérieur, elle est presque invisible. La nouvelle conque, étendu à l'est, semble avoir été ajoutée après que le *martyrium* a été reconstruit en église au Ve siècle. Cela offre suffisamment d'espace pour la liturgie eucharistique. Je n'exclus pas complètement la possibilité que le déambulatoire ait ensuite été ajouté, mais il n'est pas exclu que cela se soit produit, comme suggéré par S. Boyadzhiev, après la première destruction du *martyrium* à la fin du IVe siècle[4].

[1] PANAYOTOVA 1956, p. 5–7; FROLOV 1946, p. 15–42; CHANEVA-DECEVSKA 1972, p. 77–80; BOJADZIEV 1976, p. 289–293.

[2] VACLINOVA 1989, p. 637–656; BOJADZIEV 1998, p. 26–37, fig. 4.

[3] VACLINOVA 1989, p. 637–656.

[4] BOJADZIEV 1976, p. 289.

On a longtemps considéré à l'unanimité les édifices paléochrétiens à plan tétraconque, comme l'Église rouge près de Pérouchtitsa, comme des *martyria*, y compris dans la recherche fondamentale consacrée à ce sujet par A. Grabar[5]. Un autre chercheur émérite en archéologie et architecture paléochrétiennes comme R. Krautheimer a été plus prudent en indiquant que les tétraconques pouvaient avoir des fonctions différentes sans toutefois exclure leur usage en tant que *martyria*[6]. La thèse de L. Chrushkova est plus nuancée. Elle considère que les bâtiments à plan centré, y compris les tétraconques, étaient préférés pour les *martyria*-mausolées afin d'abriter les reliques des martyrs tout comme pour des *martyria* théophaniques[7]. Ils s'élèvent sur des lieux, mis en rapport déjà par A. Grabar, avec une intervention divine, respectivement avec des miracles accomplis par les martyrs[8]. S. Sorochan interprète le bâtiment tétraconque de Chersonèse également comme un *martyrium* théophanique[9]. Dans ce contexte, l'interprétation de l'édifice tétraconque initial de Pérouchtitsa comme *martyrium* ne soulevait aucun doute. Toutefois, dans deux études importantes, E. Kleinbauer a complètement rejeté l'utilisation des édifices à plan tétraconque en tant que *martyria*[10]. Actuellement cette thèse trouve de nouveaux adeptes[11]. Dans sa première étude, qui est consacrée aux tétraconques en Syrie et en Mésopotamie, E. Kleinbauer affirme qu'en Orient de tels plans caractérisent uniquement les églises et principalement les cathédrales. Leur prototype est dans la « Grande Église » d'Antioche, érigée sur l'ordre de Constantin le Grand en 327, et consacrée par son fils Constance en 341, et qui est en effet une cathédrale épiscopale[12]. L'église tétraconque de San Lorenzo à Milan (**Fig. 4**), érigée par l'archêveque Auxence (355–374) et l'église tétraconque à Apamée, en Syrie, consacrée en 460 (**Fig. 5**) offrent de nouveaux exemples de l'utilisation du plan tétraconque pour la construction d'églises épiscopales (cathédrales). E. Kleinbauer émet des idées similaires dans sa deuxième étude dédiée à l'église tétraconque de Pergée en Paphlagonie (**Fig. 6**)[13]. Dans ce travail, l'auteur s'arrête essentiellement sur les caractéristiques de construction des deux principaux types-tétraconques libres (simples) avec une seule coupole et tétraconques doubles avec des galeries et un toit à deux coupoles. Il revient à la question du prototype de ce plan et il retrouve une fois de plus ses origines dans l'église épiscopale d'Antioche. Sans doute, certaines conclusions d'E. Kleinbauer doivent être considérées car le plan tétraconque est de toute évidence utilisé pour la construction des églises, y compris des églises épiscopales. Toutefois, on peut hésiter si leur prototype est bien la « Grande Église » à d'Antioche, étant donné qu'elle n'est pas conservée et qu'on n'en juge que d'après la description d'Eusèbe de Césarée. Le contexte de son texte laisse l'impression qu'il s'agit d'un bâtiment à plan centré,

[5] GRABAR 1946, p. 146–147, 187–195.

[6] KRAUTHEIMER 1965, p. 106–166; KRAUTHEIMER 1981, p. 110, 130, 138, 229.

[7] CHRUSHKOVA 2002, p. 344, 409–410.

[8] GRABAR 1946, p. 385–388.

[9] SOROCHAN 2005, p. 851–856.

[10] KLEINBAUER 1973, p. 89–114; KLEINBAUER 1987, p. 277–293.

[11] MOGARICHOV *et alii* 2012, p. 262–273.

[12] EUSEBIUS, *De laudibus Constantini*, IX.15, p. 140; EUSEBIUS, *Vita Constantini*, III.50.2, p. 415; KLEINBAUER 1973, p. 111–112.

[13] KLEINBAUER 1987, p. 277–293.

autour d'un octogone, mais il n'y a aucune donnée certaine pour y reconstituer un plan tétraconque[14]. L'opinion catégorique de Kleinbauer, que les tétraconques ne sont que des églises urbaines, essentiellement épiscopales (cathédrales), et, en aucun cas des *martyria*, est très discutable. Ceci est d'autant plus discutable dans le cas de « l'Église rouge » de Pérouchtitsa que l'auteur ne semble pas être familier avec sa situation et son environnement. Elle n'est sans doute pas une église urbaine, et encore moins une église épiscopale, car elle est située en dehors de toute agglomération urbaine, forteresse ou monastère. Elle demeure isolée dans un cadre naturel, en dépit de ses paramètres respectables. Un cas de figure identique est à observer au sujet de la grande église tétraconque (23,50 m de longueur, 18,50 de largeur et un porche de 16,50 × 3,60 m), située à l'extérieur de l'enceinte urbaine d'Augusta Traiana (Beroe – Stara Zagora) et dans le périmètre de sa nécropole orientale datant de l'Antiquité tardive. Elle est interprétée à juste titre comme un *martyrium* ayant la forme d'une structure tétraconque avec un narthex (**Fig. 7, 8**).[15] La stratigraphie suggère que sa fondation est à attribuer à la seconde moitié du IVe siècle. Le sarcophage fragmentaire en marbre qui a été découvert dans la zone orientale de la nécropole et qui suggère la sépulture d'un martyr local indique sa fonction de *martyrium*[16]. En outre, après le IVe siècle le tétraconque trouvé à Augusta Traiana est muni d'un narthex et d'un atrium autour duquel se développe, au Ve s., une nécropole *ad sanctos* – pratique typique des *martyria* paléochrétiens (**Fig. 7**).[17] Ces faits remettent en question la thèse d'E. Kleinbauer que les églises tétraconques en général ne devraient pas être interprétées comme des *martyria*. De plus, l'emplacement du sanctuaire d'Augusta Traiana *extra muros*, dans la zone de la nécropole aux environs de la ville (**Fig. 7**), contredit l'affirmation du même auteur quant à leurs fonctions exclusives d'églises épiscopales. D'ailleurs, les tétraconques à Lycnidos (Ohrid)[18] et à Chersonèse[19] ne sont pas non plus des églises épiscopales (cathédrales) urbaines. Il est à noter que pour le tétraconque de Chersonèse, situé loin du centre-ville, près de la porte ouest (**Fig. 9, 10**), il y a des indices significatifs qu'il s'agit d'un *martyrium* – probablement théophanique[20]. Il est peu probable que le tétraconque d'Ohrid, dans la zone de « Plaošnik » soit l'église épiscopale du Lychnidos – paléochrétien. Les observations concernant le tétraconque souterrain de Carthage vont dans la même direction. Or, il faudrait noter que le plan initial de l'édifice tétraconque à Pérouchtitsa est similaire

[14] Je cite les deux descriptions de la cathédrale épiscopale d'Antioche faites par Eusèbe: á l'extérieur, l'église toute entière est entourée par de très hauts murs, et à l'intérieur, elle atteint une hauteur spectaculaire, et, elle est richement décorée, c'est un octogone, entouré de tous côtés par de nombreuses salles et exèdres, et elle possède un décor spectaculaire (EUSEBIUS, *De laudibus Constantini*, IX.15, p. 140). La description dans la *Vita Constantini* est similaire: De' l'extérieur, il (Constantin) a entouré l'église entière avec de très hauts murs s'élevant à une très grande hauteur, l'intérieur de la maison de prière a été conçu sous la forme d'un octaèdre, entouré de tous les côtés par des salles à deux niveaux (étages). Tout a été richement orné d'or, laiton et autres matériaux coûteux. (EUSEBIUS, *Vita Constantini*, III.50, p. 140–141).

[15] NIKOLOV, KALCHEV 1992, p. 29–48, fig. 1–4; ATANASOV 2013, p. 77–78.

[16] ATANASOV 2013, p. 77–78.

[17] GRABAR 1949, p. 55, 71–73, 75, 91; BROWN 1981, p. 15–30; VALEVA 2001, p. 59–60.

[18] BITKAROVA-GROZDANOVA 1975, p. 22, fig. 1; KOTSO 1968, p. 55, fig. 2.

[19] MOGARICHOV *et alii* 2012, p. 262–273.

[20] SOROCHAN 2005, p. 885.

à celui de Chersonèse et d'Augusta Traiana (**Fig. 8–10**), parce que, dans ces trois cas, il n'y a pas de galerie et qu'il s'agit de structures à une seule conque ayant des paramètres similaires.

Dans ce contexte, la question qui se pose tout naturellement est celle de la fonction du monument situé près de Pérouchtitsa. La construction de la première structure tétraconque dans un lieu « désert » loin du milieu urbain n'est pas un phénomène accidentel et c'est une raison valable pour la désigner comme *martyrium* par analogie avec le tétraconque dans la nécropole d'Augusta Traiana (**Fig. 8**)[21]. Voilà pourquoi, pour conclure on doit encore revenir à la thèse de R. Krautheimer que le plan tétraconque est applicable à la fois à des églises épiscopales (cathédrales), à des églises urbaines ou suburbaines, ainsi qu'aux *martyria*-mausolées ou bien aux *martyria* théophaniques.

Si le premier bâtiment tétraconque près de Pérouchtitsa peut être considéré comme étant un *martyrium*, la question qui se pose alors est de connaître l'identité des martyres paléochrétiens dont il abritait les saintes reliques. S. Bojadjiev suppose que l'entrée solennelle se trouvait dans la conque occidentale alors que dans la conque orientale, le sarcophage contenant les reliques d'un martyr principal faisait office de presbytère, tandis que dans les couloirs nord et sud étaient placés les sarcophages de six autres martyres (**Fig. 2**)[22]. Cette hypothèse est peu probable étant donné que nous avons démontré qu'il était très possible que le *martyrium* primaire érigé spécialement pour abriter les reliques des martyrs soit une tétraconque sans déambulatoire. Par conséquent, il est plus probable et plus logique que les sarcophages avec les reliques des martyres soient placés dans les trois conques centrales, et non pas derrière celles-ci (**Fig. 11**). Si l'on devait y placer des sarcophages avec des reliques, larges au minimum d'environ 1,00 à 1,10 m, comme proposé par S. Bojadjiev (**Fig. 2**), alors pour les pèlerins il ne reste qu'un espace d'environ 0,50 m – absolument insuffisant pour la circulation des personnes, sans mentionner les processions. Par conséquent, il faut admettre que le *martyrium* était construit pour conserver les reliques de trois saints: les restes d'un martyr principal étaient déposés en effet dans la conque orientale, et celles des deux autres martyrs dans les conques nord et sud, alors que l'entrée ne pouvait être aménagée que dans la conque occidentale (**Fig. 11**). Même, si nous supposons, que le premier *martyrium* est une tétraconque avec un déambulatoire, alors des sarcophages avec des reliques sont placés dans les trois conques et le déambulatoire est utilisé pour les processions des fidèles.

La question logique est de savoir qui sont ces trois martyres dont les reliques reposent dans le tétraconque – *martyrium* près de Pérouchtitsa. À la lumière des histoires de martyrs connues en terres bulgares au cours du IVe siècle, je suppose qu'il s'agit des *martyres* de Marcianopolis – les saints Théodote, Asclépiodote et Maxime[23]. Leurs Vies sont conservées dans plusieurs manuscrits, dont le plus authentique est considéré comme celui publié par F. Halkin en 1957[24]. Il convient de

[21] Il faut souligner que les tétraconques de Pérouchtitsa (Fig. 3) et d'Augusta Traiana (Fig. 8) sont similaires en taille, structure et méthode de construction (VACLINOVA 1989, p. 642).

[22] BOJADZIEV 1998, p. 30–37.

[23] ZEILLER 1918, p. 109.

[24] HALKIN 1957, p. 108.

noter le texte d'un ménologe du Xe siècle[25]. Selon leurs *Vies*, ils sont morts au cours des persécutions des chrétiens en Thrace pendant le règne des empereurs Galère et Maximin Daïa (305–313)[26]. L'événement doit peut-être se référer à l'an 307, lorsqu'à Durostorum ont été décapités Maxime, Dada et Quintilien, et quand, selon les sources, la plus grande persécution des chrétiens dans les provinces orientales de l'Empire a eu lieu – après 304[27]. D'après le texte, Théodote et Asclépiodote étaient des chrétiens de Marcianopolis, chef-lieu de la province de Mésie. En raison de leur foi, ils sont capturés et interrogés dans un procès au théâtre municipal par le gouverneur de Thrace (province de Thrace) Térès. Influencée par leur comportement et leur juste cause, une autre personne nommée Maxime, adhère à eux et prend même la parole pour les défendre. Une série d'interrogatoires et de tortures s'en suit sans toutefois réussir à faire dévier les trois chrétiens de leur foi. Leurs discours sont remarquables surtout quand ils glorifient le nom du Christ. Ils sont ensuite déportés à Andrinople (Édirne), la capitale de la province voisine de Hémimont[28], et la déportation est accompagnée d'accidents et de tortures[29]. Les tortures continuent à Andrinople, plus spécialement dans le théâtre urbain, où des bêtes sauvages sont lâchées contre les chrétiens. Puis, Térès a donné l'ordre d'amener les trois chrétiens à Philippopolis (Plovdiv)[30], mais entretemps il a changé d'avis (**Fig. 12**). Le convoi conduisant Théodote, Asclépiodote et Maxime a été stoppé à 30 miles de la ville et ils ont été exécutés près d'un village nommé Saltys (Σαλτυς) à proximité d'une grande source d'eau ou plutôt des sources d'eau[31].

On remarque que le premier éditeur de la plus ancienne version de la *Vie*, J. Sterling, considère qu'elle relate des événements historiques crédibles et qu'elle a été écrite par un contemporain au IVe siècle[32]. Mais pendant longtemps c'est l'opinion de H. Delehaye, fin connaisseur et éditeur d'écrits hagiographique du début du XXe siècle, qui prévaut. Selon lui, la *Vie* ne contient aucun fait crédible, et de tels saints n'existaient même pas, raison pour laquelle elle ne mérite aucune attention[33]. Un demi-siècle plus tard, se basant sur une analyse attentive du texte, de l'hydrony-

[25] MENOLOGIUM 1911, p. 106–111.

[26] AASS Sept. V, p. 31; HALKIN 1957, p. 108; ZEILLER 1918, p. 109.

[27] ZEILLER 1918, p. 109; ATANASOV 2007, p. 23–27; ATANASOV 2008, p. 27–52.

[28] Ils sont très probablement partis d'Andrinople en suivant la route principale Durostorum-Marcianopolis-Anchialos. D'Anchialos, via Cabylé, ils ont continué par la route romaine secondaire Cabylé-Andrinople qui figure seulement en tant que voie terrestre autonome dans *l'Itinerarium Antonini Augusti* (MADZHAROV 2009, p. 215–220, 237).

[29] Le Professeur M. Vaklinova a attiré mon attention sur le martyrium près du village de Voden, région de Yambol (TANCHEVA-VASILEVA 1973, p. 73–88), en tant que lieu probable du décès des trois martyrs de Pérouchtitsa. En effet, un martyrium du IVe-Ve s. est relevé près de Voden, mais il se trouve au nord-est d'Andrinople, en direction de Debelt (Deultum) ou Karnobat (Markelli) tandis que le texte nous dit que saint Théodote, saint Asclépiodote et saint Maxime sont amenés d'Andrinople à Philippopolis, c'est à dire dans la direction opposée, vers le nord-ouest.

[30] Pour se rendre d'Andrinople à Philippopolis, le plus logique aurait été de prendre la route diagonale qui est la plus directe (MADZHAROV 2009, p. 70–130).

[31] Un habitat antique est localisé au lieu-dit saint Théodore Tyron ou Trasilitsa, à 3 km de la source, et respectivement de « l'Église rouge ». Quelques sources karstiques abondantes y existent. L'habitat n'a pas été fouillé et n'est pas publié.

[32] AASS Sept. V, p. 30–31.

[33] DELEHAYE 1906, p. 496–497; DELEHAYE 1912, p. 244.

mie, de la toponymie et sur beaucoup d'autres coïncidences, V. Velkov est arrivé à la conclusion que le récit hagiographique concernant les saints Théodote, Asclépiodote et Maxime traduit, d'une certaine manière, des événements historiques réels. Il a supposé à juste titre que le prototype de la *Vie* a été créé très probablement par un chrétien local avant 313[34]. Récemment, N. Sharankov apporte de nouveaux arguments qui réhabilitent entièrement l'authenticité de cette source[35]. Sur une inscription du début du IVe siècle provenant de Plovdiv et attestant de la reconstruction du théâtre de Philippopolis, il lit le nom de Térès (Τηρου), gouverneur de la province, *vir perfectissimus* (en grec διασημότατος) (**Fig. 13**) et le met avec raison en rapport avec Térès, le gouverneur de Thrace mentionné dans la *Vie* des saints Théodote, Asclépiodote et Maxime. Dans la lignée de V. Velkov[36], N. Sharankov précise que Térès ne pouvait pas être le gouverneur de la petite province « dioclétienne » de Thrace car il possédait un pouvoir juridique. Par ailleurs, il gouvernait manifestement non seulement la province de Thrace et son centre administratif Philippopolis, mais également les provinces de la Mésie inférieure avec pour capitale Marcianopolis et de l'Hémimont avec pour capitale Andrinople. Par conséquent, *il était le vicaire du diocèse de Thrace dans sa totalité*[37]. En effet, N. Sharankov attire l'attention sur un passage du susmentionné ménologe du Xe siècle[38] qui est passé inaperçu de V. Velkov et dans lequel est mentionné explicitement que Maxime et Asclépiodote ont été mis aux arrêts par les autorités de Marcianopolis en attendant les ordres du vicaire: "τῇ φυλακῇ παρεδόθησαν ἄχρις αὐτῆς ἐπιστασίας τοῦ βικαρίου"[39].

La localisation du village de Saltys (Σαλτυς) est controversée. Il existe pourtant un repère précis – sa situation aux environs de Philippopolis et à proximité d'une importante source d'eau. En se fiant aux prospections de terrain effectuées par l'archéologue de Plovdiv, D. Tzontchev au milieu du siècle dernier[40], V. Velkov localise Saltys au lieu-dit Halka Bounar près du village d'Orizovo dans la région de Chirpan[41]. En effet, les recherches archéologiques aux environs de la source Halka Bunar effectuées après l'an 2000 ont mis à jour des sites du Néolithique, des périodes thrace et hellénistique, mais il n'y aucun indice de structures romaines ou paléochrétiennes, encore moins d'un *martyrium*[42]. Ainsi, le seul *martyrium* que l'archéologie a relevé à ce jour aux environs de Philippopolis, est l'Église rouge près de Pérouchtitsa. Par conséquent, je suggère que le bâtiment tétraconque initial avec une seule conque (sans les déambulatoires?) à Pérouchtitsa a été élevé en l'honneur des saints Théodote, Asclépiodote et Maxime. Les reliques de saint Théodote ont été placées dans la conque orientale et celles de saint Asclépiodote et de saint Maxime dans les conques au nord et au sud (**Fig. 11**). Cependant, nous pouvons donner encore un autre argument indirect sur le caractère martyrial du teétraconque près

[34] VELKOV 1964, p. 381–388; VELKOV 1980, p. 137–149.
[35] SHARANKOV 2014, p. 276–292.
[36] VELKOV 1964, p. 386; VELKOV 1980, p. 139.
[37] SHARANKOV 2014, p. 276–292.
[38] MENOLOGIUM 1911, p. 106.
[39] SHARANKOV 2014, p. 283.
[40] TSONCHEV 1942, p. 40–60.
[41] VELKOV 1964, p. 381–388; VELKOV 1980, p. 137–149.
[42] TONKOVA 2002, p. 148–196.

de Perushtitsa. Une fresque du début du VIe siècle est associée à la couche picturale précoce (il est possible aussi qu'elle soit du VIIe siècle)[43] où un soldat avec un casque et une tunique est représenté, conduisant à l'exécution un homme d'âge moyen dans un long chiton clair, au visage large avec une barbe noire couronnée d'une auréole (**Fig. 14**)[44]. A. Grabar admet à juste titre la reproduction de l'histoire d'un martyr, laquelle d'ailleurs, n'a pas d'analogie complète avec d'autres portraits et scènes de martyres de cette époque[45]. Malheureusement, la peinture murale est trop endommagée (aujourd'hui, elle est complètement effacée) pour que nous puissions voir d'autres figures de martyrs en plus de l'homme à la nimbe. Si c'est véritablement le martyre qui est recréé artistiquement, alors la figure conservée dans l'Église Rouge le plus probablement est la première d'entre elles – saint Théodote?

Dans ce contexte, ce n'est peut-être pas par hasard qu'un si grand et impressionnant *martyrium* est élevé loin de la grande ville, littéralement en plein champ. On ne trouve pas, dans la vaste littérature hagiographique, un groupe de trois saints éminents ayant souffert leur martyre aux environs de Philippopolis[46]. Le seul argument pour mettre en rapport l'Église rouge près de Pérouchtitsa avec les martyrs de Marcianopolis, les saints Théodote, Asclépiodote et Maxime, est l'indication du lieu de leur mort dans une localité se trouvant sur la route menant d'Andrinople à Philippopolis. Cela signifie que nous devons rechercher la localité de Saltys au sud-est de Plovdiv (en direction d'Andrinople) tandis que la ville de Pérouchtitsa est située au sud. D'autre part, il n'y a pas d'indication expresse que l'itinéraire suivait la route principale Constantinople-Andrinople-Philippopolis-Serdica, et, de manière générale, les auteurs de ce type d'écrits hagiographiques ne sont pas très précis. Le vicaire Térès avait manifestement des difficultés pour condamner les trois citoyens romains de Marcianopolis dans le cadre de la législation romaine[47]. De ce fait, il les a

[43] GRABAR 1928, p. 21–53, tabl. IIa; VACLINOVA 1999, p. 56–57, abb. 113a, b.

[44] Selon la consultation du spécialiste italien des armes et équipements antiques, Rafaele Amato, la tunique au milieu est du type ZOSTARION GOTHICTUNI, typique des VIe-VIIe siècle. Selon lui, le casque est difficile à déterminer. À première vue, il ressemble au type SVETI VID BANDENHELM-type du VIe siècle, mais un détail sur le côté peut être interprété comme du type conique, semblable à un exemplaire du Brooklyn Museum aux États-Unis, datant du VIIe siècle. L'umbo sur le bouclier est daté vers les VIe-VIIe siècles. Du point de vue du style, la peinture murale est proche des fresques du VIIe siècle de l'église de „Saint Dimitar" à Thessalonique. D'ailleurs cette date, par analogie avec Saint Dimitar à Thessalonique a été proposée par A. Grabar au début du siècle dernier (GRABAR 1922, p. 222–232), mais plus tard il fait une autre proposition pour les peintures murales précoces le VIe siècle (GRABAR 1946, p. 193), chronologie également adoptée par M. Vaclinova (VACLINOVA 1999, p. 56–57).

[45] GRABAR 1946, p. 193.

[46] Les textes hagiographiques mentionnent 42 martyrs de Philippopolis mais ne comportent aucun renseignement sur un groupe particulier de trois saints qui auraient souffert leur martyre ensemble. Il n'y a par ailleurs aucun indice de martyre paléochrétien dans les environs plus ou moins proches de la ville (ATANASOV 2011, p. 69–75).

[47] L'édit de Caracalla de l'an 212 a conféré la citoyenneté romaine aux habitants des villes et des provinces frontalières telles que Marcianopolis. Le droit romain garantit aux citoyens romains un procès équitable devant un tribunal romain. Cependant, un tribunal romain ne peut les condamner à mort que pour trahison. Du contexte de l'hagiographie de Théodote, Asclépios et Maxime, il est clair que les tribunaux de Marcianopolis et d'Andrinople ne prononcent pas de sentences. Cela oblige apparemment Térès à les transporter de ville en ville et à les exécuter sans condamnation dans un lieu désert près de Philippopolis, car il n'est pas sûr du jugement du tribunal de la

fait transférer et a organisé des procès dans les trois capitales du diocèse. Par conséquent, il n'est pas exclu que, par discrétion, au lieu de prendre la route diagonale principale d'Andrinople à Philippopolis, il les ait fait passer par la route secondaire qui traverse les Rhodopes orientales et passe effectivement près de Pérouchtitsa[48].

Dans le même temps, l'auteur de la *Vie* affirme que Saltys, l'endroit où ont été exécutés les saints Théodote, Asclépiodote et Maxime, se trouvait à proximité d'une grande source d'eau. Or, l'Église Rouge près de Pérouchtitsa se situe au sud-ouest de Plovdiv[49] sur une hauteur et à seulement 60 mètres au nord-ouest de l'une des plus importantes sources karstiques de la région[50], dont le captage approvisionne en eau toute la zone.

BIBLIOGRAPHIE

ATANASOV 2007 – Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История*, археология, култура, изкуство, Варна-Велико Търново, 2007.

ATANASOV 2013 – Г. Атанасов, *345 раннохристиянски светци-мъченици от българските земи I-IV в*, София, 2013.

BITKAROVA-GROZDANOVA 1975 – В. Биткарова-Грозданова, *Старохристиянски споменици во Охридско*, Охрид, 1975.

BOJADZIEV 1976 – S. Bojadziev, *L'Église Rouge de Perustitasa et le problème des édifices à toitures et terrasses*, Actes du XIV-e Congrès International d'études byzantines, 6–12 septembre, 1971, Bucarest, 1976, p. 289–293.

BOJADZIEV 1998 – Ст. Бояджиев, *Архитектура, първоначално предназначение и преустройства на Червената църква при Перущица*, Археология 1–2 (1998), p. 26–37.

BROWN 1981 – P. Brown, *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago, 1981.

CHANEVA-DECEVSKA 1972 – Н. Чанева-Дечевска, *Червената църква край Перущица*, Архитектурното наследство на България, София, 1972.

CHASTAGNOL 1987 – A. Chastagnol, *Le consulaire de Campanie Flavius Lupus: un spécialiste du recensement des biens fonciers, d'après une nouvelle inscription de Teano, L'Italie et l'Afrique au Bas-Empire. Scripta Vari*, Lill, 1987.

capitale du diocèse de Thrace. D'un autre côté, même au temps de Septime Sevère au début du III-e siècle, commence l'introduction progressive du *ius gladii* – le droit du gouverneur de la province d'imposer la peine de mort non seulement aux soldats mais aussi aux citoyens des provinces (CHASTAGNOL 1987, p. 319). Pour l'instant, on ne sait pas pourquoi Térès, en sa qualité de vicaire, n'a pas profité du *ius gladii* à Marcianopolis, mais demande un verdict lors des procès publics. Certainement, ce cas nécessite une étude spéciale.

[48] MADZHAROV 2009, p. 284–285, fig. 104, 119.

[49] Perushtitsa est située en ligne droite à environ 20 km de Plovdiv, ce qui équivaut à 14 miles romains (un mile romain vaut de 1479 m). Toutefois, si la distance est calculée via Asenovgrad (Fig. 13), où passe la route secondaire d'Andrinople à Philippopolis, la distance est de 44 km, ce qui correspond exactement à 30 miles romains, comme enregistré dans la *Vie* des saints Théodote, Asclépiodote et Maxime.

[50] Il y a même une hypothèse pour localiser le sanctuaire des Nymphes (ils doivent être obligatoirement dans le voisinage d'une source d'eau) dans ce lieu, et que l'église respectivement le *martyrium*, sont construits sur un ancien nymphée (PIQUET-PANAYOTOVA 1990, p. 200–201). Cependant, cette hypothèse est très controversée (VACLINOVA 1989, p. 637–656; BOJADZIEV 1998, p. 26–37, fig. 4).

CHRUSHKOVA 2002 – *Л.* Г. Хрушкова, *Раннехристиянские памятники Восточного Причерноморья IV–VI вв*, Москва, 2002.

DELEHAYE 1906 – H. Delehaye, *Notes sur un manuscrit grec du Musée Britannique*, Analecta Bollandiana 25 (1906), p. 495–502.

DELEHAYE 1912 – H. Delehaye, *Saints de Thrace et de Mésie*, Analecta Bollandiana 31 (1912), p. 161–300.

EUSEBIUS, *Vita Constantini* – Eusebius, *Vita Constantini*, Oxford, 1999.

EUSEBIUS, *De laudibus Constantini* – Eusèbe de Césarée, *De laudibus Constantini, La théologie politique de l'Empire chrétien. Louanges de Constantin (Triankontaétérikos),* in: P. Maraval (ed.), Paris, 2001.

FROLOV 1946 – A. Frolov, *L'Église Rouge de Perustica*, The Bulletin of the Byzantine Institute I/15–42, Paris, 1946.

GRABAR 1922 – А. Грабар, *Живописта на Червената църква, Златорог 3–4 (1922)*, p. 222–232.

GRABAR 1928 – A. Grabar, *La peinture réligieuse en Bulgarie*, Paris, 1928.

GRABAR 1946 – A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte de reliques et de l'art chrétien antique*, Paris, 1946.

HALKIN 1957 – F. Halkin, *Bibliographia hagiographica graeca* III (= Acta Sanctorum, V, p. 31–37), Bruxelles, 1957.

KLEINBAUER 1973 – W. E. Kleinbauer, *The Origin and Function of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia*, Dumbarton Oaks Papers 27 (1973), p. 89–114.

KLEINBAUER 1987 – W. E. Kleinbauer, *The Double-Shell Tetraconch Building at Perge in Paphlagonia and the Origin of the Architectural Genus*, Dumbarton Oaks Papers 41 (1987), p. 277–293.

KOTSO 1968 – *Д.* Коцо, *Археолошки изкопувания во Охрид от 1959–1964 г.*, Годишен сборник 20 (1968), p 52–57.

KRAUTHEIMER 1965 – R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture***,** Harmondworth-Middlesex, 1965.

KRAUTHEIMER 1981 – R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, The Pelican Hystory of Art 4 (1981).

MADZHAROV 2009 – М. Маджаров, *Римските пътища в България. Принос към развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия*, Велико Търново, 2009.

MENOLOGIUM 1911 – M*enologii anonymi Byzantini saeculi X quae supersunt, edidit Basilius Latyšev,* Fasc. prior, Februarium et Martium menses continens, Petropoli, 1911.

MOGARICHOV *et alii* 2012 – Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов, Т. Э. Саргсян, С. Б. Сорочан, А. К. Шапошников, *Жития епископов Херсонеских. В контексте истории Херсонеса Таврическог*, Харков, 2012.

NIKOLOV, KALCHEV 1992 – *Д.* Николов, К. Калчев, *Раннохристиянски комплекс в Августа Траяна-Берое*, Известия на музеите в Югоизточна България XV (1992), p. 29–48.

PANAYOTOVA 1956 – *Д.* Панайотова, *Червената църква при Перущица*, София, 1956.

PIQUET-PANAYOTOVA 1990 – D. Piquet-Panayotova, *Les tétraconques avec collatéraux dans les Balkans, Christianisation des formes et innovation*, Jahrbuch für Antike und Christentum 33 (1990), p. 195–204.

SHARANKOV 2014 – Н. Шаранков, *Надпис за реконструкция на Филипополския театър*, Годишник на Регионалния археологически музей-Пловдив XII (2014), p. 276–292.

SOROCHAN 2005 – С. Б. Сорочан, *Византийский Херсонес, 2*. Вторая половина VI-первая половина X вв., Харков, 2005.

TANCHEVA-VASILEVA 1973 – Н. Танчева-Василева, *Раннохристиянски култов комплекс при с. Воден, Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в.*, София, 1973, p. 73–88.

TONKOVA 2002 – М. Тонкова, *Новооткрит тракийски център в м. „Халка Бунар, с. Горно Белево, общ. Братя Даскалови, Старозагорска област и неговата археологическа среда"*, Годишник на Археологическия институт с музей, БАН II (2002), p. 148–196.

TSONCHEV 1942 – *Д.* Цончев, *Римският път Filipopolis-Carassura и разклонението му при Ranilum*, Годишник на Пловдивската Народна Библиотека и Музей, 1942, p. 40–60.

VACLINOVA 1989 – M. Vaclinova, *L'Église rouge de Perouchtiza (Bulgarie*), Byzantinische Forshungen XIV/1 (1989), p. 637–656.

VACLINOVA 1999 – M. Vaclinova, *Peruštica. Wandmalereien der sog. Roten Kirche,* in: R. Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann (eds.), *Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens*, Wien 1999, p. 53–57.

VALEVA 2001 – Ю. Вълева, *Погребенията Ad Sanctos през ранните християнски векове*, Проблеми на Изкуството 1 (2001), p. 59–62.

VELKOV 1964 – В. Велков, *Агиографски данни за историята на Тракия от IV в. (Passio SS Maximi, Theodoti et Asclepiodotae)*, Известия на института по история 14–15 (1964), p. 381–388.

VELKOV 1980 – V. Velkov, *Hagiographic Data on the History of Thrace in the IV c. (Passio SS Maximi, Theodoti et Asclepiodotae)*, Roman Cities in Bulgaria, Amsterdam, 1980, p. 137–149.

ZEILLER 1918 – J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain,* Paris, 1918.

Fig. 1. L'Église rouge près de Pérouchtitsa. L'état actuel (Photo de G. Atanasov publié ici pour la première fois).

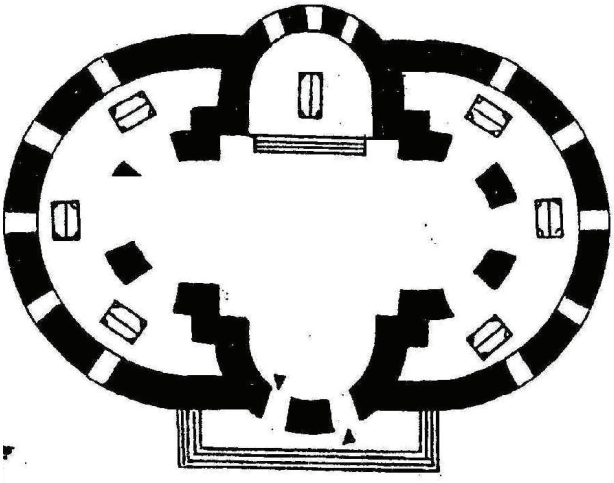

Fig. 2. Un plan initial de L'Église rouge de la première moitié du IVe siècle avec l'emplacement des sarcophages avec les reliques de martyrs (plan de S. Bojadziev – BOJADZIEV 1998, p. 25, fig. 4a).

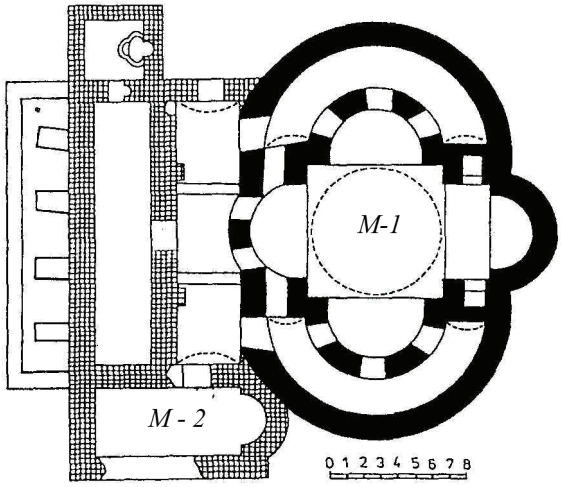

Fig. 3. Plan de L'Église rouge avec reconstructions aux Ve et VIe siècles (Plan de D. Panaiotova – PANAYOTOVA 1956, fig. 3).

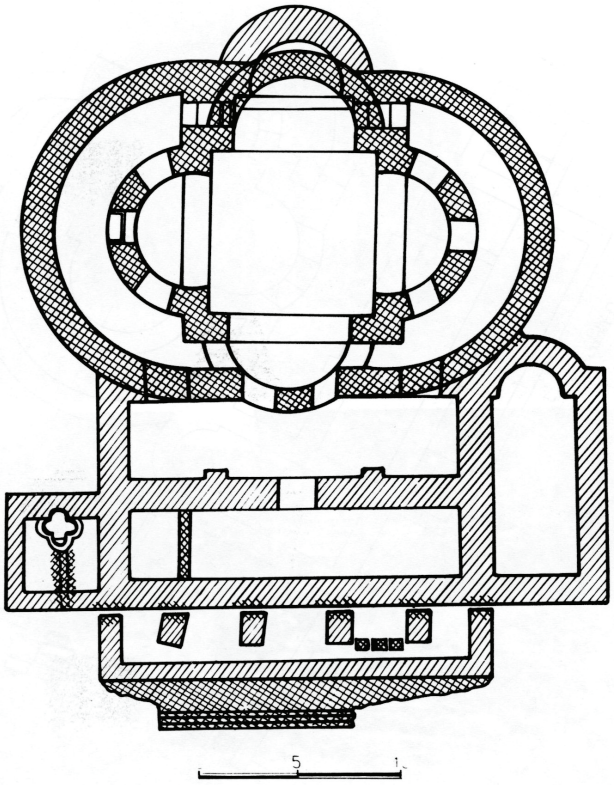

Fig. 4. Plan de l'Église rouge du IVe siècle avec les reconstructions du Ve siècle (plan de M. Vaclinova – VACLINOVA 1989, pl. CCXLIV, fig. 5).

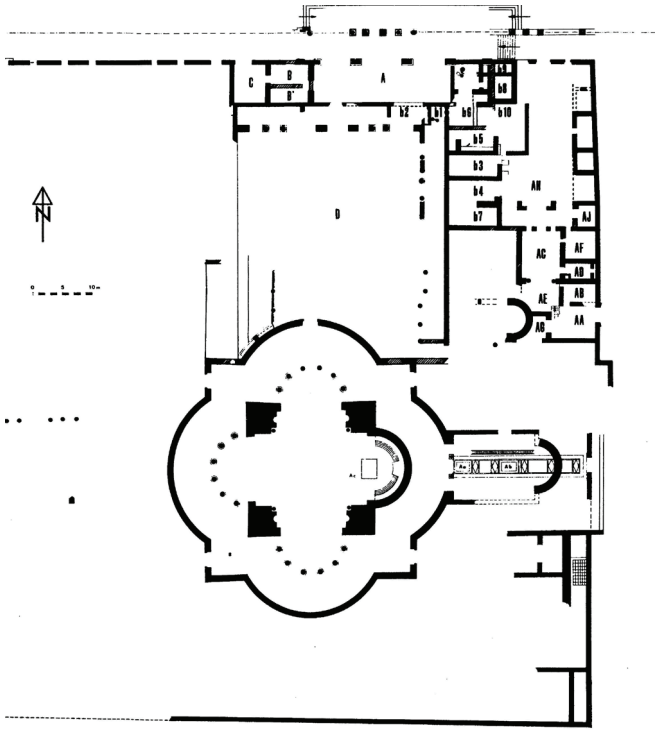

Fig. 5. Plan du tétraconque à Apamée, en Syrie (Plan de W. E. Kleinbauer – KLEINBAUER 1987, p. 290, fig. 6).

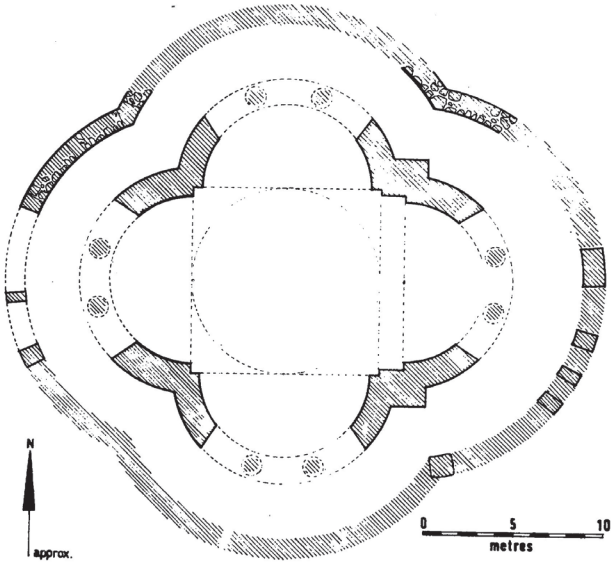

Fig. 6. Plan du tétraconque de Pergé en Paphlagonie (Plan de W. E. Kleinbauer – KLEINBAUER 1987, p. 278, fig. 1).

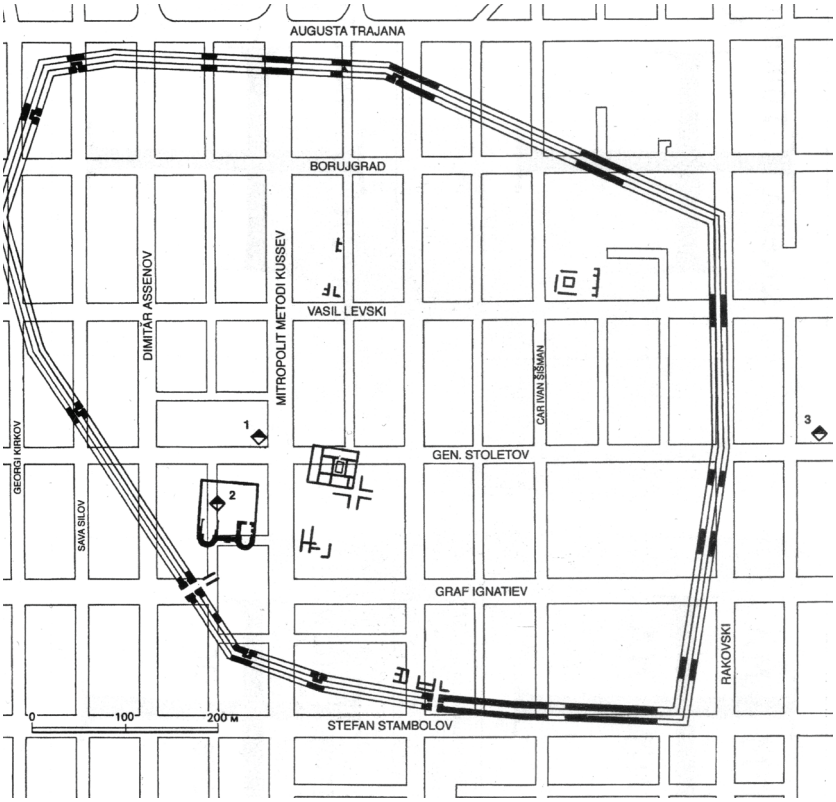

Fig. 7. Plan d'Augusta Traiana (Stara Zagora) avec l'emplacement du *martyrium* tétraconque (3) dans la nécropole antique tardive orientale (Plan de D. Nikolov et K. Kalchev – NIKOLOV, KALCHEV 1992, fig. 1).

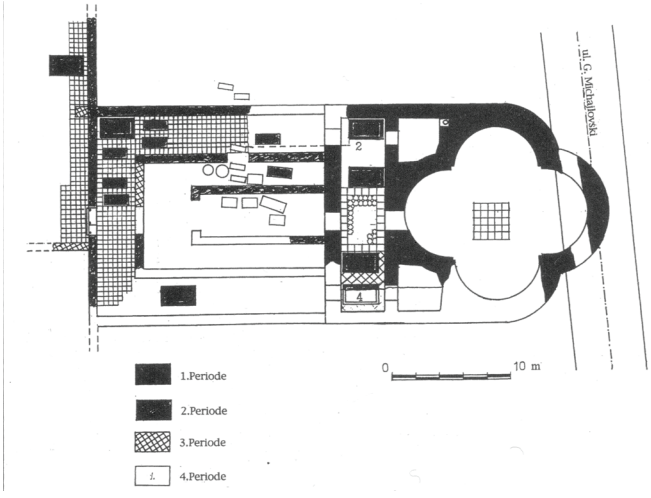

Fig. 8. Plan du *martyrium* tétraconque à Augusta Traiana (Plan de D. Nikolov et K. Kalchev – NIKOLOV, KALCHEV 1992, fig. 4).

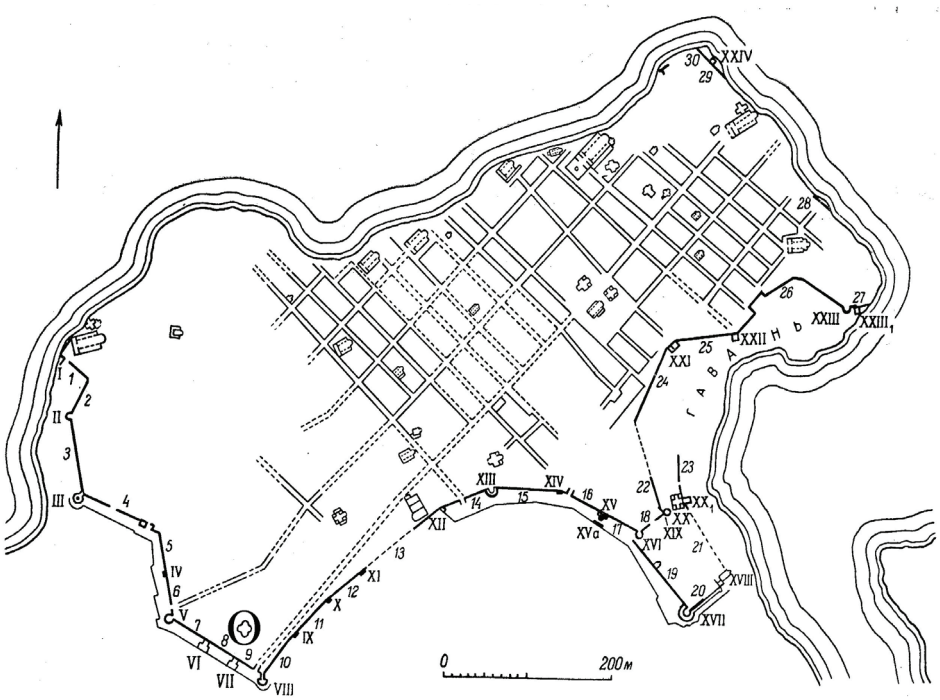

Fig. 9. Plan de l'ancien Chersonèse sur la péninsule de Crimée avec le *martyrium* tétraconque près de la tour VIII dans sud-est de la forteresse (Plan S. Sorochan – SOROCHAN 2005, p. 700, fig. 190).

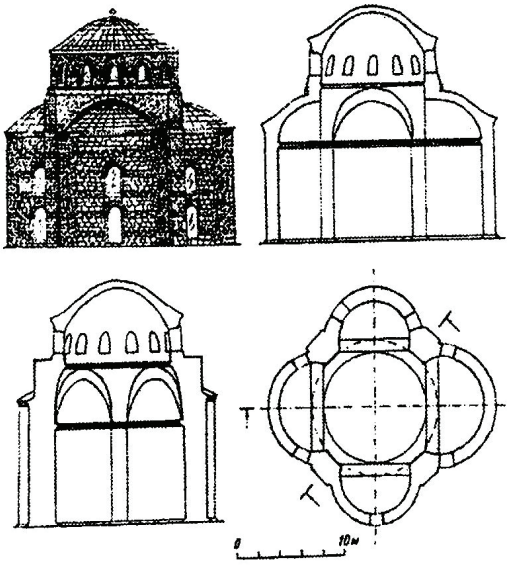

Fig. 10. Plan et restauration du *martyrium* tétraconque dans le sud-est de Chersonèse (Plan S. Sorochan – SOROCHAN 2005, p. 852, fig. 277).

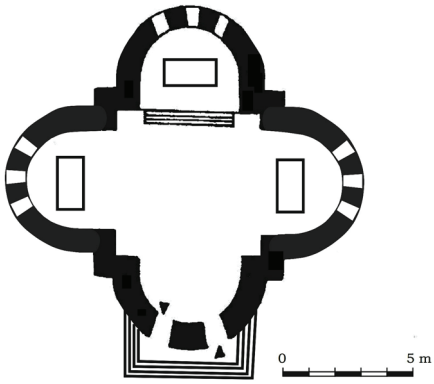

Fig. 11. Restauration du plan d'origine de l'Église rouge de Pérouchtitsa de la première moitié du IVe siècle et emplacement des sarcophages avec des reliques de trois martyrs (plan G. Atanasov, publié ici pour la première fois).

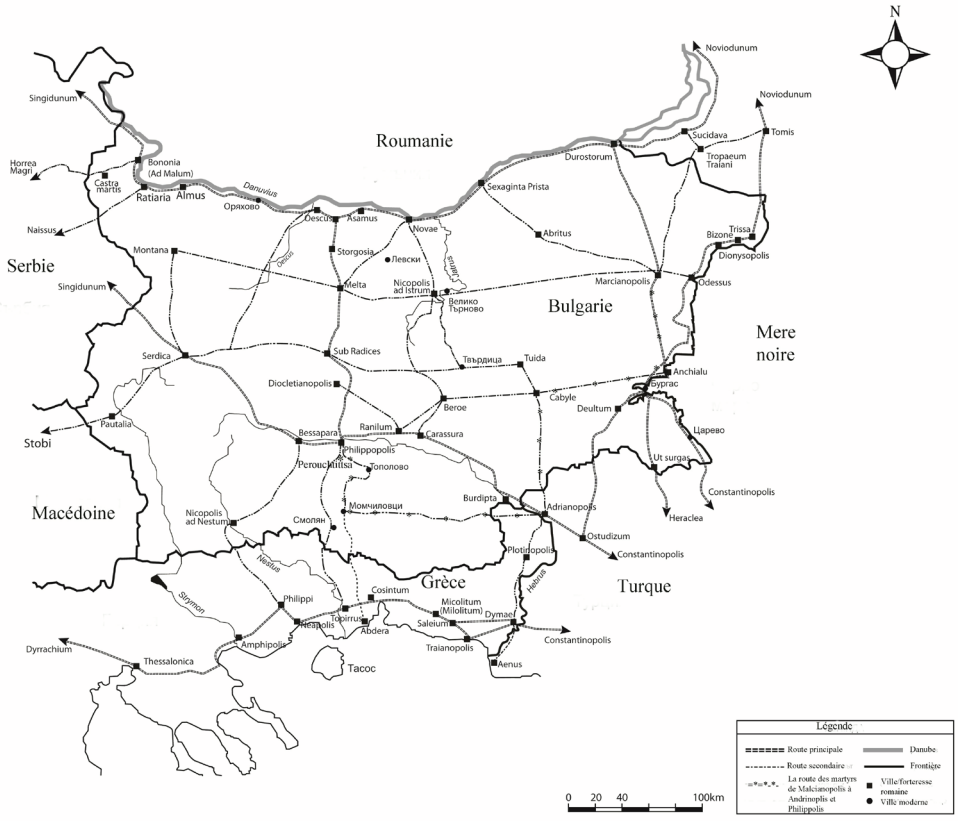

Fig. 12. Voies romaines en Bulgarie et route des martyrs de Marcianopolis à Anhialos, Cabylé, Andrinople à travers les Rhodopes orientales jusqu'à Philippopolis et l'emplacement de Saltys (Σαλτυς) près de Pérouchtitsa (Selon M. Madzharov – MADZHAROV 2009, p. 68, fig. 42), complété ici par G. Atanasov).

Fig. 13. Le nom du vicaire Térès (Τηρου) dans une inscription du début du IVe siècle de Plovdiv pour la réparation du théâtre de Philippopolis (Photo de N. Sharankov – SHARANKOV 2014, p. 280, fig. 8).

Fig. 14. Dessins d'une fresque murale des VIe-VIIe siècles sur le mur de transition de la conque occidentale du couloir nord de l'Église rouge de Pérouchtitsa (Dessin de A. Grabar – GRABAR 1928, p. 25, tabl. Ia, et M. Vaclinova – VACLINOVA 1999, p. 56, fig. 113a).

CLAY MODELS OF CHAIRS FROM TELL KOZAREVA MOGILA

Veselin DANOV[*]

Cuvinte-cheie: *scaune miniaturale, eneoliticul târziu, Kozareva mogila, scenă de cult.*
Keywords: *models of chair, Late Chalcolithic, Kozareva mogila, cult scene.*

Rezumat: *Subiectul acestui articol este reprezentat de două modele de scaune, care au fost descoperite într-unul dintre straturile corespunzând eneoliticului târziu de pe tell-ul Kozareva mogila. Acestea au forme și dimensiuni diferite și reprezintă probabil modele ale unor piese reale de mobilier, utilizate în locuințele de perioadă eneolitică târzie. În același timp, scaunul reprezintă un atribut important în reprezentarea divinităților preistorice. Numeroase statuete din ceramică reprezentate ca fiind așezate pe scaune sunt cunoscute atât în situl Kozareva mogila, cât și în alte situri eneolitice din Bulgaria. În articol se discută posibilitatea ca modelele de scaune realizate din lut de la Kozareva mogila să fi făcut parte inițial dintr-o scenă de cult.*

Abstract: *The subject of this communication is two clay models of chairs, which were found in one of the Late Chalcolithic horizons of the tell Kozareva mogila. They differ in their shape and size, and probably represented models of real existing furniture, part of the interiors of Late Chalcolithic houses. In the same time, the chair was an important attribute in the depiction of prehistoric deities. Numerous ceramic figurines modelled sitting on chairs are known from the Kozareva mogila tell and other Late Chalcolithic sites in Bulgaria. The possibility that the presented ceramic chair models from the Kozareva mogila are part of a cult scene is examined.*

Introduction

The present study concerns two clay models of chairs discovered at the Kozareva mogila tell[1]. The site is located within the administrative territory of the town of Kableshkovo, Pomorie Municipality (Burgas District). It is situated 4.5 km away from the modern-day Black Sea coast (**Fig. 1**). Cultural layers dating to the Chalcolithic, the Early Bronze Age, and the Hellenistic period have been recorded in the area of the tell. Over the past few years, the archaeological research has been concentrated in the northern sector of the settlement, with a focus on the latest Chalcolithic

[*] Veselin DANOV: Institute for Balkan Studies and Center of Thracology, Bulgarian Academy of Science, Sofia; e-mail: veselindanov87@gmail.com

[1] GEORGIEVA, DANOV 2021, p. 16–17.

horizons. The best preserved and studied is the burned Late Chalcolithic horizon[2]. It has been attributed chronologically to the end of Phase III of the Kodjadermen – Gumelniţa – Karanovo VI culture[3]. A number of dwelling units have been studied in it, all of them burned down in a massive fire. During this period of its existence, the settlement functioned as an important centre for pottery production. A large number of stone and bone tools used for the forming and decoration of ceramic vessels have been found, along with pottery kilns, unfinished pots, and lumps of clay dough prepared for the production of the vessels[4].

The models of chairs presented here have been found in a Late Chalcolithic dwelling (**Fig. 2**) which has been studied only partially, due to the circumstance that its south half falls outside the research area. It is part of the burned Late Chalcolithic horizon. The dwelling was built above-ground, which distinguishes it from the rest of the dwellings that are partly sunken. Inside the dwelling, the burned remains are poorly preserved. The building is divided in two by a row of broken quern-stones, reused in the making of a partition wall that goes along its longitudinal axis. In the eastern part of the building, there have been unearthed 15 intact vessels and several small objects[5]. In the western part of the building were discovered large, thick-walled vessels, stone tools, loom weights, the two chair models, as well as other finds.

Description

The models of chairs under examination differ from each other in size and shape. This allows their distinction as representing two separate types. Their description follows below.

1. Model of a high back-rest chair (Fig. 3.1)

The chair has four legs and an arching back – rest with an opening in the middle. The seat and the legs are fully intact. From the back-rest are preserved only the base and uppermost part. The chair has been restored. The total height is 10 cm. The seat's dimensions are 8.5 × 7 cm. The surface is roughly smoothed. The chair is beige in color, resulting from the secondary burning in the fire that destroyed dwelling 5. The seat is slightly inclined forward. On the back of the chair, behind the seat, there are two lugs. Their purpose is most likely not decorative, but to reproduce a detail from the original wooden chair that served as prototype for the ceramic miniature replica. These lugs correspond to the projection of the horizontal wooden construction of the seat and its method of attachment to the legs and the back-rest, as a result of which it extends backwards slightly. The attachment of the separate chair segments was perhaps executed with the help of wooden joints.

[2] Designated as "burned Late Chalcolithic horizon I" in the documentation of the site. It is the penultimate Chalcolithic horizon to be registered stratigraphically. The Chalcolithic horizon above it is marked as I A.

[3] GEORGIEVA 2003, p. 222; GEORGIEVA, POPOVA, DANOV 2018, p. 111.

[4] GEORGIEVA 2010; GEORGIEVA 2019.

[5] GEORGIEVA, DANOV 2021, p. 16; GEORGIEVA, DANOV, STAVREVA 2021, p. 302.

2. Model of a low back-rest chair (Fig. 3.2)

This model may be also categorized as a stool. It is of smaller size and has a more simplified form. It features four short conical legs. The seat is of rectangular horizontal cross-section and measures 3.5 × 3 cm. At one side, there is a barely visible back-rest. The total height of the stool is 3.4 cm. Three of the legs have been broken off at the moment of discovery and reconstructed with plaster. The surface is rough, grey-beige in color.

Discussion

Clay models of tables and chairs have continuously attracted the attention of archaeologists. They hold precious information about the furnishing of prehistoric dwellings, as they are similar to actual pieces of furniture which are not found in archaeological records due to the perishable materials of which they were made. Models of chairs are discovered individually or together with sitting anthropomorphic figurines that are most often attached to them. This type is especially widespread in the anthropomorphic plastic art of the Krivodol – Sălcuţa culture. Examples include the published figurines from Krivodol[6], Zaminec[7], Telish-Redutite[8], Yunatsite[9] and other places[10]. A similar type of figurines is encountered, although less often, within the area of the Kodjadermen – Gumelniţa-Karanovo VI culture[11]. Intact or almost intact sitting anthropomorphic figurines have been also discovered on the tell of Kozareva mogila[12]. Such finds are often interpreted as depictions of deities. They are presented sitting on high back-rest chairs. In such cases, the chair should be seen as a throne. The throne has a symbolic meaning, as it is an attribute characteristic of rulers and certain gods. The throne enables the person sitting on it to hold an elevated position in comparison to the others present, which emphasizes this person's status in the social hierarchy.

Less often, ceramic models of chairs are found as parts of cult scenes, together with models of houses, models of tables, anthropomorphic figurines and other objects. One of the most representative finds of this kind is the Ovcharovo cult scene (**Fig. 4.1**)[13]**.** It was discovered in a dwelling from building horizon IX of the tell from Ovcharovo. It dates to the first phase of the Late Chalcolithic culture Kodjadermen – Gumelniţa – Karanovo VI[14]. The cult scene comprises 26 miniature objects. It includes four anthropomorphic figurines, nine models of high back-rest chairs similar to the larger specimen from Kozareva mogila, three models of tables, models of

[6] NIKOLOV 1984, p. 65.

[7] NIKOLOV 1975, fig. 65–67, fig. 74; fig. 101.

[8] GERGOV 2000.

[9] MATSANOVA, TERZIJSKA-IGNATOVA 2014.

[10] NIKOLOV 1968, p. 67; PĂTROI 2015, fig. 342, fig. 357; TASIC 1979, T. XIII–3 and other.

[11] ANDREESCU 2002, p. 24; p. 36; pl. 14, 1–2; pl. 31, 3–4; DUMITRESCU 1925, fig. 65; DETEW 1958, fig. 21; TODOROVA 1986, photo 139; COMŞA 1980, fig. 10 and other.

[12] GEORGIEVA 2023, p. 134–135, 140, 146–147.

[13] TODOROVA 1974, p. 5–6, fig. 1–3; TODOROVA 1976; TODOROVA *et alii* 1983, p. 91–94, pl. VII, pl. 89-pl. 90.

[14] TODOROVA *et alii* 1983, p. 24.

drums, and three flat altars[15]. Among these objects were discovered also fragments of a large clay model of a building which has not been restored due to its heavily fragmented state caused by its light firing[16]. H. Todorova links the scene to the cult of the sun, the moon and the natural elements[17].

B. Nikolov also reports the presence of a cult scene from the Early Chalcolithic settlement at Gradeshnitsa[18]. It was discovered on the floor of a dwelling from the settlement's building horizon II, which is attributed chronologically to Phase III of the Gradeshnitsa – Slatino – Dikili Tash culture[19]. The cult scene is presented through a ceramic model of a house, two models of chairs, one model of a table, and two partly preserved anthropomorphic figurines (**Fig. 4.2**). Similar cult scenes are known also from the territory of the Cucuteni – Trypillia culture, as well as that of Poduri[20] and Isaiia[21]. As such, or as part of a similar scene, can be interpreted a collective find including a model of table, a miniature chair and a vessel found on the floor of a dwelling from level C of the settlement at Zaminec (**Fig. 4.3**)[22].

The discovery situation and the accompanying finds allow us to surmise that the clay models of chairs from the tell Kozareva mogila are part of a similar cult scene. Over an area of ca. 1.5 square meters inside the building, apart from the two chairs, were found also a fragmented model of a house and two pieces of anthropomorphic figurines (**Fig. 5**). The latter comprise a head and the lower part of a leg, situation which does not permit us to state with certainty whether they belonged to one or two figurines. The specific nature of the finds gave us reason to suggest from the onset that they were parts of a set of small objects of ritual function[23]. It is indicative that the small items discovered (models of house and furniture, anthropomorphic figurines) are encountered as elements also in the abovementioned cult scenes from Ovcharovo and Gradeshnitsa sites. Chairs (although of another type) and anthropomorphic figurines are found in the cult scenes of Poduri and Isaiia.

The cult scene from tell Kozareva mogila appears to be incomplete. It may be suggested that to it must have belonged one or more models of tables, more anthropomorphic figurines, chairs and other objects, by analogy with other known cult scenes. The reason for this may be the low degree of preservation of the dwelling's remains, disturbed by later interventions, including animal ground holes. It is noteworthy that even the surviving objects are fragmented and missing certain parts. It is possible that other objects from the cult scene are in the unstudied part of the

[15] TODOROVA *et alii* 1983, p. 91–93.

[16] For this reason, it was only mentioned in the text of the publication of the site, but has never been presented in a graphic drawing in the multiple publications of the Ovcharovo cult scene. Similar is the fate of one model of a chair that was also not restored, according to the excavator of the site (see TODOROVA *et alii* 1983, p. 91).

[17] TODOROVA *et alii* 1983, p. 92.

[18] NIKOLOV 1973, p. 38.

[19] On the periodization and chronology of the settlement at Gradeshnitsa, see CHOHADZHIEV 2000; DANOV 2019, p. 122–125; NIKOLOV 1978.

[20] MONAH *et alii* 2003.

[21] URSULESCU, TENCARIU 2009, fig. 13.

[22] NIKOLOV 1975, fig. 103.

[23] GEORGIEVA, DANOV 2021, p. 16; GEORGIEVA, DANOV, STAVREVA 2021.

dwelling. We should also not exclude the possibility that the scene was already dismantled/incomplete at the moment the dwelling burned down.

The differences in the form and size of the chairs from the Kozareva mogila tell suggest that the two items had different functional and symbolic meanings. The larger specimen that may be also defined as a throne is undoubtedly among the most representative finds of this kind. This type of chairs is more difficult to make in comparison to the lower and simpler stools represented by the other model. There are no traces for the attachment of a sitting anthropomorphic figurine on the larger chair. Even if a figurine was meant to be placed upon it in the context of a cult scene, it may have been modeled separately. A similar approach may be observed in other cult scenes. The figurines were not fixed to the chairs in a stationary manner. It is possible that on the different types of chairs were placed anthropomorphic figurines of different semantic essence. The reproduction of specific details, such as the low back-rest of the stool and the lugs on the back of the larger chair, demonstrate the desire of the prehistoric person to render realistically the actual prototypes.

Conclusion

Furniture models and small finds often are left unpublished or are not given the attention they deserve. They provide additional information about the furnishings of the dwellings and about religious beliefs, that we do not get from other finds.

The models of chairs presented here provide valuable information about the material and spiritual culture of the inhabitants of tell Kozareva mogila at the end of the 5th millennium BC. Their discovery within a dwelling context reveals their connection to domestic rites. This cult function is further emphasized by the other objects discovered in close proximity, thus giving grounds to suggest that they all belonged to one common cult scene. It is difficult to say whether the models of chairs held symbolic meanings of their own, or whether they must be viewed in the context of cult scenes, or in direct connection with sitting anthropomorphic figurines depicting deities.

Acknowledgements

I would like to express my sincere gratitude to Assoc. Prof. Phd. Petya Georgieva for the opportunity to publish the finds from Kozareva mogila presented in this study.

BIBLIOGRAPHY

ANDREESCU 2002 – R. R. Andreescu, *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, București, 2002.

CHOHADZHIEV 2000 – Ст. Чохаджиев, *Периодизация на ранния енеолит от Западна България и Северна Гърция*, in: *Палеобалканистика и старобългаристика*, Втори есенни международни четения Професор „Иван Гълъбов", Велико Търново, 14–17 ноември 1996г., Велико Търново, 2000, p. 441–449.

COMȘA 1980 – E. Comșa, *Despre obiectele de mobilier din epoca neolitică de pe teritoriul României*, Pontica 13 (1980),p. 32–56.

DANOV 2019 – В. Данов, *Керамични съдове и малка пластика от енеолитното селище Градешница*, Дисертации 14 (2019), София.

DETEW 1958 – P. Detew, *Eneolityczne modele mebli z Bulgarii*, Archaeologia 8/1 (1958), p. 428–434.

DUMITRESCU 1925 – Vl. Dumitrescu, *Fouilles de Gumelnița*, Dacia II (1925), p. 29–103.

GEORGIEVA 2003 – П. Георгиева, *За края на енеолита в Западното Черноморие*, Добруджа 21 (2003), p. 214–238.

GEORGIEVA 2010 – П. Георгиева, *Керамична работилница от Козарева могила-възможности за интерпретация*, Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova, Suppl. V (2010), p. 25–39.

GEORGIEVA 2019 – P. Georgieva, *On the Organisation of Ceramic Production within the Kodjadermen-Gumelnița-Karanovo VI, Varna, and Krivodol-Sălcuța-Bubanj Hum Ia Cultures*, in: S. Amicone, P. Sean Quinn, M. Marić, N. Mirković-Marić, M. Radivojević (eds.), *Tracing Pottery Making Recipes in the Prehistoric Balkans 6th–4th Millennia BC*., Oxford, 2019, p. 38–53.

GEORGIEVA, DANOV 2021 – П. Георгиева, В. Данов, *Козарева могила-селищна могила и некропол,* Българска археология 2020, Каталог към изложбата. Национален археологически музей, Каталози XXI, София, 2021, p. 16–17.

GEORGIEVA, POPOVA, DANOV 2018 – P. Georgieva, M. Popova, V. Danov, *Kozareva Mogila: A settlement and necropolis in the West Black Sea region*, in: S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tankosić, T. Takaoğlu (eds.), *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Vol. 20, Oxford/Philadelphia, 2018, p. 107–119.

GEORGIEVA *et alii* 2020 – П. Георгиева, В. Данов, В. Ставрева, Й. Милев, *Козарева могила-селищна могила и некропол от енеолита*, Археологически открития и разкопки през 2019 г., Book 1, София, 2020, p. 329–332.

GEORGIEVA, DANOV, STAVREVA 2021 – П. Георгиева, В. Данов, В. Ставрева, *Разкопки на обект Козарева могила-селищна могила и некропол от енеолита*, Археологически открития и разкопки през 2020 г., Book 1, София, 2021, p. 301–304.

GEORGIEVA 2023 – П. Георгиева, *Археологически обект Козарева могила селищна могила и некропол*, in: M. Класнаков (ed.), *Праисторически божества от Западния Понт, Каталог на изложба*, 2023, p. 124–147 (https://www.burgasmuseums.bg/uploads/2023/08/14/1692018761_64da2849d3097.pdf).

GERGOV 2000 – В. Гергов, *Керамични статуетки на седящи богини от Телиш-Редутите*, in: В. Николов (ред.), *Карановски конференции за праисторията на Балканите. Тракия и съседните райони през неолита и халколита. 1*, София, 2000, p. 101–105.

MATSANOVA, TERZIJSKA-IGNATOVA 2014 – В. Мацанова, Ст. Терзийска-Игнатова, *Позднеэнеолитические сидячие антропоморфические керамические фигурки из телля Юнаците*, in: P. M. Мунчаев (ed.), *Древние культуры Юго-Восточной Европы и Западной Азии. Сборник к 90-летию и со дня рождения и памяти Н.Я. Мерперта*, Москва, 2014, p. 244–251.

MONAH *et alii* 2003 – D. Monah, Ch. Dumitraia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie in Subcarpații Moldovei,* Piatra-Neamț, 2003.

NIKOLOV 1968 – Б. Николов, *Праисторическото селище при с. Оходен, Врачански окръг*, Археология 1 (1968), p. 65–75.

NIKOLOV 1973 – Б. Николов, *Две праисторически жилища от Градешница*, Архитектура 8 (1973), p. 36–38.

NIKOLOV 1975 – Б. Николов, *Заминец*, София, 1975.

NIKOLOV 1978 – B. Nikolov, *Developpement du Calcolithique en Bulgarie de l'Ouest et du Nord-Oest*, Studia Prehistorica 1–2 (1978), p. 121–129.

NIKOLOV 1984 – Б. Николов, *Криводол древни култури*, София, 1984.

PĂTROI 2015 – C. N. Pătroi, *Cultura Sălcuța în Oltenia*, Craiova, 2015.

TASIC 1979 – N. Tasić, *Bubanj-Salkuta-Krivodol kompleks*, Praistorija Jugoslavenskih Zemalja. Eneolitsko doba III (1979), Sarajevo, p. 87–115.

TODOROVA 1974 – Х. Тодорова, *Идолната пластика в България в светлината на новите открития*, Известия на Българското историческо дружество 29 (1974), София, p. 5–19.

TODOROVA 1976 – Х. Тодорова, *Овчарово. Праисторическа селищна могила*, София, 1976.

TODOROVA *et alii* 1983 – Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълов, *Овчарово*, Разкопки и проучвания 8 (1983), София.

TODOROVA 1986 – Х. Тодорова, *Каменно-медната епоха в България. Пето хилядолетие преди новата ера*, София, 1986.

URSULESCU, TENCARIU 2009 – N. Ursulescu, F. A. Tencariu. *Symbolic Signs on the Ceramics of the Chalcolithic Settlement at Isaiia (Iași County, Romania)*, in: S. A. Luca (ed.), *Sings and Symbols from Danube Neolithic and Eneolithic*, Sibiu, 2009, p. 87–101.

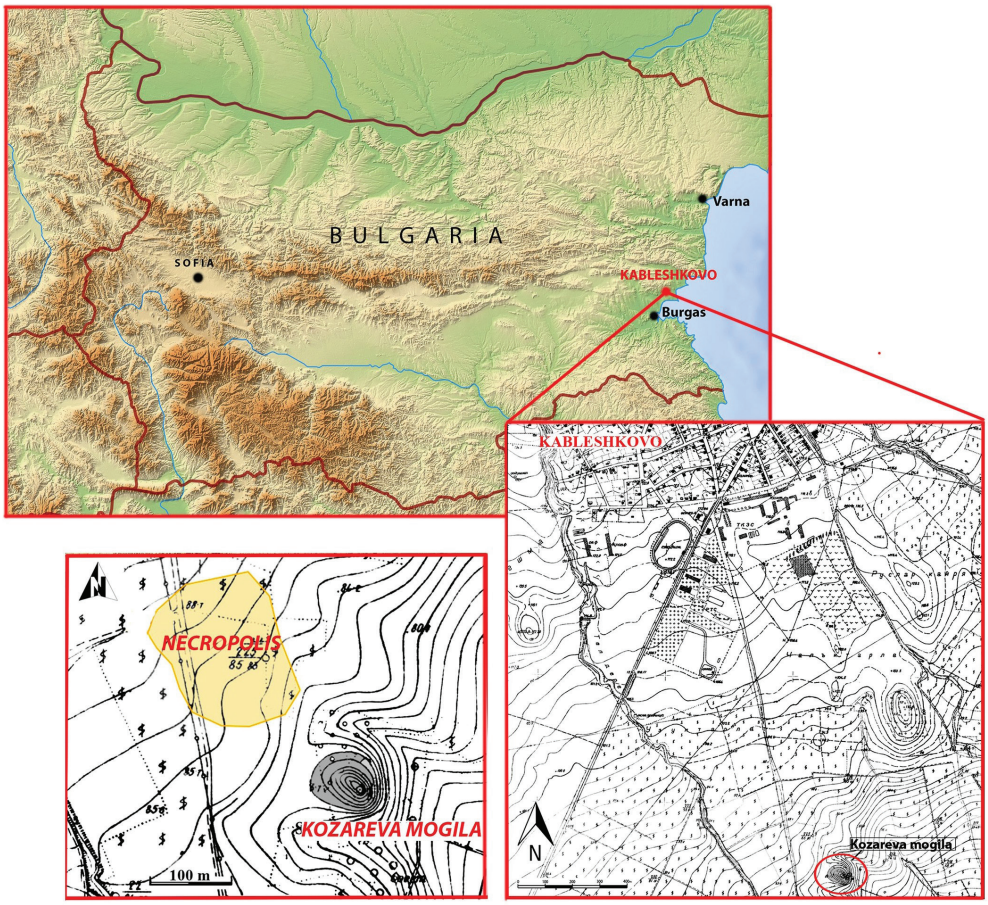

Fig. 1. Map with the location of the tell Kozareva mogila.

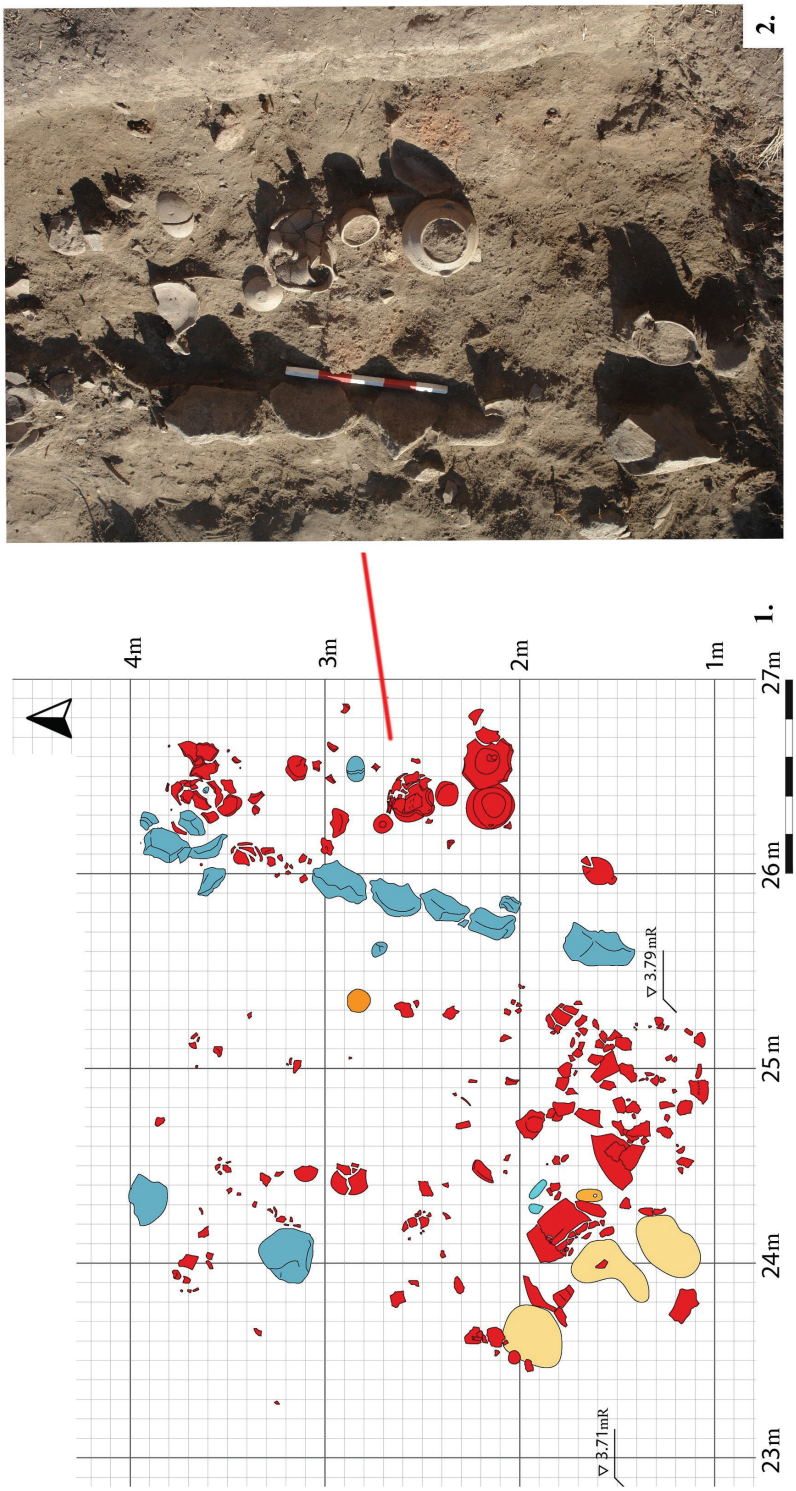

Fig. 2. Kozareva mogila. **1.** Drawing of the dwelling in which the ceramic models of chairs were found (by GEORGIEVA *et alii* 2021); **2.** vessels found in the eastern part of the dwelling (by GEORGIEVA *et alii* 2020).

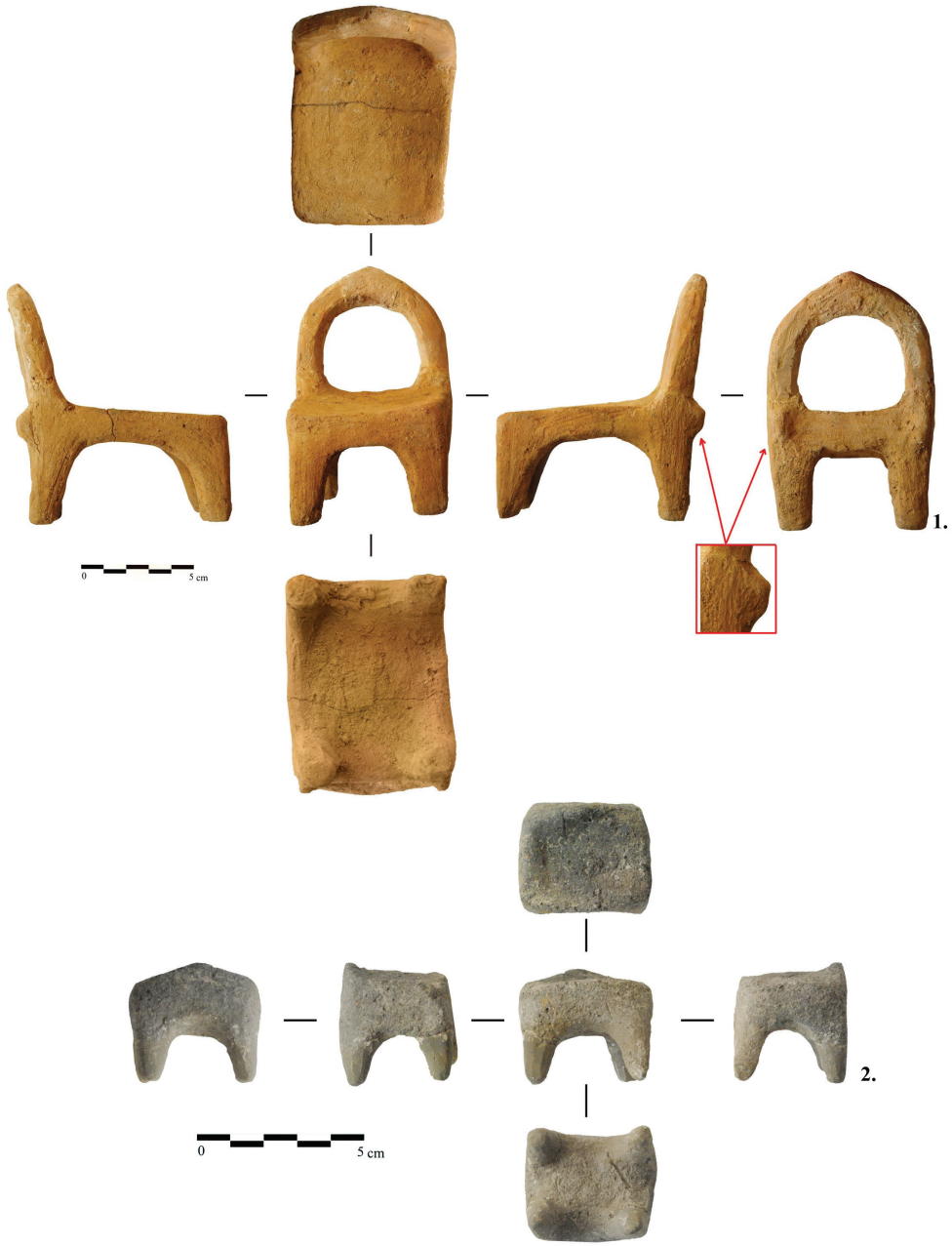

Fig. 3. Clay models of the chairs from Kozareva mogila.

Fig. 4. Cult scenes. **1.** Ovcharovo (by TODOROVA 1976); **2.** Gradeshnitsa (by NIKOLOV 1973; DANOV 2019); **3**. Zaminec (by NIKOLOV 1975).

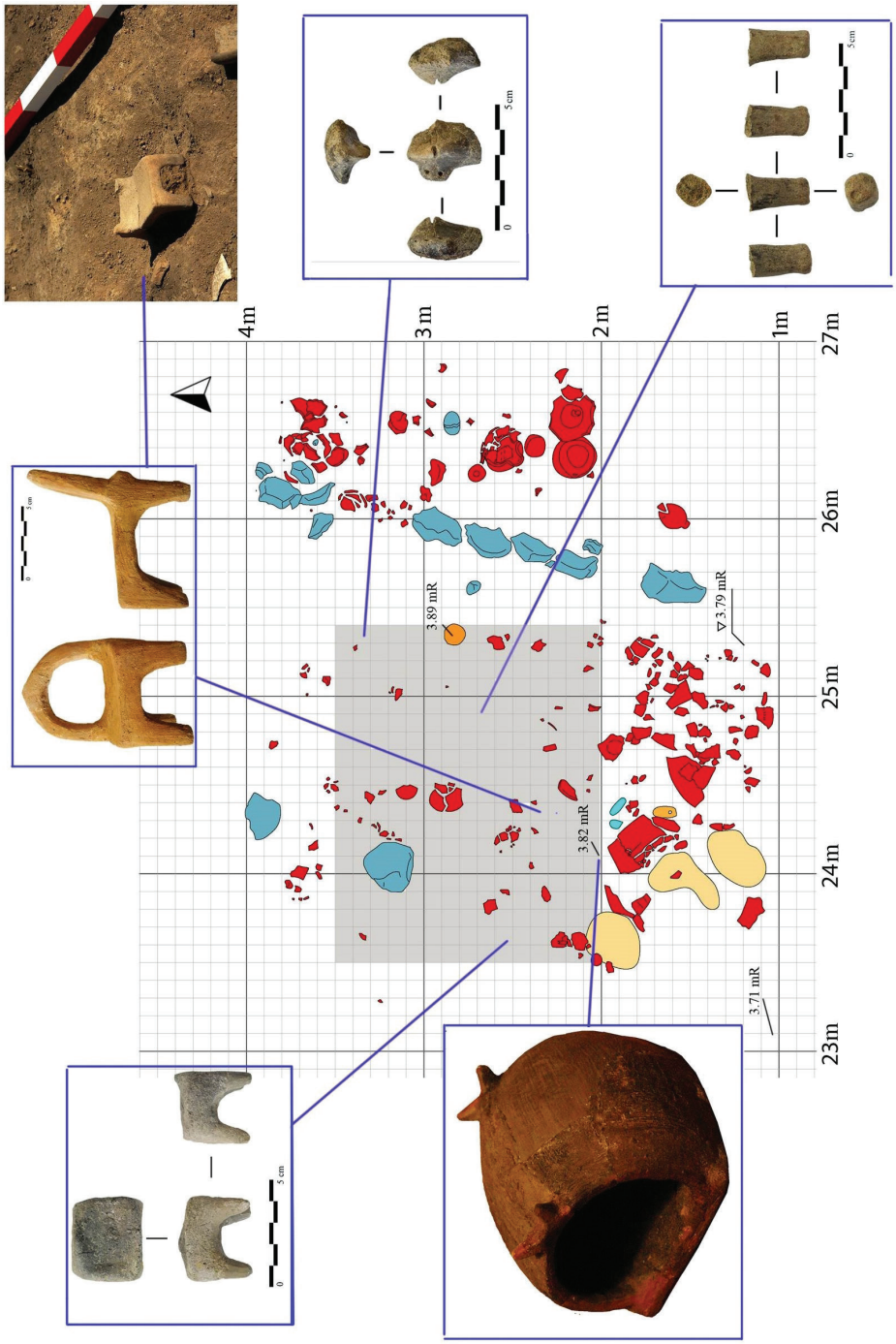

Fig. 5. Kozareva mogila. Location of finds inside the dwelling.

SIGILATE ORIENTALE ȘI PONTICE DESCOPERITE ÎNTR-O AȘEZARE RURALĂ DIN TERITORIUL TOMISULUI

Manuela MĂIȚĂ[*]

Cuvinte-cheie: *Eastern Sigillata C, Sigillata Pontica, așezare rurală, Tomis.*
Keywords: *Eastern Sigillata C, Sigillata Pontica, Rural Settlement, Tomis.*

Rezumat: *Cu ocazia proiectului de construire a autostrăzii A4 a municipiului Constanța, desfășurat în perioada 2010–2011, pe tronsonul cuprins între* km *8+400–9+500 a fost cercetată o porțiune importantă dintr-o așezare romană. Aceasta a fost caracterizată de două etape de locuire, atestate printr-un nivel timpuriu (sec. II–III p.Chr.), suprapus de unul târziu (finalul secolului al III-lea-secolul al IV-lea p.Chr.). Cea mai mare pondere a materialului arheologic descoperit este reprezentată de ceramică. Autorul analizează ceramica de tip* terra sigillata*. Au fost identificate fragmente aparținând categoriilor* ESC *(*Eastern Sigillata C*) și* Sigillata Pontica*, datate în orizontul cronologic al secolelor II–III p.Chr. Se remarcă preponderența formelor veselei de masă-castroane, farfurii, tăvi. Analiza lotului ajută la rafinarea cronologiei sitului, oferind imaginea unor complexe arheologice utilizate o perioadă îndelungată (secolele II–IV p.Chr.), însă cu funcțiuni diferite.*

Abstract: *As a result of the construction project of Constanța's bypass (A4 motorway) carried out in 2010–2011, a large rural roman settlement was discovered between kilometres 8+400–9+500. The settlement was characterized by two stages of habitation. The earlier level corresponding to 2*nd*–3*rd *centuries AD is overlaid by a late one, belonging to late 3*rd*–4*th *centuries AD. The largest amount of archaeological material unearthed is represented by roman pottery. The author analyses Terra Sigillata pottery. Fragments belonging to the* Eastern Sigillata C *and* Pontic Sigillata*, dating from the 2*nd*–3*rd *centuries AD, were identified. The high occurrence of tableware items, such as bowls, plates and trays is noticeable. The analysis of this pottery batch helps to refine the site's chronology, mapping various archaeological areas that were used over an extensive time, albeit serving different purposes.*

În perioada august 2010 – august 2011 specialiști ai Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța au efectuat o cercetare arheologică preventivă pe tronsonul Km 8+400–9+500, cu ocazia construirii autostrăzii A4. Terenul este situat la 3 km distanță vest de intravilanul municipiului Constanța și la 8 km în linie dreaptă de orașul antic Tomis (**Fig. 1**).

[*] Manuela MĂIȚĂ: Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie Constanța; e-mail: maitamanuela@yahoo.com

Descrierea contextului arheologic

Zona nu a fost investigată arheologic anterior. Din punct de vedere metodologic cercetarea arheologică a fost derulată în două etape. Prima fază a fost reprezentată de realizarea unui număr de 39 de secțiuni manuale de control. Cea de-a doua fază a lucrării a presupus deschiderea în suprafață a zonei afectate de proiect. Cercetarea arheologică a urmat traseul șoselei, 1 km liniar, permițând identificarea a două nuclee de locuire. Primul nucleu este situat în partea de nord a zonei cercetate, separat de o porțiune sterilă arheologic de 90 m liniari de cel de-al doilea. Stratigrafia generală a zonei a evidențiat suprapunerea a două faze de locuire:

– prima fază este asociată structurilor de locuire semiîngropate (bordeie), gropi și șanțuri (finalul secolului al II-lea–prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr.);

– cea de-a doua fază este reprezentată de locuințele de suprafață construite din ziduri de piatră legate cu pământ (finalul secolului al III-lea–secolul al IV-lea p.Chr.)[1].

Au fost descoperite contexte arheologice diverse după cum urmează:

a) 56 de complexe arheologice de tipul gropilor menajere (G. 1–56);

b) ziduri și pavaje formate din dale mari de calcar (sub care au fost descoperite două inscripții votive[2]) (C. 1–3);

c) două structuri de locuire caracterizate de fundații de ziduri, formate din pietre de mari dimensiuni, fasonate și legate cu pământ (C. 22, 26);

d) șanțuri orientate E-V, respectiv N-S, posibile șanțuri de lotizare, despre care avem supoziția folosirii lor, la un moment dat, ca zone pentru degajarea materialului perimat.

Pentru realizarea acestui studiu am avut acces la materialul recoltat din prima fază a cercetării arheologice, corespunzătoare secțiunilor manuale, precum și la documentația aferentă acestuia[3].

Materialul ceramic – prezentare succintă

Ceramica reprezintă categoria de material arheologic cea mai numeroasă, fiind descoperită în toate complexele cercetate. Încadrarea cronologică este largă, fiind identificate fragmente de vase aparținând orizontului cronologic al secolelor II–IV p.Chr. Pentru o mai bună înțelegere a lotului ceramic studiat trebuie făcute câteva mențiuni succinte. Acesta fost prelucrat pe baza paradigmei *numărului minim de vase posibile*[4], fiind selectată ceramica folosită la servirea mesei, care cuprinde 500 de elemente de catalog. Materialul este în proporție de 95% fragmentar, excluzând posibilitatea reîntregirii. Astfel, au fost analizate doar fragmentele ceramice tipice-buze, baze, respectiv fragmente reprezentative care au permis încadrarea tipo-cronologică.

Din ponderea totală a materialului ceramic am selectat fragmentele aparținând veselei de masă. Articolul de față are ca scop studierea ceramicii de tip *terra sigill*ata care cuprinde 35 de fragmente ceramice, constituind 6% din ponderea

[1] TALMAȚCHI, CLIANTE 2016, p. 295.

[2] HĂLMAGI 2022.

[3] Vezi manuscrisul tezei noastre de doctorat la stadiul anului 2024.

[4] *A Standard for Pottery Studies in Archaeology* 2016, p. 13.

lotului analizat. Produsele de import sunt reprezentate de formele specifice categoriei *Eastern Sigillata C* (23 exemplare) și de *Sigillata Pontica* (12 fragmente)[5].

Eastern *Sigillata C* (Çandarli)

Sigillatele microastiatice de tip C produse în atelierele de la Çandarli reprezintă aproximativ 4.2% din ponderea totală a ansamblului ceramic studiat. Majoritatea fragmentelor provin de la castroane de dimensiuni medii (diametre superioare cuprinse între 12–20 cm), precum și de la vase de dimensiuni mari (diametre ce depășesc 20 cm, ajungând până la 30–40 cm). Potrivit accepțiunilor referitoare la caracteristicile pastei, formulate de Hayes în anul 1985[6], în cadrul lotului analizat au fost identificate cele două grupe de paste specifice ESC. Diferențele dintre acestea sunt minore, reprezentate pentru prima grupă de o pastă de culoare roșie (10 R 5/8–4/8), cu rare incluziuni de mici dimensiuni de oxid de fier și de calcar, iar pentru cealaltă grupă de o pastă de culoare roșie deschisă-portocalie (2.5 YR 7/8), cu numeroase particule de mică argintie în compoziție și acoperite cu angobă ușor exfoliată. Un studiu recent, bazat pe rezultatele analizelor XRF realizate asupra unui lot de sigilate produse la Pergam, consideră că aceste diferențe nu constituie markeri cronologici, fiind în definitiv o caracteristică a întregii perioade de activitate a atelierelor producătoare[7].

Sigilatele de tip C descoperite în așezarea romană sunt reprezentate de forme populare pentru orizontul cronologic al secolelor II–III p.Chr., răstimp în care au cunoscut o largă circulație în bazinul Mării Negre. O sinteză cuprinzătoare cu privire la subiect a fost realizată în anul 2021 de Marian Mocanu[8]. Pentru a nu repeta informația bine sistematizată de acesta, articolul de față analizează și menționează aspecte care nu se regăsesc în lucrarea citată.

Sigilatele de tip C descoperite în așezare sunt reprezentate de forme populare pentru orizontul cronologic al secolelor II–III p.Chr. Au fost identificate forme care au cunoscut o răspândire supraregională, forme standardizate, intens exportate de atelierele producătoare din zona Pergamului. Cele mai populare forme, regăsite și în lotul studiat sunt reprezentate de **L19**[9] (nr. cat. 1–6), respectiv **H3** (nr. cat. 14–19)[10]. Pe baza depozitelor ceramice bine datate pe baza complexelor închise din siturile arheologice egeene se pot realiza și observații de finețe. Astfel, este remarcat faptul că forma L19 este repertoriată și în contexte datate a doua jumătate/finalul secolului I p.Chr., fiind populară pe parcursul secolului al II-lea[11], în timp ce forma H3 începe

[5] Acest articol constituie un capitol al tezei de doctorat al autoarei, intitulată *Ceramică de masă, din teritoriul rural al Tomisului, secolele I–IV p.Chr. Studiu de caz, așezările rurale de la Techirghiol și din punctul Centură Constanța (Km. 8+400 –9+500).*

[6] HAYES 1985, p. 49–50.

[7] JAPP 2014, p. 14–16.

[8] MOCANU 2021.

[9] HAYES 1985, p. 76, tavola XVII/5–7; finalul secolului I-începutul secolului al II-lea p.Chr.; HAYES 1972, p. 321, formă comună pentru perioada cuprinsă între mijlocul sec. al II-lea-mijlocul secolului al III-lea p.Chr.

[10] HAYES 1985, p. 78, tavola XVIII/3; mijlocul secolelor II–III p.Chr.

[11] Agora ateniană-ROBINSON 1959, p. 24, G13–14, pl. 61 (nivel prima jumătate a secolului I p.Chr.); HAYES 2008-nr. cat. 788–796 (fig. 24–25); p. 199–200, formă L19, H3 (80–100, aproximativ

să devină populară odată cu cel de-al doilea sfert/mijlocul secolului al II-lea p.Chr. Incidența acestui material este semnalată și în cuprinsul secolului al III-lea, o circulație susținută fiind semnalată în prima jumătate a secolului[12].

Forma **L26a-b** este relativ rară pentru provincia Moesia Inferior. Contextele egeene și nord-pontice, bine delimitate și datate, oferă indicii importante cu privire la cronologia circulației pieselor. **Forma L26a** (nr. cat. 7) este specifică perioadei mijlocul/finalul secolului I-începutul secolului al II-lea p.Chr.[13]; forma **L26b** (nr. cat. 8–9) este prevalentă în secolul al II-lea p.Chr.[14]. Forma **H1** (nr. cat. 10–13) este specifică perioadei cuprinse între a doua jumătate a secolului al II-lea-prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr., incidența sa în provincie fiind moderată[15]. Forme rare sunt și **forma H4**[16], (nr. cat. 20–22), considerată comună pentru perioada începutul-mijlocul secolului al III-lea p.Chr.; descoperită în provincia Moesia Inferior în contexte cuprinse între cel de-al treilea sfert-prima jumătate a secolului al IV-lea p.Chr.; respectiv **forma H 5**[17] (nr. cat. 23), (prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr.).

---

100 p.Chr., piese descoperite în contexte datate în cuprinsul perioadei, finalul secolului I-prima jumătate a secolului III p.Chr.); Efes-WALDNER, LADSTÄTTER 2014, p. 564, nr. cat. 958–959 (datare context, al patrulea sfert al secolului I-prima jumătate a secolului II p.Chr.); p. 530, nr. cat. K. 590 (context, prima jumătate a secolului II p.Chr.); p. 542, nr. cat. K 726, (context, al treilea sfert al secolului I-mijlocul secolului II p.Chr.); p. 558, nr. cat. 887,(context, finalul secolului I-mijlocul secolului II p.Chr.); p. 564 nr. cat. 958–959 (context, al patrulea sfert al secolului I-prima jumătate a secolului II p.Chr.); Pantikapaion-TOLSTIKOV, ŽURAVLEV, LOMTADZE 2005, p. 365, fig. 9, cisterna 145 (secolul III p.Chr.).

[12] Efes-LADSTÄTTER 2010, A-K 768–771, (în jur de 230 p.Chr.); WALDNER, LADSTÄTTER 2014, p. 578–579, nr. cat. 1114–1115 (context: al treilea sfert al secolului III p.Chr.).

[13] HAYES 1985, p. 77, tavola XVII, nr. cat. 10, 12, producţie mai veche, mijlocul-finalul secolului I p.Chr.; HAYES 2008 p. 200 nr. cat. 797, datare context: 75–100 p.Chr.; nr. cat. 798-datare context: începutul secolul II p.Chr.; Efes-WALDNER, LADSTÄTTER 2014, p. 577–578, nr. cat. K, 1105 (datare context: al treilea sfert al secolului III p.Chr.); Alma-Kermen-KÜHNELT 2008, p. 436, nr. cat. 347; p. 151 forma T–9, datare mormânt: a doua jumătate a secolului I p.Chr.; Efes-LADSTÄTTER 2010, citat ca forma L26a/b, p. 218, nr. cat. A-K 241, taf. 77 (datare context: al treilea sfert al secolului I p.Chr.).

[14] HAYES 1985, tavola XVII, nr. cat. 11; p. 77, datare: prima jumătate-finalul secolului II p.Chr.; Agora ateniană-HAYES 2008, p. 200, nr. cat. 799–800, context hadrianic 120–150 p.Chr.; Belbek IV-ZHURAVLEV 2010, p. 200, fig. 4.1, nr. cat. 51; p. 33, forma L26B (citată ca forma H2); p. 33, datare: mijlocul secolului II p.Chr.; Ust Alma-PUZDROVSKIJ 2007, p. 453 – datare mormânt: al doilea sfert-mijlocul secolului II p.Chr.

[15] HAYES 1985, pentru forma H1, tavola XVIII, nr. cat. 1, p. 77, (mijlocul secolului II–secolul III p.Chr.); Agora ateniană-HAYES 2008, p. 52, 201, nr. cat. 803, depozit context post herulian, 267–268 p.Chr; Efes-LADSTÄTTER 2010, p. 264 A-K 778–780, taf. 106, (230 p.Chr); WALDNER, LADSTÄTTER 2014, p. 536, nr. cat. K 659, (prima jumătate a secolului II p.Chr.); Myrmekion-KNIPOVIČ 1952, p. 305, fig. 5, nr. cat. 2–3, p. 304–305 (tip 17 Myrmekion, cu menţiunea că este citat ca forma L26, datată în perioada cuprinsă între finalul secolul I-secolul II p.Chr.; pentru forma H2 vezi tavola XVIII, nr. cat. 2, p. 77, datare: mijlocul secolului II-secolul III p.Chr.).

[16] HAYES 1972, p. 320–322; fig. 64, (secolul III p.Chr.); HAYES 1985, tavola XVIII, nr. cat. 4, p. 78 (finalul secolului II–secolul III p.Chr.); Agora ateniană-HAYES 2008, nr. cat. 807, p. 201, datare context: al treilea sfert al secolului III p.Chr. (din context sau reziduu?); p. 52, rar la Atena, dar se consideră că este o formă comună pentru perioada începutul–mijlocul secolului III p.Chr; Efes-LADSTÄTTER 2010, p. 264, taf, 107, A-K 783, datare context: în jurul anului 230 p.Chr.

[17] HAYES 1972, p. 320, 322, fig. 6; formă rară, context: prima jumătate a secolului III p.Chr.

HAYES 1985, *forma L19*

Nr. cat. 1 – castron, fragment. D.sup. = 22 cm, H.p. = 2,3 cm, g.p. = 0,3-0,4 cm. Pastă de culoare roșie deschisă (10 R 6/8), rare incluziuni de oxid de calcar, angobă de culoare roșie (10 R 4/8), ușor exfoliată pe suprafața exterioară (*passim*).

Nr. cat. 2 – castron, fragment. D.sup. = 18 cm, H.p. = 3 cm, g.p. = 0,3-0,4 cm. Pastă de culoare roșie deschisă (10 R 6/8), rare incluziuni de oxid de calcar, angobă de culoare roșie (10 R 5/8), ușor exfoliată pe suprafața exterioară și cu un aspect mat. (S. 36-G. 47, șanț 1, -0,90–1,10 m).

Nr. cat. 3 – castron, fragment. D.sup. = 16 cm, H.p. = 2,1 cm, g.p. = 0,3-0,4 cm. Pastă de culoare roșie deschisă (10 R 6/8), rare incluziuni de oxid de calcar, angobă de culoare roșie (10 R 5/8). S. 39, carou 5–6, -0,10-0,60 m).

Nr. cat. 4 – castron, fragment. D.sup. = 20 cm, H.p. = 5,3 cm, g.p. = 0,3-0,6 cm. Pastă de culoare roșie deschisă (10 R 4/8), rare incluziuni de oxid de calcar, angobă de culoare roșie (10 R 5/8). (S. 7–8, între carou 2–4, -0,10-0,75 m).

Nr. cat. 5 – bază farfurie / castron. D. bază. = 6,2 cm, H.p. = 1,5 cm, g.p. = 0,4-0,6 cm. *Idem* nr. cat. 6-fără urme de exfoliere. (Între S. 7–8, carou 2–4, -0,10-0,75 m).

Nr. cat. 6 – castron, fragment. D.bază = 6,8 cm, H.p. = 2 cm, g.p. = 0,5 cm. Pastă de culoare roșie deschisă, (2.5 YR 7/8), acoperită pe suprafața exterioară cu angobă de culoare roșie deschisă (2.5 YR 6/8), în degrade, cu porțiuni de angobă scursă, de culoare metalizată (2.5 YR 4/2), pe suparafața interioară angobă de culoare roșie (2.5 YR 6/8). (S. 38 nord, -0,10–1,00 m).

ANALOGII: **Tomis-**BĂJENARU 2013, p. 44, p. 89, fig. 3, nr. cat. 5–7; finalul secolul II-începutul/primul sfert al secolului al III-lea p.Chr.; **Măcin**-PARASCHIV 1997, p. 317–320, fig. 2, nr. cat. 10, datare în funcție de analogii, mijlocul secolului II-începutul secolului III p.Chr.; **Troesmis**-MOCANU 2021, p. 48–49, fig. 9, nr.cat. 5–7; **Aegyssus**-MOCANU 2021, p. 48–49, fig. 9, nr. cat. 10 cu analogiile și datările aferente; **Troesmis,** începutul secolului II p.Chr.; **Histria,** a doua jumătate a secolului I p.Chr.; **Niculițel**-**Teicom** și **Ibida**, a doua jumătate a secolului I-secolul II p.Chr., datare generală a formei, prima jumătate a secolului II p.Chr.; **Acic-Suat-**MUȘAT STREINU 2017, p. 287–289, fig. 5, nr. cat. 11; citat sub forma L19/H3, datare piesă, secolele II–III p.Chr., datare edificiu secolele II–III p.Chr.

HAYES 1985, *forma L26A*

Nr. cat. 7-castron, fragment. D.sup. = 12 cm, H.p. = 1,9 cm, g.p. = 0,3-0,5 cm. Pastă de culoare roșie deschisă (10 R 7/8), rare incluziuni de oxid de calcar, angobă de culoare roșie (10 R 6/8). (S. 12, G. 24, –3,00 m).

ANALOGII: MOCANU 2021, p. 50–51, fig. 10, nr. cat. 11-apare menționea unor piese L26a în Dobrogea, la **Niculițel** și la **Histria**-varianta a datată începând cu a doua jumătate a secolului I; **Beidaud**-ILIESCU 2022 p. 84; p. 116, fig. 10, nr. cat. 23; posibil la **Troemis**-OPAIȚ 1980b, pl. X, nr. cat. 1; p. 336 (secolele II–III p.Chr.); **Histria**-BĂJENARU 2014, p. 124, fig. 3, grup 2, nr. cat. 19, p. 108, (a doua jumătate a secolului I-prima jumătate a secolului II p.Chr.).

HAYES 1985, *forma L26B*

Nr. cat. 8-castron, fragment. D.sup. = 30 cm, H.p. = 3 cm, g.p. = 0,5-0,6 cm. Pastă de culoare roșie (10 R 6/8), acoperită cu angobă de culoare roșie (10 R 4/8), pe exterior

slabe urme de exfoliere, aspect caracterizat de un luciu mat. (S. 35 exterior, carou 3–4, –1,00–1,75 m).

Nr. cat. 9-castron, fragment. D.sup. = 22 cm, H.p. = 1,6 cm, g.p. = 0,4-0,7 cm. Pastă de culoare roșie (14 R 6/8), angobă de culoare roșie (14 R 5/8) (S. 12, G. 24–3,00 m).

ANALOGII: **Tomis**-BĂJENARU 2013, p. 88, pl. 2, nr. cat. 8, (finalul secolului II-începutul/primul sfert al secolului III p.Chr.); **Beidaud**-ILIESCU 2022 p. 84; p. 116, fig. 10, nr. cat. 24; **Aegyssus, Str. Berzei, nr. 3**-MOCANU 2023, p. 217, pl. V, nr. cat. 12, citat ca forma H2; datare context: a doua jumătate a secolului I p.Chr.; **așezarea de la Amza**-BAUMANN 1995, p. 101, pl. LXI, nr. cat. 1, (primul sfert al secolului III p.Chr.).

HAYES 1985, *forma 1*

Nr. cat. 10-castron, fragment. D. sup. = 28 cm, H.p. = 5 cm, g.p. = 0,5 cm. Pastă de culoare roșie (10R 6/8), rare incluziuni de oxid de calcar, angobă de culoare roșie (10 R 4/8), rare urme de exfoliere (*passim*).

Nr. **cat 11-**castron fragment. D.sup. = 40cm, H.p. = 4 cm, g.p. = 0,5 cm. Pastă de culoare roșie (10 R 5/8), acoperită cu angobă de culoare roșie (10 R 4/8) (*passim*).

Nr. **cat. 12-***Idem* nr. cat. 10, excepție-D. sup. = 22cm, H.p. = 2 cm, g.p.= 0,5 cm. (S. 36 exterior vest, peste G. 48/47, șanț ½).

ANALOGII: **Beidaud**-ILIESCU 2022, p. 85; 116, fig. 10, nr. cat. 25; datare generală, pe baza analogiilor: a doua jumătate a secolului II-prima jumătate a secolului III p.Chr. (cu analogiile aferente); MOCANU 2021, p. 51–54, fig. 10–11; **Niculițel Teicom**-nr. cat. 15–18; **Troemis**-nr. cat. 19–20; (a doua jumătate a secolului II-secolului III p.Chr.-cu analogiile aferente); TOPOLEANU, GAMUREAC 2021, p. 97, nr. cat. 5; p. 95, secolele II–III p.Chr.

HAYES 1985, *formele 1–2*

Nr. cat. 13-bază farfurie/castron (?). D. bază. = 6,8 cm, H.p. = 2,4 cm, g.p. = 0,7–1,1 cm. *Idem* nr. cat. 7. (S. 12, -0,40-0,60 m).

ANALOGII: pentru forma H2-Tomis-BĂJENARU 2013, p. 88, fig. 2, nr. cat. 4, (finalul secolului II-începutul/primul sfert al secolului III p.Chr.); **Sarichioi/ Sărătura**-*Supply of ceramic goods* 2018, p. 253, nr. cat. 702, (secolele II–III p.Chr.) (M. Mocanu).

HAYES 1985, *forma 3*

Nr. cat. 14-castron, fragment. D. sup. =?, H.p. = 3,6 cm, g.p. = 0,4 cm. Pastă de culoare roșie (10 R 6/8), rare incluziuni de mici dimensiuni de oxid de calcar, oxid de fier, particule numeroase de mică argintie, acoperită cu angobă de culoare roșie (10 R 5/8), cu aspect mat, exfoliată pe suprafața exterioară, bine aplicată și aderentă pe suprafața interioară. (S. 39, G. 57).

Nr. cat. 15-castron, fragment. D. sup. = 14 cm, H.p. = 2,2 cm, g.p. = 0,5 cm. *Idem*, nr. cat. 13; angobă ușor exfoliată pe ambele suprafețe, pe exterior cu aspect crăpat (*passim*).

Nr.cat. 16-castron, fragment. D. sup. = 10 cm, H.p. = 2,1 cm, g.p. = 0,4-0,8 cm. *Idem*, nr. cat. 13. (S. 36 sant 2/1, peste G. 45/47, -0,10-0,60 m).

Nr. **cat. 17-**farfurie, fragment. D. sup. =?; H.p.= 2,4 cm, g.p. = 0,3-0,5 cm. Pastă

de culoare roșie 2.5 YR 5/8, cu rare particule de oxid de calcar, oxid de fier, acoperită cu angobă de culoare roșie (2.5 YR 4/8), de calitate mediocră, cu urme de exfoliere pe ambele suprafețe (*passim*).

Nr. cat. 18-castron, fragment. D. bază = 4,4 cm, H.p. = 1,2 cm, g.p. = 0,4 cm. Pastă de culoare roșie (10 R 6/8), rare incluziuni de mici dimensiuni de oxid de calcar, oxid de fier, particule numeroase de mică argintie, acoperită cu angobă de culoare roșie (10 R 5/8), cu aspect mat, exfoliată pe suprafața exterioară, bine aplicată și aderentă pe suprafața interioară. (S. 19, – 0,10-0,40 m).

Nr. cat. 19-castron, fragment. D. bază = 4,2 cm, H.p. = 1,2 cm, g.p. = 0,4 cm. Pastă de culoare roșie (11 R 6/8), acoperită cu angobă bine aderentă de culoare roșie (11 R 5/8). (S. 9 exterior sud, 4 m, carou 1–2, –1,00–1,20 m).

ANALOGII: **Tomis**-BĂJENARU 2013, p. 44; p. 89, fig. 3, nr. cat. 6–7, (finalul secolului II-începutul/primul sfert al secolului III p.Chr.); BĂJENARU 2008, p. 191–192, M. 5, nr. cat. 8, p. 202, pl. 4, descoperit în umplutură (secolul II); *Supply of ceramic goods* 2018, p. 199, nr. cat. 540–541, secolele II–III p.Chr.) (C. Băjenaru, L. Nedelea); **Niculițel Teicom**-MOCANU 2021, p. 56, fig. 12, nr. cat. 27–30, la Tomis a fost descoperit într-un mormânt din cea de-a doua jumătate a secolului II-prima parte a secolului III; **Argamum** și **Ibida**, caracteristic contextelor secolului III p.Chr.; cu analogiile aferente; **Aegyssus – Str. Berzei, nr. 3**-MOCANU 2023, pl. V, nr. cat. 6 și 8; p. 204, citate ca formele L19/H3, datare context: cea dea doua jumătate a secolului I (după domnia împăratului Vespasianus)-ultimul sfert al secolului II p.Chr. (finalul domniei lui Marcus Aurelius; *Catalogul expoziției Romanii în Pontul Stâng* 2012 **Poșta-Cotul Celicului, com. Frecăței, Tulcea**, **p.** 62, nr. cat. 38, (mijlocul secolului II-începutul secolului III p.Chr.) (D. Paraschiv); **Troemis-Igliță, com Turcoaia, jud. Tulcea**, nr. cat. 39, (secolele II–III p.Chr.); p. 63, nr. cat. 40–41; **Arrubium-Măcin, jud. Tulcea**, (secolele II–III); **Sărătura/Sarichioi**-*Supply of ceramic goods* 2018, p. 253, nr. cat. 703, (secolele II–III p.Chr.) (M. Mocanu); Ștejaru (jud. Tulcea)-*Supply of ceramic goods* 2018, p. 264, nr. cat. 735, (secolele II–III p.Chr. (M. Mocanu); **Durostorum-Ostrov (ferma 4)**-*Supply of ceramic goods* 2018, p. 280–281, nr. cat. 778–780, (secolul II p.Chr.) (D. Elefterescu); așezarea de la Amza–159, pl. LVIII, nr. cat. 3; p. 100, (secolul II p.Chr.); **așezarea de la Amza**-BAUMANN 1995, p. 161, fig. LIX, nr. cat. 11 și 13–14; p. 93, (150–200 p.Chr.).

HAYES 1972, *forma 4*

Nr. **cat**. 20-bază farfurie/castron (?). D. bază. = 10 cm, H.p.= 1,4 cm, g.p. = 0,5 cm. *Idem* nr. cat. 7. (S. 12, G. 24, –3.00 m, 1,75 m de la conturare).

Nr. cat. 21-castron, fragment. D. bază = 11 cm, H.p. = 1,3 cm, g.p. = 0,4-0,6 cm. Pastă de culoare roșie (13 R 6/8), acoperită cu angobă într-o nuanță ușor mai închisă (10 R 5/8). Pe suprafața interioară sunt identificate zgârieturi fine cauzate de folosirea unui tacâm, cel mai probabil cuțit metalic. (între S. 7–8, carou 2–4, -0,10-0,75 m).

Nr. cat. 22-castron, fragment. D. sup. = 22 cm, H.p. = 2,8 cm, g.p. = 0,5-0,6 cm. Pastă de culoare roșie (10 R 4/8), acoperită cu angobă de culoare roșie (10 R 4/8), suprafața exterioară prezintă o ușoară exfoliere, suprafața interioară este acoperită cu angobă bine aderentă. (S. 4, G. 19, –1,50 m).

ANALOGII: **Ibida**-MOCANU 2021, p. 56–58, fig. 12–13, nr. cat. 36–41; cu mențiunea că sunt exemplare rare atestate bibliografic la **Halmyris**-descoperite într-un nivel datat secolul IV p.Chr., la **Capidava** într-un nivel datat al treilea sfert al

secolului III p.Chr., la **Ibida**, (secolul III-prima jumătate a secolului IV p.Chr.); **Acic Suat**-MUȘAT, STREINU 2017, p. 287–289, fig. 5, nr. cat 10, (secolele I–III p.Chr.); datare edificiu secolele II–III p.Chr.

HAYES 1972, *forma 5*

Nr. cat. 23-castron, fragment. D. sup. = 16 cm, H.p. = 3,5 cm, g.p. = 0,3-0,4 cm. Pastă de culoare roșie (10 R 6/8), acoperită cu angobă de culoare roșie (10 R 5/8), cu o ușoară tentă metalizată. (S. 5-extindere, carou 3–4, –1,00–1,20 m).

ANALOGII: **Niculițel-Teicom**-MOCANU 2021, p. 58, fig. 13, nr. cat. 43; context datat în prima jumătate a secolului III p.Chr.

Sigillata Pontica

Lotul analizat conține 11 fragmente de vase de tip *Sigillata Pontica A*, constituind aproximativ 1% din totalul ceramicii fine descoperite în așezarea rurală. Exemplarele descoperite sunt caracterizate de o pastă fină, cu rare incluziuni, de mici dimensiuni, de oxid de calcar, oxid de fier și cu numeroase particule de mică argintie. Culoarea se încadrează în spectrul cromatic clasic, predominând nuanțele de roșu (2.5 YR 5–7/8, 10 R 4/8–6/8). Toate fragmentele sunt acoperite cu angobă într-o nuanță mai închisă (2.5 YR 5–8/8), bine aderentă. Pe suprafața exterioară apar stropi curși de culoarea angobei, sau cu o ușoară tentă metalizată. Decorul este rar, fiind păstrat pe fragmentele provenind de la baze de vase și încadrându-se în tipicul clasei ceramice discutate-șiruri concentrice aplicate cu ruleta pe suprafața interioară a bazei (**nr. cat. 26**), respectiv decor realizat în tipar compus din motive geometrice, vegetale și mitologice **(nr. cat. 35 a-b)**.

Din punct de vedere tipologic au fost descoperite fragmente aparținând formelor care au cunoscut o largă răspândire regională.

Cea mai populară formă a sigillatelor pontice este reprezentată de farfuriile încadrate în formele **Zhuravlev 4.2/Hayes 1 (nr. cat. 24–29)**, care au cunoscut o circulație îndelungată, în perioada cuprinsă între începutul secolului al II-lea-mijlocul secolului al III-lea p.Chr.[18]. Un singur exemplar prezintă decor realizat cu ruleta. Două fragmente, **nr. cat. 24–25,** provin de la farfurii de dimensiuni mari, cu diametre cuprinse între 22–24 cm. Tot de la astfel de exemplare sunt și bazele **nr. cat. 26–27**. Un singur exemplar este considerat o farfurie miniaturală, **nr. cat. 28**, având diametrul de 11 cm. Popularitatea formei este ridicată pentru provincia Moesia Inferior[19]. Aceasta a constituit o inspirație și pentru repertoriul ceramicii locale cu angobă roșie, fiind regăsită ca forma **farfurii IV Ivanov**[20].

[18] HAYES 1985, tavola XXII, nr. cat. 6–10, tavola XXIII, nr. cat. 1, p. 93 datare: potrivit Knipovič, mijlocul secolului I-finalul secolului II p.Chr.; conform Silanteva-secolul III p.Chr; Alma Kermen-KÜHNELT 2008, p. 450, forma T–1a-I, nr. cat. 250–259, 236–239, finalul secolului I-începutul secolului III p.Chr.; ZHURAVLEV 2010, p. 214–215, fig. 18–19, nr. cat. 106–127, p. 46–47, (finalul secolului I-începutul secolului III p.Chr.). Pe baza analogiilor, astfel de exemplare au fost descoperite în morminte bine datate la: Tanais-secolului II p.Chr.; Panticapeum-mijlocul secolului II p.Chr.; Zavetnoe-a doua jumătate a secolului II p.Chr.; Alma Kermen-KÜHNELT 2008, p. 450, forma T–1a-I, nr. cat. 250–259, 236–239, finalul secolului I-începutul secolului III p.Chr.

[19] MOCANU 2021, p. 93–95, fig. 25, nr.cat. 7.

[20] IVANOV 2022, p. 20–21, fig. 3, nr. cat. 17–22; manufacturată în perioada cuprinsă între

Fragmentul, **nr. cat. 30** încadrat în **forma Zhuravlev 9/Hayes 2** provine de la un castron care a circulat în perioada mijlocul-finalul secolului al II-lea p.Chr.[21]. Pe baza literaturii de specialitate, și anume a celor două exemplare semnalate de Zhuravlev în siturile *Belbek IV* și *Pompeiopolis* poate fi formulată ipoteza existenței a două variante ale formei. Astfel, farfuria de la Belbek IV (denumită convențional pentru economia textului de față, forma *Sigillata Pontica* 9a) este caracterizată de buză verticală, bifurcată cu aplicații de forma unor toarte[22]. Exemplarul de la Pompeiopolis (*Sigillata Pontica* 9b) se remarcă prin buză verticală nedecorată[23]. Caracteristicile semnalate sunt, de asemenea, transpuse și în exemplarele manufacturate în provinciile Moesia Inferior și Tracia. Totodată, pe lângă particularitățile privind morfologia buzei, sunt înregistrate diferențe referitoare la capacitatea vaselor. Cele două exemplare citate mai sus sunt castroane scunde, pe când cel descoperit în așezare este un vas adânc. Aceleași diferențe de capacitate sunt remarcate mai ales în cazul imitațiilor locale. Un bun exemplu este furnizat de câteva vase descoperite în necropolele Straldza și Charda[24]. Forma a fost preluată și imitată pe plan zonal-în atelierele producătoare din provincia Moesia Inferior și din nordul provinciei Tracia, păstrând variațiile enumerate. Literatura de specialitate le-a consemnat după cum urmează, **forma 7 Early Pontic Red Slip Ware (EPRSW)**[25]; **forma 3 Durostorum Red Slip Ware**[26]**; forma 3 Pontic Grey Slip Ware**[27], toate circulând în cuprinsul secolelor II–III p.Chr. Manufactura locală este clar atestată în rândul complexelor producătoare de la Butovo și de la Mezdra pentru prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr. (*farfurii forma Ivanov VII*)[28].

Cupele/castroanele miniaturale, **nr.cat. 31–32 încadrate în formele Hayes 5/ Zhuravlev 30/Kühnelt N–1a**[29]**/Mocanu forma 12 Sigillata Pontica**, specifice finalului

al doilea şi al treilea sfert al secolului al II-lea p.Chr., în complexele producătoare de la Pavlikeni; forme similare datate în prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr. provin din atelierul localizat la Cap Sveti Atanas de lângă oraşul Byala.

[21] HAYES 1985, tavola XXIII, p. 93, datare *sui generis,* perioada cuprinsă între finalul secolului I-secolul III p.Chr; ZHURAVLEV 2010, p. 148, pl. 22, nr. cat. 141, p. 52, Silanteva datează aceste descoperiri la mijlocul secolului I, Hayes-perioada finalul secolului I-secolul III p.Chr., Shelov-secolul II p.Chr., Tanais; pentru Belbek IV cronologia este cuprinsă între mijlocul-a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr.; ZHURAVLEV 2011, p. 150, p. 156, fig. 2, nr. cat. 3, forma a apărut la mijlocul sau în a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr.

[22] ZHURAVLEV 2010, p. 218, fig. 22, nr. cat. 141.

[23] ZHURAVLEV 2011, p. 156, fig. 2, nr. cat. 3.

[24] Charda-ALEXANDROVA 2013, p. 90, boluri, nr. cat. VIII–172–174; p. 22–23, (secolele II–IV p.Chr.); necropola Straldza-ALEXANDROVA 2016, p. 255, fig. 21, nr. cat. VIII–172–174.

[25] MOCANU 2021, p. 131–134, pl. 39–40, nr. cat. 27–30.

[26] MOCANU 2021, p. 114–115, fig. 32, nr. cat. 3.

[27] MOCANU 2021, p. 140–141, fig. 43, nr. cat. 5.

[28] IVANOV 2022, p. 22–24, fig. 5, nr. cat. 31–32.

[29] HAYES 1985, p. 94, tavola XXIII/5–6, (mijlocul-finalul secolului I p.Chr.); KÜHNELT 2008, p. 439, forma N. 1 a, p. 220–222, (finalul secolului I-secolul II p.Chr.); ZHURAVLEV 2010, p. 223, fig. 27, nr.cat. 195–204 (ultimul sfert al secolului I-începutul secolului II p.Chr.); MOCANU 2021, p. 103–107, fig. 29, nr.cat. 35–38 (exemplare de la Tomis şi de la Histria). Exemplarele de la Histria sunt datate finalul secolului I-secolul II p.Chr.). Forma a circulat în partea de vest a Mării Negre în cuprinsul secolelor II–III p.Chr.

secolului I-secolul al II-lea p.Chr., constituie unele dintre cele mai populare vase răspândite în provincia Moesia Inferior.

Repertoriul *Sigillata Pontica* este completat de trei fragmente de tăvi, **nr. cat. 33–35 a-b**, datate în perioada finalul secolului al II-lea-prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr.[30]. Toate cele trei fragmente provin de la tăvi de formă ovală, considerate cele mai populare exemplare ale tipului[31]. Istoricul vaselor și caracteristicile fundamentale au fost analizate în numeroase lucrări de specialitate[32]. Tipologic sunt încadrate în formele *Olbia tăvi tip 5*[33], *tăvi forma P. 1 Alma Kermen*[34]. Și în acest caz se observă trecerea formei din repertoriul ceramic supraregional al *Sigillata Pontica* în cel zonal/local al provinciilor Moesia Inferior și Tracia, fiind observate diferite tipuri de paste. Cele mai numeroase exemplare sunt regăsite în repertoriul ceramicii locale cu angobă roșie, manufacturate în atelierele de la Butovo (prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr.), respectiv în atelierele din vestul orașului Mezdra (secolul al III-lea p.Chr.), formele *Ivanov tăvi I–II* [35]. Vase similare au fost produse la Durostorum, consemnate sub denumirea de *Durostorum Red Slip Ware* (secolele II–III p.Chr.)[36]. Pasta caolinoasă de culoare crem alburie, acoperită cu angobă de culoare maronie, este reprezentativă pentru vase produse la Noviodunum[37]. Tot în acest sit au fost repertoriate și fragmente arse la temperaturi reduse, produsul final fiind de culoare gri. În lipsa altor detalii, produsele de acest tip pot fi considerate *Pontic Gray/Brown Slip Ware*[38].

Decorul regăsit pe tăvile ceramice din lotul studiat este divers. Decor geometric este întâlnit în cazul tăvilor realizate în tipar precum **nr. cat. 33** caracterizat de marginea decorată cu două șiruri paralele de protuberanțe de formă circulară, și **nr. cat. 34** a cărei margine este înconjurată de un șir de protuberanțe de formă circulară, urmate de patru caneluri excizate. Fragmentele, **nr. cat 35 a-b**, realizate

[30] ZHURAVLEV 2023, p. 137. Datarea poate fi uşor extinsă pe baza diferitelor contexte stratigrafice ale descoperirilor. Astfel, pentru Apsaros (sudul Georgiei)-KAKHIDZE 2008, p. 312, fig. 15, p. 314–317 (secolele I–III p.Chr., considerate importuri din Marea Mediterană). O menţiune care poate fi luată în calcul este cea potrivit căreia aceste tipuri de tăvi au fost imitate în cuprinsul secolului al II-lea p.Chr. la Dunărea de Jos, astfel de exemplare fiind consemnate la Noviodunum (BAUMANN 2008, p. 246, fig. 12, nr. cat. 61–63; p. 215–216); precum şi vasele consemnate la Aegyssus ca tăvi din categoria *Pontic/Lower Danube Sigillata*; este avansată ipoteza, fie a unor imitaţii locale, fie a unor importuri timpurii (MOCANU 2021, p. 220, pl. VIII, nr. cat. 8).

[31] ZHURAVLEV 2023, p. 137.

[32] KNIPOVIČ 1952, p. 306–307; KRAPIVINA 1993, p. 50; HAYES 2008, p. 54; KÜHNELT 2008, p. 464; ZHURAVLEV 2023.

[33] KRAPIVINA 1993, p. 50, fig. 53, nr. cat. 1–9; p. 113 (citează datarea propusă de Knipovič, secolele II–III, respectiv secolele III–IV p.Chr. pentru tăvile cu mâner rotunjit).

[34] KÜHNELT 2008, p. 464, nr. cat. 348; p. 152, datarea mormântului: a doua jumătate a secolului II p.Chr. (posibil începutul secolului III p.Chr.). Pe baza analogiilor, exemplarul este datat finalul secolului II/începutul secolului III p.Chr.

[35] IVANOV 2022, p. 39–44.

[36] Literatura de specialitate le-a consemnat sub termeni diferiţi. Prima menţiune este de *Sigillate locale* „produse de o calitate mai slabă, din punct de vedere al pastei, şi mai ales al decorului" (MUȘEȚEANU 2003, p. 33–34; pl. 8–10, nr. cat. 1–24). Un nou studiu le atribuie denumirea *Durostorum Red Slip Ware,* calitatea de *terra sigillata* fiind infirmată (MOCANU 2021, p. 113–116, fig. 32, nr. cat. 5–6, forma 4).

[37] BAUMANN 2008, p. 247, nr. cat. 71, p. 230, nr. cat. 71.

[38] Clasă bine descrisă de MOCANU 2021, p. 137–138.

în tipar, prezintă decor excizat compus din motive vegetale-coardă de viță-de-vie, boabe de struguri, posibili ciorchini (?); decor cu motive mitologice-o reprezentare schematizată a cornului abundenței; respectiv motive geometrice-caneluri excizate care înconjoară tava și separă marginile de corpul vasului. Temele decorative sunt populare în iconografia ceramicii de tip sigillata din spațiul nord și vest pontic[39]. Decorul vegetal, strugurii și vița de vie sunt asociate cultului lui Dionysos[40]. Cornul abundenței, însă, constituie un simbol rar semnalat pe vasele ceramice. O posibilă cauză este determinată de redarea schematizată, de folosirea unor tipare uzate care determină confuzia imaginii cu simple motive geometrice. Reprezentări ale *cornu-copia* pe vase ceramice sunt semnalate pe o tavă de la Noviodunum, probabil un produs manufacturat din ceramică cu angobă roșie (*EPRSW*)[41].

HAYES 1985, *forma 1*/**ZHURAVLEV 2010**, *forma 4.2*

Nr. cat. 24-farfurie, fragment. D. sup. = 22 cm, H.p. = 2 cm, g.p. = 0,3 cm. Pastă fină, rare particule de oxid de calcar, oxid de fier, mică argintie, de culoare roșie 10 R /8, acoperită cu angobă de culoare roșie 10 R 4/8, bine aderentă. Pe suprafața exterioară prezinte urme de stropi curși într-o nuanță mai închisă, cu o ușoară tentă metalizată (S. 12, -0,40-0,60 m).

Nr. cat. 25-farfurie, fragment. D. sup. = 24 cm, H.p. = 2 cm, g.p. = 0,3 cm. *Idem* nr. cat. 197, cu mențiunea că pasta conține numeroase particule de mici dimensiuni de mică argintie (S. 39, carou 6, -0,10-0,50 m).

Nr. cat. 26-farfurie, fragment. D. bază = 12 cm, H.p. = 3 cm, g.p. = 0,2-0,4 cm. Pastă fină, de culoare roșie (2.5 YR 5/8), rare incluziuni de oxid de calcar, oxid de fier, mică argintie, angobă de culoare roșie(2.5 YR 6/8). Pe suprafața interioară prezintă decor realizat la ruletă format din trei șiruri concentrice de impresiuni (*passim*).

Nr. cat. 27-farfurie/castron?, fragment. D. bază = 8,4 cm, H.p. = 2,6 cm, g.p. = 0,200,4 cm. Pastă fină, de culoare roșie (2.5 YR 6/8), cu rare incluziuni de oxid de calcar, oxid de fier, mică argintie, acoperită pe suprafața exterioară cu angobă de culoare roșie (2.5 YR 5/8), cu stropi curși, pe suprafața interioră angobă în culoarea pastei, bine aderentă, cu o variație a culorii în centrul vasului (2.5 YR 5/8) (S. 39, carou 1, -0,10-0,50 m).

Nr. **cat 28-**farfurie, fragment. D. sup. = 11 cm, H.p. = 2,3 cm, g.p. = 0,4-0,7 cm. Pastă fină, de culoare roșie 2.5 YR 5/6, rare particule de oxid de calcar, oxid de fier, mică argintie. Acoperită cu angobă de culoare roșie (2.5 YR 5/6), bine aplicată și aderentă (S. 39, carou 6–7, -0,10-0,50 m).

Nr. cat. 29-farfurie, fragment. D. sup. =?, H.p. = 1,8 cm, g.p. = 0,2-0,3 cm. Pastă fină, de culoare roșie (10 R 5/8), cu rare incluziuni de oxid de calcar, oxid de fier, mică argintie, acoperită cu angobă de culoare roșie (10 R 5/8) bine aderentă (S. 39, G. 57).

ANALOGII: **Histria-**BĂJENARU 2014, p. 111–112, datare context: a doua

[39] MOCANU 2021; ZHURAVLEV 2023, p. 137–149.

[40] IVANOV 2022, p. 82. Simbolurile sunt regăsite pe un vas de tip krater descoperit la Tomis, realizat într-un atelier provincial, vest-pontic, manufacturat în secolele II–III p.Chr., ilustrându-l pe Dionysos Zagreus (*Supply of ceramic goods*, p. 224, nr. cat. 614 (C. Băjenaru, L. Nedelea); CLIANTE 2024, p. 44–45).

[41] BAUMANN 2008, p. 247, nr. cat. 71.

jumătate a secolului I-prima jumătate a secolului II p.Chr.; p. 1, fig. 5, grupa 3, nr. cat. 60–61; **Troesmis**-*Supply of ceramic goods* 2018, p. 256, nr. cat. 710, datare: secolele I–III p.Chr. (atelier moesic) (M. Mocanu).

HAYES 1985, *forma 2*/**ZHURAVLEV 2010**, *forma 9*

Nr. cat. 30-castron, fragment. D. sup. = 22 cm, H.p. = 5 cm, g.p. = 0,2-0,4 cm. Pastă fină de culoare roșie (2.5 YR 6/8), cu rare particule de mici dimensiuni de oxid de calcar, oxid de fier, mică argintie, acoperită cu angobă de culoare roșie deschisă (2.5 YR 6/8) (S. 13, –1,70–1,75 m).

ANALOGII: conform ZHURAVLEV 2011, astfel de exemplare atestate pe teritoriul României sunt întâlnite la **Troesmis-**OPAIȚ 1980a, p. 202, pl. 29. 2644; variantă **așezarea de la Amza**-BAUMANN 1995, p. 159, pl. LVIII, nr. cat. 1, p. 100, datare în prima jumătate a secolului II p.Chr.

HAYES 1985, *forma 5*/**KÜHNELT 2008,** *forma N. 1a*/**ZHURAVLEV 2010**, *forma 30.2*/**MOCANU 2021**, *forma 12 Sigillata Pontica*

Nr. cat. 31-castron, fragment. D. sup. = 12 cm, H.p. = 2 cm, g.p. = 0,4 cm. Pastă de culoare roșie (5 YR 6/8), cu rare incluziuni de oxid de calcar, oxid de fier, mică argintie, acoperit cu angobă de culoare roșie, (5 YR 6/8) (*passim*).

Nr. cat. 32-castron, fragment. D. sup. = 12 cm, H.p. = 2 cm, g.p. = 0,4 cm. Pastă de culoare roșie (2.5 YR 6/6), cu rare incluziuni de oxid de calcar, oxid de fier, mică argintie, acoperită cu angobă de culoare roșie (2.5 YR 5/8), cu aspect metalizat și cu urme de stropi curși, pe ambele suprafețe (S. 39, G. 57).

ANALOGII: conform MOCANU 2021 p. 103–105, **Histria**-datare: finalul secolului I-secolul II p.Chr.; **Sarichioi Sărătura, Tomis**-cu mențiunea că BĂJENARU 2013, p. 48–49 o consideră o imitație locală, regăsită în repertoriul ceramicii locale cu angobă roșie; **Slava Rusă**-BĂJENARU 2013, p. 48–49, forma imitată pe plan local în a doua jumătate a secolului II și în cuprinsul secolului III p.Chr., cu posibilitatea extinderii cronologiei și în secolul IV p.Chr., pentru vestul Mării Negre, astfel de exemplare fiind descoperite la **Histria și la Tomis**; NUȚU, MIHĂILESCU-BÎRLIBA, COSTEA 2014-**Aegyssus,** p. 134, fig. 1, nr. cat. 819; p. 135, datare propusă pe baza analogiilor: secolele II–III p.Chr.; **Histria**-BĂJENARU 2014, p. 124, fig. 3, grup 2, nr. cat. 22–23; p. 108, datare context: a doua jumătate a secolului I-prima jumătate a secolului II p.Chr.); p. 126, fig. 5, grup 3, nr. cat. 72–74, p. 113, nr. cat. 73–74, p. 111–112, datare context: a doua jumătate a secolului I-prima jumătate a secolului II p.Chr.; p. 131, fig. 10, grupa 4, nr. cat. 147; p. 117, finalul secolului I-prima jumătate/primul sfert al secolului II p.Chr.

KRAPIVINA 1993, *tăvi tip 5*/**KÜHNELT 2008,** *forma P. 1*

Nr. cat. 33-tavă, fragment. D. sup. =?, H.p. = 2 cm, g.p. = 0,4 cm. Pastă de culoare roșie (2.5 YR 7/8), cu rare incluziuni de oxid de calcar, oxid de fier, mică argintie, acoperită cu angobă de culoare roșie (2.5 YR 6/8). Realizată în tipar, decor excizat compus din motive vegetale, geometrice, mitologice (S. 36 vest, șanț ½, peste G. 48/47).

Nr. cat. 34-*idem* nr. cat. 28. D.sup. =?, H.p. = 2 cm, g.p. = 0.4 cm (S. 36, G. 48, –1,00–1,50 m).

Nr. cat. 35-*idem*, nr. cat. 28. D. bază = 16 cm, H.p. = 2 cm, g.p. = 0,4 cm (S. 36 exterior vest peste G. 48/47 șanț ½).

ANALOGII: **Tomis**-*Supply of ceramic goods 2018*, p. 206, nr. cat. 560 (C. Băjenaru, C. Vlad); **Aegyssus**-NUȚU, MIHĂILESCU-BÎRLIBA, COSTEA 2014, p. 134, fig. 1, nr. cat. 12; **Tropaeum Traiani**-BARNEA 1979, p. 195, fig. 144; **Noviodunum**-BAUMANN 2008, p. 228, pl. 12, nr. cat. 61–62; p. 228, platou, pe baza analogiilor, datat secolul II p.Chr.;**Aegyssus**-NUȚU, MIHĂILESCU-BÎRLIBA, COSTEA 2014, p. 134, fig. 1, nr. cat. 12–13.

Repartiția pe complexe

Materialul ceramic studiat a fost descoperit în contexte diverse din cuprinsul așezării, după cum urmează:

– În groapa menajeră **S. 4-G.19**, caracterizată de o umplutură omogenă, a fost descoperit un singur fragment ceramic nr. cat. 22 (ESC-H4).

– Contextul **S. 5-extindere, carou 3–4, –1,00–1,20** m este reprezentat de un pavaj din care au fost păstrate câteva dale de piatră și unde au fost descoperite basoreliefuri de marmură. Pe baza analizei acestor piese este emisă ipoteza conform căreia porțiunea surprinsă în S. 5 ar putea fi parte a unui mic sanctuar rural[42]. Evidența monetară datează contextul în a doua jumătate a secolului al IV-lea p.Chr.[43]. Material ceramic-nr. cat. 23 (ESC-H5).

– Contextul denumit **S. 7–8, carou 2–4, -0,10-0,75** m este reprezentat de vatră și de ziduri fragmentare, legate cu pământ. În acest sector au fost descoperite multe emisiuni monetare. Cele din apropierea fundației zidurilor sunt datate mijlocul secolului al III-lea p.Chr.[44], iar pentru restul perimetrului este bine reprezentat secolul al IV-lea p.Chr.[45]. Din punct de vedere al materialului ceramic au fost descoperite două fragmente de vase, de tip ESC-nr. cat. 4–5 (L19), nr. cat. 21 (H4).

– **S. 9-extindere sud, carou 1–2.** În suprafața sa a fost identificat un strat de dărâmătură cu numeroase țigle și olane sparte. Material ceramic-nr. cat. 19 (ESC-H3).

– La baza gropii **G.24-S. 12** a fost descoperită o depunere de pietre de dimensiuni mari, nefasonate. Materialul ceramic de tip *Eastern Sigillata C* este compus din fragmentele nr. cat. 13 (H1–2), nr. cat. 24; nr. cat. 7 (L26a), nr. cat. 9 (L26b), nr. cat. 20 (H4).

---

[42] HĂLMAGI 2022, p. 414–415.

[43] TALMAȚCHI, CLIANTE 2016, Constantius II, p. 314, nr. cat. 93, datare 354–358 p.Chr.; Valens, p. 315–316, nr. cat. 103, datare 364–378 p.Chr.; monedă nespecificată, p. 316, nr. cat. 109, datare 364–368 p.Chr.?; secolul IV *passim*, Iustin II, p. 317, nr. cat. 1, datare 570–571 p.Chr.

[44] TALMAȚCHI, CLIANTE 2016, Severus Alexander, p. 301, nr. cat. 22; Gallienus, p. 304, nr. cat. 35, datare 253–268 p.Chr.

[45] TALMAȚCHI, CLIANTE 2016, tip Tomos, p. 300, nr. cat. 19, datare 200–205 p.Chr.; Aurelianus, p. 305, nr. cat. 42; Galerius, p. 306, nr. cat. 49, datare 309–310 p.Chr.; Constantinus I, p. 307, nr. cat. 57, datare 324–330 p.Chr., respectiv 326–328; nr. cat. 66, datare 330–335, 332–333, 335 p.Chr; Constantinus I postumă, p. 307, nr. cat. 70, datare 337–339, 337–340 p.Chr.; Constantius II, p. 370, nr. cat. 71, datare 337–340 p.Chr.; Constans, p. 312, nr. cat. 83, datare 341–346, 347–348 p.Chr.; Constantius Gallus Caesar, p. 313, nr. cat. 88, datare 351–354, 351–354 p.Chr.; Constantius Gallus, p. 313–314, nr. cat. 89, datare 351–354, 351–355 p.Chr.; Constantius II, p. 310, nr. cat. 71, datare 337–340 p.Chr.; p. 315, nr. cat. 100, datare 356–358 p.Chr.

– În **secțiunea S. 13** a fost descoperit un șanț dispus E-V care face parte dintr-un complex de mari dimensiuni C. 20. Material ceramic-nr. cat. 30 (SP-Zhuravlev 9).

– În **secțiunea S. 36** au fost descoperite două șanțuri **G. 47–48**, la baza cărora au fost identificate **gropile G. 49–50**. În umplutura șanțului au fost descoperite fragmentele nr. cat. 16 (ESC-H3), nr. cat 33–35 (SP-Kühnelt P.1). Ponderea materialului este însemnată fiind descoperită o cantitate ridicată de ceramică locală cu angobă roșie specifică secolului al III-lea-începutul secolului al IV-lea p.Chr. În groapa G. 47 a fost despus un câine, scheletul fiind descoperit în conexiune anatomică. Material ceramic de tip ESC-nr. cat. 2 (L19), nr. cat. 12 (H1).

– Contextul **S. 39-carou 1,** respectiv **carou 5–6** este considerat un context de locuire, fiind descoperite *in situ* o amforă și resturi ale unor fundații de ziduri legate cu pământ. Material ceramic: nr. cat. 3 (ESC-L19), nr. cat. 32 (SP-Zhuravlev 30.2), nr. cat. 25, 27–28 (SP-Zhuravlev 4.2). În proximitate a fost identificată groapa G. 57 în umplutura căreia au fost descoperite fragmentele nr. cat. 14 (ESC-H3) și nr. cat. 29 (SP-Zhuravlev 4.2).

– În cursul cercetării au fost deschise secțiuni care nu au oferit contexte arheologice, dar în umplutura cărora au fost identificate fragmente ceramice. Cel mai probabil aceste materiale de tip ESC au fost deranjate de lucrările agricole din zonă.

- S. 19-nr. cat. 18 (H3);
- S. 35 exterior carou 3–4, nr. cat. 8 (L26b);
- S. 38 nord, nr. cat. 6 (L19).

Concluzii

Materialul ceramic descoperit a evidențiat faptul că locuitorii au avut întotdeauna în vedere principiul autosuficienței[46]. Cea mai mare pondere a materialului descoperit în așezarea rurală, din categoria veselei de masă, este reprezentat de ceramica locală cu angobă roșie. Aceste vase au fost descoperite în majoritatea contextelor studiate. Pe baza analizei preliminare a acestui material, reprezentat de ceramica fină de masă, datarea este cuprinsă între secolele II-începutul secolului al IV-lea p.Chr. Cel mai bun indicator pentru această cronologie este reprezentat de farfuriile *Ivanov IV*, produse în al doilea sfert al secolului al II-lea-prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr. în atelierele din Bulgaria. Pentru Tomis acestea sunt generalizate în secolul al III-lea, cu unele modificări continuând până în secolul al IV-lea p.Chr.[47]. În ceea ce privește materialul *terra sigillata* au fost descoperite forme aparținând categoriilor *Eastern Sigillata C* și *Sigillata Pontica*. Dinamica importurilor se încadrează paradigmei clasice a bazinului Mării Negre. Pentru perioada secolului al II-lea-prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr., importurile *Eastern Sigillata C* sunt mai numeroase decât cele de tip *Sigillata Pontica*[48]. Trebuie remarcat faptul că au fost descoperite forme rare, precum L26a-b și H4-H5. Formele L19 și L26 sunt prezente pe întregul parcurs al secolului al II-lea p.Chr. În acest sens, se modifică cronologia primei faze a așezării, reperul cronologic fiind mutat de la finalul secolului al II-lea p.Chr., la întregul cuprins al acestuia. Pe baza dinamicii importurilor

[46] SOSTARIC *et alii* 2015, p. 836–837.

[47] BĂJENARU 2013, p. 48, nr. cat. 16; IVANOV 2022 p. 20–21, fig. 3, nr. cat. 17–22.

[48] DOMZALSKI 2014, p. 156–157.

de *terra sigillata* este confirmată delimitarea celor două faze de locuire, și rămâne valabilă ipoteza unei perioade de hiatus în ceea ce privește locuirea așezării. Secolul al IV-lea p.Chr., deși bine reprezentat de evidența monetară este slab reprezentat din punct de vedere al importurilor de *terra sigillata*. Astfel, decăderea pieței regionale are efecte puternice și asupra consumului local de ceramică fină.

Tabel sinoptic

Grupă	Clasă/Origine	Tip	Cant.	Nr. cat.
Fină	*Çandarli/ESC*	L19	6	**1–6**
		L26A	1	**7**
		L26B	2	**8–9**
		H1	3	**10–12**
		H1–2	1	**13**
		H3	6	**14–19**
		H4	3	**20–22**
		H5	1	**23**
Fină	*Sigillata Pontica*	HAYES 1/ ZHURAVLEV 4.2	5	**24–29**
		HAYES 2 / ZHURAVLEV 9	1	**30**
		HAYES 5 / KÜHNELT-N. 1-a/ ZHURAVLEV 30.2 / MOCANU form 12 SP	2	**31–32**
		KRAPIVINA 1993, tip 5 / KÜHNELT 2008-P. 1	3	**33–35 (a-b)**

Materialul discutat a fost descoperit în cea mai mare pondere a sa în contexte de locuire, fundații de ziduri și vetre. Totodată, o situație interesantă este oferită de șanțurile dispuse E-V în care au fost descoperite fragmente ceramice. Șanțurile din secțiunea S. 13 au fost folosite pe durata întregii perioade de locuire a așezării, rolul lor fiind acela de a delimita proprietățile individuale. Descoperirea unor materiale de tip *sigillata* este pusă în legătură cu un posibil episod de degajare a materialului perimat din locuința C. 22. Această acțiune a fost motivată, cel mai probabil, de distrugerea acesteia. Dovadă, în acest sens, este descoperirea unei zone de dărâmătură la câțiva metri vest de locuință (notată-C. *22-extindere vest, dărâmătură*). În ceea ce privește S. 36 se consideră că șanțurile au fost folosite inițial în scopul lotizării. Ulterior, acestea au fost transformate în zone cu destinație menajeră. Acest moment este greu de specificat deoarece au fost descoperite materiale ceramice tipice secolului al II-lea p.Chr., dar și materiale care au cunoscut o generalizare sporită în secolul al III-lea-posibil începutul secolului al IV-lea p.Chr. La acest moment nu poate fi specificat dacă acestea au fost utilizate de o singură proprietate sau au devenit o groapă de gunoi a așezării.

Mulțumiri

Autoarea dorește să mulțumească domnului Constantin Băjenaru pentru accesul la material, sfaturile și corecturile acordate. De asemenea, mulțumiri sunt destinate domnului Laurențiu Cliante și doamnei Irina Sodoleanu pentru accesul la material și pentru documentația de săpătură. Mulțumiri profunde sunt îndreptate către prietenii și colegii din MINAC pentru toate sfaturile și încurajările oferite de-a lungul timpului.

Acest articol constituie un capitol al tezei noastre de doctorat, intitulată, *Ceramică de masă, din teritoriul rural al Tomisului, secolele I–IV p.Chr. Studiu de caz, așezările rurale de la Techirghiol și din punctul Centură Constanța (Km. 8+400 –9+500).*

BIBLIOGRAFIE

A Standard for Pottery Studies in Archaeology 2016 – Prehistoric Ceramics Research Group, Study Group for Roman Pottery, Medieval Pottery Research Group, 2016.

ALEXANDROVA 2013 – S. Alexandrova, *Ceramic Vessels from the Roman Tumulus Necropolis near the Village of Charda, Yambol Municipality, SE Bulgaria*, Archaeologia Bulgarica 17/3 (2013), p. 17–108.

ALEXANDROVA 2016 – S. Alexandrova, în: I. D. Cholakov, S. Alexandrova, V. Russeva, N. Peeva (eds.), *Tumular Necropolis of the Roman Period near Straldzha, Yambol Region*, Association of Bulgarian Archaeologists, Sofia, 2016, p. 33–89.

BAUMANN 1995 – V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării*, Tulcea, 1995.

BAUMANN 2008 – V. H. Baumann, *Ceramica* Terra Sigillata *de la Noviodunum*, Peuce S. N. 6 (2008), p. 207–250.

BĂJENARU 2013 – C. Băjenaru, *Contextes céramiques de Tomis (I). Un ensemble de la fin du IIe-début du IIIe s. ap. J.-C.*, Pontica 46 (2013), p. 41–110.

BĂJENARU 2014 – C. Băjenaru, *Early Roman Pottery Groups from the Central Sector of the Late Roman City at Histria*, Materiale și Cercetări Arheologice S. N. 10 (2014), p. 105–131.

BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979 – I. Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, *Ceramica și descoperiri mărunte*, în: I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, București, 1979, p. 177–226.

Catalogul expoziției Romanii în Pontul Stâng 2012 – *Catalogul expoziției Romanii în Pontul Stâng în timpul Principatului/The Romans in the Left Pontus During the Principate Exhibition Catalog*, M. Iacob, D. Paraschiv, G. Nuțu, M. Mocanu (eds.), Tulcea, 2012.

CLIANTE 2024 – T. Cliante, *Vas de cult (crater) de epocă romană (secolul I p.Chr.) (MINAC inv. nr. 36350)*, în: A. C. Hamat, Ș. Georgescu, T. Potârniche (eds.), *Comori Pontice, Obiecte din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța*, Cluj-Napoca, 2024, p. 44–46.

DOMZALSKI 2014 – K. Domzalski, *The Pitane workshop and the most successful export of Eastern Sigillata C*, în: H. Meyza (ed.), *Late Hellenistic to Medieval Fine Wares of the Aegean Coast of Anatolia, Their Production, Imitation and Use*, Varsovie, 2014, p. 151–215.

HAYES 1972 – J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London, 1972.

HAYES 1985 – J. W. Hayes, *Sigillate orientali*, în: *Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero) (Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale)*, Roma, 1985, p. 1–96.

HAYES 2008 – J. W. Hayes, *The Athenian Agora XXXII. Roman Pottery. Fine Ware Imports*, Princeton, 2008.

HĂLMAGI 2022 – D. Hălmagi, *Seven New Fragmentary Inscriptions from Istros and Tomis*, Pontica 55 (2022), p. 409–424.

ILIESCU 2022 – I.-A. Iliescu, *New Data Regarding the Chronolog of the Roman Rural Settlement from the Baidaud Archaeological Microzone*, Revista CICSA S. N. 7 (2022), p. 76–118.

IVANOV 2022 – S. D. Ivanov, *Typology and Chronology of Red Slip Ware from the Production Complexes between the Danube and the Balkan Mountain Range (2nd–3rd c. AD)*, Archaeologia Bulgarica, Supplement 3, Sofia, 2022.

JAPP 2014 – S. Japp, *Sigillata of Pergamon-Eastern Sigillata C. Problems of classification and chronology*, în: H. Meyza, K. Domzalski (eds.), *Late Hellenistic to Medieval Fine Wares of the Aegean Coast of Anatolia. Their Production, Immitation and Use*, Varsovie, 2014, p. 11–21, 201–215.

KAKHIDZE 2008 – E. Kakhidze, *Apsaros: A Roman Fort in Southwestern Georgia*, în: P. Guldager Bilde, J. H. Petersen (eds.), *Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence,* Black Sea Studies 8, Aarhus, 2008, p. 303–332.

KNIPOVIČ 1952 – T. Knipovič, *Krasnolakovaja keramika pervyh vekov n.e.*, în: V. F. Gajdukevič, M. I. Maksimov (eds.), *Bosporskie goroda I. Itogi arheologičeskih issledovanij Tiritaki i Mirmekija v 1935-1940 gg*, MIA 25, Moskva-Leningrad, 1952, p. 289–326.

KRAPIVINA 1993 – V. V. Krapivina, *Ol'vija. Material'naja kultura I-IV vv. n.e.*, Kiev, 1993.

KÜHNELT 2008 – E. Kühnelt, *Terra Sigillata aus Alma Kermen, Südwest-Krim. Typologie, Datierung, Rohstoffgruppen der Pontischen Sigillata, Fachbereich Geschichts*-und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin, 2008 [Thèse de doctorat].

LADSTÄTTER 2010 – S. Ladstätter, *Keramik*, în: F. Krinzinger (ed.), *Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohneinheiten 1 und 2. Baubefund, Ausstattung, Funde, Forschungen in Ephesos VIII/8*, Wien, 2010, p. 172–279, 530–587.

MĂIȚĂ 2024 – M. Măiță, *Ceramică de masă, din teritoriul rural al Tomisului, secolele I–IV p.Chr. Studiu de caz, așezările rurale de la Techirghiol și din punctul Centură Constanța (Km. 8+400–9+500),* teză doctorat (stadiu intermediar mss), 2024.

MOCANU 2021 – M. Mocanu, *Ceramica de masă din spațiul vest-pontic în epoca romană. Secolele I–VII p.Chr.*, Cluj-Napoca, 2021.

MOCANU 2023 – M. Mocanu, *Aegyssus. A Trading Post on the Lower Danube from the Late Hellenistic to Early Byzantine Era*, în: G. Nuțu, S.-C. Ailincăi, A. Țârlea, E. Ștefan, *HERiPRENEURSHIP. Sustainable Tourism, Heritage Management and the Cultural and Creative Industries: Creating New Investment Opportunities at Places of Cultural Significance, Proceedings of the Tulcea International Conference*, Cluj-Napoca, 2023, p. 279–292.

MUȘAT STREINU 2017 – A. Mușat Streinu, *Early Roman Finds from Acic Suat (Caraburun, Baia, Tulcea County)*, Peuce S. N. 15 (2017), p. 279–294.

MUȘEȚEANU 2003 – C. Mușețeanu, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, București, 2003.

NUȚU, MIHĂILESCU-BÎRLIBA, COSTEA 2014 – G. Nuțu, L. Mihăilescu-Bîrliba, I. Costea, *Roman Pottery from Aegyssus: The Tableware*, RCF Acta 43 (2014), p. 133–138.

OPAIȚ 1980a – A. Opaiț, *Troesmis-Așezarea romană timpurie de pe platou*, Peuce 8 (1980), p. 197–229.

OPAIȚ 1980b – A. Opaiț, *Considerații preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, Peuce 8 (1980), p. 328–366.

PARASCHIV 1997 – D. Paraschiv, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin,* Pontica 30 (1997), p. 317–330.

PUZDROVSKIJ 2007 – A. E. Puzdrovskij, *Krymskaja Skifija II v. do n. ė.-III v. n. ė.: pogrebal'nye pamjatniki*, Simferopol, 2007.

ROBINSON 1959 – H. S. Robinson, *The Athenian Agora V. Pottery of the Roman Period: Chronology*, Princeton, 1959.

Supply of ceramic goods 2018 – *The Supply of Ceramic Goods in Dacia and Lower Moesia: Imports and Local Developments, Catalog de expoziție,* V. Rusu-Bolindeț, F.-O. Botiș (eds.), Cluj-Napoca, 2018.

ŠOŠTARIĆ *et alii* 2015 – R. Šoštarić, S. Radović, K. J. Vučković, I. O. Roguljić, *Diet at the Roman Village of Virovitica Kiskorija South, Croatia*, Coll. Antropol. 39 (2015), p. 836–837.

TALMAȚCHI, CLIANTE 2016 – G. M. Talmațchi, L. Cliante, *New Archaeological and Monetary Finds in the Rural Territory of Tomis*, Peuce S. N. (2016), p. 293–342.

TOLSTIKOV, ŽURAVLEV, LOMTADZE 2005 – V. P. Tolstikov, D. V. Žuravlev, G. A. Lomtadze, *Cisterna rimskogo vremeni na Zapadnom plato Pervogo kresla gory Mitridat*, Drevnosti Bospora 8 (2005), p. 340–376.

TOPOLEANU, GĂMUREAC 2021 – F. Topoleanu, Ș.-E. Gămureac, *Contributions to the Study of the Roman Pottery from Noviodunum (Romania, Isaccea Town, Tulcea County). The 2014 rescue archaeological excavations for the construction of the Border Police Headquarters*, în: S.-C. Ailincăi, G. Nuțu, C. Micu, M. Mocanu, A.-D. Stănică (eds.), *Studii de arheologie și istorie antică în onoarea lui Victor Heinrich Baumann cu ocazia celei de a 80-a aniversări,* Cluj-Napoca, 2021, p. 91–138.

WALDNER, LADSTÄTTER 2014 – S. Ladstätter, *Keramik*, în: H. Thur, E. Rathmayr (eds), *Hanghaus 2 in Ephesos, Die Wohneinheit 6, Baubefund, Ausstattung, Funde, Textband 1 und 2,* Wien, 2014, p. 435–588.

ZHURAVLEV 2010 – D. Zhuravlev, *Krasnolakovaja keramika Iugo-Zapadnogo Kryma I-III vv. n.e. (po materialam pozdneskifskih nekropolej Belbekskoj doliny)*, Simferopol, 2010.

ZHURAVLEV 2011 – D. Zhuravlev, *Early Roman Fine Ware from Pompeiopolis,* în: L. Summerer (ed.), *Pompeiopolis I. Eine Zwischenbilanz aus der Metropole Paphlagoniens nach fünf Kampagnen,* Langenweissbach, 2011, p. 149-162.

ZHURAVLEV 2023 – D. Zhuravlev, *Pontic red slip trays with relief decoration*, în: *Man sieht nur, was man weiß, man weiß nur, vas man sieht, Globalhistorische perspektiven auf interkulturelle phänomene dedr mobilität, festschrift für Hermann Parzinger zum 65. Geburtstag*, Westfalen, 2024, p. 137–155.

Fig. 1. Hartă cu localizarea cercetării arheologice din teritoriul Tomisului.

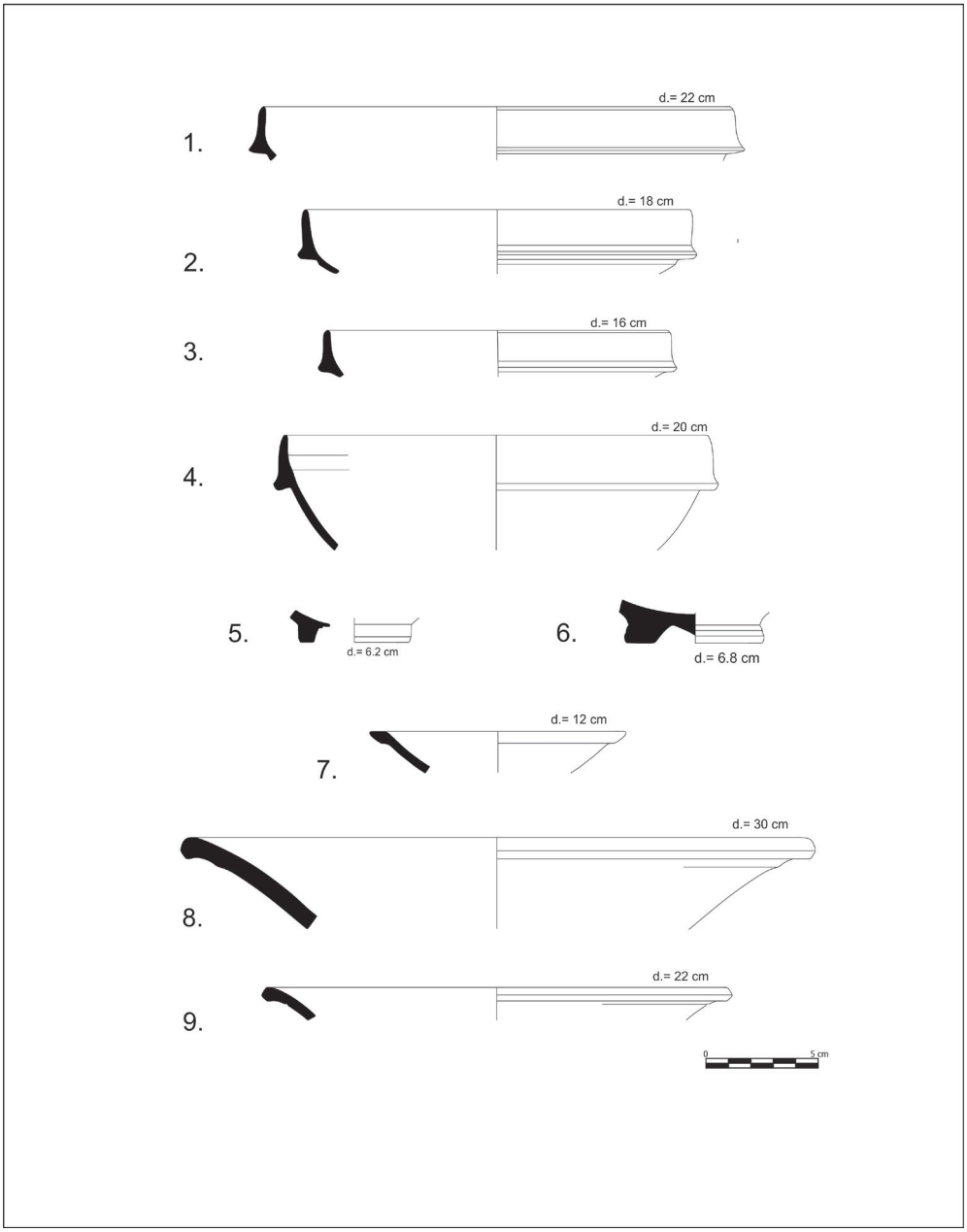

Fig. 2. Nr. cat. 1–9, *Eastern Sigillata C*.

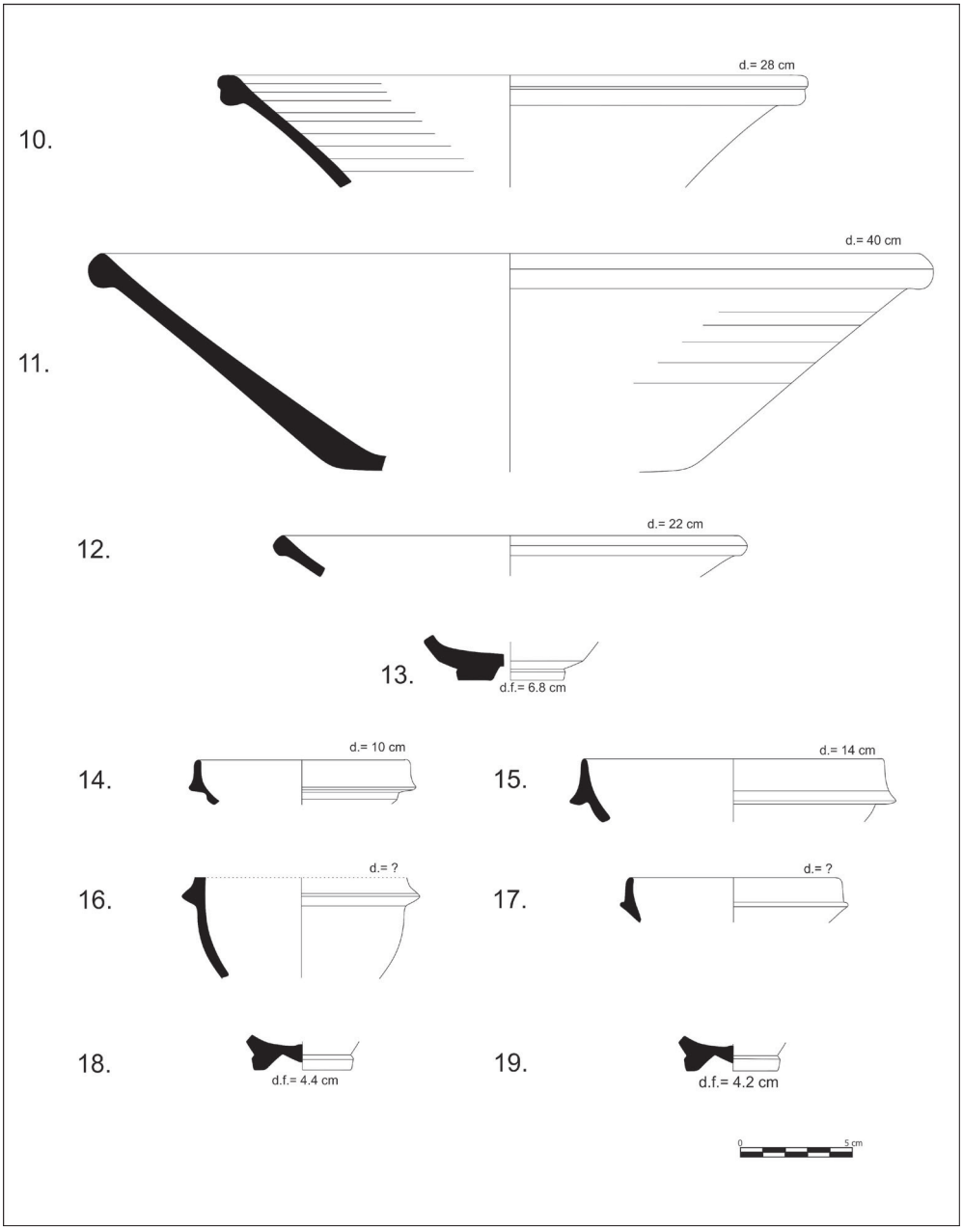

Fig. 3. Nr. cat. 10–19, *Eastern Sigillata C*.

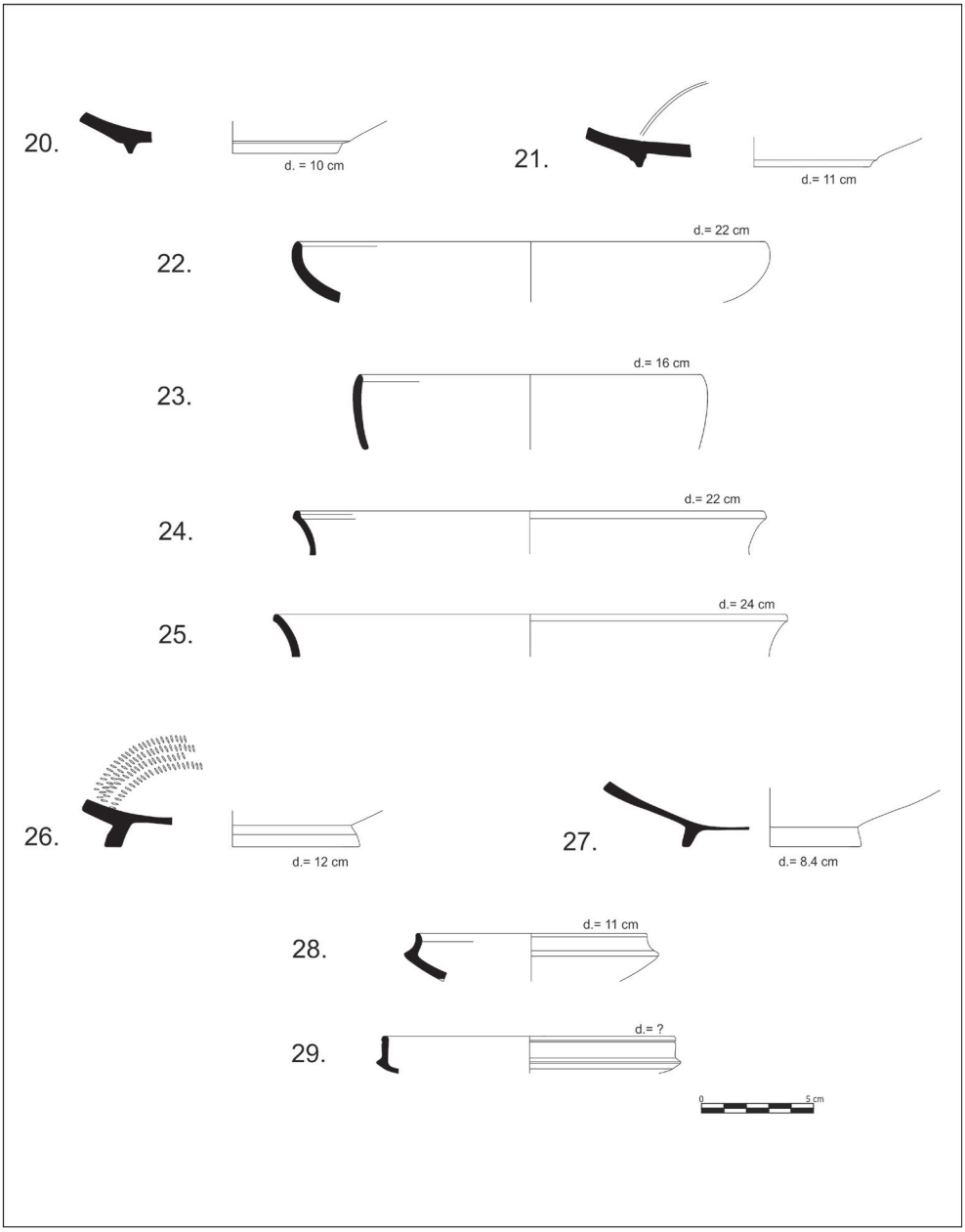

Fig. 4. Nr. cat. 20–23, *Eastern Sigillata C*; Nr. cat. 24–29, *Sigillata Pontica.*

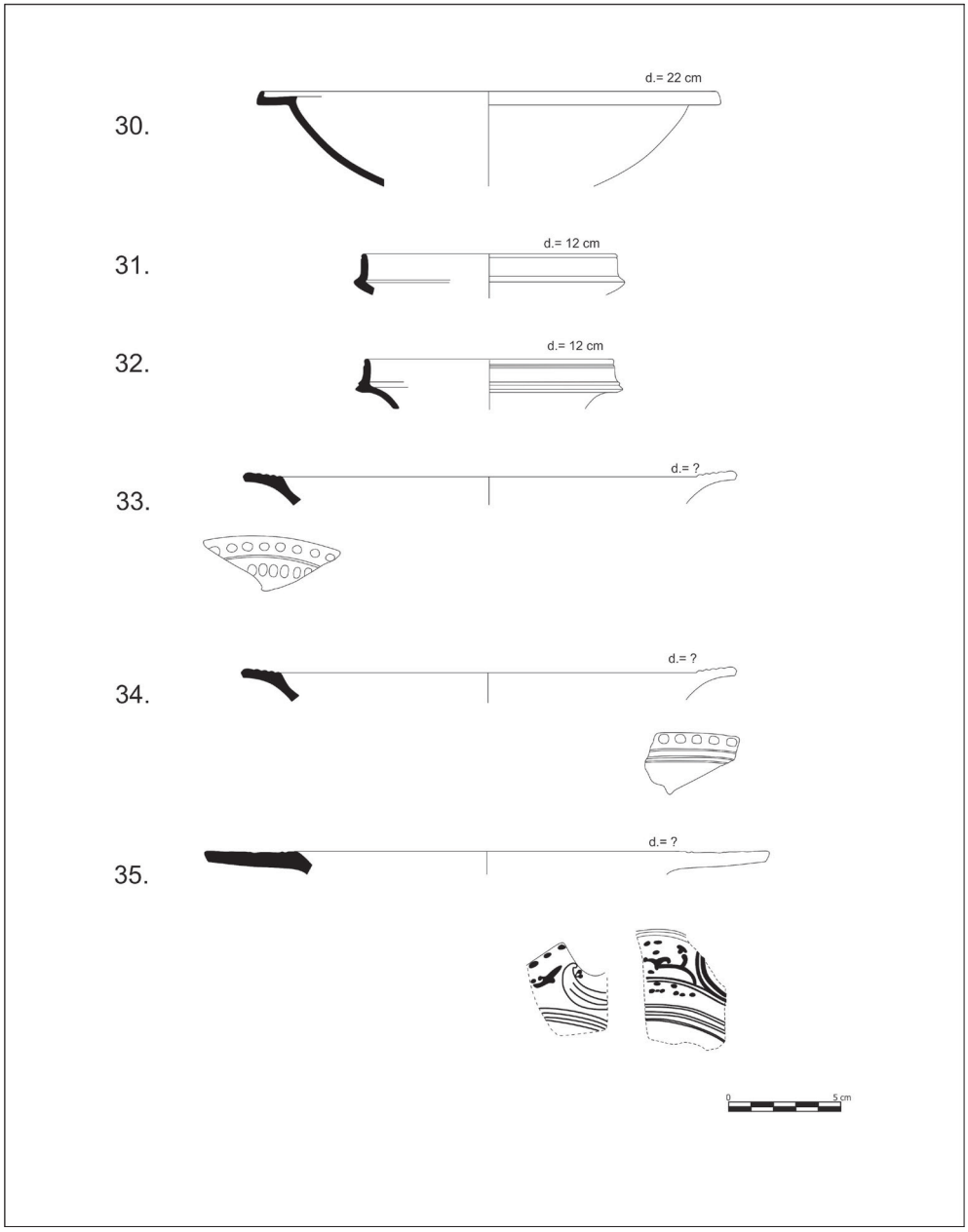

Fig. 5. Nr. cat. 30–35, *Sigillata Pontica*.

Fig. 6. Nr. cat. 1–23, *Eastern Sigillata C*; Nr. cat. 24–35, *Sigillata Pontica*.

DESPRE RITUALURI, JUCĂRII ȘI COPII ÎN LUMEA ANTICĂ. CÂTEVA CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA UN TIP PARTICULAR DE JUCĂRIE DIN TERACOTĂ CU REPREZENTAREA COPILULUI DIVIN, DESCOPERITĂ ÎN NECROPOLA DE LA TOMIS

Ștefan GEORGESCU[*]
Ana Cristina HAMAT[**]

Cuvinte-cheie: *teracotă, Eros/Cupido, Cucullatus, jucărie, cocoș, strugure, Tomis, secolele II–III*

Keywords: *terracotta, Eros/Cupid, Cucullatus, toy, rooster, grape, Tomis, 2nd–3rd centuries AD.*

Rezumat: *Articolul aduce în discuție un tip iconografic rar, cel al copilului divin care se odihnește, în mâini având un fruct sau un strugure, precum și o pasăre sau un animal. Acesta este reprezentat pe teritoriul României de astăzi printr-o serie de 14 mici statuete din teracotă și bronz, descoperite în mormintele de copii din Tomis (5 statuete) și Callatis, precum și la Apulum și în templul lui Bel de la Porolissum. Este vorba despre jucării care poartă reprezentarea fie a unui băiețel care doarme pe o pernă (fie fără nimic în mâini, fie ținând în mână un fruct rotund), fie a unui Eros/Cupido sau Cucullatus. Aceștia din urmă sunt reprezentați așezați, cu un picior îndoit sub ei și având în mâini un ciorchine de strugure și un cocoș sau o gâscă. Prezența acestor jucării în mormintele de copii de la Tomis, precum și raritatea acestora, pledează pentru faptul că ele sunt parte a unor ritualuri elaborate legat de trecerea prin vârstele copilăriei mici, cât și de trecerea spre viața de dincolo.*

Abstract: *The article discusses a rare iconographic type, that of the divine child resting, holding a fruit or a bunch of grapes in his hands, as well as a bird or an animal. This type is represented on the territory of Romania by a series of 14 small terracottas and bronze statuettes discovered in children's graves from Tomis and Callatis, as well as in Apulum and in the temple of Bel from Porolissum, among which 5 were found in Tomis. These are toys that bear the representation of a little boy sleeping on a pillow with nothing in his hands or holding a round fruit, as well as in the form of Eros/Cupid and Cucullatus. The latter ones are represented seated, with one leg bent beneath them, and holding in their hands a bunch of grapes and a rooster or a goose. The presence of these toys in the children's graves from*

[*] Ștefan GEORGESCU: Muzeul de Istorie și Națională și Arheologie, Constanța; e-mail: viorel.stefan.g@gmail.com

[**] Ana-Cristina HAMAT: Muzeul de Istorie şi Naţională şi Arheologie, Constanța; e-mail: anahamat@yahoo.com

Tomis, as well as their rarity, argues for them as part of an elaborate ritual related to the passage through the ages of early childhood as well as the transition to the afterlife.

Articolul de față se datorează unei descoperiri mai puțin obișnuite[1], care a fost făcută cu ocazia unei cercetări arheologice preventive în necropola de vest a Tomis-ului, la finalul anului 2023. Este vorba despre o jucărie de teracotă cu reprezentarea lui Eros/Cupido. La vremea respectivă am socotit piesa deosebită datorită tipului particular de reprezentare și singulară în cadrul descoperirilor de acest gen la Tomis. O privire mai atentă în depozitele Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța avea să ne aducă o surpriză plăcută și anume alte trei teracote asemănătoare, care proveneau din descoperiri mai vechi făcute în necropolele orașului antic (**Fig. 1**). În timpul studiului dedicat acestui tip iconografic am beneficiat de încă o descoperire care a întărit și definitivat concluziile legate de contextul de descoperire de la Tomis și mai ales a clarificat unele aspecte tipologice. De asemenea, studiul bibliografiei ne-a permis identificarea analogiilor și prin urmare a tipului iconografic, ca fiind așa numitul tip al băiatului divin cu strugure[2], prin extindere la piesele noastre, cu fruct sau cu fructe. Băiatul care se odihnește, având într-o mână un strugure (ori un fruct rotund), sau un coș cu fructe în care se află și struguri, iar cu cealaltă mână ține o pasăre, mai rar un animal sau un obiect, rareori fiind reprezentat fără nimic în mâini. Acest tip iconografic este întâlnit în reprezentările de pe câteva stele funerare și statuete de teracotă, piatră sau metal care au legătură, mai ales, cu mormintele de copii sau cu ofrande depuse în mai multe temple din lumea greco-romană, în diferite momente cronologice[3]. Înainte de a face o scurtă analiză a acestui tip particular de teracote, pornind de la locul de descoperire, încadrarea tipologică și cronologică, amintim în câteva rânduri și stadiul de publicare al teracotelor de pe teritoriul României și în special al Dobrogei, precum și principalele markere în publicarea mormintelor de copii.

Așadar, stadiul de publicare al teracotelor de epocă romană din Dobrogea este unul avansat, mai multe situri arheologice beneficiind deja de articole sau chiar de

[1] Aducem mulţumiri lui Constantin Băjenaru care ne-a facilitat accesul la piese, Kalinei Petkova şi lui Veronique Dasen pentru sfaturile pe care le-au oferit cu atâta bunăvoinţă; de asemenea, suntem îndatoraţi doamnei prof. univ. dr. Florica Bechet, pe care am avut bucuria să o ascultăm cu o comunicare deosebită, dedicată sărbătorii vinului nou.

[2] Aceasta este denumirea convenţională sub care sunt prezentate cea mai mare parte a variaţiilor tipului, aşa cum se va vedea în continuare.

[3] Depunerea de statuete de copii în temple este o practică întâlnită în mai multe locaţii din lumea elenistică: amintim templul lui Artemis de la Brauron, dar şi depozitul 2 din Boubasteion-ul de la Alexandria, datat în epoca romană, la EL-MAKSOUD, EL-FATTAH, EL-DIN 2012, p. 438–443; un alt templu cu astfel de descoperiri este cel de la Kharayeb, sudul Libanului de astăzi, la CASTIGLIONE 2020, https://journals.openedition.org/pallas/18947; de asemenea, recent au fost descoperite astfel de statuete în depozitul votiv de bronzuri din sanctuarul de la Casciano dei Bagni din Italia, vezi https://www.ulisseonline.it/primopiano/napoli-al-mann-dal–15-febbraio-al–30-giugno-in-esposizione-i-bronzi-ritrovati-a-san-casciano/; depunerea în morminte a unor astfel de statuete este o practică limitată înainte de epoca elenistică, ele sunt întâlnite în câteva dintre înmormântările de copii din Magna Grecia, cele mai bine cunoscute fiind pentru epoca elenistică, cele din necropola Nolio-Carrozzo de la Medma şi din necropola Lucifero de la Locres, alături de cele de la Taranto, la care se adaugă şi cele din Grecia de la Myrina şi Teba, la MEIRANO 2012; PISANI 2012, p. 379.

monografii pentru acest tip de material[4]. Cu toate acestea, Tomis-ul nu a beneficiat de o monografie dedicată teracotelor de epocă romană, ele fiind amintite doar în cadrul unor articole cu privire la cercetările arheologice din necropolele orașului, sau în cadrul unor lucrări de sinteză, ori ca parte a unor cataloage de expoziție[5]. Pentru Dacia, teracotele au fost publicate în câteva studii dedicate prezenței lor în anumite centre[6], fără a beneficia de o monografie mai extinsă la nivel provincial.

Având în vedere faptul că piesele noastre au fost găsite în morminte de copii, sunt necesare și câteva cuvinte cu privire la stadiul publicării acestui tip de contexte pe teritoriul României și datate în această perioadă. Din păcate, acestea nu au beneficiat până acum de o publicare separată pentru Dacia, ele fiind aduse în discuție în cadrul unor lucrări generale[7] sau punctuale, legate de cercetarea ariilor funerare corespunzătoare centrelor urbane, dar și a așezărilor mai mici din această provincie[8]. Aceeași situație este întâlnită și la publicațiile cu privire la Regatul Dac în secolul I a.Chr.-începutul secolului II p.Chr[9]. În ceea ce privește Dobrogea, teracotele au beneficiat de o publicare separată pentru Histria[10][11] și [L]ibida[12], dar și de o prezență

[4] Pentru Aegyssus vezi NUȚU 2022; pentru Histria vezi depozitul de teracote de epocă romană publicat în SUCEVEANU 1967 şi teracotele arhaice în ALEXANDRESCU VIANU 2000, iar pentru Nuntaşi la DOMĂNEANȚU 1993, p. 59–78; pentru Callatis la CANARACHE 1969, BÂRLĂDEANU-ZAVATIN 1985; IACOB *et alii* 2012, p. 221–222, nr. cat. 300–301 şi ODOBESCU 2019; pentru Albeşti la RĂDULESCU *et alii* 1995–1996; pentru Durostorum la MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 1985; BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2007–2008; BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2010; BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2017; BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2019; BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2020; BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2022; pentru colecţia M. C. Şuţu care are şi piese care provin de pe teritoriul Dobrogei, la ȘTIRBULESCU 2014; pentru colecția Severeanu care are piese inclusiv de la Tomis, la GRAMATOPOL, CRĂCIUNESCU 2008.

[5] CANARACHE 1961; CANARACHE 1969; GRAMATOPOL, CRĂCIUNESCU 2008, p. 87–88; COVACEF 2012, p. 221, nr. cat. 299.

[6] Menţionăm câteva titluri fără a fi exhaustivi: pentru producţia de teracote la Ampelum vezi LIPOVAN 1992, pentru producţia de teracote la Apulum vezi ANGHEL *et alii* 2011, ANGHEL, HAR, URSU 2014, OTA 2017, OTA, LASCU, ANGHEL 2021 şi ANGHEL 2022; pentru teracotele descoperite la Ulpia Traiana vezi POP, NEMEȘ 1977 şi PAKI, COCIȘ 1986–1987; pentru teracotele găsite la Războieni vezi BOUNEGRU, VARGA 2017; pentru Cristeşti vezi PÁNCZÉL 2010; pentru Potaissa vezi CĂTINAȘ 2005; pentru Micăsasa vezi DEAC 2020; pentru Drobeta vezi PONS TRAIANI 2019 şi STÎNGĂ 1998, p. 81–82; pentru Gârla Mare vezi PONS TRAIANI 2019, p. 90–91; pentru teracotele de la Slăveni şi Romula vezi BONDOC 2005 şi FILIP, BONDOC 2016; pentru tipologie specifică vezi ENE 2017 şi ENE 2024, iar pentru generalităţi cu privire la ateliere vezi ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU 2008.

[7] PÎSLARU, BĂRBULESCU 2003, p. 26–27; STĂNESCU 2003, p. 142–143.

[8] Menţionăm câteva titluri fără a fi exhaustivi: pentru situl de la Apulum vezi GLIGOR *et alii* 2010; BOUNEGRU 2017 cu bibliografia aferentă, alături de BOLOG 2016 şi MUSTEAȚĂ 2020; pentru necropola de la Dierna, vezi BENEA, ȘCHIOPU 1974 şi HAMAT 2019; pentru Drobeta vezi DAVIDESCU 1980, STÎNGĂ 1998 cu toată bibliografia; pentru Micia, vezi ANDRIȚOIU 2006 cu toată bibliografia aferentă; pentru necropola de la Locusteni vezi POPILIAN 1980, p. 40, 58; pentru Sucidava-Celei vezi POPILIAN, BONDOC 2012 cu bibliografia aferentă.

[9] Dintre acestea amintim publicaţiile pentru cetatea dacică de la Brad pe URSACHI 1980–1982; pentru Buridava-Ocniţa vezi BERCIU 1981, p. 127; BERCIU 1983, p. 35–37; pentru situl de la Orlea vezi COMȘA 1972, p. 65–66; la modul general, cu privire la ritul şi ritualul funerar, vezi PROTASE 1971.

[10] Vezi CREȚU 2022 cu toată bibliografia aferentă.

[11] CREȚU 2018.

[12] APARASCHIVEI *et alii* 2012.

în monografiile și articolele dedicate necropolelor de la Noviodunum[13], Enisala[14], Beroe[15], Histria[16], Tomis[17], Callatis[18], Durostorum[19], sau în studiile de specialitate la nivel provincial[20].

Revenind la subiectul nostru, descoperirea din 2023 ne-a stârnit curiozitatea cu privire la această categorie de material și mai ales asupra acestui tip iconografic aparte. Până în prezent, pe lângă statuetele descoperite la Tomis, patru dintre acestea fiind inedite, mai cunoaștem șapte teracote care provin din cercetările de la Callatis[21] și una, care poate fi încadrată mai larg în acest tip, descoperită la Apulum. Alături de acestea, avem și o piesă din bronz descoperită la Porolissum. Toate aceste descoperiri completează o prezență iconografică discretă pe teritoriul României, cu un număr restrâns de piese din ceramică și bronz, dar și cu reprezentări pictate sau sculptate pe stelele funerare de epoca romană[22].

Context de descoperire

Așa cum se poate observa din rândurile de mai sus, reprezentările de acest tip din România sunt teracote descoperite pe teritoriul Dobrogei. În ceea ce privește teracota cu reprezentarea unui copil descoperită la Apulum[23], menționăm că în acest caz, copilul este redat în picioare, cu mâinile pe lângă corp, fără atribute și prin urmare o introducem cu rețineri în iconografia acestui tip, considerând-o poate un derivat provincial simplificat și care nu mai păstrează semnificația asociată obiectului, ci doar reproduce o parte din iconografia tipului. Piesa de la Porolissum este o

[13] SIMION 1994–1995, p. 123–125.

[14] BABEȘ 1988, p. 8–9.

[15] PETRE 1987, p. 43–44.

[16] OȚA, DOMĂNENȚU 2010; RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2014.

[17] ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 284, nr. 6.

[18] BÂRLĂDEANU, ZAVATIN 1977, p. 132–136, 140–141; PREDA 1980, p. 22–23; IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002–2003, p. 244; RADU, UNGUREANU, RADU-IORGUȘ 2015, p. 197–198, 200.

[19] CHERA-MĂRGINEANU 1978.

[20] BUCOVALĂ 1968; BARBU 1971; RĂDULESCU, SCORPAN 1975; BARBU 1977; CHELUȚĂ-GEORGESCU 1977; PANAITESCU 1977; LUNGU, CHERA 1986; BUCOVALĂ, PAȘCA 1988–198; LUNGU 2010; CREȚULESCU 2011, p. 17; RUBEL, SOFICARU 2012, p. 163–168; ACHIM 2012 cu toată bibliografia aferentă subiectului; APARASCHIVEI 2014; APARASCHIVEI 2016.

[21] Șapte statuete au fost descoperite în morminte de la Callatis, vezi un *Cuculatus* (CANARACHE 1961, pl. LXXVII şi CANARACHE 1969, nr. cat. 34, 62), un copil aşezat şi cu mâinile ridicate, alături de un copil dormind pe o pernă (IACOB *et alii* 2012, p. 221–222, nr. cat. 300–301), o statuetă aflată în colecţia col. E. Jebeleanu, dar descoperită la Callatis şi având reprezentarea unui copil adormit văzut din lateral (CANARACHE 1969, p. 155, nr. cat. 220), precum şi două teracote cu reprezentarea unui copil aşezat care strânge la piept un căţel (MINAC nr. inv. 5344 şi 5346, CANARACHE 1969, p. 157, nr. cat. 224 şi 225) şi o teracotă aflată în colecţia col. V. Colin şi pe care este figurat Eros în picioare, iar cu mâna dreaptă strânge lângă el o gâscă (CANARACHE 1969, p. 158, nr. cat. 227); prin extensie, în zona nord-pontică avem descoperiri la Chersonesos şi Panticapaeum (SHEVCHENKO 2016, p. 249, 286), dar şi la Nikonion şi chiar pe insula Leuke (ȚURCANU 2014, p. 578–579 şi p. 672–673); în Moesia Inferior avem şi o cutie pentru condimente sub forma unei statuete de acest fel, parte a tezaurului de Nikolaevo (POPOVA 2015, pl. VII/6).

[22] Atât la nivelul Daciei, cât şi la nivelul Moesiei Inferior acest tip iconografic este întâlnit mai ales în iconografia funerară şi mai rar în alte domenii.

[23] UNGUREANU 2008, p. 153, nr. 41; ANTAL 2018, p. 85, nr. cat. 212.

mică statuetă de bronz, cu reprezentarea lui Harpocrate, descoperită în templul lui Bel și datată în timpul dinastiei Severilor[24]. La acestea se mai adaugă și câteva piese sculpturale, în general monumente funerare, pe care copiii sunt reprezentați împreună cu o pasăre.

Cea mai veche statuetă descoperită la Tomis este cea cu număr de catalog 1. Ea este rezultatul unei cercetări desfășurate în 1976 pe strada Decebal, la Școala Generală nr. 28 – „Dan Barbilian"[25]. Teracota provine dintr-un mormânt de inhumație, despre care nu se mai păstrează detalii cu privire la caracteristicile tipologice, a cronologiei și nici alte informații despre restul inventarului funerar. Cu toate acestea, la numărul de inventar precedent (12.836), figurează un opaiț fragmentar cu corp rotund, ornamentat cu o scoică în relief pe disc și toartă inelară, piesa având aceleași mențiuni asupra contextului de descoperire. Prin urmare am putea presupune posibilitatea ca și această piesă să facă parte din inventarul aceluiași mormânt. Datarea mormântului este în secolul al II-lea p.Chr.[26].

Statueta cu număr de catalog 2 provine dintr-o cercetare în curs, în curtea Spitalului Județean din Constanța, la noul corp de clădire dedicat maternității[27]. Arheologii au documentat în acest punct, o parte din necropola de la Tomis, cu înmormântări încadrate în perioada secolelor II–IV p.Chr. Jucăria a fost descoperită în M 7 (**Fig. 5–6**), un mormânt de inhumație în groapă simplă, orientat E-V și aparținând unui copil. Dimensiunile gropii sunt: adâncimea de conturare: –1 m; adâncime finală: –1,17 m, lungimea și lățimea de 1 × 0,50 m. Jucăria a fost descoperită împreună cu un inventar interesant format dintr-un vas de sticlă, un *gutus* și o altă teracotă de formă dreptunghiulară cu reprezentarea lui Thanatos. Din păcate, din scheletul micului defunct nu s-a mai păstrat nimic[28].

Statueta cu număr de catalog 3 este o descoperire făcută într-o cercetare de salvare din 1986, desfășurată la Școala Generală nr. 34 din Constanța, fiind găsită în mormântul M 2. Din păcate, acestea sunt singurele informații cu privire la contextul de descoperire al piesei.

A patra statuetă a fost achiziționată înainte de anul 1965 de la consignația „București", fiind introdusă în registru de către Vasile Barbu. Și în acest caz putem presupune ca loc de descoperire orașul Tomis.

Cea de-a cincea statuetă a fost descoperită într-o cercetare preventivă în necropola de vest a orașului, ca parte a inventarului unui mormânt de inhumație cercetat pe strada Labirint la nr. 2A, în anul 2023.

Din cele 35 de morminte excavate cu această ocazie, foarte multe aparțineau unor copii, între care și M 20, mormânt de inhumație în groapă simplă (**Fig. 10–11**), orientat N-S. Dimensiunile acestuia sunt: adâncimea de conturare: – 1,50 m; adâncime finală: – 1,80, lungimea și lățimea gropii de 1,25 × 0,60 m. Fiind un mormânt de copil, s-au păstrat doar câteva fragmente din cutia craniană, alături de elemente de inventar

[24] DEAC 2012, p. 162–163, nr. cat. 2.

[25] Facem precizarea că în registrul inventar al MINAC este menţionată doar strada şi şcoala generală, iar pentru acest studiu am folosit numele contemporan al acesteia.

[26] Autorul cercetării şi cel care a făcut notaţiile în registru este Mihai Bucovală.

[27] Cercetarea aparţine colegului Constantin Băjenaru, căruia îi mulţumim pentru că ne-a cedat materialul.

[28] Autorul cercetării este Ștefan Georgescu.

funerar. Acesta din urmă se compune dintr-o jucărie din teracotă, un bol ceramic, un vas de sticlă, un pahar de sticlă și un opaiț care are discul decorat cu o scoică în relief[29]. Datarea mormântului a fost stabilită în perioada secolului al II-lea p.Chr.[30]

Descriere. Încadrare tipologică și cronologică

Cele cinci teracote reprezintă un tip iconografic rar, așa numitul copil care se odihnește având într-o mână un fruct/ciorchine de strugure[31] sau coș/ sau chiar mai multe fructe ținute în marginea unei pelerine, iar în cealaltă mână o pasăre (mai rar un animal sau un obiect, și mai rar fără nimic în mâini). Din păcate, exemplarul descoperit în 1976 este grav deteriorat, din el păstrându-se doar jumătatea inferioară. Celelalte teracote sunt într-o stare bună de conservare, atât cele descoperite recent, cât și cele cu număr de catalog 3 și 4, iar două dintre ele păstrează inclusiv biluțele din interior, ca dovadă că unele dintre acestea erau zornăitori (*crepitaculum*), folosite de copii cu o vârstă foarte fragedă[32]. Având în vedere prezența biluțelor, patru piese sunt cu siguranță jucării, piesa cu reprezentarea *cucullatus*-ului este însă goală pe interior și, astfel, ea poate să nu fie neapărat o jucărie.

Reprezentarea primelor trei statuete nu poate fi identificată cu o zeitatea anume. Statueta cu numărul 1 este deteriorată, lipsindu-i capul. În același subtip este încadrată următoarea statuetă, care este identică, însă într-o mărime superioară. În cazul acestor două piese, copilul este așezat pe un suport rotund, iar picioarele sunt aranjate în modul caracteristic, ușor flexate, iar unul dintre ele este îndoit. Cu mâna dreaptă, personajul ocrotește o pasăre (gâscă?), iar în stânga, pe care o are ridicată la piept, ține un coș cu fructe în care se văd fructe rotunde (rodii sau mere), sau poate boboci de mac[33] și struguri. Însă, în lumina noii descoperiri de

[29] Prezența scoicii sau a reprezentării acesteia în cadrul inventarului funerar, ne duce cu gândul în primul rând la semnificația simbolică a acesteia, ea fiind un obiect de cult atât pentru Afrodita/Venus, Isis-Afrodita, cât şi pentru Nimfe şi prin urmare, este un obiect care îndeplineşte şi o funcţie apotropaică; prezența acesteia trebuia să asigure fertilitatea în cazul căsătoriei, dar şi protecţia femeilor însărcinate şi a celor care au dat naştere; prin extensie de la cele menţionate, ea asigura protecţia chiar şi a copiilor foarte mici, aflaţi în primele vârste ale copilăriei, fiind cunoscut faptul că în unele versiuni latine ale legendei, naşterea Afroditei s-a făcut dintr-o scoică: *Te ex concha natam esse autumant: caue tu harum conchas spernas*; pentru înmormântările din lumea greacă clasică, există indicii că darurile erau depuse chiar şi în mormintele copiilor foarte mici în funcţie de sex şi, prin urmare, scoica ar fi atribuită mormintelor de fetiţe; în lipsa mai multor dovezi şi mai ales în lipsa resturilor umane pe care să putem face analize, nu putem să concluziona referitor la această ipoteză; este important de menţionat faptul că scoicile apar în mormintele de copii foarte mici sau chiar *neonatus*, astfel că există posibilitatea ca ele să fi fost folosite în cazul unor mici libaţii de vin, miere sau lapte, vezi PLAUTUS, *Rudens*, III, 3, 42; STROSZECK 2012, p. 65–71; astfel, prezența scoicii, ca element de decor al opaițelor asociate cu descoperirile de acest fel de la Tomis, nu credem că este una întâmplătoare.

[30] Autorul cercetării este Ștefan Georgescu.

[31] Tipul a fost denumit restrictiv în această manieră, în fapt, pe baza varietăţii reprezentărilor şi a prezenţei atributelor sau al absenţei acestora, denumirea a fost extinsă pentru a acoperi toate aceste posibilităţi.

[32] CAROLL 2018b, p. 110.

[33] Asocierea lui Eros/Cupido cu boboci de mac, ca o reprezentare figurată pentru somnul etern, este una foarte cunoscută (vezi ARISTODEMOU 2021), însă în ceea ce priveşte exemplul de faţă, credem că este mai degrabă vorba despre un fruct rotund.

la Pompeii[34], există posibilitatea ca amorașul/copilul să aibă o pelerină, iar în marginea acesteia, ca într-un coș, să țină fructe. Având în vedere și ultima descoperire din Tomis, cu trăsături bine definite și în special cu capul neacoperit, putem spune că avem de-a face cu siguranță cu un amoraș și nu cu un *cucullatus*, așa cum este la Pompeii.

În cazul statuetei cu număr de inventar 3, atributele sunt simple. Este vorba despre un copilaș drăgălaș și grăsuț, reprezentat nud și care se odihnește pe un fel de saltea al cărei drapaj se aranjează sub corpul acestuia. În mâna stângă, personajul nostru are un fruct rotund, probabil o rodie sau un măr, în timp ce mâna dreaptă odihnește pe piciorul ușor îndoit sub el, trădând un somn adânc. Trăsăturile feței sunt redate rudimentar, părul este reprezentat sub forma unui inel de bucle rotunjite și ordonate care îi înconjoară fața. O bună analogie este reprezentată de o teracotă aflată în colecțiile de la Johns Hopkins Archaeological Museum și datată în epocă elenistică[35]. O altă analogie vine de la Callatis și anume o mică teracotă care înfățișează un copilaș adormit pe un pat oval, care a fost descoperită într-un mormânt de secolul II p.Chr., în cercetarea arheologică făcută pentru proiectul Biogaz[36]. O altă analogie iconografică provine de la Antinoöpolis (Egipt), este vorba despre un portret funerar al unei mumii de fetiță, care are în mâna dreaptă un porumbel și o cruce ankh, iar în mâna stângă o rodie[37].

Identificarea acestui copil reprezentat pe primele trei statuete cu Eros/Cupido, este posibilă și datorită faptului că rădăcinile variantei iconografice se găsesc în cele ale elenisticului Eros dormind[38]. De altfel, abia în perioada elenistică Eros a început să fie reprezentat tot mai des ca un copil mic, iar în tipologia reprezentărilor acestuia un loc aparte îl are subtipul zeului adormit. Se pare că în epoca romană această variantă s-a bucurat de un real succes, sculpturi în marmură sau bronzuri de acest fel decorând de la morminte și până la fântâni[39], fiind cunoscut faptul că era pre-

[34] Vezi site-ul oficial al oraşului antic Pompeii cu privire la descoperirea frescei din 2023, https://Pompeiiisites.org/en/comunicati/Pompeiii-insula-house-of-thechaste-lovers/.

[35] Johns Hopkins Archaeological Museum, inv. no. 9032.

[36] IACOB *et alii* 2012, p. 222, nr. cat. 301.

[37] NENNA 2012, fig. 25.

[38] A se vedea discuţia despre ciclul artistic Eros dormind, reprezentat prin câteva statui de bronz în lumea greco-romană (HEMINGWAY, STONE 2017), alături de inscripţia descoperită la Tomis (WYPUSTEK 2014, p. 80), dar şi articolul cu privire la tipologia lui Eros funerar şi care tratează şi acest subtip (ARISTODEMOU 2021); de asemenea, nu trebuie uitat faptul că acest motiv iconografic a reprezentat probabil sursa de inspiraţie pentru reprezentările mai târzii în care decedatul este aşezat pe *kline* înconjurat de membri apropiaţi ai familiei si cuprins de somn/somnul morţii; acest tip de reprezentare este diferită de scena banchetului funerar, unde defunctul petrece alături de familie; un exemplu în acest sens, îl reprezintă scena sculptată pe sarcofagul care aparţinea conform inscripţiei, unei tinere pe numele de Crepereia Tryphaena, datat în a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr.; tânăra a decedat la aproximativ 20 de ani şi a fost îngropată cu un inventar bogat din care face parte şi o păpuşă de lemn împreună cu obiectele acesteia; prin urmare, există opinia că ea ar fi murit înainte de ritualul căsătoriei, motiv pentru care a fost îngropată cu darurile pe care altfel le-ar fi depus pe altarul zeilor; de menţionat este şi legătura pe care o are această familie, mai ales, cu partea greco-orientală a Imperiului, dar şi cu Africa de Nord, la MEINECKE 2013 şi BEDINI 1995 cu bibliografia aferentă.

[39] A se vedea bronzul de acest fel din Metropolitan Museum, Rogers Fund 1943, 43.11.4, dar şi statuia din marmură aflată în colecţia Gallerie degli Uffizi, cu nr. inv. 1914 n. 392.

ferat pentru a decora mormintele de copii în secolele II–III p.Chr.[40]. De asemenea, prezența în același mormânt M 7 descoperit la Spitalul Județean Constanța, a unei statuete cu reprezentarea lui Thanatos, poate fi un argument în plus că avem de-a face cu un Eros cu atribuții funerare[41].

Jucăria cu număr de catalog 4 poartă reprezentarea unui *Cucullatus* așezat pe un postament pătrat, privit din față. Piciorul stâng este întins într-o poziție laterală, iar dreptul este ușor îndoit sub acesta. Pe cap și pe umeri poartă *paenulla cucullata*. Pelerina este drapată pe umărul drept și îi lasă umărul și brațul stâng libere pentru a ține pasărea, în timp ce cu dreapta ține ciorchinele de struguri. Trăsăturile feței sunt foarte schematizate, bretonul care îi iese de sub gluga ascuțită este schițat prin redarea șuvițelor, de altfel, singura concesie făcută unei reprezentări realiste. Pelerina face pliuri în jurul gâtului si pe piept, acoperindu-i întreg spatele, iar restul corpului este redat nud. O analogie foarte bună pentru piesa noastră, provine din apropiere, din necropola de la Callatis[42]. De asemenea, remarcăm și asemănarea cu *cucullatus*-ul pictat de la Pompeii.

Jucăria cu număr de catalog 5 poartă indubitabil reprezentarea unui Eros/Cupido. Mica zeitate este reprezentată așezată pe o stâncă, fiind înfățișată sub forma unui copilaș drăgălaș și grăsuț privit din față, având genunchiul drept ușor flexat, iar piciorul stâng este adus aproape de bazin și introdus sub celălalt. Corpul mic și îndesat este redat nud, cu zona pieptului reliefată și cu aripile strânse pe spate și vizibile deasupra umerilor. În mâna dreaptă, micul zeu ține un cocoș care are clar definită creasta și penajul cozii (și prin urmare nu poate fi confundat cu o altă pasăre), iar în mâna stângă adusă pe piept ține un ciorchine de strugure, redat printr-o aglomerație de bobițe, aproape rotundă ca formă. Ambele mâini au degetele bine modelate, însă redate disproporționat față de restul corpului. Gâtul nu se distinge, fața este rotundă, ochii ușor alungiți, gură cu buze cărnoase și nas drept și ușor turtit. Coafura este redată sub forma unor cârlionți care încadrează obrazul, iar pe vârful capului avem un *cirrus* din șuvițe de păr. Printre analogii regăsim și o mică statuetă descoperită la Myrina și datată în secolul I a.Chr.[43], precum și o statuetă datată în

[40] WYPUSTEK 2014, p. 80.

[41] Este cunoscută apropierea dintre Eros, Hypnos şi Thanatos în mentalitatea antică şi prezentarea morţii ca un somn etern şi dulce; în villa Albani de la Roma a fost descoperit un altar datat în secolul al II-lea p.Chr. pe care figurează un Eros adormit, care se sprijină de o torţă întoarsă în jos, alături de inscripţia *Somno Orestilla filia* (CIL VI 2188), ca o dovadă a caracterului funerar al lui Eros adormit; cert este că, pe lângă această caracteristică, unii cercetători au văzut în acest subtip de reprezentări grafice şi de epigrafe (aşa cum este şi cea de la Tomis), o asociere a lui Eros în poziţie de somn (cel puţin al lui Eros care nu poartă arme sau pielea leului) cu elemente de cult ale lui Dionysos; o inscripţie în versuri de la Amaseia în Pontus menţionează povestea despre cum Eros înainte de a adormi, le-a încredinţat torţa nimfelor de la fântâna locală, iar acestea, deşi au dorit să stingă cu apele lor focul din inimile oamenilor, au sfârşit prin a deveni nimfe ale dragostei, păzind în schimb focul în care se transformase fântâna; prin urmare Eros/Cupido adormit este reprezentarea defunctului scufundat în somnul dulce şi aducător de uitare ale morţii; dintre toate personificările, acest subtip cu varianta Eros Newby Hall (Eros alungit pe o parte şi aşezat pe un pat) este cel mai apropiat de domeniul funerar, la WYPUSTEK 2014, p. 80–83; ARISTODEMOU 2021, p. 29–33.

[42] Inv. nr. II 520003, vezi CANARACHE 1961, pl. LXXVII şi nr. 5343, conform CANARACHE 1969, p. 62.

[43] HERMARY, CASSIMATIS, VOLLKOMMER 1986, sv. *Eros*, nr. cat. 221, 872.

epocă imperială romană, descoperită în Siria și aflată în prezent în colecția muzeului Luvru[44]. De asemenea, pe două reliefuri funerare de la Veroia și Thessaloniki, Eros/Cupido este reprezentat în picioare, cu o pasăre și un mănunchi de struguri în mână. Pe un alt relief funerar de la Amphipolis, Eros apare în picioare, având struguri și un obiect nedefinit în cealaltă mână[45]. Alături de acestea, mai avem și monumentele funerare descoperite în mai multe locații din Egipt, dar și în Europa și datate din epocă clasică și până în epocă romană târzie[46].

Varianta Eros, care ține în mână un strugure și în cealaltă o pasăre, a fost preluată din arta elenistică și apare pe reliefurile funerare de la mijlocul secolului I p.Chr[47]. din Italia[48]. De aici, tema iconografică se va răspândi în provincii, cea mai târzie atestare fiind în Egipt, în secolul al V-lea p.Chr.[49]. Majoritatea acestor reprezentări iconografice sunt puse în legătură prin temă, inscripție sau context, cu copii și ritualurile de trecere ale copilăriei mici, în principal.

Toate statuetele descoperite la Tomis au urme de folosire, posibil în urma jocului, alături de urme de rulare datorită condițiilor în care au stat în pământ. Statueta descoperită în strada Labirint a fost lucrată dintr-o pastă de culoare bej, semifină și cu impurități mici, bine frământată. Statueta găsită pe strada Decebal este lucrată într-o pastă de culoare cărămizie, fină, cu degresant format din particule mici de calcar și mică, la fel ca și piesa cu numărul 2. O pastă bej, mai puțin bine lucrată, a fost folosită și pentru a realiza statueta de *Cucullatus* și a piesei cu numărul 3.

Din punct de vedere cronologic, tipul se încadrează larg între secolul al VII-lea a.Chr și secolul V p.Chr., cu o perioadă între secolele IV–II a.Chr., când a fost mai puțin uzitat.

Piesele noastre se pot data mai restrâns, datorită contextului de descoperire, și al tipologiei. Astfel, ambele morminte menționate se încadrează secolului al II-lea și prin urmare, cele două teracote păstrează aceeași datare. La acestea se adaugă

---

[44] AUGE, LINANT DE BELLEFONDS 1986, sv. *Eros (In Peripheria Orientali)*, p. 944, nr. cat. 31.

[45] ARISTODEMOU 2021, p. 33–34.

[46] Spre exemplu, în Egiptul de epocă romană târzie, în diferite locații, au fost descoperite stele funerare care poartă astfel de reprezentări, vezi stelele descoperite la Oxyrhynchus, Antinoë, Shihk Ibada, Antinoöpolis, conform MOREHOUSE 2024, p. 213–232; a se vedea şi stelele funerare de la Thessaloniki, Veroia şi Amphipolis menţionate anterior, conform cu ARISTODEMOU 2021, p. 33–34, dar şi numeroasele alte tipuri de reprezentări descoperite în toată lumea romană: la Trier, zidul lui Hadrian, Aquincum, Atena, Palmyra, zona Africii de Nord; cele mai notabile descoperiri le regăsim în Egiptul de epocă romană târzie; la Trier este vorba despre ofrande dedicate pentru sănătatea copilului, lui Mars *Iovantucarus*-iubitorul de tineri, depunerile votive fiind datate în epoca romană târzie, probabil în secolul al IV-lea şi au fost legate şi de ritualul de trecere la viaţa de adult; în Britannia, le avem pe Vacia, o fetiţă care moare la vârsta de 3 ani şi care este reprezentată cu struguri într-o mână, alături de Sempronia Martina care decedează la vârsta de 6 ani şi este reprezentată cu o pasăre în mână şi în proximitatea unui coş cu struguri; la Palmyra, copiii care ţin în mâini struguri şi păsări sunt reprezentaţi pe 15,6% din monumentele pe care apar copii, la DERKS 2006, p. 249; MOREHOUSE 2024, p. 99–133.

[47] Se pare că originea generală a tipului trebuie căutată în atelierele din Beotia, care produc la începutul secolului al V-lea a.Chr., conform CASTIGLIONE 2020 (https://journals.openedition.org/pallas/18947) şi ARISTODEMOU 2021, p. 33.

[48] Vezi nota 3.

[49] Vezi MOREHOUSE 2024, cu bibliografia aferentă.

și piesa cu numărul de catalog 1, pe baza faptului că aparține aceleași subvariante tipologice, ca și piesa numărul 2. Tot pe baza caracteristicilor tipologice, este posibil ca piesa cu numărul 3 să poată fi încadrată între secolul I a.Chr. și posibil începutul secolului al II-lea p.Chr., iar piesa cu numărul de catalog 4 se poate încadra între secolele II- III p.Chr.

Aspecte generale legate de funcționalitate, pe baza tipului iconografic și al distribuției spațiale și cronologice

Așadar, tipul este destul de bine reprezentat la nivelul Imperiului, unde, așa cum am văzut, este în principal vorba despre descoperiri funerare și în mai mică măsură de descoperiri votive. În această funcționalitate generală se încadrează reprezentările sculptate sau pictate pe stele funerare, alături de statuete din metal, așa cum este o mică statuetă din bronz de pe un site de licitații[50], alături de alte două statuete de bronz descoperite la Augusta Raurica[51], de recipientul pentru condimente din tezaurul de la Nikolaevo[52], dar și de recentele descoperiri de la Casciano dei Bagni[53], sau de statueta de la Porolissum.

Jucăriile au o prezență mai rară, în raport cu funcționalitatea generală a tipului, fiind reprezentate mai ales prin teracote și statuete de faianță.

La o privire de ansamblu, tipul copilului cu fruct și pasăre/animal, este un tip iconografic cu rădăcini vechi, originar în arta arhaică grecească[54] și care va ajunge să circule în toată lumea mediteraneeană sub influența culturii elenistice târzii[55]. Ulterior se va răspândi în toată Europa, sub stăpânire romană. Într-o lucrare recentă care privește subiectul, în fapt o teză de doctorat, L. Morehouse numește acest tip băiatul cu struguri[56], ignorând că acesta nu poate fi restrâns numai la prezența strugurilor. În primul rând varianta copilului adormit cu struguri sau alt fruct în mână, fără animal sau pasăre, sau cu una dintre aceste variante, face parte dintr-un tip principal, tipul copilului care se odihnește cu fruct/fructe și pasăre/animal în mâini și care are câteva variații tipologice în funcție de prezența unor caracteristici[57]: poziția

[50] St. James's Ancient Art, product code RES–56, https://www.ancient-art.co.uk/roman-empire/roman-bronze-statuette-of-cupid/.

[51] PFÄFFLI 2013, p. 26, nr. cat. 11.

[52] POPOVA 2015, pl. VII/6.

[53] https://www.ulisseonline.it/primopiano/napoli-al-mann-dal–15-febbraio-al–30-giugno-in-esposizione-i-bronzi-ritrovati-a-san-casciano/.

[54] Asemenea statuete, numite „băieții templului" au fost descoperite în diverse locuri din Cipru, Rodos, Grecia continentală, dar şi pe ţărmul Mării Negre la Leuke, fiind datate în epoca arhaică şi elenistică; personajele ţin în mână fie un strugure, fie o pasăre şi sunt mai rar reprezentate cu amândouă, sau fără nimic în mâini, vezi MOREHOUSE 2024, p. 92–93 şi ȚURCANU 2014, p. 672–673; se pare că atelierul care le-a produs ar fi unul din Beoţia secolului al V-lea a.Chr., de aici modelul s-a răspândit în centrul şi estul Mediteranei, în sanctuare dedicate în principal divinităţilor feminine, alături de contextele domestice de la Priene şi Delos. De asemenea, nu trebuie uitat faptul că la la Myrina au fost descoperite teracote asemănătoare, depuse ca ofrande funerare, vezi MATHIEUX 2015, p. 245–246, MOREHOUSE 2024, p. 132 şi CASTIGLIONE 2020, https://journals.openedition.org/pallas/1care 8947.

[55] MOREHOUSE 2024, p. 98.

[56] MOREHOUSE 2024.

[57] MOREHOUSE 2024, p. 67–85.

corpului, a picioarelor, prezența fructului, a păsării sau a animalului, mai rar a unor alte obiecte, sau fără nimic în mână așa cum arată variantele mai târzii din Egipt. Nu vom relua dintre acestea decât pe cele care ne interesează în cazul de față, însă pe teritoriul României cunoaștem zece variante tipologice[58], după cum urmează:

Varianta 1 – copilul adormit, așezat pe spate, pe un pat sau o pernă, fără nimic în mâini și cu ambele mâinile aranjate pe corp sau de-a lungul corpului;

Varianta 2 – copilul adormit, așezat pe o parte a corpului, pe un pat sau o pernă, fără nimic în mâini și cu o mână sub cap;

Varianta 3 – copil adormit, așezat pe spate, pe un pat și având în mână un fruct rotund;

Varianta 4 – copilul așezat în șezut, având într-o mână o pasăre și în cealaltă un coș/ sau marginea pelerinei transformată în suport pentru fructe;

Varianta 5 – *Cucullatus* așezat în șezut, cu strugure și pasăre în mâini;

Varianta 6 – Eros/Cupido așezat în șezut, cu strugure și pasăre în mâini;

Varianta 7 – copil stând în șezut, cu mâinile ridicate deasupra corpului;

Varianta 8 – copil așezat în șezut, cu un cățel în brațe;

Varianta 9 – Eros/Cupido în picioare, cu o gâscă pe care o strânge lângă el cu mâna dreaptă;

Varianta 10 – copil în picioare, cu mâinile pe lângă corp.

Mai trebuie menționat despre aceste variante tipologice și faptul că, din punctul de vedere al poziției personajului, avem trei subvariante:

A. o primă subvariantă mai veche, a copilașului așezat pe un pat, surprins în somn, prefațând somnul de veci;

B. o a doua subvariantă este reprezentată de copilașul așezat, surprins în activități de joacă sau de hrănire a unui animal sau pasăre;

C. copil în picioare cu mâinile în poziție de orantă sau pe lângă corp.

De asemenea, subiectul poate fi un simplu copil, sau un copil divin sub forma unei zeități cum sunt *Cucullatus*, Cupido, Harpocrate sau chiar Dionysos.

Personajul poate avea un fruct/fructe într-o mână, de cele mai multe ori fiind vorba despre strugure și mai rar un măr sau o rodie. În majoritatea cazurilor, în cealaltă mână se află o pasăre (porumbel, cocoș sau gâscă) și mai rar un animal (așa cum este câinele). Mai puțin întâlnite sunt și variantele cu un obiect în mână, fără nimic sau cu mâinile în poziția de orantă.

Dacă ne dorim să detaliem tipul iconografic în elemente componente, avem un personaj (de obicei reprezentat sub forma unui copil mic sau aflat înainte de pubertate și mai rar adult tânăr), cu o poziție anumită (culcat, așezat în șezut sau în picioare), cu o poziție a mâinilor care comportă câteva variante (pe lângă corp, ridicate, țin unul sau două elemente, mâini care binecuvântează sau în poziția orant) și elementele pe care acesta le ține în mâini (pasăre, animal și mai rar un obiect, strugure, fruct rotund, coș, marginea unei pelerine cu fructe). Datorită tuturor acestor elemente, astfel de reprezentări au fost asociate pe rând cu mai mulți zei și au fost puse în legătură cu Dionysos/Bacchus, Afrodita/Venus, Isis, Eros/Cupido, Artemis,

[58] Nu introducem aici varianta cu Eros/Harpocrate/ copil, călărind o gâscă, aşa cum avem în colecţia M. C. Şuţu (ŞTIRBULESCU 2014) şi în colecţia col. E. Jebeleanu (CANARACHE 1969, p. 158, nr. cat. 226), ambele colecţii fiind păstrate în Bucureşti, prima cu proveninţă necunoscută şi a doua găsită la Callatis, pentru că le considerăm un tip separat şi care are o cu totul altă semnificaţie.

Marte, Harpocrate, Atargatis[59] sau cu genii abstracte așa cum este *Cucullatus,* fiind reutilizat ca limbaj iconografic chiar și în cadrul religiei creștine. Însă în această lungă călătorie, personajul a fost în permanență conectat la sfera copilăriei și, în primul rând, la figurile mitologice asociate sau reprezentate sub forma unor copilași, așa cum sunt Eros/Amor, Harpocrate, Dionysos/Bacchus sau *Cucullatus*.

Reprezentările de păsări pot avea în același timp o valoare reală (un animal îndrăgit sau reprezentarea unei scene familiare din viața de zi cu zi a unui copil)[60], simbolică (copilăria idealizată, un ritual de trecere, sau călătoria spre lumea de dincolo) și apotropaică[61]. Prin urmare, păsările pot fi un porumbel crescut în timpul vieții sau porumbelul lui Atargatis[62] ori al Afroditei, gâsca lui Isis sau a cea a Iunonei (aceasta este protectoarea printre altele, a femeilor căsătorite și a nașterilor). Toate aceste asocieri au fost făcute în funcție de zona geografică și de cronologia descoperirilor. Este cunoscută, de asemenea, ipostaza porumbelului ca un conducător al sufletului celui decedat[63], atât în păgânism, cât și în creștinism.

Nu în ultimul rând, unele dintre personajele studiate țin un cocoș vestitor al unei noi zile faste. Cocoșul a fost asociat în antichitatea greco-romană, în primul rând cu masculinitatea și fertilitatea și a fost pus în legătură cu zeii care patronează dragostea: Eros/Cupido, Afrodita/Venus sau chiar cu Priap. Este, de asemenea, cunoscută asocierea cocoșului cu divinitățile infernale, așa cum este Proserpina sau cu cele mai scumpe la vedere, așa cum este Hermes/Mercur, mai ales în ipostaza acestuia de *Psychopompos*. Cocoșul este cel care îi trezește pe vii pentru o nouă zi și pe morți la viața veșnică. Ca cel care alungă întunericul, este unul dintre companionii luminii și este asociat cu Apollo și Helios. O ipostază mai puțin obișnuită este asocierea lui cu nașterea, el fiind unul dintre cei care le însoțesc pe femei în timpul nașterii, fiind știut faptul că un cocoș a asistat-o pe Leto atunci când a dat naștere celor două seturi de gemeni. Datorită curajului său este conectat îndeaproape cu victoria în luptă, iar mai pe larg semnifică chiar și victoria binelui asupra răului, sau victoria asupra morții[64].

Reprezentările de struguri se referă atât în arta păgână, cât și în arta paleocreștină și creștină de mai târziu, la viața de după moarte și la renaștere. În păgânism, simbolistica viței de vie și a strugurelui pleacă de la legenda lui Dionysos[65] și la moartea lui ca și copil, pentru a renaște într-o variantă mai puternică. Strugurii sunt priviți și ca reprezentarea simbolică a fertilității pe stelele adolescentelor din Atena de epocă romană, iar la copiii mici ei pot fi legați de festivalul *Anthesteria* și de ritualurile de trecere pentru copiii în vârstă de 3 ani[66]. Atât în lumea antică păgână, cât și în cea creștină care îi urmează, strugurii sunt întruchiparea esenței vieții, grăitor în acest sens fiind episodul petrecut la cina cea de taină. Vinul este amintit și în alte

[59] SAVVOPOULOS 2019; MOREHOUSE 2024, p. 121, 148–151.
[60] ARISTODEMOU 2021, p. 33.
[61] MOREHOUSE 2024, p. 94.
[62] MOREHOUSE 2024, p. 108.
[63] ARISTODEMOU 2021, p. 33.
[64] SAGIV 2018, p. 109–115.
[65] ARISTODEMOU 2021, p. 33.
[66] MOREHOUSE 2024, p. 111.

ocazii de către Biblie și literatura patristică. Mărul sau rodia simbolizează nemurirea, divinitatea și accederea spre un plan superior, atât în păgânism cât și în creștinism.

Reprezentarea coșului/paner cu fructe este răspândită în arta romană de la relieful funerar la mozaicuri și a fost legată în multe cazuri de Eros/Cupido[67]. Amintim aici relieful descoperit la Roma și datat circa 40–30 a.Chr., în care apare o familie cu un statut social apropiat de o eliberarea recentă din sclavie. Tatăl poartă o *toga*, iar mama o *palla* și o tunică rezervată matroanelor romane. Între cei doi părinți se află un băiat preadolescent, îmbrăcat în *toga praetexta* și având la gât o *bulla*, semn al unei nașteri în libertate și al statutului privilegiat de cetățean. De o parte și de alta a copilului se află câte o pasăre, probabil porumbei, iar în fața mamei se află un coș cu fructe (remarcăm struguri și fructe rotunde), din care mama îi dă fructe copilului, folosind pentru aceasta mâna dreaptă, ca simbol al ritualurilor de trecere din copilăria mică[68].

Ipoteze. Discuții. Concluzii

Așa cum se poate vedea din contextele prezentate până acum, pentru lumea greacă, arhaică și clasică, dar și pentru o parte a cazurilor din lumea elenistică, astfel de statuete cu copii care țin în mâini struguri și păsări, au fost considerate ofrande votive, depuse de către părinți și legate poate și de cultul lui Dionysos. Pentru lumea romană, astfel de piese sunt depuse în templul lui Marte, probabil cu ocazia trecerii de la copilărie la maturitate. Cel mai recent caz este cel al tezaurului de bronzuri votive de la Casciano dei Bagni și desigur, nu trebuie uitat nici cazul de la Porolissum, în care o statuetă a lui Harpocrate a fost găsită în interiorul templului lui Bel. În cazul celei din urmă, cea mai bună explicație este că aceasta a fost un dar votiv, posibil din partea unui mic locuitor al orașului, cu o ocazie importantă în viața acestuia. În același timp, asemenea statuete, sub forma jucăriilor, în special teracote, sunt depuse în mormintele de copii. La aceste contexte se adaugă și reprezentările aflate pe stelele funerare[69].

Așadar, putem concluziona că, în plan funerar, ele sunt dovada existenței unei segregări în funcție de vârstă la copii și adolescenți, situație care are la bază o cutumă[70]

[67] La muzeul din Byrsa se află un mozaic descoperit la Cartagina şi datat în secolul al IV-lea p.Chr., care-l înfăţişează pe Eros culegând struguri din vie într-un coşuleţ, vezi ECKERSLEY 1995, p. 30; într-un alt mozaic descoperit la Ostia este reprezentat un Eros/Cupido aplecându-se peste un coş cu struguri, iar doi Cupidoni asociaţi cu Dionysos, culeg via folosind un coş, pe un mozaic din basilica lui Junius Bassus; pe unul dintre mozaicurile descoperite la Piazza Armerina din Sicilia şi datat în secolul al IV-lea, apar reprezentări ale culesului viei efectuat de către trei Cupidoni; în Syria există o astfel de scenă datată în epocă Constantiniană şi descoperită într-o villa; la casa lui Ikarios de la Uthina mozaicul din încăperea 33 are reprezentat culesul viei în coşuri de către mai mulţi Cupidoni, la fel şi la Casa del Anfiteatro din Augusta Emerita şi în băile Curaria Fortunata din Themetra, dar şi în casa Silenului de la Thysdrus, alături de casa lui Protomes din Thuburbo Maius, casa procuratorului din Hippo Regius, casa Europei de la Cuicul, sau mozaicuri provenite din diverse puncte de la Caesarea, vezi ECKERSLEY 1995, p. 2–44.

[68] CAROLL 2018b, p. 235–236.

[69] MOREHOUSE 2024, p. 97.

[70] Segregarea pe vârstă vine dintr-o nevoie absolut practică, atât în lumea greacă arhaică (MARIAUD 2012), cât şi în societăţile elenistică şi romană; de asemenea, existenţa cimitirelor de copii, alături de puţinele informaţii prezente la autorii romani cu privire la primele vârste ale

și care se transmite dinspre societatea elenistică spre cea romană[71]. Dacă este să ținem cont de reprezentări, putem afirma și faptul că ele nu pot fi atribuite doar mormintelor de băieți, întrucât nu avem destule dovezi în acest sens. Acesta este, însă, unul dintre aspectele care rămâne de lămurit pe viitor.

Dacă judecăm în termeni de simbolistică funerară, nu trebuie să ne mire prezența lui Eros/Cupido[72], asociat cu reprezentări ale scoicii lui Venus[73] în mormintele de copii de la Tomis, știute fiind valențele psihopompe pe care le au ambele divinități[74]. Așa cum reiese și din articolul de față, mica zeitate alături de Venus *Funeraria*, face parte din categoria celor care conduc sufletele copiilor spre lumea de dincolo[75].

În aceeași notă, *Cucullatus*[76] este pus în legătură cu copilăria și cu lumea de dincolo. Este cunoscut faptul că, uneori, demonii și spiritele nopții sunt descrise purtând astfel de veșminte. În apropierea morții, romanii își acopereau capul, la fel întâmplându-se în cazul sacrificiilor sau în timpul ritualului de căsătorie. De asemenea, el este pus și în legătură și cu ritualurile de trecere din timpul copilăriei (așa cum este de exemplu primul tuns al copilul)[77], dar și din viața de adult și prin urmare îndeplinește mai multe roluri, de la protecția acordată copiilor, la favorizarea și protejarea căsătoriei sau chiar la ritualurile legate de trecerea spre viața de dincolo[78]. La Aquae

copilăriei şi la ritualurile de trecere, ne conduce cu gâtul la o oarecare uniformizare a acestora între secolele I a.Chr şi I p.Chr.

[71] A se vedea situaţiile de depuneri de astfel de statuete în necropole din Magna Grecia, prezentate mai sus.

[72] La Tomis, Eros/Cupido este reprezentat împreună cu mama sa prin intermediul a două statuete de marmură aflate în colecţia MINAC, cu nr. inv. 35571 şi 33591; de altfel, cultul lui Venus la Tomis îl continuă pe cel al Afroditei din epocile anterioare şi este atestat şi prin fragmentele de statui de marmură sau basoreliefuri cu reprezentarea zeiţei, aflate în colecţia MINAC şi a Institutului de Arheologie din Bucureşti; dintre acestea remarcăm un basorelief figurat pe o uşă de mormânt datată în secolul IV p.Chr., pe care Venus este redată împreună cu micul zeul al dragostei; de asemenea, pe două sarcofage provenite de aici sunt figurate cochilii, iar imaginea zeiţei apare şi pe decorul unor amforete din ceramică; Eros apare pe şapte monumente figurate şi pe discul a numeroase opaiţe descoperite mai ales în contexte funerare, vezi COVACEF 1988–1989; CHERA 1997; ICONOMU 1967 cu bibliografia aferentă şi GEORGESCU 2016a; mai trebuie amintită şi epigrama funerară care îl pomeneşte pe Eros/Cupido cel adormit, în context funerar, vezi WYPUSTEK 2014, p. 80.

[73] Prezenţa scoicii pe monumentele funerare este văzută ca un substitut al lui Venus *Funeraria*, vezi TAPAVICKI–ILIC, ANDELKOVIC-GRASAR 2013, p. 67–68.

[74] Trebuie amintită aici varianta lui Eros/Cupido prezentă în reprezentările funerare cu atribute specifice, sub forma lui Thanatos; cu toate acestea, în cazul acestor teracote nu este vorba despre acest aspect, ci mai degrabă despre o zeitate care aparţine atât lumi celor vii cât şi lumi celor morţi, probabil special reprezentată în această formă, pentru ca cei mici să nu se sperie şi să-şi păstreze veselia.

[75] MOREHOUSE 2024, p. 97, 111.

[76] Prezenţa la Tomis a lui *Genius Cucullatus*/*Telesphorus* este destul de rară şi are, în general, legătură cu mormintele de copii, o statuetă de teracota cu o astfel de reprezentare apare şi într-unul dintre mormintele de pe strada Labirint; de asemenea, din apropierea Tomis-ului provine şi o statuetă de plumb care poate fi încadrată iconografic aici (PETCU, PETCU-LEVEI 2024).

[77] În unele morminte de epocă elenistică cercetate la Teba, au fost descoperite mici teracote cu reprezentarea unui *Cucullatus* care însoţeşte un cocoş şi care au fost puse în legătură cu ritualul prin care, după primul tuns care se petrecea în jurul vârstei de 3–4 ani, copilul dedica zeilor o şuviţă de păr proaspăt tăiată, însoţită de un cocoş şi dulciuri, vezi PISANI 2012, p. 379.

[78] ANTAL 2014, p. 195–196.

Iasae el apare pe un relief votiv împreună cu Aesculapiusius și Salus, inscripția fiind dedicată zeilor pentru a le mulțumi în urma unei recuperări după boală. Relieful a fost pus în unul dintre templele de aici, în timpul domniei lui Caracalla și refolosit la începutul secolului al IV-lea p.Chr[79]. Printre puținele exemple de reprezentări ale unui *Cucullatus* în contexte de locuire, este și fresca recent scoasă la lumină în „casa pictorilor la lucru", din Regio IX de la Pompeii. Conform site-ului orașului roman, fresca a fost descoperită într-un *cubiculum* transformat în birou. Pe unul dintre pereții camerei este pictat un băiețel mic, privit frontal. Acesta are o pelerina cu glugă de culoare roz, specifică lui *Cucullatus* și este așezat în maniera specifică, pe o piatră, având un picior ușor flexat, iar pe celălalt adus ușor cu talpa spre genunchi. În mâna dreaptă ține un ciorchine de strugure, iar în cea stângă ține marginea mantiei în care are, de asemenea, struguri. Lângă el se află un cățel mic și lățos, văzut din semi profil și care se uită spre privitor. Discuțiile cu privire la semnificația frescei sunt multe, deoarece, așa cum se poate vedea și din articolul de față, acest tip de reprezentare este asociat mediului funerar, în marea majoritate a cazurilor. Prin urmare, una dintre explicațiile prezenței ei aici este că poate înfățișa pe fiul mort al proprietarilor casei sau imaginea unui decedat foarte apropiat de familia respectivă[80].

Dacă ne gândim și la legătura dintre cei doi, atunci putem spune că asocierea dintre *Cucullatus* și Eros/Cupido este una obișnuită, cel puțin pentru mediul funerar. Un exemplu cunoscut este asocierea unei statuete cu reprezentarea unui *Cucullatus*, cu o statuetă pe care este redată imaginea a doi amorași situați într-o scenă împreună cu câini. Ambele piese sunt lucrate din ambră și fac parte din inventarul funerar feminin al sarcofagului descoperit în 1887 la Vetrala (Viterbo), datat în a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr. și care este pus în legătură cu o componentă socială greco-orientală[81].

Așa cum se observă, discuțiile legate de numeroasele zeități cu care astfel de reprezentări au fost puse în legătură sunt multe și nu credem că se vor epuiza în viitorul apropiat. Avem însă credința că cel puțin în cazul nostru, prezența lor ar trebui legată de ritualurile de trecere ale copilăriei mici, mai degrabă decât de cultul unor zei.

O altă concluzie a cercetării de față este și faptul că originea acestui ritual la Tomis și prezența acestui tip iconografic reprezentat pe jucăriile depuse în mormintele de copii din secolul al II-lea, este un rezultat al stăpânirii romane, cel puțin pentru datele pe care le avem până în prezent. Însă trebuie să menționăm și faptul că la Atena, între secolele I–III p.Chr., folosirea acestor simboluri a fost pusă în legătură, datorită epigrafiei, cu o emigrație din Milet și cu o reîntoarcere la un imaginar iconografic preroman, chiar cu o formă de patriotism local grecesc, (iertată să ne fie folosirea unui termen modern pentru a descrie această situație[82]). Nu știm dacă așa stau lucrurile și la Tomis, dar credem că trebuie luat în considerare și faptul că orașul se considera probabil un oraș grecesc, chiar și în secolul al II-lea p.Chr.

Prin urmare mai trebuie subliniată încă o ipoteză de lucru. Având în vedere

[79] KUŠAN ŠPALJ 2017, p. 271–272.

[80] Vezi site-ul oficial al oraşului antic Pompeii cu privire la descoperirea frescei din 2023, https://Pompeiiisites.org/en/comunicati/Pompeiii-insula-house-of-thechaste-lovers/.

[81] BEDINI 1995, p. 89–98.

[82] MOREHOUSE 2024, p. 113–114.

și faptul că strugurii și păsările se pot lega și de festivalul A*nthesteria*[83], precum și de ritualul de trecere al copilăriei, care presupunea faptul că copiii mai mari de trei ani împreună cu vasele de vin și casa erau decorate cu flori și li se dădea acestora să guste noul vin[84], din vase speciale. Cu această ocazie, fiecare copil avea cănița lui, decorată de multe ori sub formă de pasăre. Prin urmare suntem de părere că prezența acestor teracote/jucării în morminte, poate indica și copii morți în preajma acestui ritual, care nu au putut participa la acesta sau au murit imediat după și care nu vor trece în următoarea etapă spre viața de adult[85]. De asemenea, în acord cu credința antică, care specifica și faptul că în timpul acestui festival sufletele morților se întorc acasă, dacă nu sunt împăcați sau au avut o moarte violentă înainte de vreme, există posibilitatea ca aceste jucării să fie depuse în mormânt pentru a-i oferi sufletului copilului o cale de a fi împăcat, astfel ca el să nu se întoarcă și să-și neliniștească familia. În aceeași ordine de idei, depunerea ca ofrande a unor astfel de statuete în

[83] Anthesteriile (*Ἀνθεστήρια*-sărbătoarea florilor) reprezintă cea mai veche dintre sărbătorile dionysiace, fiind celebrată la Atena şi în lumea ioniană în cinstea lui Dionysos şi a morţilor, ea fiind considerată destul de importantă încât dă numele lunii *Ἀνθεστηριών*; *Anthesteria* era celebrată atât la Milet cât şi în ctitoriile sale pontice; sărbătorile se desfăşurau la Atena între 11 în 13 ale lunii *Anthesterion* (februarie/martie), la Cyzic (colonie milesiană) sărbătoarea Anthesteriilor avea loc pe durata a două zile, între 12 şi 13 ale lunii, iar la Milet-prin analogie cu datele de desfăşurare a sărbătorii în colonia sa, Cyzic, Anthesteriile erau celebrate tot în 12 şi 13 ale lunii *Anthesterion*; prin definiţie, ea era o sărbătoare a renaşterii naturii şi a vinului fermentat şi marca finalul iernii şi venirea primăverii; în prima zi se derula ceremonia deschiderii urcioarelor în care fermenta vinul din toamna trecută (*πιθοιγία*) şi care urma să-i fie oferit lui Dionysos; a doua zi, denumită „ziua pocalelor" (*Χοές*), simboliza intrarea solemnă a zeului în cetate; acest moment era marcat la Atena prin celebrarea nunţii sacre a acestuia cu soţia arhontelui-rege, aceasta din urmă personificând cetatea; sărbătoarea pocalelor" se desfăşura într-o atmosferă de doliu, ziua era calificată drept *μιαρὰ ἡμέρα* (zi impură), în care sanctuarele sunt închise, liniştea este impusă comesenilor, iar vinul nu este luat dintr-un vas comun; în cea de a treia zi a Anthesteriilor se desfăşura „sărbătoarea oalelor" (*Χύτραι*), numită astfel după oalele utilizate pentru pregătirea legumelor ce urmau să-i fie aduse drept ofrandă lui Hermes Chtonianul şi lui Dionysos; ziua oalelor comemora epoca mitică în care oamenii care au supravieţuit potopului au instaurat acest ritual în onoarea celor dispăruţi; în mod simbolic, supravieţuitorii îşi onorau morţii sacrificându-i lui Hermes un vas cu diferite grăunţe; această ultimă zi avea un caracter funebru şi riturile efectuate erau puse în legătură cu cultul morţilor, când li se aduceau ofrande din grâu şi din legume fierte în oale mari atât lui Hermes cât şi sufletelor celor morţi; exista şi credinţa că în timpul celei de a treia zile a Anthesteriilor, spiritele morţilor reveneau pe pământ şi era absolut necesar să se ia măsuri de protecţie; astfel ziua oalelor (*Chytrai*) era declarată *μιαρὰ ἡμέρα* (zi impură), iar templele erau închise toată ziua, căci spiritele morţilor (Keres) se aflau în cetate, după cum menţionează şi strigătul ritual final: *Θύραζε Κῆρες οὐκέτ' Ἀνθεστήρια-Ieşiţi afară, Keres, Anthesteriile s-au terminat*; în acelaşi timp, sărbătoarea Chytrelor reprezenta comemorarea uciderii lui Dionysos Zagreus de către titani; prin urmare, Anthesteria marchează începutul primăverii; primele două zile ale sărbătorii erau consacrate şi unei celebrări rituale a primăverii, având în centru ritualul deschiderii urcioarelor şi celebrarea sosirii lui Dionysos în cetate, vezi FERARU 2016, p. 134–138.

[84] ROBERTSON 1993.

[85] Vezi ARISTODEMOU 2021, p. 33, cu toată bibliografia aferentă; desigur că în lipsa oaselor, care nu se mai păstrează pentru a fi date spre analiză, este greu să faci supoziţii care anume era vârsta acestor copii la momentul decesului; dacă speculăm pe baza bibliografiei, atunci o astfel de statuetă cu imaginea lui Harpocrate a fost depusă în mormântul unei fetiţe de 5–7 ani, vezi NENNA 2012, p. 280; de asemenea, luând în considerare dimensiunile firidei lui M 20/2023 şi a gropii lui M 7/2024 cercetate în necropolele Tomis-ului, putem presupune că defuncţii aveau 1–1,15 m; dacă ţinem cont de raportul greutate/vârstă, atunci avem de-a face cu copii de 1, cel mult 5 ani.

temple, la vârste mai mari, ar putea însemna depășirea acestei etape și pregătirea pentru viața de adult sau trecerea la viața de adult[86]. Încă o dovadă în sprijinul legăturii dintre teracote, festival și ritual de trecere este reprezentată de zeitățile alese[87]. Amândouă au legătură cu sărbătoarea menționată. Eros/Cupido face parte din cortegiul vesel al soției pământene a zeului Dionysos. Cea de-a doua, *Cucullatus*, era și el folosit în cunoștință de cauză, deoarece știm că sărbătoarea este în egală măsură și una a pomenirii morților, cel puțin în ziua a treia.

Problema care rămâne deschisă este dacă la Tomis se sărbătorea A*nthesteria*, ca legătură între sărbătoarea grecească și ritualul de trecere prezent în mormintele de epoca romană. Răspunsul nu este unul ușor, datorită puținelor informații pe care le avem cu privire la acest aspect.

Celebrarea Anthesteriilor este dedusă, mai ales pe baza inscripțiilor și a izvoarelor literare, la Gorgippia, Pantikapaion, Olbia, Tyras, Istros, Odessos, Apollonia Pontica și Sinope. Prin urmare, pe țărmul Mării Negre și chiar în apropierea Tomis-ului, sărbătoarea este prezentă, atât pe baza atestării lunii Ἀνθεστηριών (februarie/martie) în calendarele acestor cetăți, cât și a antroponimului Ἀνθεστηρίος. Cea mai veche atestare a sărbătorii este cea de la Olbia, așa cum indică atestarea lunii *Anthesterion* într-o inscripție votivă, care datează din 450 a.Chr. La acesta se adaugă și un graffito descoperit la Olbia și care ne furnizează o atestare directă a „sărbătorii oalelor" (Χύτραι), celebrată în a treia zi a Anthesteriilor.

În ceea ce privește data calendaristică, izvoarele epigrafice permit stabilirea unei concordanțe între Milet și coloniile sale de pe coasta de vest a Pontului Euxin. Sărbătoarea era celebrată între 12 și 13 ale lunii Anthesterion la Milet și probabil la Istros; unde prima zi coincidea și cu celebrarea zilei eponime (ἡμέρα ἐπώνυμος)[88].

Concluzionând, am putea spune că, așa cum se poate observa din cele prezentate mai sus, ritualurile de trecere pentru copii erau guvernate în Antichitate de reguli complexe, unele dintre acestea devenind cutume consfințite mai apoi de legislație. Doliul și ritualul de înmormântare pentru copiii foarte mici, nou născuți (0–28 de zile), sugari (1 lună–2 ani) și copiilor mici până la adulți tineri (2–12 ani), erau minimale[89], datorită ritmului ridicat în care moartea survenea pentru această cate-

[86] MOREHOUSE 2024, p. 124; mai există o explicaţie folosită de către literatura de specialitate şi anume faptul că prezenţa acestor statuete în temple prefaţează activitatea divinatorie a copiilor mici, ştiut fiind că copiii de până la trei ani hrăneau păsările din templu, care urmau să fie folosite la divinaţie; în opinia noastră această explicaţie poate sta în picioare doar pentru prezenţa în temple şi nu pentru prezenţa în morminte a unor astfel de statuete şi, de asemenea, nu explică prezenţa altor animale ca şi companioni.

[87] Sunt alese în mod anumit zornăitorile, pentru că ele trebuiau să distragă sufletul, dacă acesta s-ar trezi din somnul morţii; această situaţie reflectă şi legenda lui Dionysos Zagreus, care, copil fiind, a fost distras de către titani cu jucării, fiind prins, omorât, tăiat în bucăţi şi gătit, totul pentru a renaşte sub forma cunoscută; prin urmare, depunerea acestor jucării poate avea şi o altă semnificaţie mai profundă decât distragerea sufletului neliniştit şi menţinerea lui în mormânt şi anume depunerea de astfel de jucării poate fi o dovadă a credinţei că acel copil va renaşte la fel ca şi Zagreus, vezi LEVANIOUK 2007, cu bibliografia aferentă.

[88] FERARU 2016, p. 135–136.

[89] Legislaţia imperială ne spune că, copiii mai mici de trei ani nu aveau parte de un ritual de trecere oficial, fiind îngropaţi şi plânşi în mod informal, iar cei sub un an nu aveau parte nici măcar de atât (ULPIAN, FIRA 2, 536; PAULUS, *Sententiae ad Filium*, 1.21.13), întărind informaţiile oferite de către Plutarch care aminteşte şi el că aceşti copii aveau parte de un ritual funerar deosebit

gorie de vârstă. Prin urmare, unul dintre cele mai importante praguri, după naștere și obținerea numelui, este ritualul de la trei ani, cu care se poate lega și depunerea acestor jucării în cadrul ritualul de înmormântare. Astfel de elemente de inventar funerar erau considerate ca necesare, deoarece exista credința că moartea copilului foarte mic este, pe lângă suferința pe care o aduce și un pericol social. Copii mici nu pot fi integrați societății celor morți, iar neîndeplinirea ritualurilor de trecere avea potențialul de a crea suflete furioase, care nu pot trece pe deplin la formele diferite ale lumii de dincolo și prin urmare sunt condamnate să trăiască veșnic între cele două lumi, în întuneric și plânset[90]. Îndeplinirea acestor ritualuri, chiar și parțial, post-mortem, avea scopul de a împăca sufletul copilului și de al integra pe acesta în lumea de dincolo, prin depunerea unor jucării și prin săvârșirea post-mortem a ritualurilor de trecere din copilăria mică[91]. Somnul lui Eros avea menirea de al face pe defunct să uite toate frumusețile lumii celor vii, pentru a avea parte de o formă umană de moarte. Cu alte cuvinte, cei rămași în urmă încercau să-i ofere accesul spre uitare, pentru a nu fi condamnat să trăiască între lumi, sau cu o definiție mai modernă, să nu rămână blocat veșnic în *Limbus*.

Prin urmare, motivul depunerii în mormânt al acestor teracote este cel universal valabil pentru jucării și anume rolul lor de ofrandă funerară, datorită neatingerii pragului maturității, când unul dintre ritualurile de trecere prevedea depunerea acestora pe altarele zeilor[92].

Faptul că acest ritual cu rădăcini foarte vechi se petrece în timpul stăpânirii romane, demonstrează o dată în plus adaptabilitatea, dar și filtrarea acestuia prin

(PLUTARH, *Moralia*, 45, *Consolatio ad uxorem*, 2,8,10); Plutarh atribuie lui Numa Pompilius regularizarea doliului pentru copii, atunci când spune că acesta nu a purtat doliu după un copil mai mic de trei ani, iar pentru cei care depăşesc acest prag va purta doliu atâtea luni câţi ani au avut aceştia, însă fără a depăşi 10 luni (PLUTARH, *Numa Pompilius*, XII, 3); Cicero afirma şi el că pentru un sugar nu trebuie să se plângă, iar pierderea trebuie suportată cu stoicism (CICERO, *Tusculanae*, I, 39); toate aceste informaţii nu însemnă că micuţii nu erau plânşi sau îngropaţi aşa cum se cuvine în cele mai multe cazuri; dimpotrivă, de ei se avea mare grijă şi se investea atât cât permitea situaţia materială şi socială a familiei (vezi CAROLL 2018a, p. 156), dar mortalitatea ridicată (1 din 4 copii moare în primul an, iar unul din doi ajungea la maturitate) a obligat societatea să adopte o aşa numită strategie de doliu şi astfel, tratamentul funerar al sugarului comportă manifestări specifice; de asemenea, comemorarea, un aspect foarte important pentru societatea romană, pentru copii mici se făcea în cadrul doliului privat, în funcţie de posibilităţile familiei, însă în forme specifice, diferite de doliul oficial, vezi CAROLL 2018a, p. 208–231; aceasta ar putea fi explicaţia la faptul că partea de comemorare a mortului lipseşte cu desăvârşire pentru copii, conform unor izvoare juridice şi literare (PLUTARH, *Consolatio ad uxorem*, 11).

[90] Vezi pasajul din VERGILIUS, *Eneida* 6, 426–429, în care se vorbeşte despre faptul că în călătoria sa în lumea de dincolo, Enea aude plânsete şi suspine, acestea fiind identificate cu vocile copiilor mici, morţi înainte de vreme şi care rămân blocate alături de sinucigaşi şi de cei condamnaţi; primi sunt însă cei mai demni de milă, deoarece sunt condamnaţi pe vecie la o existenţă marginală la porţile infernului, fiind nevinovaţi (vezi CAROLL 2011, p. 99); conceptul de suflet neîmplinit a fost preluat şi transformat în suflet rătăcitor de către primii creştini, vezi TERTULLIAN, *De Anima*, 56; furia acestor spirite este vizibilă chiar şi în inscripţiile funerare, unde despre o tânără mamă moartă la naştere se spune că a fost răpită de furia micului suflet pe care nu a reuşit să-l aducă la viaţă, vezi CAROLL 2018a, p. 5.

[91] BAILLS-TALBI, DASEN 2008, p. 595–596.

[92] Vezi CAROLL 2018b, p. 32.

spiritualitatea romană[93]. Cu toate acestea, astfel de depuneri sunt foarte rare, ceea ce demonstrează, credem noi, că această practică nu este doar o convenție funerară. Ea poate fi considerată oglinda unui ritual de trecere complex, care ține atât de viața de zi cu zi, fiind încadrată în același timp și unui ritual funerar ca aspect al doliului particular, care nu are a face cu cutumele și legislația doliului oficial.

De asemenea, remarcăm și faptul că în toate situațiile de la Tomis (**Fig. 2**), copilașul nostru este reprezentat fie nud, fie cu un acoperământ pentru cap sau o *paenulla* purtată direct pe piele. Având în vedere faptul că în cele mai multe cazuri, inclusiv în reprezentările copiilor foarte mici, aceștia sunt redați îmbrăcați[94], credem că în toate cazurile de la Tomis avem de-a face cu reprezentarea copilului divin în diverse forme, înfățișat în nuditatea perfectă asociată zeilor[95].

O ultimă concluzie se leagă de locul de producere al acestor teracote. Cu toate că Mihai Gramatopol atrăgea atenția încă din 1969 că la Callatis avem teracote provenite de la Myrina[96], nu credem că acesta este cazul celor cinci statuete de la Tomis. Așa cum se admite deja, Tomis este unul dintre producătorii locali de produse din ceramică, fiind identificate, prin producție sau chiar prin descoperirea locației, o parte dintre atelierele care funcționau aici[97]. Deși nu s-a pus problema funcționării unui atelier de teracote, credem că producția de teracotă putea fi cu ușurință adăugată unui atelier specializat pe alte tipuri ceramice. Având în vedere pasta și degresantul format din mică și granule de calcar, credem că piesele au fost lucrate în ateliere provinciale locale, poate chiar la Tomis[98]. Din păcate, în lipsa unei analize a pastei, atribuirea teracotelor la un atelier tomitan rămâne deocamdată cu semnul întrebării.

[93] Atât în Dacia cât şi în Moesia Inferior există reprezentări pe monumente funerare ale acestui tip. Nu menționăm Dacia pentru că nu face obiectul discuției de față, însă se cuvine să amintim descoperirea unui asemenea monument funerar la Adamclisi (piesa este nepublicată, informație amabilă Ioana Mureşan, căreia îi mulțumim pe această cale); de asemenea, pe un monument funerar de la Tomis, defuncta aşezată pe *kline* ține în brațe un mic căţeluş, vezi BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU, ȘTEFAN 2015, p. 213, nr. cat. 223.

[94] Vezi CAROLL 2012, cu bibliografia aferentă.

[95] La aceeaşi concluzie ajunge şi G. Aristodemou care vede chiar o reprezentare a muritorilor sub forma copilului divin, pentru a depista o asociere a acestuia cu cultul dionisiac, vezi ARISTODEMOU 2021, p. 37–39.

[96] GRAMATOPOL, CRĂCIUNESCU 2008, p. 70–71.

[97] BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012, p. 97–98; GEORGESCU 2016a; GEORGESCU 2016b.

[98] În 1969 Vasile Canarache prezenta câteva tipare cu reprezentări care pot aparține unor astfel de statuete, descoperite la Olbia (CANARACHE 1969, p. 19). Astfel trebuie luată în calcul şi ipoteza unui atelier pontic.

CATALOG

1. Teracotă cu reprezentare antropomorfă (**Fig. 3**).
Context de descoperire: cercetare arheologică preventivă 1976, pe strada Decebal, la Școala Generală nr. 28 „Dan Barbilian", mormânt de inhumație;
Stare de conservare: fragmentară, se păstrează partea inferioară până la piept; rulat;
Pastă: statueta găsită pe strada Decebal este lucrată într-o pastă omogenă, de culoare cărămizie (2,5YR5/8), fină, cu degresant fin cu mică și granule de calcar de alb;
Tehnică: modelare în tipar, lipire;
Dimensiuni: H[99]–90 mm; H_s[100]–28 mm; l[101]–66 mm; D_b[102]–68x40 mm; G–2,5 mm.
Descriere: piesă păstrată fragmentar, lipsește capul; copilul este așezat, picioarele sunt aranjate în modul caracteristic, ușor flexate iar unul dintre ele este îndoit; cu mâna dreaptă ocrotește o pasăre (gâscă?), iar cu stânga ridicată la piept ține un coș cu fructe; pe umeri se mai poate observa un drapaj de la un acoperământ de cap;
Datare: secolul al II-lea p.Chr.;
Loc de păstrare: MINAC, nr. inv. 12837;
Bibliografie: inedită.

2.Teracotă cu reprezentare antropomorfă (**Fig. 4**).
Context de descoperire: cercetare arheologică preventivă Spitalul Județean Constanța, Clinica Mama și copilul, 2024, M 7, mormânt de inhumație;
Stare de conservare: piesă întreagă;
Pastă: statueta este lucrată dintr-o pastă semifină omogenă, de culoare cărămizie (2,5YR5/8), cu degresant mică și granule de calcar de alb;
Tehnică: modelare în tipar, lipire;
Dimensiuni: H–122 mm; H_s–24 mm; l–70 mm; D_b–70 × 58 mm; G–2,5 mm
Descriere: copilul este așezat, picioarele sunt aranjate în modul caracteristic, ușor flexate iar unul dintre ele este îndoit, cu mâna dreaptă ocrotește o pasăre (gâscă), iar în stânga ridicată la piept ține un coș cu fructe (struguri și mere); micul trup este reprezentat nud, cu excepția unui acoperământ de cap care acoperă părul și se drapează pe umeri; trăsăturile faciale sunt redate cu grijă, părul încadrează fața în bucle groase cu cârlionți rotunjiți și formează un *cirrus* elegant pe creștet, fiind acoperit cu o stofă subțire;
Datare: secolul al II-lea p.Chr.;
Loc de păstrare: MINAC, fni/M 7, Spitalul Județean Constanta, 10.09.2024;
Bibliografie: inedită.

3.Teracotă cu reprezentare antropomorfă (**Fig. 7**).
Context de descoperire: cercetare de salvare din 1986 în zona Școlii Generale nr. 34, M 2;
Stare de conservare: exemplar întreg; rulat, ciobită;

[99] Înălțime.
[100] Înălțime soclu.
[101] Lățime maximă.
[102] Dimensiuni bază.

Pastă: statueta este lucrată într-o pastă omogenă, de culoare cărămizie (2,5YR5/6), fină, cu degresant fin cu mică și granule de calcar de alb;
Tehnică: modelare în tipar, lipire;
Dimensiuni: H–52 mm; L[103]–117 mm; l–74 mm; D_p[104]–85 × 38 mm; l_d–7 × 3 mm;
Descriere: statuetă goală pe dinăuntru, de formă dreptunghiulară, mai păstrează încă biluțele în interior; reprezentarea are atribute simple, este vorba despre un copilaș drăgălaș și grăsuț reprezentat nud; acesta se odihnește pe un fel de saltea al cărei drapaj se aranjează sub corpul lui; în mâna dreaptă are un fruct rotund, probabil un măr sau o rodie, în timp ce mâna dreaptă odihnește pe piciorul ușor îndoit sub el, trădând un somn adânc; trăsăturile feței sunt redate rudimentar; părul este reprezentat sub forma unui inel de bucle rotunjite și ordonate care îi înconjoară fața;
Datare: secolul I a.Chr.-începutul secolului al II-lea p.Chr.;
Loc de păstrare: MINAC, nr. inv. 33926;
Bibliografie: COVACEF 2012, nr. cat. 299; SODOLEANU 2024.

4.Teracotă cu reprezentarea lui *Cucullatus* (**Fig. 8**).
Context de descoperire: achiziție anterioară anului 1965 de la consignația București;
Stare de conservare: exemplar întreg; rulat, prezintă crăpături pe linia de lipire;
Pastă: pastă bej (2,5YR5/4), semifină, neomogenă, cu degresant din granule de calcar și mică de dimensiuni medii; netezită;
Tehnică: modelare în tipar, lipire;
Dimensiuni: H–150 mm; H_s–21 mm; l–78 mm; D_b–86 × 41 mm; G–4 mm;
Descriere: teracota prezintă reprezentarea unui *Cucullatus*, așezat pe un postament pătrat, privit din față; piciorul stâng este flexat, iar dreptul este ușor îndoit sub acesta; pe cap și pe umeri poartă *paenulla cucullata*, drapată pe umărul drept și care îi lasă umărul și brațul stâng libere pentru a ține pasărea, iar în dreapta ține ciorchinele de struguri; trăsăturile feței sunt foarte schematizate, bretonul care îi iese de sub gluga ascuțită este schițat prin redarea șuvițelor; pelerina face pliuri în jurul gâtului si pe piept și îi acoperă întreg spatele, restul corpului fiind redat nud; teracota este goală pe interior;
Datare: secolele II–III p.Chr.;
Loc de păstrare: MINAC, nr. inv. 1093;
Bibliografie: inedită.

5.Teracotă cu reprezentarea lui Eros/Cupido (**Fig. 9**).
Context de descoperire: cercetare arheologică preventivă din anul 2023, strada Labirint la nr. 2A, mormânt de inhumație M 20;
Stare de conservare: exemplar întreg; rulat;
Pastă: pastă de culoare cărămizie spre bej (2,5YR5/6), semifină, omogenă cu impurități mici, bine frământată;
Tehnică: modelare în tipar, lipire;
Dimensiuni: H–112 mm; H_s–30 mm; l–73 mm; D_b–64x41 mm; D_a[105]–5 mm;

[103] Lungime.
[104] Dimensiuni personaj.
[105] Dimensiuni gaură de aerisire.

Descriere: jucăria poartă reprezentarea unui Eros/Cupido, înfățișat așezat pe o stâncă; personajul este redat sub forma unui copilaș drăgălaș și grăsuț privit din față, cu genunchiul drept ușor flexat în față, iar piciorul stâng adus lângă de bazin și aproape introdus sub celălalt; corpul mic și îndesat este redat nud cu zona pieptului reliefată, cu aripile strânse pe spate și vizibile deasupra umerilor; în mâna dreaptă, micul zeu ține un cocoș care are clar definită creasta și coada și prin urmare nu poate fi confundat cu o altă pasăre, iar în mâna stângă adusă pe piept ține un ciorchine de strugure, redat clar printr-o aglomerație de bobițe, aproape rotundă ca formă; ambele mâini au degete bine redate; gâtul nu se distinge, capul are trăsăturile clar schițate cu o față rotundă, ochi ușor alungiți, gură cu buze cărnoase și nas drept și ușor turtit; părul este redat sub forma unor cârlionți care încadrează fața, pe vârful capului avem un *cirrus* din șuvițe de păr.
Datare: secolul al II-lea p.Chr.
Loc de păstrare: MINAC, fni. Str. Labirint 2A/2023.
Bibliografie: inedită.

BIBLIOGRAFIE

ACHIM 2012 – I. Achim, *Early Roman and Late Roman child graves in Dobrudja (Romania). Preliminary considerations*, în: R. Kogălniceanu, R.-C. Curcă, M. Gligor, S. Stratton (eds.) *Homines, Funera, Astra: Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology*. 5–8 June 2011, 1 Decembrie 1918 University (Alba Iulia, Romania), BAR International Series 2410, Oxford, 2012, p. 183–195.

ALEXANDRESCU-VIANU 1970 – M. Alexandrescu-Vianu, *Les sarcophages romains de Dobrudja,* Revue des études sud-est Européennes 8 (1970), p. 269–318.

ALEXANDRESCU-VIANU 2000 – M. Alexandrescu-Vianu, *Cronologia și tipologia teracotelor arhaice descoperite la Histria*, Pontica 33–34 (2000), p. 199–210.

ANDRIȚOIU 2006 – I. Andrițoiu, *Necropolele Miciei*, Timișoara, 2016.

ANGHEL 2022 – D. Anghel, *A terracotta depicting a new-born discovered at Apulum*, în: S. Mustață, V. A. Lăzărescu, V. Bârcă, V. Rusu-Bolindeț, D. Matei, *FABER. Studies in Honour of Sorin Cociș at his 65th Anniversary*, Cluj-Napoca, 2022, p. 451–466.

ANGHEL *et alii* 2011 – D. Anghel, R. Ota, G. Bounegru, I. Lascu, *Coroplastica, medalioane și tipare ceramice din colecțiile Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia*, Alba Iulia 2011.

ANGHEL, HAR, URSU 2014 – D. Anghel, N. Har, M. Ursu, *Considerații cu privire la producerea figurinelor din ceramică în cadrul oficinelor romane de la Apulum*, Terra Sebus 6 (2014), p. 259–279.

ANTAL 2014 – A. Antal, *A God of Convalescence. Telesphorus/Genius Cucullatus in Roman Dacia*, Acta Musei Napocensis 51/1 (2014), p. 195–206.

ANTAL 2018 – A. Antal, 212. *Child figurine*, în: V. Rusu-Bolindeț, O. Botiș (ed.), *The supply of ceramic goods in Dacia and Lower Moesia: Imports and local developments. Exhibition catalogue*, Cluj-Napoca, 2018, p. 85.

APARASCHIVEI *et alii* 2012 – D. Aparaschivei, M. Iacob, A. D. Soficaru, D. Paraschiv, *Aspects of Everyday Life in Scythia Minor Reflected in Some Funerary Discoveries from Ibida (Slava Rusă, Tulcea County)*, în: R. Kogălniceanu, R.-C. Curcă, M. Gligor, S. Stratton (eds.), *Homines, Funera, Astra: Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology*. 5–8 June 2011, 1 Decembrie 1918 University (Alba Iulia, Romania), BAR International Series 2410, Oxford, 2012, p. 169–182.

APARASCHIVEI 2014 – D. Aparaschivei, *Trecerea de la copilărie la maturitate și rolul căsătoriei în nord-estul provinciei romane Moesia Inferior (Scythia Minor)*, ArhMold 37 (2014), p. 63–72.

APARASCHIVEI 2016 – D. Aparaschivei, *Considerations concerning the child's place in the Roman society between the Danube and the Black Sea*, în: A. Panaite, R. Cîrjan, C. Căpiță (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in honor of professor Alexandru Barnea*, Brăila, 2016, p. 75–83.

ARISTODEMOU 2021 – G. Aristodemou, *Eros figures in the iconography of death. some notes on funerary monuments from Macedonia during the Roman Period*, EIKÓN/IMAGO 10 (2021), p. 25–42.

AUGE, LINANT DE BELLEFONDS 1986 – C. Auge, P. Linant de Bellefonds, *Eros (In Peripheria Orientali,* în: *LIMC III/1 Atherion-Eros/Amor, Cupido*, Zürich-München, 1986, p. 942–952.

BABEȘ 1988 – M. Babeș, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dace clasice*, SCIV 39/1 (1988), p. 3–32.

BAILLS-TALBI, DASEN 2008 – N. Baills-Talbi, V. Dasen, *Rites funéraires et pratiques magiques*, în: F. Gusi i Jener, S. Muriel, C. R. Olaria Puyoles (eds.), *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infancia*, Servei d'Investigacions Arqueologice i Prehistòriques, 2008, p. 595–618.

BARBU 1971 – V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, SCIVA 22/1 (1971), p. 47–68.

BARBU 1977 – V. Barbu, *Necropole de epocă romană în orașele Pontului Stîng; caracteristici tipologice*, Pontica 10 (1977), p. 203–214.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2007–2008 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (I),* Cercetări Arheologice 14–15 (2007–2008), p. 167–202.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2010 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (II),* Cercetări Arheologice 17 (2010), p. 55–62.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2017 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (III),* Cercetări arheologice 24 (2017), p. 151–186.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2019 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (Durostorum), județul Constanța (IV),* Pontica 52, Supplementum IV (2019), p. 353–377.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2020 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (Durostorum), județul Constanța (V),* Pontica 53 (2020), p. 209–215.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2022 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (Durostorum), județul Constanța (VI),* Pontica 55 (2022), p. 221–280.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU, ȘTEFAN 2015 – A. Bâltâc, C. Știrbulescu, A. Ștefan, *Catalogul colecției Lapidarium. I. Piese Greco-Romane*, București, 2015.

BÂRLĂDEANU, ZAVATIN 1977 – E. Bârlădeanu, Zavatin, *În legătură cu o necropolă de epocă romană timpurie la Callatis*, Pontica 10 (1977), p. 127–152.

BÂRLĂDEANU-ZAVATIN 1985 – E. Bârlădeanu-Zavatin, *Statuete de teracotă dintr-un complex funerar descoperit la Callatis*, Pontica 18 (1985), p. 85–98.

BEDINI 1995 – A. Bedini, *Mistero di una fanciulla. Ori e gioielli della Roma di Marco Aurelio da una nuova scoperta archeologica*, Rome, 1995.

BENEA, ȘCHIOPU 1974 – D. Benea, A. Șchiopu, *Un mormînt gnostic de la Dierna,* Acta Musei Napocensis 11 (1974), p. 115–141.

BERCIU 1981 – D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981.

BERCIU 1983 – D. Berciu, *Morminte de înhumație la Ocnița-Buridava*, Thraco-Dacica 4/1–2 (1983), p. 32–38.

BUCOVALĂ 1968 – M. Bucovală, *Noi morminte de epocă romană timpurie la Tomis*, Pontica 1 (1968), p. 269–306.

BOLOG 2016 – A. Bolog, *Necropola romană de la Apulum, Dealul Furcilor-Podei (campaniile 2008–2012*), Teză de doctorat (mss.), Universitatea Babeș Bolyai, Cluj-Napoca, 2016.

BONDOC 2005 – D. Bondoc, *Tipare și figurine ceramice romane. Muzeul Romanațiului Caracal (Figurine ceramice romane de la Romula)*, Craiova, 2005.

BOUNEGRU 2017 – G. V. Bounegru, *The northeern necropolis of Apulum „Ambulance Station" 1981–1985. Necropola nordică de la Apulum „Stația de salvare"1981–1985*, Cluj-Napoca, 2017.

BOUNEGRU, VARGA 2017 – G. V. Bounegru, R. Varga, *Toy fragments discovered in northern vicus of Războieni-Cetate (Alba County*), JAHA 4/1 (2017), p. 47–51.

BUCOVALĂ, PAȘCA 1988–1989 – M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis*, Pontica 21–22 (1988–1989), p. 123–161.

BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic*, Constanța, 2012.

CANARACHE 1961 – V. Canarache, *Muzeul de arheologie Constanța*, Constanța, 1961.

CANARACHE 1969 – V. Canarache, *Măști și figurine. Tanagra din atelierele de la Callatis-Mangalia*, Constanța, 1969.

CAROLL 2011 – M. Carroll, *Infant Death and Burial in Roman Italy*, Journal of Roman Archaeology 24 (2011), p. 99–120.

CAROLL 2012 – M. Carroll, *The Roman Child Clothed in Death*, în: M. Carroll, J. P. Wild (ed.), *Dressing the Dead in Classical Antiquity,* Amberley, 2012, p. 134–147.

CAROLL 2018a – M. Carroll, *Archaeological and epigraphic evidence for infancy in the Roman World*, în: S. Crawford, G. Shepherd, D. M. Hadley (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, Oxford, 2018.

CAROLL 2018ab – M. Carroll, *Infancy and earliest childhood in the Roman world*, Oxford, 2018.

CASTIGLIONE 2020 – M. Castiglione, *Pleasure before duty: Playing and studying in the cultic context of Kharayeb*, Pallas 114 (2020), p. 97–126.

CHELUȚĂ-GEORGESCU 1977 – N. Cheluță-Georgescu, *Contribuții la topografia Tomisului în sec. VI e.n.*, Pontica 10 (1977), p. 253–260.

CHERA 1997 – C. Chera, *Reprezentări mitologice în inventarele funerare din Tomis (sec. I–IV d.Chr.)*, Pontica 30 (1997), p. 217–236.

CHERA-MĂRGINEANU 1978 – C. Chera-Mărgineanu, *Un mormânt de epocă romană descoperit pe raza comunei Ostrov*, Pontica 11 (1978), p. 137–141.

CICERO, *Tusculanes* – Cicero, *Tusculan Disputations*, trans. J. E. King, Loeb Classical Library 141, Cambridge, 1927.

COMȘA 1972 – E. Comșa, *Contribuție la riturile funerare din secolele II–I î.e.n., din sud-estul Olteniei (Mormintele de la Orlea)*, Apulum 10 (1975), p. 65–78.

COVACEF 1988–1989 – Z. Covacef, *Câteva considerații privind cultul zeiței Venus la Tomis*, Pontica 21–22 (1988–1989), p. 319–325.

COVACEF 2012 – Z. Covacef, *Fișa 299, Copil dormind*, în: M. Iacob, *Romanii la Pontul stâng în timpul Principatului. Catalogul expoziției/ The Romans in the left Pontus during the Principate*, Tulcea, 2012, p. 221.

CREȚU 2018 – C. Crețu, *Despre moartea infantilă și practicile funerare din lumea romană. Studiu de caz: mormintele de copii de la Histria*, Buletinul Cercurilor Științifice Studențești 24 (2018), Alba Iulia, p. 55–66.

CREȚU 2022 – C. Crețu, *Practici funerare în mormintele de epocă romană și romano-bizantină de la Histria (secolele II–VII p.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2022.

CREȚULESCU 2011 – I. Crețulescu, *Evolutia plasticii funerare romane în Dacia și Moesia secolelor I–III p.Chr. Aportul militarilor,* în: L. M. Voicu, B. Ciupercă (ed.), *Arheologia mileniului I p.Chr., Interferențe culturale la Dunărea de Jos* 2 (2011), p. 15–50.

DAVIDESCU 1980 – M. Davidescu, *Drobeta în secolele I–IV e.n.*, Craiova, 1980.

DEAC 2012 – D. Deac, *Romanized Egyptian Gods in Porolissum*, Sargetia S. N. 3 (2012), p. 159–174.

DEAC 2020 – D. Deac, *A teracotta mold depicting Sarapis from Micăsasa (Roman Dacia)*, în: L. Bricault, R. Veymiers (ed.), *Bibliotheca Isiaca IV*, Bordeaux, 2020, p. 121–125.

DERKS 2006 – A. Derks, *Le Grand Sanctuaire de Lenus Mars a Treves et Ses Dedicaces Privees: Une reinterpretation*, în: M. Dondin-Payre, M-Th. Raepsaet-Charlier (eds.), *Sanctuaires, Pratiques Cultuelles et Territoires Civiques dans l'Occident Romain*, Bruxelles, 2006, p. 239–270.

DOMĂNEANȚU 1993 – C. Domăneanțu, *Un sanctuaire hellénistique du site de Nuntași II (comm. d'Istria, dép. Constanța)*, Dacia N. S. 37 (1993), p. 59-78.

ECKERSLEY 1995 – T. E. Eckersley, *Iconography of the Vintage in the Mosaics of Roman Spain and North Africa,* Ontario, 1995.

EL-MAKSOUD, EL-FATTAH, EL-DIN 2012 – M. El-Maksoud, A. Abd El-Fattah, M. Seif El-Din, *La fouille du Boubasteion d'Alexandrie: présentation préliminaire*, în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 427–446.

ENE 2017 – S. Ene, *Reprezentări ale divinităților paredre în arta coroplastică din provincia Dacia*, Arheovest 5/2 (2017), p. 1061–1074.

ENE 2024 – S. Ene, *Repertoriul reliefurilor de teracotă romane din Dacia*, Litua. Studii și Cercetări 26 (2024), p. 59–70.

FERARU 2016 – R. M. Feraru, *Calendare și sărbători în cetățile grecești de la Pontul Euxin*, Timișoara/Sibiu, 2016.

FILIP, BONDOC 2016 – G. Filip, D. Bondoc, *Ceramic Toys with Oriental Renderings from Roman Settlements on the Olt Valley*, în: O. Tutilă Nicolae, C. Rișcuța, I. V. Ferencz (eds.), *Archaeological small finds and their significance. Proceedings of the Symposium on games and toys*, Cluj-Napoca, 2016, p. 83–94.

GEORGESCU 2016a – Ș. Georgescu, *Ipostaze iconografice ale lui Eros/Amor pe discul opaițelor descoperite la Tomis (secolele I–III p.Chr.)*, Banatica 26/1 (2016), p. 371–382.

GEORGESCU 2016b – Ș. V. Georgescu, *Obiecte de iluminat descoperite la Tomis (secolele I–III)*, Teză de doctorat (mss.), Universitatea de Vest, Timișoara, 2016.

GLIGOR *et alii* 2010 – M. Gligor, D. Bogdan, P. Mazare, Ș. Lipot, G. Balteș, *Morminte romane din necropola de pe dealul Furcilor de la Apulum*, Terra Sebus 2 (2010), p. 117–139.

GRAMATOPOL, CRĂCIUNESCU 2008 – M. Gramatopol, V. Crăciunescu, *Les terres cuites antiques de la Collection Marie et dr. G. Severeanu du Musée d'Histoire de la ville de Bucarest*, în: *Mihai Gramatopol-Studia II*, Brașov, 2008, p. 62–113.

HAMAT 2019 – A. Hamat, *Câteva considerații cu privire la bijuterii din epocă romană descoperite la Dierna (Orșova, jud. Mehedinți)*, Patrimonium Banaticum 9 (2019), p. 103–123.

HERMARY, CASSIMATIS, VOLLKOMMER 1986 – A. Hermary, H. Cassimatis, R. Vollkommer, *Eros*, în: *LIMC III/1 Atherion-Eros/Amor, Cupido*, Zürich-München, 1986, p. 850–942.

IACOB *et alii* 2012 – M. Iacob, D. Paraschiv, G. Nuțu, M. Mocanu, *Romanii în Pontul Stâng în perioada Principatului/The Romans in the Left Pontus during the Principate*, Tulcea, 2012.

ICONOMU 1967 – C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, București, 1967.

IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002–2003 – M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Noi cercetări în necropola paleocreștină callatiană*, Pontica 35–36 (2002–2003), p. 225–277.

KUŠAN ŠPALJ 2017 – D. Kušan Špalj, *Aquae Iasae-new discoveries in the Roman sanctuary-with special regard to the cults of Apollo, Aesculapius and Serapis*, VAMZ 50/1 (2017), p. 255–308.

LIPOVAN 1992 – I. T. Lipovan, *Teracote votive de la Ampelvm,* SCIVA 43/1 (1992), p. 63–70.

LEVANIOUK 2007 – O. Levaniouk, *The toys of Dionysos*, HSCP 103 (2007), p. 165–202.

LUNGU 2010 – V. Lungu, *Les tombes d'enfants dans les colonies grecques de l'Ouest du Pont-Euxin*, în: A.-M. Guimier-Sorbets, Y. Morizot (eds.), *L'Enfants et la mort dans l'Antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, École française d'Athènes, 29–30 mai 2008*, Paris, 2010, p. 265–286.

LUNGU, CHERA 1986 – V. Lungu, C. Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerație cu „rug-busta" de epocă elenistică și romană de la Tomis*, Pontica 19 (1986), p. 89–114.

MARIAUD 2012 – O. Mariaud, *Mobilier funéraire aests es cl d'âge dans les cqcuietéss dg'Éregée orientale à l'époque*, în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 23–38.

MATHIEUX 2015 – N. Mathieux, N. (2015), *Jouet, Attribut ou Symbole? Le motif du raisin dans les figurines des tombes de Myrina*, în: S. Huyescom- Haxhi, A. Muller (eds.), *Figurines grecques en Contexte: Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison*, Lille, 2015, p. 245–264.

MEINECKE 2013 – K. Meinecke, *Funerary cult at sarcophagi, Rome and vicinity*, în: M. Galinier, F. Baratte (eds.), *Iconographie funéraire romaine et société*, Perpignan, 2013, p. 31–49.

MEIRANO 2012 – V. Meirano, *Les terres cuites dans l es sépultures d'individus immatures en Grèce d'Occident, de l'époque archaïque au milieu du IVe s. av. J.-C.: types, contextes, significations,* în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 23–38.

MOREHOUSE 2024 – L. Morehouse, *Recontextualizing the „Boy with Grapes" Stelae of Roman Egypt. Authenticity, Connectivity, and Memory,* Amsterdam, 2024.

MUSTEAȚĂ 2020 – M. Mustață, *Social identities in roman children's burials. Roman cemetery at Apulum-Dealul Furcilor*, Ephemeris Napocensis 30 (2020), p. 39–78.

MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 1985 – C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *Teracote de la Durostorum reprezentând-o pe Venus,* Pontica 18 (1985), p. 187–191.

NENNA 2012 – M. D. Nenna, *Remarques sur le lierm obsdi e tombes d'enfants dl'aÉngypte gréco-romaine: mobilier associé et mobilier représenté*, în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 273–292.

NUȚU 2022 – G. Nuțu, *Terracottas from Aegyssus*, în: S. P. Boțan, Ș. Honcu (eds.), *In Medias Res Antiquarum. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Costel Chiriac oblata*, ClujNapoca, p. 129–142.

ODOBESCU 2019 – T. Odobescu, *The terracottas of Kallatis-the masterpieces of the hellenistic coroplasters*, Bulletin of the Moscow State Regional University (History and political science) 5 (2019), p. 200–208.

OTA 2017 – R. Ota, *Clay statuettes of male and female paredros from Roman Dacia,* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 68/2 (2017), p. 339–349.

OȚA, DOMĂNENȚU 2010 – L. Oța, C. Domăneanțu, *Remarques sur les tombes du Haut-Empire d'Histria*, în: M. V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (éds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 393–400.

OTA, LASCU, ANGHEL 2021 – R. Ota, I. Lascu, D. G. Anghel, *Piese de coroplastică și ceramică cu decor aplicat descoperite la Apulum*, în: S. Ailincăi, G. Nuțu, C. Micu, M. Mocanu, A. D. Stănică (eds.), *Studii de arheologie și istorie antică în onoarea lui Victor Henrich Baumann cu ocazia celei de a 80-a aniversări/Essays in Archaeology an Ancient History in Honor of Victor Henrich Baumann at his 80th Anniversary*, Cluj- Napoca, 2021, p. 349–376.

PAKI, COCIȘ 1986–1987 – A. Paki, S. Cociș, *Teracote de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Sargeția S. N. 20 (1986–1987), p. 480–487.

PANAITESCU 1977 – A. Panaitescu, *Mormânt din epoca romană la Tomis,* Pontica 10 (1977), p. 339–343.

PAULUS, *Sententiae ad Filium* – Julius Paulus, *Sententiae ad Filium,* în: E. Levy, *Pauli sententiae: a palingenesia of the opening titles as a specimen of research in west Roman vulgar law*, New York, 1969.

PÁNCZÉL 2010 – S. Pánczél, *Domina and Dominus from Cristești (Mureș county)*, MARISIA 30 (2010), p. 77–84.

PETCU, PETCU-LEVEI 2024 – R. Petcu, I. Petcu-Levei, *A lead votive statuette depicting a Genius Cucullatus* discovered near Tomis (Moesia Inferior), Apulum 61 (2024), p. 377–393.

PETRE 1987 – A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (II–VII siecles de n.è.). Recherches archéologiques,* AIESEE 17–18 (1987), p. 5–171.

PFÄFFLI 2013 – B. Pfäffli, *Des enfants? Des enfantst! A la recherché de leurs traces à Augusta Raurica*, Augster Museumshefte 35, Augst, 2013.

PISANI 2012 – M. Pisani, *Iconografia e funzione delle terrecotte figurate nelle sepolture ellenistiche d'infanti e di adolescenti della necropoli nord-orientale di Tebe*, în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 367–386.

PÎSLARU, BĂRBULESCU 2003 – M. Pâslaru, M. Bărbulescu, *Ritualuri de înmormântare*, în: M. Bărbulescu (ed.), *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003, p. 19–43.

PLAUTUS, *Rudens* – T. Macius Plautus, *Rudens*, în: H. C. Fay (ed.), *Plautus, Rudens*, Bristol, 1969.

PLUTARH, *Moralia* – Plutarh, *Moralia,* în: Phillip H. De Lacy (trad.), *Plutarh, Moralia,* Loeb Classical Library's VII, Cambridge, 1959.

PLUTARH, *Consolatio ad uxorem* – Plutarh, *Consolatio ad uxorem,* în: Phillip H. De Lacy (trad.), *Plutarh, Moralia,* Loeb Classical Library's VII, Cambridge, 1959.

PONS TRAIANI 2019 – M. I. Neagoe, F. Matei-Popescu, O. M. Neagoe, P. G. Dinulescu (eds.), *Pons Traiani Drubeta. Între Hispania și Dacia. Catalog de expoziție/Pons Traiani Drubeta. Entre Hispania y Dacia. Catalogo de exposiciones*, Cluj-Napoca, 2019.

POP, NEMEȘ 1977 – C. Pop, E. Nemes, *Teracote cu Venere la Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* Acta Musei Napocensis 14 (1977), p. 159–161.

POPILIAN 1980 – Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, București, 1980.

POPILIAN, BONDOC 2012 – Gh. Popilian, D. Bondoc, *The Roman and Late Roman cemetery of Sucidava-Celei. The excavations from 1969–1983*, Craiova, 2012.

POPOVA 2015 – V. Popova, *The cult of Isis and Serapis in Roman Sculpture from Bulgaria. Addendum*, în: *Studia Calassica Serdicensia V. Monuments and Texts in Antiquity and Beyound. Essays for the Centenary of G. Mihailov (1915–1991)*, Sofia, 2015, p. 208–250.

PREDA 1980 – C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980.

PROTASE 1971 – D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.

RADU, UNGUREANU, RADU-IORGUȘ 2015 – L. Radu, M. Ungureanu, C. Radu-Iorgu, *Cercetări arheologice în aria funerară callatiană*, Pontica 48–49 (2015–2016), p. 193–207.

RĂDULESCU, SCORPAN 1975 – A. Rădulescu, C. Scorpan, *Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din Tomis (Parcul catedralei), 1971–1974*, Pontica 8 (1975), p. 9–54.

RĂDULESCU *et alii* 1995–1996 – A. Rădulescu, L. Buzoianu, M. Bărbulescu, N. Cheluță-Georgescu, *Reprezentări figurate în așezarea de epocă elenistică de la Albești*, Pontica 28–29 (1995–1996), p. 23–72.

ROBERTSON 1993 – N. Robertson, *Athens' Festival of the New Wine*, Harvard Studies in Classical Philology 95 (1993), p. 197–250.

RUBEL, SOFICARU 2012 – A. Rubel, A. D. Soficaru, *Infant Burials in Roman Dobrudja. A report of work in progress: The case of Ibida (Slava Rusă)* în: R. Kogălniceanu, R.-C. Curcă, M. Gligor, S. Stratton (eds.), *Homines, Funera, Astra: Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology, 5–8 June 2011, 1 Decembrie 1918 University (Alba Iulia, Romania)*, BAR International Series 2410, Oxford, 2012, p. 163–168.

RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2011 – V. Rusu-Bolindeț, A. Bădescu, V. A. Lăzărescu, M. Dima, C. Radu, N. Szeredai, B. Kelemen, *Recent research at the Basilica Extra Muros in Histria at 100 years since the initiation of archaeological research on the site*, Materiale și Cercetări Arheologice S. N. 10 (2014), p. 199–219.

SAGIV 2018 – I. Sagiv, *Representations of Animals on Greek and Roman Engraved Gems*, Oxford, 2018.

SAVVOPOULOS 2019 – K. Savvopoulos, *Popular divine imagery in hellenistic and roman Alexandria. The terracotta figurines collection of the patriarchal sacristy in Alexandria*, The Annual of the British School at Athens I2/4 (2019), p. 317–368.

SHEVCHENKO 2016 – A. V. Shevchenko, *Terracottas of Greco-Roman Chersonese and its Nearer Farming Area*, Simferopol, 2016.

SIMION 1994–1995 – G. Simion, *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea) avec une expertise de S. Apostolescu, A. Scarlat et V. Zoran*, Dacia N. S. 38–39 (1994–1995), p. 121–149.

SODOLEANU 2024 – I. Sodoleanu, *Jucării de epocă romană descoperite la Tomis (sec. II–III p.Chr.) (MINAC inv. nr. 5334, 13547, 34826, 33926, FN.)*, în: A. C. Hamat, Ș. Georgescu, T. Potârniche (eds.), *Comori Pontice. Obiecte din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Cluj-Napoca, 2024, p. 75–78.

STÎNGĂ 1998 – I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele II–VI p.Chr.*, București, 1998.

STROSZECK 2012 – J. Stroszeck, *Grave Gifts in Child Burials in the Athenian Kerameikos: The Evidence of Sea Shells*, în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 57–76.

SUCEVEANU 1967 – A. Suceveanu, *Depozitul de statuete romane de teracotă de la Histria*, SCIVA 18/2 (1967), p. 243–268.

ȘTIRBULESCU 2014 – C. Știrbulescu, *Teracote greco -romane din colecția principelui Mihail C. Șuțu*, Cercetări Arheologice 21 (2014), p. 409–423.

ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU 2008 – A. Ștefănescu-Onițiu, *Producția locală de statuete de teracotă în Dacia Romană*, Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis 9 (2008), p. 362–375.

TAPAVICKI–ILIC, ANDELKOVIC-GRASAR 2013 – M. Tapavicki-Ilic, J. Andelkovic-Grasar, *Symbol as key to the question of Roman woman'safterlife*, Tibiscum S. N. Arheologie 3 (2013), p. 65–84.

TERTULLIAN, *De Anima* – Q. S. Florentis Tertulliani, *De anima*, în: J. H. Waszink, J. den Boeft, B. D. Ehrman, J. van Oort, D. T. Ruinia (eds.), Q. S. Florentis Tertulliani, *De anima, Vigiliae Christianae, Supplements Series* 100 (2010), Leiden, 2010.

ȚURCANU 2014 – I. Țurcanu, *Antichitatea greco-romană la Nistrul de Jos și în teritoriile învecinate*, Chișinău, 2014.

ULPIAN, FIRA – Domitius Ulpianus, în: S. Riccobono, J. Baviera, C. Ferrini, J. Furlani, V. Arangio-Ruiz (eds.), *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani*, Florence, 1940.

UNGUREANU 2008 – O. Ungureanu, *Teracote figurate în Dacia romană*, Teză de doctorat (mss.), Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 2008.

VERGILIUS, *Eneida* – P. Vergilius Maro, *Eneida*, în: D. Slusanschi (trad.), P. *Vergilius Maro-Eneida*, București 2021.

WYPUSTEK 2014 – A. Wypustek, *The Sleep of Eros in a Funerary Epigram from Tomis (Peek, Griechische Vers-Inschriten no. 1942)*, în: K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, M. Stachura, S. Turlej (eds.), *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues, Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, Historia Iagielonica, Krakow, 2014, p. 77–84.

Fig. 1. Distribuția spațială a descoperirilor în necropola de la Tomis.

Fig. 2. Piesele încadrate în această tipologie, descoperite la Tomis.

Fig. 3. Piesa cu număr de catalog 1.

Fig. 4. Piesa cu număr de catalog 2.

Fig. 5. Contextul de descoperire al piesei cu număr de catalog 2.

Fig. 6. Contextul de descoperire al piesei cu număr de catalog 2, detaliu.

Fig. 7. Piesa cu număr de catalog 3.

Fig. 8. Piesa cu număr de catalog 4.

Fig. 9. Piesa cu număr de catalog 5.

Fig. 10. Contextul de descoperire al piesei cu număr de catalog 5.

Fig. 11. Contextul de descoperire al piesei cu număr de catalog 5.

SIX FIGURAL GEMS FROM TRAPEZUS IN NORTH-EASTERN TURKEY

Ergün LAFLI[*]
Martin HENIG[**]

Dedicated to the 89th birthday of Jutta Meischner

Cuvinte-cheie: *pietre prețioase figurative, intaglio, perioada romană, gliptice greco-romane, Trapez, Trabzon, nord-estul Turciei, bijuterii, geme falsificate.*
Keywords: *figural gems, intaglio, Roman period, Graeco-Roman glyptics, Trapezus, Trabzon, north-eastern Turkey, jewellery, forged gems.*

Rezumat: *În această scurtă lucrare ne concentrăm pe șase geme figurative inedite (*intaglio*) și o pereche de cercei de aur de la Muzeul Trabzon din nord-estul Turciei. Bijuteriile sunt următoarele: nr. 1 un onix gravat înfățișând o insectă, poate o furnică, fixată într-un inel de aur; nr. 2. Zeus, așezat și încoronat de Nike cu o coroană; nr. 3. Atena stând în picioare, văzută din față; nr. 4. un vultur pe altar; nr. 5. o pereche de cercei de aur; nr. 6–7 două falsuri înfățișând un cap cu coif din profil, de la sfârșitul secolului al XIX-lea, poate realizat local. La începutul lucrării sunt compilate toate descoperirile gliptice publicate anterior din Pont și Paflagonia din nordul Turciei.*
Abstract: *In this brief paper we focus on six formerly unpublished figural gems as* intaglios *and a pair of gold earrings from the Museum of Trabzon in north-eastern Turkey. The gems are identified as follows: no. 1 an engraved onyx depicting an insect, perhaps an ant, set in a gold ring; no. 2. Zeus, seated and being crowned by Nike with a wreath; no. 3. Athena stands to front; no. 4. an eagle on an altar; no. 5. a pair o gold earrings; nos. 6–7 two forgeries depicting a profile helmeted head* dating *from the end of 19th century, perhaps locally made. At the beginning of the paper all formerly published glyptic finds from Pontus and Paphlagonia in northern Turkey are listed.*

This brief paper focuses on six formerly unpublished figural gems as well as a pair of gold earrings in the Museum of Trabzon, north-eastern Turkey (**Map 1**), as in Roman Pontus and Paphlagonia in northern Turkey. They are important because excavated glyptic finds and gems in general amongst the holdings of local museums are remarkably few[1]. Very little is recorded in earlier publications, so all the

[*] Ergün LAFLI: Dokuz Eylül University, Izmir, Turkey; e-mail: elafli@yahoo.ca
[**] Martin HENIG, University of Oxford, UK; e-mail: martin.henig@arch.ox.ac.uk
[1] AKYAY MERİÇBOYU 2001, p. 179, fig. 2, p. 181, fig. 3, p. 182, fig. 2, p. 230, fig. 2, p. 233.

more noteworthy are the 30 gems from the Black Sea area which Sir Denis Arthur Hepworth Wright (1911–2005) acquired while serving in the British consulate at Trabzon between 1941 and 1943[2]. The collection includes a rare fifth-century BC Phoenician green jasper scarab (on p. 9–10, no. 1), a high quality Hellenistic gem depicting a female head in profile, perhaps Arsinoe III, Queen of Egypt between 220 and 204 BC, transferred from Trabzon (on p. 14–15, no. 4), as well as Nike crowning an eagle with a wreath (on p. 40, no. 21), an eagle standing on an altar (on p. 51, no. 28), a draped bust of one of the Dioscuri (on p. 58, no. 33), two Sasanian gems of later date, one depicting a lion (on p. 65, no. 40) and the other two stylised human figures (on p. 71–72, no. 46). Other gems are recorded as coming from other nearby Graeco-Roman sites, amongst them Ordu (Kotyora), Giresun (Cerasus), Rize (Rhizaeum) and Sadak (Satala). An especially interesting gem from Ordu depicts Apollo flanked by Artemis and another female deity holding two flaming torches, perhaps Demeter (on p. 20–24, no. 8), and almost certainly representing a regional cult, probably that of Apollo Argyieus, who was the protector of the streets, public places and the thresholds of houses. There is another Artemis (on p. 25, no. 9) and a gem depicting three sows from Giresun (on p. 63, no. 38), a figure of Hermes (on p. 28, no. 11) and Tyche-Demeter-Isis (on p. 41, no. 22) from Sadak.

Map 1. Referred places in northern Anatolia referred to in the text (drawn by F. H. Kaya, 2024).

A few Hellenistic and Roman engraved figural gems from Pontus and Paphlagonia are published in the jewellery catalogue of the Archaeological Museums of Istanbul by Yıldız Akyay Meriçboyu: they comprise a glass ring-stone depicting Eros from Alaçam, 27 km west of Bafra, dating to the second-first century BC (on p. 179, fig. 2), a gem from Bulancak (Greek Terastios) in Giresun (on p. 181, fig. 3), a gold ring with a stepped hexagonal bezel set with gems from Tokat, assigned to the first century BC (on p. 182, fig. 2), a gold ring with an engraved nicolo intaglio

[2] HOEY MIDDLETON 2001, p. 1–4.

depicting Thetis riding a hippocamp holding the armour to present to her son Achilles, found in Amisus of the first century AD (on p. 230, fig. 2), and from Devrek in Zonguldak, Paphlagonia a gold seal-ring of the same date set with an engraved and inscribed sard intaglio which figures Apollo standing and playing the cithara (on p. 233, figs).

There are also a few gems from the region in the British Museum. Henry Beauchamp Walters (1867–1944) usefully provides findspots where known or, rather, where the gems were acquired. Thus, from "Trebizond" there is an excellent Roman amethyst intaglio probably of first century AD date depicting Hermes standing to the front, holding his purse in his right hand and caduceus in his left hand and at his feet a ram and a cockerel[3].

From Samsun (Amisus), Pontus, there is a convex garnet set in a gold ring, depicting Nemesis (?) winged and draped, with bridle (?) in her right hand, standing to the right on the stern of a ship; behind her a dolphin plunges downwards[4]. There is also a sard, i.e., dark cornelian, depicting "Fortuna", i.e., Tyche, to the left draped holding asteering oar in her right hand and her cornucopia in her left. The gem is inscribed Φαρνάκου (= of Pharnaces)[5]. Finally, there is another sard intaglio, likewise set in an ancient gold ring, figuring a parrot to the right and below an ear of cereal[6].

Furthermore, two tiny cameo rings made of glass, each depicting Eros, were found in an unstratified context in Room X at the Balatlar Church at Sinope, north-eastern Paphlagonia[7]. Some finds are reported from Satala, 84.3 km south-east of the province centre of Gümüşhane, but these remain unpublished[8].

Certainly, there was more than one gem workshop in Roman Pontus and perhaps in Paphlagonia as well, most probably in one of the larger cities on the southern Black Sea coast, such as Trapezus, Amisus, Heraclea Pontica, or Sinope. Some gems from these workshops are doubtless included in unprovenanced collections in Turkey (such as in the Yüksel Erimtan Archaeology and Art Museum) or the Natsvlishvili Family Collection in Tbilisi, Georgia. For example, it would be tempting to connect a red jasper intaglio in the latter collection depicting Nike walking towards a seated Zeus in order to crown him with a wreath[9] with our intaglio, no. 2 below, but the type is so common that this surmise would be hard to substantiate.

Historically and archaeologically, Trapezus is one of the less-known sites on southern Black Sea littoral: the city was founded in 756 BC as *Τραπεζούς* by Milesian traders from Sinope. Cyrus the Great added the city to the Achaemenid Empire, and he was possibly the first ruler to consolidate the eastern Black Sea region into a satrapy. In the second century BC, the city with its natural harbours was added to

[3] WALTERS 1926, p. 156, no. 1395, pl. 19.

[4] WALTERS 1926, p. 183, no. 1702; the ring is illustrated in MARSHALL 1907, p. 76, no. 430, pl. 13.

[5] WALTERS 1926, p. 186, no. 1732, pl. 23.

[6] WALTERS 1926, p. 247, no. 2480.

[7] ERDEM KOÇEL 2014, p. 525 (without photo).

[8] Pers. com. T. B. MITFORD (Oxford), May 2022. There are some engraved gems exhibited in the İkizevler City Museum of Gümüşhane which might have come from Satala.

[9] GOLYŹNIAK 2022, p. 85, cat. no. 40.

the Kingdom of Pontus by Pharnaces I. Mithridates VI Eupator made it the homeport for the Pontic fleet, in his quest to remove the Romans from Anatolia. After the defeat of Mithridates in 66 BC, the city was first handed to the Galatians, but it was soon returned to the grandson of Mithridates, and subsequently became part of the new client Kingdom of Pontus. When the kingdom was finally annexed to the Roman province of Galatia two centuries later, the fleet passed to new commanders, becoming the *Classis Pontica*. Hadrian visited the city in AD 129 as part of his inspection of the eastern border (*limes*). Ammianus Marcellinus had nothing to say of Trapezus except that it was "not an obscure town" (*Rerum Gestarum Libri*, § 22.8.16).

A well-preserved, over life size, statue of Hermes in bronze, iconographically very similar to glyptic representations of Hermes[10], was excavated in April 1994 at the "Tabakhane Yokuşu" (tawery ramp) in the Republic (Cumhuriyet) district of Trabzon on the eastern shores of the southern Black Sea littoral, a site which also yielded four Roman bronze coins. In AD 131 Arrian of Nicomedia (Lucius Flavius Arrianus), one of the most distinguished writers of his day, was appointed by Hadrian as legate (governor) of Cappadocia, where he served for six years and in one of his letters he reported that on his way to Satala there was a "square temple with the statue of Mercury" (Arrian, *Peripl.* P. E. 17); the excavation revealed that this was a templum-in antis of the Corinthian order[11].

In the second century AD, Satala, located 175 south of Trabzon, became the Roman legionary base first for Legio XVI Flavia and then from the time of Hadrian until Shapur's destruction of the site in 256 of Legio XV Apollinaris ("Apollo's Fifteenth Legion"), which was recruited by Octavian in 41/40 BC. In AD 115, war with Parthia broke out and the legion was sent to the front, reinforced with elements from Legio XXX Ulpia Victrix. After the conflict was over the unit remained in the east with a new headquarters at Satala, with some vexillations stationed at Trapezus as well as at Ancyra in Galatia. From this base the XVth legion helped to repulse an invasion of Alans in 134. Three of the gems in our small selection Zeus, Athena and the eagle are likely to have been worn by legionaries serving in XV Apollinaris[12].

The Museum of Trabzon, also known as Kostaki Mansion, is a large regional archaeological and ethnographic museum. At the beginning of the 20th century it was built by an Italian architect as a private residence for Mr Constantine Theophylact, a notable banker of local Greek-Pontic origin who was also mayor of Trabzon for a while. As Theophylact went bankrupt in 1917, all his properties were confiscated, among them his mansion. The building was acquired by the Turkish Nemlioğlu Family in 1920s, and in 1987 the building was finally handed over to the Turkish Ministry of Culture and Tourism to be transformed into a museum. As one of the outstanding examples of civil architecture in north-eastern Turkey, it was restored between 1988 and 2001. On April 22, 2001, it was opened to public as the Museum

[10] The statue is illustrated in LAFLI, HENIG 2024, pl. 1.

[11] Cf. e.g., MITFORD 2021, p. 355.

[12] An intaglio depicting an eagle between standards, inscribed LEG XV APOLLINARI found in Paphos, Cyprus, may date earlier, from the early Flavian period, before the legion was stationed in the neighbourhood of Trapezus, but at least it emphasises the importance of the eagle to legionaries in this (and other) legions and is a reminder that the gems from Trapezus depicting eagles were likely worn by legionaries too. Cf. DASZEWSKI 1973.

of Trabzon. A total of 3.651 items forms the collections of the museum with a large archaeological section which owns numerous ancient coins and a wide range of local artefacts from the Bronze Age to the end of Byzantine periods with a majority of finds of the Roman period.

Catalogue of the six figural gems and a pair of earrings in the Museum of Trabzon

Most of the glyptic finds in Trabzon were added to the collection through acquisition so that their provenances are not secure. All of them date from the Roman period, and only no. 1 is set in a gold ring, although this is modern. The rest of the gems are unset. Two gems are modern forgeries (cat. nos. 6–7). Beside these seven examples presented below, there are two further engraved gems which are part of the museum's collection, i.e., a red carnelian intaglio depicting an animal (a quadruped of some sort, possibly a boar) and a chrome rich green chalcedony intaglio (the subject not identifiable). In this corpus, the rationale for assigning a gem to one century or another is based on general observations, parallels and style; therefore the dates assigned here are conservative and should be considered merely as rough approximations. In our opinion, as imprecise as such proposed dates may be, it is better to assign a probable date than to offer none at all.

Intaglios

No. 1. An engraved onyx depicting an insect, perhaps an ant, set in a gold ring (**Figs 1a-b**).
Acc. no. 720.
The onyx intaglio is set in a modern gold ring.
18 × 13 × 6.3 mm.
An acquisition on 30th of March 1993.
The simple hoop ring is modern.
The insect, probably an ant, is engraved on a truncated dome. For ants, see DIMITROVA-MILCHEVA 1981, p. 78, nos. 218–221. Ants were associated with Demeter who was concerned with the protecting the crops and an ant is sometimes depicted with the goddess, as Johns 1997, 87, nos. 135–137. See also NEMETI 2013, p. 151, no. 12, fig. 128 (a brown agate from the collection of Numismatics Cabinet of the Romanian Academy Library in Bucharest, depicting a female divinity and an ant).
Probably second or third century AD.

No. 2. Zeus, seated and being crowned by Nike with a wreath (**Fig. 2**).
Milky chalcedony. Fairly frequently employed for intaglios depicting the god.
14 × 9 × 3 mm.
Zeus is seated to the right on a *diphros* (a low stool without a back of distinctive design). He wears a himation over his loins. He holds his sceptre upright in his right hand; his left arm is outstretched. A small Nike flies towards him holding out a wreath. There is a ground line.

Comparanda. For Zeus Nicephorus see DIMITROVA-MILCHEVA 1981, p. 32, no. 13, also a milky chalcedony, from Vardim near Svishtov, Bulgaria. HOEY MIDDLETON 1991, p. 45–47, nos. 28 (from Epidaurum, Croatia) and 29 from Salona, Croatia. Also note HOEY MIDDLETON 2001, p. 18, no. 7 acquired in Belgrade by Wright in which the upper field of the gem depicts Zeus Nicephorus and the lower part an eagle between standards.
On these intaglios Nike stands on his hand, as is usual.
Second century AD.

No. 3. Athena stands to front (**Fig. 3a-b**).
Sardonyx, three layers.
14 × 10 × 3 mm.
Athena, wearing a helmet and belted chiton, stands with her body to the front, supporting her shield on the ground with her right hand.
Comparanda. KONUK, ARSLAN 2000, p. 50–52, nos. 26–28 show the goddess holding an upright sceptre in her left hand.
Second century AD.

No. 4. An eagle stands on an altar (**Fig. 4a**).
A red carnelian intaglio.
13 × 9 × 3 mm.
An eagle stands on an altar.
In neighbouring Paphlagonia in the Roman road monument of Kuşkayası near Amastris, the depiction of eagle on a column reminds us of this composition on the Trabzon gem (**Fig. 4b**).
Comparanda. HOEY MIDDLETON 2001, p. 51, no. 28 (Wright Collection, from Trabzon); KONUK, ARSLAN 2000, p. 146, no. 122; HENIG, WHITING 1987, p. 33, no. 338 (from Gadara, Jordan) in all of which there is also a palm of victory in the field. Also note KONUK, ARSLAN 2000, p. 145, no. 121, p. 147–148, nos. 123–124, without palm.
The eagle was the familiar of Zeus but also of Roman Imperial power and victory and frequently appears with legionary standards as KONUK, ARSLAN 2000, p. 149, no. 125 and see DASZEWSKI 1973 for an intaglio from Paphos, Cyprus of this type inscribed Leg XV Apollinari. As stated above, nearby Satala became the legionary base of Legio XV Apollinaris in the second century.
Second-third century AD.

No. 5. A pair of gold earrings (**Fig. 5a**).
Acc. no. 648.
Solid gold.
An acquisition on 21st of October 1988.
14 × 3.5 × 2 mm. Wg. 2.83 g.
15 × 4 × 2.2 mm. Wg. 3.07 g.
The earrings have simple wire hoops. There are circular settings with beaded frames which almost certainly in each case held a convex boss, or shield.

There are some typological and dimensional differences between the two earrings: one is thicker and rougher in workmanship than the other.
Comparanda. KAYA *et alii* 2024, p. 187, no. 10, p. 188, no. 12 from Nicaea in Bithynia; also RUSEVA-SLOKOSKA 1991, p. 111–112, no. 21 from Lisets, Lovech region in Bulgaria. See also for similar finds from Constanţa in Romania, LUNGU, COVACEF, CHERA 2012, p. 43–44, cat. nos. 43–47, pl. 15 (**Fig. 5b**).
Second-third century AD.

Two forgeries depicting a profile helmeted head
In the collection of the Museum of Trabzon there are two forged carnelian intaglios figuring the head of Athena. Similar examples in the Wright Collection no. 53, gathered from Trabzon and no. 35 from Rize, ca. 80 km east of Trabzon are modern[13].

No. 6. A head of Athena (**Fig. 6**).
Acc. no. 599.
A red carnelian intaglio.
15 × 11 × 3 mm.
An acquisition on 9th of April 1982.
Helmeted head of Athena facing to the left. The head is youthful and somewhat bland; the goddess wears an elaborate plumed helmet.
Comparanda. As said above, HOEY MIDDLETON 2001, p. 79, no. 53 though the provenance is unknown, but p. 60, no. 35 acquired at Rize provides a simpler version.
End of the 19th century.

No. 7. A head of Athena (**Fig. 7**).
An onyx intaglio.
16 × 12 × 4 mm.
Helmeted head of Athena facing to the right; her face is similar to the last but the plume of her helmet differs in detail; in front of her is a spear.
Comparanda. Same as above.
End of the 19th century.

In two other Turkish local museums we have detected forged intaglios figuring the head of Athena, Museum of Marmaris, acc. no. 2015/16 (A) (**Fig. 8**) and from neighbouring Museum of Fethiye (**Fig. 9**), likewise in south-western Turkey. These two Athena heads, likewise engraved on carnelians, gems are iconographically very similar to the two forged gems from Trabzon. In addition, in the collection of the Museum of Marmaris there is a forged cameo depicting a female bust (acc. no. 2012/17 (A) (**Fig. 10**). These three gems are all previously undetected forgeries, although we do not know when, where and who made them.

Since the 19th century, Trabzon has been famous for traditional craftsmanship and intricate designsby its artisans emanating from its local jewellery workshops. The city is especially famous for knitting silver thread and the art of kazaz, crafts which were supposingly inherited from the Lydians.

[13] HOEY MIDDLETON 2001, p. 79, no. 53, p. 60, no. 35.

These forged gems were certainly created in emulation of an ancient prototype or prototypes, although whether or not they were intended by the modern gem cutter as deliberate forgeries cannot be known with certainty. There is no obvious ancient model and the busts are most likely a pastiche comprising various glyptic elements. However, it is possible that at the end of the 19th century Trabzon was also a centre of gemcutting, driven perhaps by local Greeks or Armenians, who, in particular, made intaglios figuring the head of Athena, as being reminiscent of the ancient Greek heritage of Pontus. We believe that these forged gems with generic busts of Athena wearing a crested helmet with a long crest may well be related, in subject and style to the very common Late Hellenistic coins of Amisus with their obverse portraying the helmeted Athena (**Fig. 11**). Thus, these coins may be visual numismatic sources or prototypes for local forgers in Trabzon at the end of 19th-beginning of 20th century to copy. It is notable that the distribution of this type of forgery is confined more particularly to the southern Black Sea littoral and south-western Turkey rather than elsewhere and we believe that there are many similar specimens of this type in other collections around the world.

A concluding note

Although this is only a very small parcel of finds, the representations of Zeus with an eagle and Athena might well point to official Roman military presence in the vicinity as to an extent pointed out by gems showing Nike with an eagle and an eagle with a palm in the Wright Collection.

Acknowledgments

Permission to publish seven objects in the Museum of Trabzon was granted by the Turkish Ministry of Culture and Tourism, Directorate of the Cultural Monuments and Museums to E. Laflı on 13 April 2010 under permit B.16.0.KVM.0.13.04.00–155.01. (TA10.B81)–77614. The photos of these six gems were taken by E. Laflı in 2010.

Permission to publish **Figs 8** and **10** conserved at the Museum of Marmaris was granted by the Directorate of Museum of Marmaris to Mr. Esat Onur Tuğay (Marmaris/Izmir) on 16 July 2023 under permit B.16.0.AMG.0.10.00.01/707.1/14 (030317). The photos of the objects were taken by E. O. Tuğay in August 2023 whom we would like to thank for allowance to use these photos in this paper.

Permission to publish **Fig. 9** exhibited at the Museum of Fethiye was granted by the Directorate of the Museum of Fethiye to Ms Gökçe Çiçek Keskin from Onsekiz Mart University in Çanakkale (formerly from Dokuz Eylül University, Izmir) on 22 March 2017 under permit 43210214–155.03/SLO. We thank Ms G. Ç. Keskin for allowance to use this image in this paper.

All photographs of the items are not to scale.

Layout of pl. 1 is designed by Dr Fatih Hakan Kaya (Dokuz Eylül University, Izmir) in 2024 to whom we would like to thank.

Map 1 is included by arrangement also with F. H. Kaya in 2024 to whom we would like to express our sincere gratitude and appreciation.

Fig. 3b is drawn by Ms Leyla Özlüoğlu (Dokuz Eylül University, Izmir) in 2024 to whom we would like to thank sincerely.

Acknowledgments are due also to (in alphabetical order) Professor Erwin Pochmarski (Graz) and Professor Hugo Thoen (Deinze/Ghent), who kindly read a draft of the paper and shared their comments.

Finally, we would like to thank the editor of this journal, who have done a thorough and meticulous job.

BIBLIOGRAPHY

AKYAY MERİÇBOYU 2001 – Y. Akyay Meriçboyu, *Antikçağ'da Anadolu Takıları* [Anatolian jewellery in Antiquity], Akbank Kültür ve Sanat Kitapları 69 [Akbank culture and art books 69], Istanbul, 2001.

DASZEWSKI 1973 – W. A. Daszewski, *A legionary gem from Nea Paphos*, Report of the Department of Antiquities, Cyprus, 1973, p. 202–211.

DIMITROVA-MILCHEVA 1981 – A. Dimitrova-Milcheva, *Antique engraved gems and cameos in the National Archaeological Museum in Sofia*, Sofia, 1981.

ERDEM KOÇEL 2014 – Z. Erdem Koçel, *Heykel ve Figürinler* [Statues and figurines], in: G. Köroğlu, F. İnanan, E. Güngör Alper (eds.), *Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı 2012 ve 2013 Yılı Çalışmaları* [Excavation in the Church of Balatlar in Sinop during 2012 and 2013], in: H. Dönmez (ed.), *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 02-06 Haziran 2014, Gaziantep* [Turkish Ministry of Culture and Tourism, General Directorate of Cultural Monuments and Museums, 36th annual symposium on excavations undertaken in Turkey, 2–6 June 2014, Gaziantep], T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yayın No: 3446–1, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 167–1, Ankara, 2014, vol. 1, p. 525 (https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/40451,36kazi1.pdf?0, accessed on 1st of January 2024).

GOLYŹNIAK 2022 – P. Golyźniak, E*ngraved gems from Tbilisi, Georgia. The Natsvlishvili Family Collection,* Światowit Supplement Series C, Pontica et Caucasica 3 (2022), Warsaw.

HENIG, WHITING 1987 – M. Henig, M. Whiting, *Engraved gems from Gadara in Jordan. The Sa'd Collection of intaglios and cameos,* Oxford University Committe for Archaeology, Monograph 6, Oxford, 1987.

HOEY MIDDLETON 1991 – S. E. Hoey Middleton, *Engraved gems from Dalmatia from the collections of Sir John Gardner Wilkinson and Sir Arthur Evans in Harrow School, at Oxford and elsewhere*, Oxford University Committee for Archaeology, Monograph 31, Oxford, 1991.

HOEY MIDDLETON 2001 – S. E. Hoey Middleton, *Classical engraved gems from Turkey and elsewhere. The Wright Collection,* BAR International Series 957, Oxford, 2001.

JOHNS 1997 – C. Johns, *The Snettisham Roman jeweller's hoard*, London, 1997.

KAYA *et alii* 2024 – F. H. Kaya, M. Albayrak, M. Henig, E. Laflı, *Earrings from Nicaea in Bithynia (south-eastern Marmara)*, Cercetări Arheologice 31/1 (2024), p. 179–204.

KONUK, ARSLAN 2000 – K. Konuk, M. Arslan, *Anadolu Antik Yüzük Taşları ve Yüzükleri. Yüksel Erimtan Koleksiyonu/Ancient gems and finger rings from Asia Minor. The Yüksel Erimtan Collection*, Ankara, 2000.

LAFLI, HENIG 2024 – E. Laflı, M. Henig, *Hermes/Mercury depictions on Anatolian glyptics*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 60 (2024), forthcoming.

LUNGU, COVACEF, CHERA 2012 – V. Lungu, Z. Covacef, C. Chera, *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională* și *Arheologie Constanța* [Ancient gold jewellery from the collections of the National Museum of History and Archaeology at Constanța], Bibliotheca Tomitana 6, Constanța, 2012.

MARSHALL 1907 – F. H. Marshall, *Catalogue of the finger rings, Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*, London, 1907 (https://wellcomecollection.org/works/an738s8c, accessed on 1st of January 2024).

MITFORD 2021 – T. B. Mitford, *Discovering Rome's eastern frontier: on foot through a vanished world*, Oxford, 2021.

NEMETI 2013 – S. Nemeti, *Magical practices in Dacia and Moesia inferior*, in: C.-G. Alexandrescu (ed.), *Jupiter on your side. Gods and humans in Antiquity in the Lower Danube area. Accompanying publication for the thematic exhibitions in Bucharest, Alba Iulia and Constanța-May-September 2013*, *Bucharest*, Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", Bucharest, 2013, p. 143–156.

RUSEVA-SLOKOSKA 1991 – L. Ruseva-Slokoska, *Roman jewellery. A collection of the National Archaeological Museum, Sofia,* Археологически хаски институт и музей (Българска академия̂на науки), London/Sofia, 1991.

WALTERS 1926 – H. B. Walters, *Catalogue of the engraved gems and cameos Greek, Etruscan and Roman in the British Museum*, London, 1926 (revised and enlarged edition).

Fig. 1a–b. An engraved onyx depicting an insect, perhaps an ant set in a gold ring, Museum of Trabzon, acc. no. 720 (photo. E. Laflı, 2010); **Fig. 2**. An engraved milky chalcedony depicting Zeus, seated and being crowned by Nike with a wreath, Museum of Trabzon (photo. E. Laflı, 2010); **Figs 3a–b**. An engraved sardonyx depicting Athena stands to front, Museum of Trabzon (photo. E. Laflı, 2010, illustration drawn by L. Özlüoğlu, 2024); **Fig. 4a**. An engraved carnelian

depicting an eagle on an altar, Museum of Trabzon (photo. E. Laflı, 2010); **Fig. 4b.** Depiction of eagle on a column in the Roman road monument of Kuşkayası near Amastris (photo. E. Laflı, 2009); **Fig. 5a.** A pair of gold earring, Museum of Trabzon, acc. no. 648 (photo. E. Laflı, 2010); **Fig. 5b.** A similar earring from Tomis (?) in the National Museum of History and Archaeology at Constanța, no acc. no.; second-third century AD (after LUNGU, COVACEF, CHERA 2012, p. 44, cat. no. 47, pl. 15); **Fig. 6.** A forged intaglio depicting the head of Athena, Museum of Trabzon, acc. no. 599 (photo. E. Laflı, 2010); **Fig. 7.** Another forged intaglio depicting the head of Athena, Museum of Trabzon (photo. E. Laflı, 2010); **Fig. 8.** A forged intaglio depicting the head of Athena, Museum of Marmaris, acc. no. 2015/16 (A) (photo. E. O. Tuğay, 2023); **Fig. 9.** Another forged intaglio depicting the head of Athena, Museum of Fethiye (photo. G. Ç. Keskin, 2017); **Fig. 10.** A forged cameo depicting a female bust, Museum of Marmaris, acc. no. 2012/17 (A) (photo. E. O. Tuğay, 2023); **Fig. 11.** An Early Hellenistic bronze coin of Amisus with a helmeted Athena on obverse (after https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=amisos&s=0>, accessed on 1st of January 2024). All dimensions are given in the catalogue (layout by F. H. Kaya, 2024).

EVERYDAY ASPECTS OF LIFE IN LATE ROMAN A9 EDIFICE IN THE CITY OF *TROPAEUM TRAIANI*. AN *ADDENDUM*

Filica DRĂGHICI[*]
Mihai Severus IONESCU[**]
Ștefan-Emilian GAMUREAC[***]

Cuvinte-cheie: *unelte, război de țesut vertical, fusaiole, accesorii vestimentare, obiecte domestice.*

Keywords: *tools, vertical loom, spindle whorls, clothing accessories ornaments, domestic artifacts.*

Rezumat: *De cele mai multe ori, publicarea descoperirii unor obiecte mărunte în timpul cercetărilor arheologice nu constituie o prioritate, în special în privința obiectelor obișnuite care reliefează viața cotidiană. Cu toate că aceste obiecte pot fi încadrate în categoria descoperirilor mărunte, ele sunt importante, oferind consistență demersului arheologic de reconstituire a contextului cercetat.*

Abstract: *Often the publication of the discovery of small objects during archaeological research is not a priority, especially regarding the typical objects that highlight everyday life. Although these objects can be rated as* parva archaeologica inventa*, they are important, providing consistency to the archaeological approach to reconstructing the researched context.*

The archaeological excavations from the sector A at *Tropaeum Traiani* revealed among others a residential area from which the 6th century AD final phase of A9 building was previously published[1]. Although all the pottery was published, several bone and metal objects were not taken into consideration previously and they are the subject of present article. However, the objects were discovered on the last chronologically identified layers, generally dating the layers approximately to the second half of the 6th century AD. We remark the diversity of the functionality and materials of the artifacts, as clothing accessories, tools and construction materials, finery, military equipment, entertainment.

[*] Filica DRĂGHICI: „Carol I" Central University Library Bucharest; e-mail: dfilica@yahoo.com
[**] Mihai Severus IONESCU: retired; e-mail: mihaiseverus@gmail.com
[***] Ştefan-Emilian GAMUREAC: Ministry of Culture, Bucharest; e-mail: emilian.gamureac@cultura.ro

[1] IONESCU, GAMUREAC, DRĂGHICI 2013; GAMUREAC, IONESCU, DRĂGHICI 2016.

Installations, tools and construction materials

The A9 edifice was built having a stone foundation and adobe structure in elevation. The elements of doors, windows and the roof were made from wood and were fixed between them with nails. As long as the wooden structure of the roof had to support the weight of the tiles, it had to be reinforced with nails. The nails are made from wrought iron, and theirs state of conservation is bad, being heavily corroded. A number of 10 nails were discovered during the excavations, and are presented in our study. Some other already has been published, but the present pieces are published for the first time (**Fig. 1.1**).

Another characteristic of the building, which could be determined, is that it had a door that could be locked. A surprisingly well–preserved element for fastening the door[2] is the latch/bolt made of a spike thrusted into the door and a bolting L–shape element[3]. The artifact is preserved over a total length of 18.5 cm and is made from three pieces of iron, combined together by forging **(Fig. 1.2**). Another fragmentary item[4] whose purpose could be similar, maybe a bolt-nail[5] or a hook, is also made from wrought heavily corroded iron, being preserved at a length of 6.8 cm (Fig. **1.3**).

A tool specialized for constructions is the fragmentary iron Roman mason`s trowel. (**Fig. 2.1**) A rare analogy can be found at Babadag – Topraichioi in a layer from the second quarter of the 5th century AD[6]. The tool is fragmentary, consisting of two main fragments, one of them preserving the handle (about 8 cm in length) and the other being formed by the (fragmentary) blade. The tool resembles a lot the modern tool and it may have been used to plaster the walls of buildings or to build walls using mortar. It should be noted that the building A9 was not plastered with mortar, but in the best case with clay or it was not plastered at all, due to the lack of the archaeological evidence. The tool proves a professional specialization of the mason, who may have been one of the house inhabitants. Anyway, we cannot determine for certain, proving only with a single artifact, if the mason, owner of the trowel, was in fact the inhabitant of the house.

Good analogies can be found for the scissor[7], this tool being used both in medical situations as haircut or cutting bandages and in domestic activities. In reality the use of the scissor is universal, and without associated artifacts, the object cannot be linked to a certain occupation[8] (**Fig. 2.2)**.

In terms of feminine occupation, there was probably a vertical loom in the house, considering the discovery of a loom weight (**Fig. 2.3**). The weight is made from a piece of Roman tile, perforated, having the diameter of 11.5 cm and the

[2] CHIRILĂ *et alii* 1972, p. 78, pl. CIV/6 and CVI/9; GUDEA 1996, p. 246, pl. LXV/1; GUDEA, BONDOC 2023, p. 219, pl. CXLVII/1506, 1510, pl. CLVII/1587.

[3] ALICU *et alii* 1994, p. 23, pl. 11/58–59.

[4] GUDEA 1996, p. 246, pl. LXV/8; COVACEF, DOBRINESCU 1999, p. 281, pl. I/1–7.

[5] ALICU *et alii* 1994, p. 23, pl. 11/60–61.

[6] OPAIŢ *et alii* 1991, p. 322, pl. 54/7, 78/9; POULTER 2019, fig. 12.3/42–43; GUDEA, BONDOC 2023, p. 222, pl. CLII/1569.7; ŠPEHAR 2010, T.XXV/432.

[7] GUDEA 2008, p. 216, fig. 76; GUDEA 1996, p. 342, pl. LVIII/7; APARASCHIVEI, VASILACHE 2012, p. 291, fig. V/13; ŠPEHAR 2010, T. XXVII/458.

[8] TIMOC 2008, p. 126, fig. 1.

thickness of 1.8 cm. Similar loom weights, being parts of the warp-weighted looms installations, have also been discovered in many Late Roman sites, such as Capidava or Ulmetum, in 6th century AD contexts[9].

Two spindle whorls, made from different materials, discovered nearby the A9 house, on the ABV4 street, complete the feminine occupational activities. The first one was made by reusing a brick fragment, is cylindrical in shape and has a diameter of 2.8 cm and a height of 9 mm (**Fig. 2.4**).

The second is a clay spindle whorl, biconical in shape, perforated, light reddish yellow color (**Fig. 3.1**). The presence of the spindle whorls is common, being also attested before at Tropaeum Traiani[10] in contexts dated to the late 6th century AD., and in many other places, attesting that some part of the household economy was dedicated to the manufacture of linen clothes and other textiles.

Clothing items & *ornamenta*

The clothing artifacts that survive over time are metallic or made of bone, and are represented by buttons, fibulae, strap ends, buckles and so on. The strap ends discovered in the A9 building and in the immediate vicinity may be classified in the clothing accessories ornaments category. The first strap end (**Fig. 3.2**), made of bronze, is having the dimensions of 3 cm length and 1.8 cm width and it was discovered right outside of south-western corner of the A9 building. The artifact is rectangular, with a rounded end, decorated with an incised line on the lower right side and other lines linking in a triangle three round perforations and presents 9 perforations differing in size and shape. There are good parallels for this type for the end of the 6th century AD in Dobruja[11].

The second strap end was discovered on the floor of the A9 edifice, is rectangular oblong in shape with a rounded tip, presenting a hole in one extremity. The artifact measures 5.2 cm in length, a maximum 1 cm in width and a thickness of 3–5 mm. One side has three notches, and the quite complicated decoration resembles tamga motifs[12]. The Sarmatian origins of the tamga signs indicate a possible Bosporan provenance of the artifact, but in the late period, the rigidity of the tamga design disappears, and the details are changing[13] **(Fig. 3.3)**.

Another artifact (**Fig. 3.4**) also made of bronze is unfortunately in a fragmentary state, and belongs to a different type, being discovered on the ABV4 street, on the opposite side of the edifice A9. On the fragment preserved, there are two triangular and traces of four rounded perforations. On the reverse there is preserved a

[9] OPRIȘ, RAȚIU 2017, p. 124, pl. 24–25; GAMUREAC 2017, pl. VIII/49; POULTER 2019, fig 11.9/144.

[10] BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979, fig. 171/10.2, NVIB.

[11] PARASCHIV-TALMAȚCHI, CUSTUREA 2012, p. 346, pl. 2/2–3, 4/2–3; PREDA 1980, pl. XXXIV/3-M 132; MOMCHILOV, DIMITROVA 2014, p. 20; NUȚU 2011, p. 189, pl. 3/37 for a belt applique having a similar decoration.

[12] PARASCHIV-TALMAȚCHI, CUSTUREA 2012, p. 346, 349, pl. 2/4, 4/4; KOZLENKO 2020, pl. 2; YATSENKO 2020, pl. 5, for the possibly provenance of the tamga signs in the previous times; KOZLOVSKAYA, ILYASHENKO 2018.

[13] SULIMIRSKI 1970, p. 152, fig. 55 for 5th–6th century AD somehow modified tamgas from Ukraine.

mounting ear[14]. The artifact may be a belt plate, fragmentary openwork with split–pelta of trefoil decoration motifs at one extremity (not preserved).

The only preserved artifact belonging to the footwear category is the stud discovered nearby the Western wall of A9 edifice[15] (**Fig. 3.5**). The object has a diameter of 1.2 cm, the upper part is a half–sphere and the rod is bent.

On the opposite side of the edifice A9, across the street ABV4, it was discovered a small glass bead, biconical in section[16]. The surface is facetted with 6 sides and circular central perforation, dark blue glass, traces of gold plating, 7 mm in diameter, 1.7 cm in lenght (**Fig. 3.6**). The large bead discovered near the A9 edifice is made of gray–dark blue glass, cylindrical in shape and decorated with a white wavering strip framed by two red strips at the median part[17] (**Fig. 3.7**).

In addition, two bronze rings were discovered, from which we did not discovered perfect analogies. The first ring, made of cast bronze, was discovered on the floor of the A9 edifice, measuring 2.3 cm in diameter and 6 mm in width[18]. It has a perforated thickening for fixing of another element (**Fig. 3.8**). The second bronze cast ring, discovered right outside edifice A9, measure 2.3 cm in diameter, is oval and it presents on the top an elevated ornament in profile. The plate of the ring is incised with the symbol of the cross, guarded at the four corners by four marks; the oval edges are decorated with small incisions (**Fig. 3.9**).

Toilet and domestic implements

A fragment of a comb was discovered inside the A9 edifice. The artifact is preserved on a length 3 cm, and is made of bone[19] (**Fig. 4.1**). The fragmentary bone hairpin (*acus crinalis, comatoria*) was preserved on a length of 10.5 cm and it doesn`t belong to the A9 edifice, being discovered into a much deeper and chronologically older layer. We cannot fit the hair pin into a certain category due to the head missing[20] (**Fig. 4.2**).

An illustration of the Roman domestic entertainment cannot be complete without the relatively frequent discovered dice. In this case, the dice was made from a reused small part of brick, unlike other dices usually made from bone/antler[21]. It can be noted the poor execution of the object; the sides are unequal, and the small holes are made awkwardly, proving that the die was designed, probably for the children`s play (**Fig. 4.3**).

---

[14] BUCOVALĂ, PAŞCA 1992, p. 249, pl. 11/M21 – belt plaque dated at the end of the 6th-beginning of the 7th century AD; PARASCHIV-TALMAȚCHI, CUSTUREA 2012, p. 346, pl. 2/2, 4/2; PREDA 1980, pl. XVI/M10.3.

[15] SCORPAN 1978, pl. XIII/72; CHIRILĂ *et alii* 1972, p. 67, pl. LXX/18–21; ALICU *et alii* 1994, p. 758, pl. 45/758.

[16] POULTER 2019, fig 11.12/185; BENEA 2008, pl. II/8, X.

[17] CROITORU 2011, p. 215, fig. 165/3386 bead made of glass.

[18] BOUNEGRU *et alii* 2011, p. 79, no. 113.

[19] SCORPAN 1978, pl. XXI/75; POULTER 2019, fig 13.2/38–60; COVACEF 1996, p. 115, pl. IV/6.

[20] ALICU *et alii* 1994, p. 63–65, pl. 56.

[21] ŠPEHAR 2010, T. VIII/206.

The antler object, of 9 cm in length, has a good analogy at Capidava[22] for a whip handle, also made from antler that bears the remains of a circular perforation at one of the extremities (**Fig. 4.4**).

Two examples of glass goblets[23], one discovered inside the edifice, having the base diameter of 4 cm, and the other outside (5 cm base diameter), illustrate a certain level of civilization of the inhabitants of the edifice. Even if there are just some banal utensils, it proves that the inhabitants were prosperous enough to buy commodities covering the basic needs on the market and to maintain the minimum level of civilization (**Fig. 4.5** and **Fig. 4.6**).

The Roman rectangular weight made of lead was discovered on the floor of the A9 edifice having the dimensions of 1.8 cm × 4 mm and is stamped with two marks[24]. The weight weighs 13.448 g, representing a ½ *uncia* (*semiuncia* 13.7 g) demonstrating that in this building took place commercial activities (**Fig. 5.1**). Also 3 *nomisma* (*solidus*) of 4.5 gr = 13.5 g.

Armamentaria

The massif iron arrowhead, corroded[25], was preserved on a length of 7.2 cm. It does not belong and is not related to the A9 edifice, being discovered in the area, but into a much older layer (**Fig. 5.2**).

A bronze plate of armor, rectangular in shape, semicircular in the lower part, with two rows of two perforations each for assembling in the upper part, is preserved in fragmentary state[26] (**Fig. 5.3**). The plate was discovered on the ABV4 Street, on the opposite side of the edifice A9. Even if no military artifact was linked directly to the edifice A9, we appreciate that these objects may be associated with the presence of the city military defenders. The massive presence of the Aegean amphorae in the city, in civilian contexts[27], probably *via annona militaris* or as a side effect of the *questura exercitus* transports organization, might be the link to redistribution of goods, or to the reutilization of the transport recipients. The military equipment also can be related to *burgarii*[28] at the end of the 3rd–beginning of the 4th century AD.

Concluding remarks

The example discussed above, of installations like the bolt shows a normal level of domestic comfort; the tools are specific, describing the occupational activities: the trowel for masculine activities and vertical loom and spindle whorls for domestic feminine activities.

[22] BELDIMAN, SZTANCS, OPRIȘ 2014, fig. 11/1.

[23] ŠPEHAR 2010, T. 1/10–37; LIBIȚ, STĂNICĂ 2023, p. 185–187, pl. 4/19–21; for the typology of the glass pieces from Adamclisi, used for lighting, after the authors, see BOȚAN, TALMAȚCHI, CRISTEA-STAN 2020, p. 278–290, catalogue no. 1–38. On the diverse origin of this artifacts, see BUGOI, PANAITE, ALEXANDRESCU 2021.

[24] LANG, CROSBY 1964, pl. 10/LW 76; CUSTUREA 2009, p. 675, no. 7; EPIPHANIUS 45b, p. 12: "but the ounce is 2 staters".

[25] ŠPEHAR 2010, T. XXXIX/696–708.

[26] CROITORU 2011, p. 49, fig. 18/545–546.

[27] GRIGORAȘ, PANAITE 2021.

[28] IGLR 1976, p. 186–187, no. 172.

Regarding the clothing items, the only artifacts identified, strap ends, concerns male clothing. Men were wearing usually, in the late period, long-sleeved, half-length tunics with skin-tight hose. The clothing was used to show social status, showing the division between those who used clothes as a status symbol, since they were not required to work, and those who had to have functional and practical clothing because they had to earn their living. The social status of the wearer was identified by elements such as: the type of clothes, the quality, the length of the tunic, the colors and if it was worn unbelted[29].

There is not enough evidence to link the Sarmatian tamga motif from the strap end to diversity of the population, considering the possibly commercial provenance explained above. All the strap ends, belt plate, bronze rings and glass beads are circumscribed to the image of common garment`s pieces for the 6th century AD, typical for the common working class.

The rest of the diverse artifacts, as the comb, dice, glass goblets, and the lead weight are all common findings for any Late Roman town, and mark the common economic and domestic life of the civilian population. To these are added the pieces of armament as the iron arrowhead and the bronze plate of armor, which demonstrate, even if partially for an earlier period, the military presence in the intramural area. The archaeological excavations conducted in the fortified annex of the city during the previous campaigns, shed a light of this aspect, being necessary to be continued[30].

BIBLIOGRAPHY

APARASCHIVEI, VASILACHE 2012 – D. Aparaschivei, V. Vasilache, *Instrumentarul medical și/sau de uz cosmetic din Moesia Inferior*, Pontica 45 (2012), p. 279–310.

ALICU *et alii* 1994 – D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, A. Soroceanu, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 1994.

BARNEA *et alii* 2003 – I. Barnea, A. Barnea, M. Mărgineanu-Cârstoiu, A. Panaite, I. B. Cătăniciu, E. Gamureac, R. Constantin, M. S. Ionescu, Gh. Papuc, C. Dobrinescu, M. Arsenescu, C. Căpiță, C. Olariu, *Adamclisi, com. Adamclisi, jud. Constanța [Tropaeum Traiani], Fortificația anexă*, in: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2002*, București, 2003, p. 25–27.

BELDIMAN, SZTANCS, OPRIȘ 2014 – C. Beldiman, A. M. Sztancs, I. C. Opriș, *Obiecte de coarne din Capidava*, in: B. Ciupercă (ed.), *Arheologia Mileniului I p.Chr. Dunărea Inferioară între stepe și Imperiu*, Ploiești, 2014, p. 221–243.

BENEA 2008 – D. Benea, *Accesorii vestimentare (I), mărgelele între import și producția internă*, Studii de istorie economică a Daciei Romane, Timișoara, 2008, p. 134–166.

BOGDAN-CĂTĂNICIU, BARNEA 1979 – I. Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, *Ceramica și descoperirile mărunte*, in: I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani, I, Cetatea*, București, 1979.

BONDOC, GUDEA 2009 – D. Bondoc, N. Gudea, *Castrul Roman de la Răcari. Încercare de monografie*, Cluj-Napoca, 2009.

BOȚAN, TALMAȚCHI, CRISTEA-STAN 2020 – S. Boțan, G. Talmațchi, D. Cristea-Stan, *Câteva descoperiri vitrice din Dobrogea romană*, Peuce S. N. 18 (2020), p. 261–298.

[29] CROOM 2012, Conclusions.

[30] BARNEA *et alii* 2003.

BOUNEGRU *et alii* 2011 – G. Bounegru, R. Ciobanu, R. Ota, D. Anghel, *Lux, util și estetic la Apulum. Podoabe și accesorii vestimentare. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2011.

BUCOVALĂ, PAȘCA 1992 – M. Bucovală, C. Pașca, *Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului*, Pontica 25 (1992), p. 241–272.

BUGOI, PANAITE, ALEXANDRESCU 2021 – R. Bugoi, A. Panaite, C. Alexandrescu, *Chemical analyses on Roman and Late Antique glass finds from the Lower Danube: the case of Tropaeum Traiani*, Archaeological and Anthropological Sciences 13/148 (2021), p. 1–29 (https://doi.org/10.1007/s12520-021-01310–7).

CHIRILĂ *et alii* 1972 – E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi: Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj-Napoca, 1972.

COVACEF 1996 – Z. Covacef, *Accesorii vestimentare, de toaletă și podoabe descoperite în sectorul estic al cetății Capidava*, Pontica 28–29 (1995–1996), p. 95–125.

COVACEF, DOBRINESCU 1999 – Z. Covacef, C. Dobrinescu, *Mecanisme de închidere descoperite în sectorul de est al cetății Capidava, jud. Constanța*, Pontica 32 (1999), p. 273–283.

CROITORU 2011 – C. Croitoru, *Roman discoveries in the East Carpathian barbaricum (1st century BC–5th century AD)*, Brăila, 2011.

CROOM 2012 – A. Croom, *Roman clothing and fashion*, Stroud, Gloucestershire, electronic edition 2012 (https://www.cuttersguide.com/pdf/References/Alexandra-Croom-Roman-Clothing-a.pdf, 30.11.2024).

CUSTUREA 2009 – G. Custurea, *Ponduri antice și medievale descoperite recent în Dobrogea*, Pontica 42 (2009), p. 672–683.

EPIPHANIUS – J. E. Dean (ed.), *Epiphanius` treatise on weights and measures. The Syrian version*, Chicago, 1935.

GAMUREAC, IONESCU, DRĂGHICI 2016 – Ș.-E. Gamureac, M. S. Ionescu, F. Drăghici, *The A9 Edifice from Tropaeum Traiani (II). A Late Roman House in Scythia Minor (5 th–6th Cent. AD)*, Pontica 48–49 (2015–2016), p. 209–240.

GAMUREAC 2017 – Ș.-E. Gamureac, *The Potsherds in Archaeological Context: Pottery from Late Roman Fort of Ulmetum (4th–6th cent. AD). Report on the 2012 Archaeological Campaign at the North-west Gate (I)*, Pontica 50 (2017), p. 243–264.

GRIGORAȘ, PANAITE 2021 – B. Grigoraș, A. Panaite, *The Late Roman amphorae from Tropaeum Traiani, Sector A (North of the basilica A), 2005–2016*, Materiale și Cercetări Arheologice S. N. 17 (2021), p. 87–114.

GUDEA 1996 – N. Gudea, *Porolissum II. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1996.

GUDEA 2008 – N. Gudea, *Așezări rurale în Dacia Romană*, Oradea, 2008.

GUDEA, BONDOC 2023 – N. Gudea, D. Bondoc, *Cumidava: Castrul roman de la Rașnov-Săpăturile din anii 1969–1974*, Sfântu Gheorghe, 2023.

IGLR 1976 – E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976.

IONESCU, GAMUREAC, DRĂGHICI 2013 – M. S. Ionescu, Ș.-E. Gamureac, F. Drăghici, *The Edifice A 9 from the Roman-Byzantine Town Tropaeum Traiani*, Pontica 46 (2013), p. 173–216.

KOZLENKO 2020 – R. A. Kozlenko, *Новые тамгообразные знаки и элементы сарматского вооружения и снаряжения из Ольвии/New Tamga Signs and Elements of Sarmatian Armament and Equipment from Olbia*, Археологія і давня історія України 3/36 (2020) (DOI: 10.37445/adiu.2020.03.20).

KOZLOVSKAYA, ILYASHENKO 2018 – V. Kozlovskaya, S. M. Ilyashenko, *Tamgas and tamga-like signs from Tanais*, Dieses Werk ist lizenziert unter der Creative Commons Attribution-NonCommercial-No Derivatives 4.0 Lizenz, p. 167–197.

LANG, CROSBY 1964 – M. L. Lang, M. Crosby, *The Athenian Agora: Weights, measures and tokens*, vol. 10, American School of Classical Studies at Athens, New Jersey, 1964.

LIBIȚ, STĂNICĂ 2023 – M. A. Libiț, A. D. Stănică, *Vase de sticlă din perioada romană târzie descoperite la Isaccea-Noviodunum (secolele IV–VII p.Chr.),* Peuce S. N. 21 (2023), p. 151–204.

MATEI, BAJUSZ 1997 – A. V. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la Romita-Certiae*, Zalău, 1997.

MOMCHILOV, DIMITROVA 2014 – D. Momchilov, R. Dimitrova, *Belt decorations from the second half of the VI-first decade of the VII century from Aquae Calidae-Therma (Thermopolis),* Annual Social Sciences XLIII/2 (2014), Burgas, p. 15–20.

NUȚU 2011 – G. Nuțu, *Belt buckles, strap-ends and appliqués from Halmyris (Moesia Inferior/ Scythia)*, Novensia 22 (2011), p. 171–200.

OPAIȚ 1991 – A. Opaiț, *O săpătură de salvare în orașul antic Ibida*, SCIVA 42/1–2 (1991), p. 21–56.

OPRIȘ, RAȚIU 2017 – I. C. Opriș, A. Rațiu, *Capidava II: Building C1: Contributions to the History of Annona Militaris in the 6th century*, Cluj-Napoca, 2017.

OPAIȚ *et alii* 1991 – A. Opaiț, M. Zahariade, Gh. Poenaru Bordea, C. Opaiț, *Fortificația și așezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi*, Peuce 10 (1991), p. 183–154.

PARASCHIV-TALMAȚCHI, CUSTUREA 2012 – C. Paraschiv-Talmațchi, G. Custurea, *Clothing accessories ornaments found in Dobrudja*, Pontica 45 (2012), p. 345–360.

POULTER 2019 – A. Poulter. *The transition to Late Antiquity on the Lower Danube: excavations and survey at Dichin, a Late Roman to Early Byzantine fort and a Roman aqueduct*, Oxford, 2019.

PREDA 1980 – C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980.

SCORPAN 1978 – C. Scorpan, *Descoperiri arheologice diverse de la Sacidava*, Pontica 11 (1978), p. 155–180.

ŠPEHAR 2010 – P. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrdenja u Derdapu*, Arheološki Institut, Narodni muzej, Beograd, 2010.

SULIMIRSKI 1970 – T. Sulimirski, *The Sarmatians*, Ancient Peoples and Places serie, Volume 73, New York/Washington, 1970.

TIMOC 2008 – C. Timoc, *Considerații arheologice asupra unor activități meșteșugărești în castrele auxiliare ale Daciei romane*, in: D. Benea (ed.), *Studii de istorie economică a Daciei Romane*, Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis 10 (2008), p. 125–133.

YATSENKO 2020 – S. A. Yatsenko, *Sarmatian tamgas usage by the northern and western neighbours in the 1st–4th cc. c.e.*/Использование сарматских тамг западными и северными соседями в *I–IV вв. н.э.*, *АНТИЧНОСТЬ. СКИФЫ. САРМАТЫ, Номер журнала, посвященный 70-летнему юбилею профессора Александра Павловича Медведева*, Воронеж Издательско-полиграфический центр «Научная книга», АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ 1/3 (2020), Воронеж, p. 409–420.

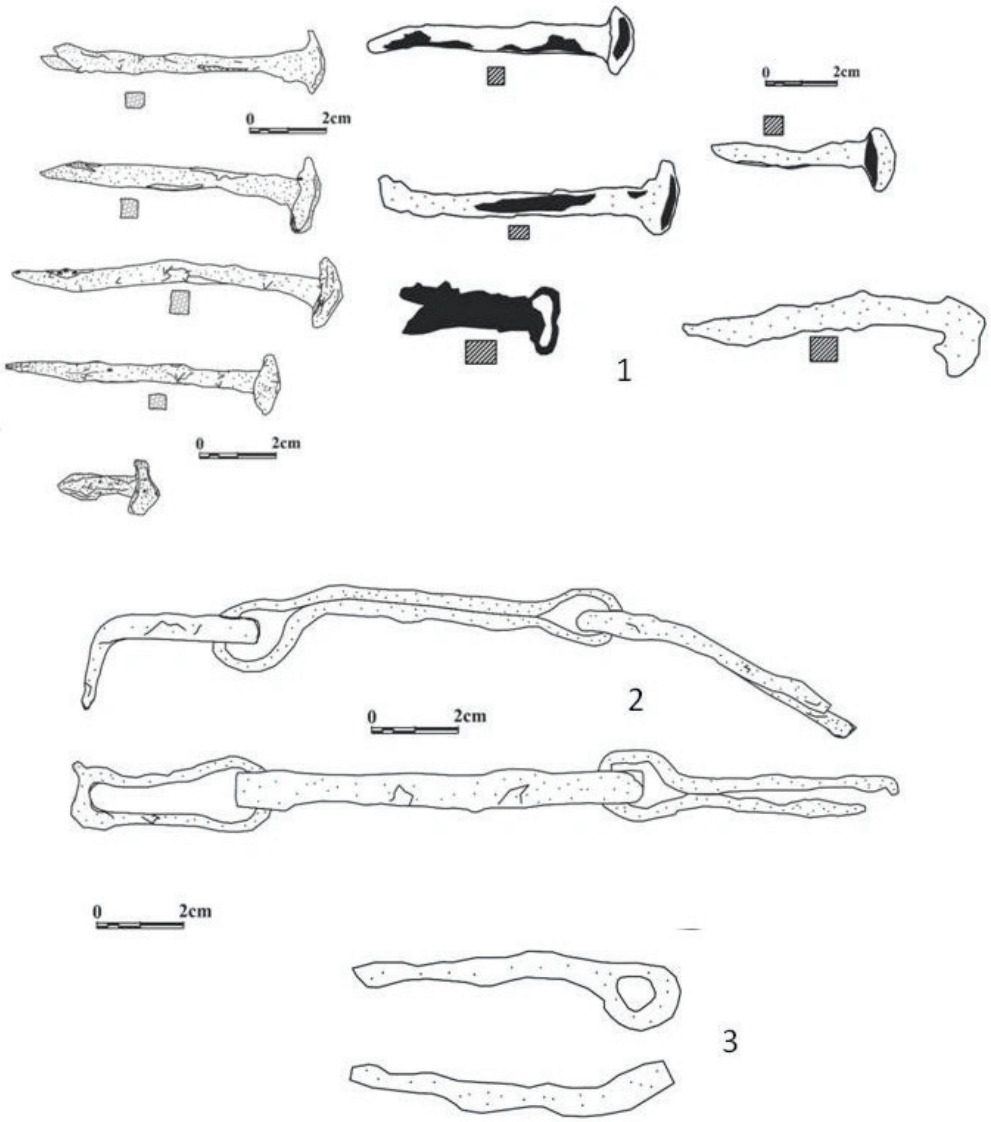

Fig. 1. Tools and construction materials discovered in the Roman building A9 at Tropaeum Traiani.

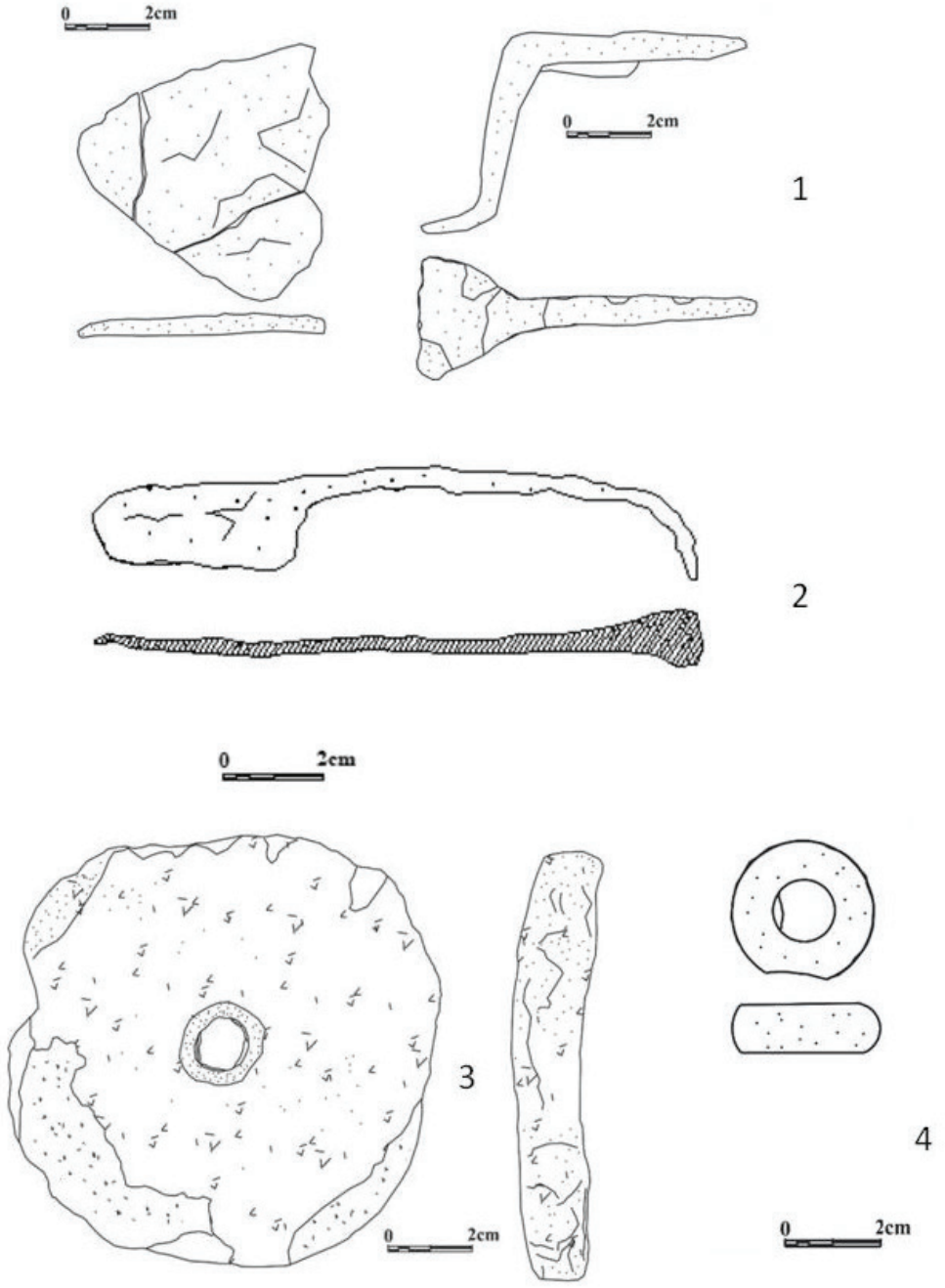

Fig. 2. Tools discovered in the Roman building A9 at Tropaeum Traiani.

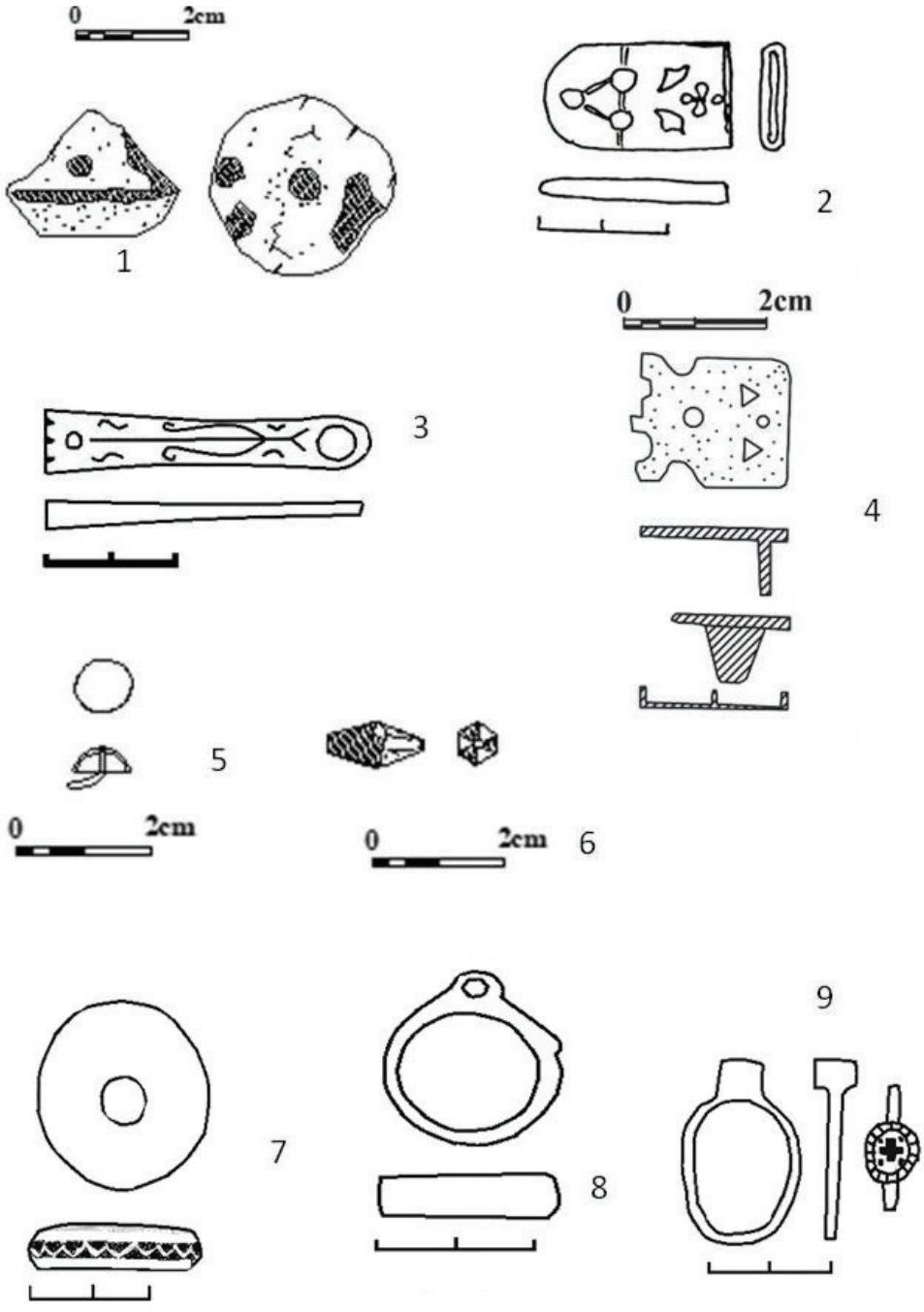

Fig. 3. Tools and clothing items discovered in the Roman building A9 at Tropaeum Traiani.

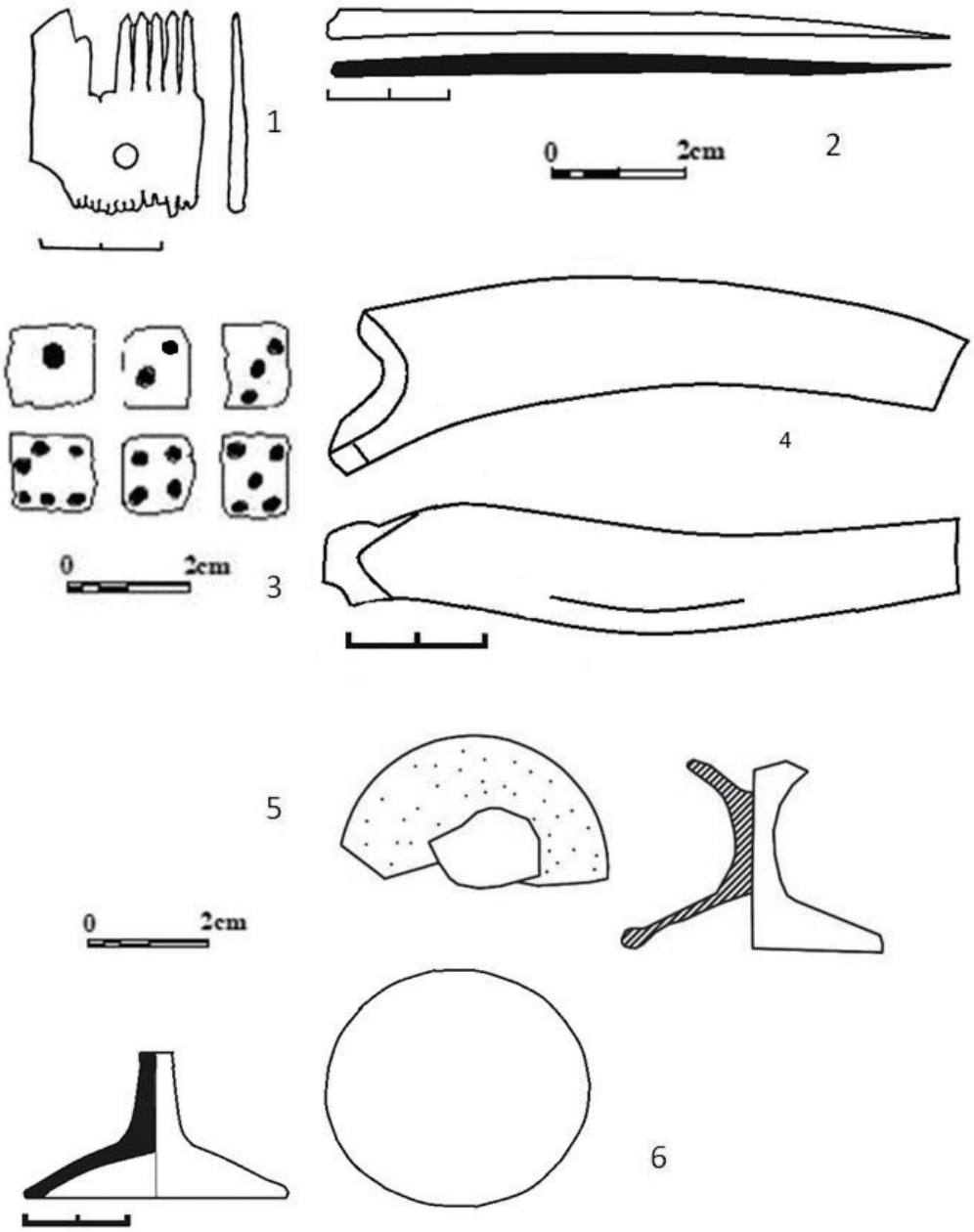

Fig. 4. Toilet and domestic implements discovered in the Roman building A9 at Tropaeum Traiani.

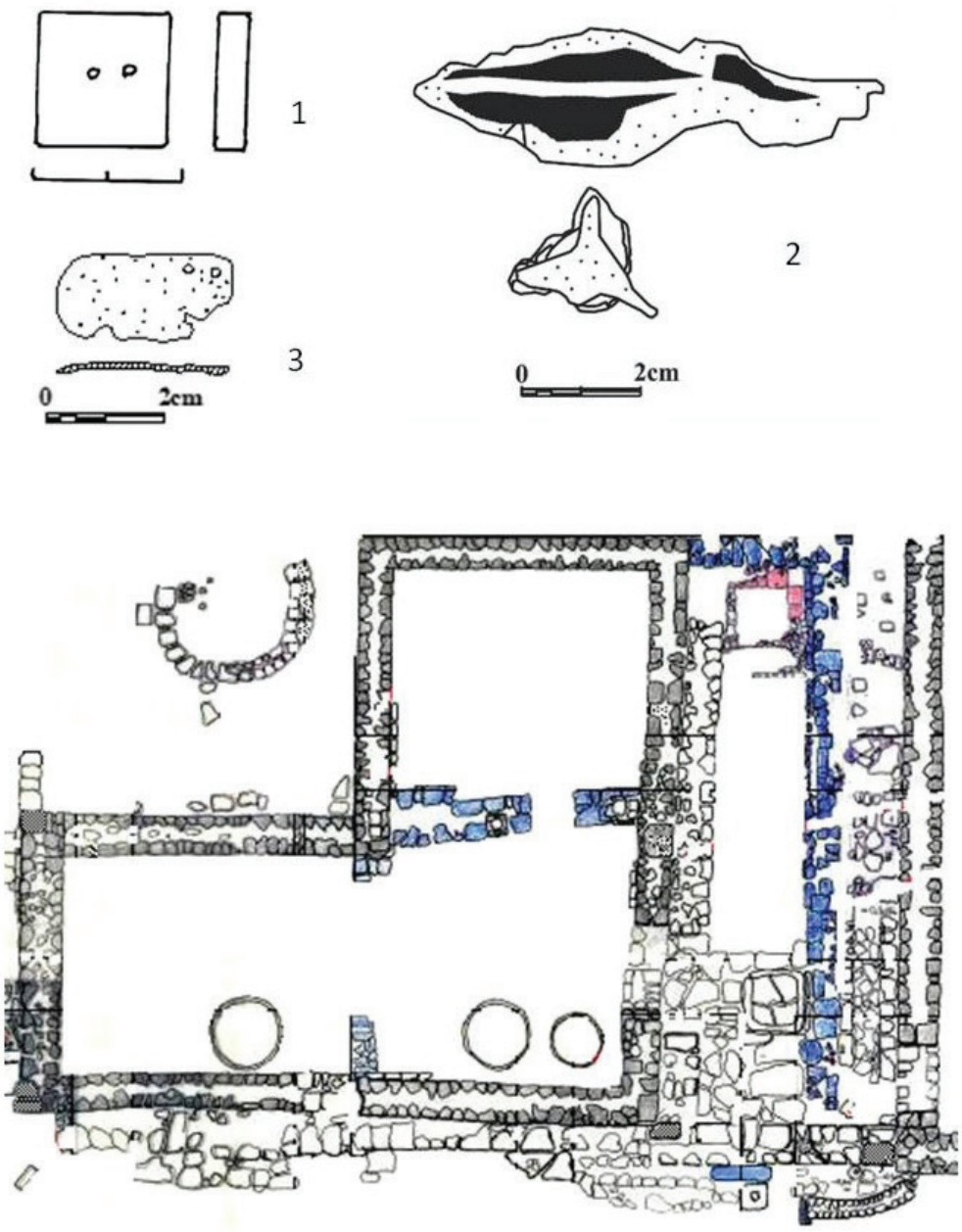

Fig. 5. Armamentaria/Plan of the late Roman building A9 at Tropaeum Traiani.

Fig. 6. Various objects discovered in the Roman building A9 at Tropaeum Traiani.

CÉRAMIQUE À GLAÇURE DU HAUT MOYEN ÂGE (X^{E}–XIE SIÈCLES) DU NORD-OUEST DE LA BULGARIE

Maria CHRISTOVA-PENKOVA[*]
Aleksandra PETROVA[**]

Cuvinte-cheie: *ceramică medievală, ceramică smalțuită, Dobrogea, așezare medievală, nord-vestul Bulgariei.*
Keywords: *medieval pottery, glazed pottery, Dobruja, medieval settlement, Northwestern Bulgaria.*

Rezumat: *În cadrul ceramicii medievale timpurii se remarcă un grup specific de vase, în special cel al vaselor de masă, acoperite cu smalț verde. Această ceramică indică secolele X–XI, iar originile sale bizantine sunt indubitabile, dar întrebările privind centrele de producție și distribuția producției rămân în continuare deschise. În cadrul studiilor ceramica cu smalț verde este asociată, în principal, cu situri aflate în nord-estul Bulgariei și Dobrogea, cum ar fi Pliska, Preslav, Silistra, Păcuiul lui Soare, Huma, Hărshova, Oltina etc.*

Ceramica smălțuită medievală timpurie a fost publicată din situri aflate în sudul Peninsulei Balcanice (Markeli, Terma, Plovdiv, Dyadovo etc.). Cu toate acestea, distribuția sa în nord-vestul Bulgariei nu a fost luată în considerare, deși este menționată uneori printre categoriile ceramice de la Kozlodui, Augusta și așezările asociate cu valul de pământ de la Ostrov. Noi date privind distribuția sa au fost adăugate prin studiul așezării medievale nefortificate din apropierea orașului Mizia, regiunea Vratsa, care ne-a prilejuit aplecarea asupra acestui subiect. Cantitatea ceramică din grupul examinat este neglijabilă (mai puțin de 1%), cauză care poate fi atribuită, pe de o parte, săpăturii arheologice prin secțiuni, iar pe de altă parte importului sporadic al acestei ceramici din centrele de producție din nord-estul Bulgariei și Dobrogea. Trebuie remarcat faptul că această ceramică nu este atestată printre materialele recuperate și provenite din fortificațiile aflate pe versanții Balcanilor, după secolul al XI-lea. Cartografierea depozitelor indică rolul Dunării ca o posibilă rută pentru sosirea ceramicii cu smalț verde în așezările medievale timpurii din nord-vestul Bulgariei.

Abstract: *Among the early medieval pottery a specific group of vessels stands out, mostly tableware, covered with green glaze. This pottery is indicative of the 10th–11th centuries, and its Byzantine origins are undoubted, but questions about the centres of production and the distribution of their output remain open. In the studies, ceramics with green glaze are*

[*] Maria CHRISTOVA-PENKOVA: National Anthropological Museum (IEMPAM)-Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, Bulgaria; e-mail: mariachristova@abv.bg
[**] Aleksandra PETROVA: Regional Museum of History, Vratsa; e-mail: aleksandrapp@mail.bg

mainly associated with sites in Northeastern Bulgaria and Dobrudja, such as Pliska, Preslav, Silistra, Păcuiul lui Soare, Huma, Hărshova, Oltina, etc.

Early medieval glazed ceramics have been published from sites south of the Balkan (Markeli, Terma, Plovdiv, Dyadovo, etc.). However, its distribution in Northwestern Bulgaria has not been considered specifically, although it is mentioned in passing among the ceramics from Kozloduy, Augusta, and settlements associated with the Ostrov rampart. The study of the medieval unfortified settlement near the town of Mizia, Vratsa region added new data on its distribution, which became an occasion to focus on this topic. The quantity of the examined group of ceramics is negligible (less than 1%), which can be attributed to the excavation character by trenches, on the one hand, and on the other to the sporadic import of these ceramics from the production centers of Northeastern Bulgaria and Dobrudja. It should be noted that it is not attested among the materials from the fortifications on the slopes of the Balkan, recovered after the 11th century. The mapping of the deposits indicates the Danube's role as a possible route for the arrival of green-glazed pottery in early medieval settlements in Northwestern Bulgaria.

Lors des fouilles de sauvetage en 2019 le long du tracé d'un gazoduc sur le territoire de la ville de Mizia, région de Vratsa, un établissement médiéval non fortifié a été localisé, dont la période d'habitation intensive se réfère à la fin du IXe–Xe siècle d'après le mobilier mis en place et la datation au radiocarbone. Très probablement, il fut abandonné au plus tard au début du XIe siècle, ce qui est suggéré par l'absence de matériel typiquement byzantin – pièces de monnaie anonymes et amphores. Une grande quantité de poteries fragmentées, d'ossements d'animaux et d'objets ménagers (alènes, couteaux, etc.) ont été trouvés dans la couche culturelle. Lors de l'étude du matériel céramique, il a été constaté que la plupart des fragments appartenaient à des pots à décor incisé largement répandus dans le nord-ouest de la Bulgarie, mais parmi eux se trouvaient également des fragments de céramique recouverts d'une glaçure vert olive ou brune. Ces fragments, dont la quantité totale constitue moins de 1% de l'ensemble de la poterie, ont immédiatement attiré notre attention car ils témoignent des contacts de la population locale avec les grands centres urbains du nord-est de la Bulgarie et de la Dobroudja, où cette poterie est bien représentée.

Céramique

D'un point de vue formel, la majorité des fragments (parois) retrouvés se réfèrent aux formes connues-cruches ou récipients en forme d'amphore (**Fig. 1**). Ils sont constitués d'argile kaolinique avec de nombreuses impuretés de sable fin. Les récipients sont formés sur un tour de potier sophistiqué avec un moment d'inertie élevé, comme en témoignent les fines lignes et les bandes en relief à l'intérieur, ainsi que l'épaisseur des parois (= 0,8 cm). La glaçure est épaisse, de couleur vert olive, et fut appliquée directement sur la surface extérieure du produit. Le décor, outre la glaçure, consiste en rainures en relief sur la surface d'un des fragments. Un autre fragment montre une tentative de formation d'un ornement géométrique composé de rainures en relief peu profondes, dont l'aspect fini est difficile à reconstituer en raison de la nature fragmentaire du matériau. D'après l'étude thermomagnétique de fragments de récipients similaires provenant de Preslav, la température de cuisson

est comprise entre 890°C et 950°C[1]. Des données légèrement différentes sur la température de cuisson de ces céramiques proviennent d'une étude similaire réalisée sur des matériaux provenant de Pliska, où deux groupes de récipients cuits à deux plages de température chacune, de 770°C à 810°C et de 890°C à 910°C, ont émergé[2].

L'anse retrouvée, recouverte d'une glaçure brunâtre, est tout à fait différente (**Fig. 2a**). D'un point de vue formel, elle pourrait être associée à une coupe, étant donné la courbure qui suggère une petite taille. En même temps, la poignée est assez épaisse et solide. Elle était fabriquée en argile rouge-brun qui, après cuisson, a pris une couleur rougeâtre. La glaçure fut appliquée directement sur la surface. Ce fragment rappelle une coupe ansée trouvée dans le bâtiment 10 de la *petite fortification en bois* de Pliska, datant des dernières décennies du Xe siècle et du début du XIe siècle (**Fig. 2b**)[3]. En général, ce fragment peut être associé aux coupes du deuxième type selon la classification de L. Doncheva-Petkova[4].

Contexte archéologique

La couche dans laquelle se trouvent les fragments de glaçure verte regorge de fragments de pots formés au tour lent à partir d'une argile contenant de nombreuses impuretés sableuses. Leur surface est décorée de lignes horizontales ou ondulées incisées. Parmi eux, on trouve des fragments de poterie à la surface lustrée.

Des fragments de poterie de table (fonds et parois-**Fig. 1a, 1b**) à glaçure vert olive ont été trouvés dans le comblement du bâtiment 5, sur le sol duquel ont été dégagés *in situ* des fragments brûlés de pots médiévaux aux bandes incisées de lignes droites et ondulées (caractéristiques des Xe et XIe siècles), des fragments d'os d'animaux, du mortier brûlé et altéré, des planches carbonisées et des grains carbonisés suggérant un incendie. La poterie du bâtiment 8 comprenait également des fragments de parois d'un récipient, peut-être une cruche, recouverte d'une glaçure verte-olive avec des fragments d'un pot à décor incisé restauré en suite (**Fig. 1c).** Les deux logements sont voisin. D'un logement complètement démoli, identifié seulement par les restes de mortier brûlé au sol dans le sondage 28, provient un fragment à glaçure brune–verte, et une paroi de cruche à glaçure vert olive en argile kaolinique. Des fragments à glaçure vert olive proviennent également de la couche entourant le four 5, mais ils sont faits d'argile brune et ont pris une couleur rouge après la cuisson.

Discussion

La céramique recouverte d'une glaçure monochrome fait l'objet d'un certain nombre d'études qui se sont concentrées sur sa distribution, sa datation et ses caractéristiques technologiques, révélant son origine, ses zones de production et de distribution. Cette céramique est bien représentée dans un certain nombre d'établissements dans le nord-est de la Bulgarie et en Dobroudja, où elle est associée à des

[1] MANOLOVA-VOYKOVA, DIMITROV, KOSTADINOVA-AVRAMOVA 2019, tabl. 1.
[2] GRIGOROV, KOSTADINOVA-AVRAMOVA 2019, p. 39–40.
[3] CHRISTOVA-PENKOVA 2018, fig. 17.
[4] DONCHEVA-PETKOVA 1977, p. 93.

couches des Xe et XIe siècles: Pliska[5], Preslav[6], Skala[7], Tsar Asen[8], Silistra[9], Păcuiul lui Soare[10], Cernavodă[11], Capidava[12], Hârsova, Oltina[13], etc. Partout, cette poterie se trouve dans des complexes comprenant des récipients tournés sur un tour lent/manuel, de la poterie travaillée sur un tour rapide/à pied et des fragments d'amphores indiquant la fin du Xe siècle et le XIe siècle[14].

La situation est différente au sud des Balkans, où la poterie à glaçure monochrome était toujours travaillée sur un tour de potier rapide et apparaît dans des complexes avec la poterie de cuisine également travaillée sur un tel tour. La céramique à glaçure vert olive est connue à Terma[15], Markeli[16], Dyadovo[17], etc. Il est possible de constater une unanimité dans la littérature spécialisée quant à son origine byzantine, la plupart des auteurs notant les similitudes avec ce que l'on appelle la *Plain Glazed Ware* et les types apparentés (*Brown Glazed Ware* – la glaçure incolore ou jaune clair, appliquée directement sur la pâte, donne un aspect marron au vase; *Deep Green Glazed Ware, Olive Brown Ware, Green Painted Ware, Green Glazed Ware, Metallic Ware*)[18].

Malheureusement, les recherches archéologiques sur les sites du haut Moyen Âge dans le centre-nord et le nord-ouest de la Bulgarie sont très limitées et les publications sont rares. Cependant, parmi les poteries publiées dans les strates du haut Moyen Âge de Veliko Tarnovo et de Guiguen, région de Pleven[19], il n'y a aucune mention de la présence de poteries à glaçure monochrome.

Les fouilles de sauvetage d'un établissement du haut Moyen Âge près du village de Brestnitsa, région de Lovetch, nous ont fourni des fragments d'une cruche en argile kaolinique recouverte d'une glaçure verte, formée sur un tour de potier rapide (**Fig. 3b**). Certains fragments présentent une décoration incisée[20]. Des cruches en forme d'amphore entièrement conserveés, recouvertes d'une glaçure jaune vert, ont été trouvées dans les tombes n°s 29 et 33 de la nécropole du village de Galiche, dans la région de Vratsa (**Fig. 3c**)[21]. Des fragments de poterie à glaçure verte ont été publiés pour plusieurs sites autour de Kozloduy, dans la région de Vratsa (**Fig. 3c**). Selon la description, les fragments proviennent de récipients fermés (cruches en forme d'amphore) fabriqués sur un tour de potier lent à partir d'argile purifiée de

[5] MILCHEV 1979, p. 171, fig. 104; DIMITROV 2004, p. 191; DONCHEVA-PETKOVA 2015, p. 184, fig. 26a-g; CHRISTOVA-PENKOVA 2018, p. 213–214, fig. 10, 17.
[6] CHANGOVA 1957, p. 264–266.
[7] YOTOV, ATANASOV 1998, p. 78.
[8] DIMITROV 1993, p. 113; DIMITROV 2004, p. 188–191.
[9] KOLEVA 2009, p. 277–278, fig. 1.
[10] VÎLCEANU 1972, p. 89–92.
[11] BARNEA 1960, p. 77–78, pl. I.
[12] CURSARU-HERLEA 2016, p. 152.
[13] PARASCHIV-TALMAŢCHI 2017, p. 271–285.
[14] KOLEVA 2009, p. 281.
[15] MANOLOVA-VOYKOVA 2021, p. 266–267.
[16] MANOLOVA-VOYKOVA 2015, p. 193.
[17] BORISOV 2013, p. 402–403.
[18] BORISOV 2002, p. 160; BORISOV 2013, p. 402; MANOLOVA-VOYKOVA 2021, p. 266–267.
[19] STANCHEVA, DONCHEVA-PETKOVA 1972, p. 22–32.
[20] IVANOV *et alii* 2022, p. 143, fig. 9.2.
[21] VAZHAROVA 1976, p. 225, fig. 145, 147.

couleur grise[22]. Ils ont été trouvés à deux endroits: le premier se trouve à environ 8 km au sud-ouest de Kozloduy, à Manarkov dol, où l'on trouve un établissement situé à l'extrémité nord du célèbre rempart de Hayredine; le second se trouve à environ 5 km à l'ouest de la ville, au vignoble de Mitrevi, mais sa parenté avec le rempart enregistré par K. Skorpil dans cette zone reste incertaine[23].

La partie supérieure d'une cruche amphorique à décor en relief et glaçure verte provient d'un établissement du haut Moyen Âge dans le village de Butan, région de Vratsa, situé à environ 2 km à l'est du rempart de Hayredine, sur la rive gauche de la rivière Ogosta (**Fig. 3a**)[24].

Toujours dans cette région, de la couche médiévale au-dessus des ruines de l'ancienne Augusta près du village de Harlets, région de Vratsa, proviennent de fragments de cruches en forme d'amphore recouverts d'une glaçure verte, leur quantité insignifiante étant notée (**Fig. 3c**)[25].

Le classement des céramiques de Capidava par niveaux stratigraphiques montre que les analogies les plus proches des céramiques à glaçure verte trouvées dans le nord-ouest de la Bulgarie se trouvent dans la *secventa stratigrafica 4*, datée de la période 940–971[26]. Ceci est tout à fait cohérent avec les résultats de la datation au radiocarbone de la couche médiévale du site de Misia, dont les dates calibrées situent la période entre 776 et 971.

Conclusions

Les caractéristiques technologiques de la poterie présentée ici et sa rareté suggèrent qu'elle a été importée dans la région. Il est très probable qu'elle soit liée aux ateliers en activité dans la région de Preslav, puisque la production de cette céramique à Silistra a commencé après les années 840, lorsque ces établissements du nord-ouest de la Bulgarie ont cessé d'exister. Son absence dans les forteresses reconstruites sous la domination byzantine sur le versant nord des Balkans, comme Mezdra, Vratitsa, Lovetch, peut s'expliquer par le fait qu'elles ont été reconstruites plus tard, à une époque où les ateliers produisant cette poterie avaient déjà cessé leurs activités ou que leur production était orientée vers d'autres régions, comme les territoires au sud des Balkans.

La cartographie des dépôts de poterie à glaçure du haut Moyen Âge révèle qu'ils sont concentrés près des grands fleuves tels que le Danube, l'Ogosta et le Vit-un affluent de l'Osam (**Fig. 3c**). Cela suggère que les rivières, et le Danube en particulier, ont joué un rôle clé dans la distribution du groupe de céramiques considéré. L'abandon des sites mentionés au début du XIe siècle est probablement dû à une modification des axes de communications après l'établissement du pouvoir byzantin, dont les efforts ont été orientés vers la restauration des fortifications qui existaient dans l'Antiquité tardive.

[22] ANGELOVA, KOLEVA 1994, p. 131, cat. n° 41, 41.
[23] ANGELOVA, KOLEVA 1994, p. 131–132.
[24] RASHEV, IVANOV 1986, p. 21–22, fig. 8v.
[25] LUKA 2013, p. 633.
[26] CURSARU-HERLEA 2016, p. 245, an. 13.

BIBLIOGRAPHIE

ANGELOVA, KOLEVA 1994 – S. Angelova, R. Koleva, *Rannosrednovekovna keramika ot Kozloduy,* Godishnik na Sofiyskiya universitet, spetsialnost Arheologija, 1994, p. 129–147.

BARNEA 1960 – I. Barnea. *Date noi despre Axiopolis*, SCIV 11/1 (1960), p. 69–80.

BORISOV 2002 – B. Borisov, *Keramika i keramichno proizvodstvo prez X–XI vek ot teritoriyata na dneshna Yugoiztochna Balgaria,* Radnevo, 2002.

BORISOV 2013 – B. Borisov, *Polski Gradets. Arheologicheski prouchvaniya*, T. 1., Veliko Tarnovo, 2013.

CHANGOVA 1957 – Y. Changova, *Targovski pomeshteniya kray yuzhnata krepostna stena v Preslav,* Izvestiya na Arheologicheskiya Institut 22 (1957), p. 233–291.

CHRISTOVA-PENKOVA 2018 – M. Christova-Penkova, *Keramika v zhilishtata na Malkoto darveno ukreplenie-izkop XXI,* Pliska-Preslav 13 (2018), p. 209–224.

CURSARU-HERLEA 2016 – S. M. Cursaru-Herlea, *Ceramica medievală de la Capidava (secolele IX–XI)*, Sibiu, 2016.

DIMITROV 1993 – D. I. Dimitrov. *Keramikata ot rannosrednovekovnata krepost do s. Tsar Asen, Silistrensko*, Dobrudja 10 (1993), p. 76–123.

DIMITROV 2004 – Y. Dimitrov, *Keramika ot razkopkite na ruskata ekspeditsiya (1977–1980, 1983) v Pliska,* Pliska-Preslav 10 (2004), p. 169–197.

DONCHEVA-PETKOVA 1977 – L. Doncheva-Petkova, *Balgarska bitova keramika,* Sofia, 1977.

DONCHEVA-PETKOVA 2015 – L. Doncheva-Petkova, *Keramika ot kompleksa v yugozapadniya agal na vatreshniya grad na Pliska*, Pliska-Preslav 11 (2015), p. 163–198.

GRIGOROV, KOSTADINOVA-AVRAMOVA 2019 – V. Grigorov, M. Kostadinova-Avramova, *Termomagnitno izsledvane na srednovekovna bitova keramika ot Pliska,* Prinosi kam balgarskata arheologiya 9 (2019), p. 29–56.

IVANOV *et alii* 2022 – S. Ivanov, G. Avdeev, D. Gyurdzhiyska-Ivanova, B. Zlateva, D. Lisigyarski, *Rannosrednovekovniyat zhelezodobiven kompleks Brestnitsa-Poleto v Severozapadna Balgaria: hronologiya i arheometrichen analiz (predvaritelni danni),* Bulgarian e-Journal of Archaeology 12/1 (2022).

KOLEVA 2009 – R. Koleva, *Srednovekovna glazirana keramika ot Drastar*, in: V. Grigorov, M. Daskalov, E. Komatarova (eds.), *EURIKA, In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*, Sofia, 2009, p. 275–289.

LUKA 2013 – K. Luka, *Keramika ot srednovekovniya plast nad razvalinite na kasnoantichniya grad Augusta kray s. Harlets, obshtina Kozloduy, severozapadna Balgaria,* in: K. Rabadjiev M. Damyanov, H. Popov, V. Kacarova (eds.), *Sbornik v pamet na akademik D. P. Dimitrov*, Sofia, 2013, p. 642–664.

MANOLOVA-VOYKOVA, DIMITROV, KOSTADINOVA-AVRAMOVA 2019 – M. Manolova-Voykova, P. Dimitrov, M. Kostadinova-Avramova, *Termomagnitno izsledvane na srednovekovna bitova keramika ot Veliki Preslav*, Prinosi kam balgarskata arheologiya 9 (2019), p. 57–79.

MANOLOVA-VOYKOVA 2021 – M. Manolova-Voykova, *Srednovekovnata keramika na Terma,* Aquae Qualidae 1 (2021), p. 262–305.

MILCHEV 1979 – A. Milchev, *Materiali, otkriti v zanayatchiyskite i targovski pomeshteniya severno ot yuzhnata porta na vatreshniya grad na Pliska,* Pliska-Preslav 1 (1979), p. 139–176.

PARASCHIV-TALMAȚCHI 2017 – C. Paraschiv-Talmațchi, *Early medieval glazed ceramics discovered in the fortifi cations from Hârșova and Oltina (Romania)*, in: S. Bocharov, V. François, A. Sitdikov, *Glazed pottery of the Mediterranean and Black sea region, 10th–18th centuries*, Vol. 2, Kazan-Kishinev, 2017, p. 271–285.

RASHEV, IVANOV 1986 – R. Rashev, P. Ivanov, *Hayredinskiyat val*, Izvestiya na muzeite v Severozapadna Balgariya 11 (1986), p. 12–24.

STANCHEVA, DONCHEVA-PETKOVA 1972 – M. Stancheva, L. Doncheva-Petkova, *Srednovekovna bitova keramika ot Eskus pri s. Gigen,* Arheologija 14/1 (1972), p. 22–32.

VAZHAROVA 1976 – Z. Vazharova, *Slavyani i prabalgari. Po danni na nekropolite ot VI–XI vek ot teritoriyata na Balgaria*, Sofia, 1976.

VÎLCEANU 1972 – D. Vîlceanu, *Ceramică smălțuită,* in: P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, vol. I, București, 1972, p. 89–107.

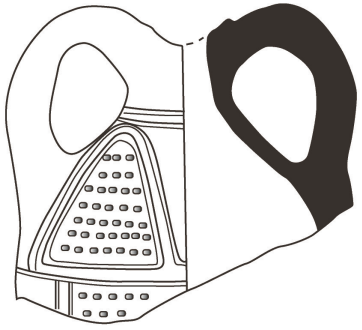
YOTOV, ATANASOV 1998 – V. Yotov, G. Atanasov, *Skala. Krepost ot X–XI v. do s. Kladentsi*, Tervelsko, Sofia, 1998.

Fig. 1. Fragments de céramique à glaçure verte-olive provenants d'établissement médiévale près de Mizia, region de Vratza: *a, b*. logement 5; *c*. logement 8.

Fig. 2. Céramique vernissée: *a*. l'anse à glaçure brunâtre, tranchée 28, établissement médiévale près de Mizia, region de Vratza; *b*. coupe ansée du logement 10 de la petite fortification en bois de Pliska.

a

b

c

Fig. 3. *a.* cruche amphorique à décor en relief et glaçure verte d'établissement médiévale près de village de Butan, région de Vratsa (d'après RASHEV, IVANOV 1986); *b.* fragments d'une cruche de glaçure verte d'établissement médiévale près de village de Brestnitsa, région de Lovetch; *c.* carte de répartition de la céramique vernissée de Haut Moyen Âge dans le nord-ouest de la Bulgarie.

NECROPOLELE DE LA CARANSEBEȘ-STRADA ROMANILOR. PRIMELE CERCETĂRI ARHEOLOGICE

Silviu OȚA[*]

Cuvinte-cheie: *mormânt, zid, monedă, inel, cuie, nasture, brățară, biserică.*
Keywords: *grave, wall, coin, ring, nail, button, bracelet, church.*

Rezumat: *Cercetările arheologice de la Caransebeș din anii 2022–2023 s-au concentrat în special pe zona internă a cetății din orașul medieval fortificat. Aici au fost puse în evidență două monumente de cult, parțial suprapuse, fiecare cu necropolă. Cel mai vechi cimitir identificat, momentan, aparține unei biserici care poate fi datată provizoriu ca având începuturile în cursul veacului al XIV-lea. În interiorul său au fost găsite și resturile unei cripte din piatră. Durata sa de funcționare a fost relativ scurtă, ea fiind distrusă în cursul anului 1538. Morminte distruse sau* in situ *au fost descoperite în interiorul său, dar și în exterior, spre sud. Cea de-a doua biserică, a fost ridicată la scurt timp, iar șase ani mai târziu a suferit un prim incendiu. Contemporane ei, au fost cercetate mai multe morminte de inhumație, în special pe latura sudică.*

Abstract: *The archaeological research at Caransebeş in 2022–2023 focused in particular on the internal area of the citadel in the fortified medieval city. Here, two religious monuments, partially overlapping, were highlighted, each with its own necropolis. The oldest cemetery currently identified belongs to a church that can be tentatively dated as having its beginnings during the 14th century. The remains of a stone crypt were also found inside it. Its duration of operation was relatively short, being destroyed during the year 1538. Destroyed or in situ tombs were discovered inside it, but also outside, to the south. The second church was built soon after, and six years later it suffered a first fire. Contemporaries, several burial tombs were investigated, especially on the southern side.*

Necropolele medievale de pe teritoriul actual al orașului Caransebeș sunt relativ puțin cunoscute. Cele mai timpurii se află la distanțe destul de mari între ele și datează dintr-o perioadă în care Caransebeșul (Sebeșul) nu era încă oraș sau măcar cu statut de târg. Este vorba despre necropolele cercetate parțial în punctele Măhala[1] și Caransebeș-Centru[2], care datează, cel mai probabil, din veacurile XI–XII sau cel mai târziu de la începutul secolului al XIII-lea. O altă necropolă identificată se află

[*] Silviu OȚA: Muzeul Național de Istorie a României, Bucureşti; e-mail: silviuota@yahoo.com

[1] IAROSLAVSCHI 1975, p. 355–363; RADIČEVIĆ 2009, p. 387; OȚA 2014, p. 134, 275, pl. 47/5.

[2] BONA 1993, p. 93; OȚA 2006, p. 253; OȚA 2008, p. 223; OȚA, ARDEȚ, NEGREI 2020, p. 154.

tot în centrul actual al orașului și o suprapune pe cea din perioadă bizantină sau de la începuturile celui de-al doilea Țarat Vlaho-Bulgar. Este vorba de cimitirul bisericii mănăstirii franciscane[3], suprapus la rândul său de un altul mai recent[4].

Studiul documentelor medievale, dar și al informației cartografice, a dus la identificarea unor alte posibile necropole, dar care nu au fost încă verificate în teren, așadar informația rămâne la stadiul de ipoteză de lucru[5].

Informația istorică

Informația istorică despre biserica sau bisericile de la Caransebeș este una relativ sumară. Momentan, mă voi rezuma doar la a menționa principalele informații care ar putea avea legătură cu noile biserici și necropole identificate în anii 2022–2023. Știm doar că în zona centrală a orașului a exista o biserică catolică închinată Sfintei Fecioare Maria. De asemenea, este cunoscut faptul că la Caransebeș a funcționat o parohie catolică, ce a fost menționată în cursul anului 1333 prin preotul său. În anul următor, documentele amintesc și un arhidiaconat catolic[6]. De asemenea, mai cunoaștem că în anul 1537 arhidiaconatul de aici a fost destructurat. A urmat o perioadă destul de tulbure până în anul 1564, când s-a hotărât ca monumentul de cult să fie folosit alternativ, de către catolici și protestanți. Situația aceasta s-a perpetuat până în veacul al XVII-lea, când catolicii nu au mai utilizat-o, ea devenind reformată. Practic, prin prisma documentelor informațiile sunt relativ puține. Rămân încă semne de întrebare referitoare la data exactă a ridicării ei, a modului de distrugere, precum și despre cei care aveau dreptul să se îngroape în aceste cimitire etc. De asemenea, nu cunoaștem ce anume a determinat o distrugere atât de violentă a monumentului și jefuirea sistematică a mormintelor din vechea necropolă.

Cercetările din anul 2017 desfășurate pe o proprietate particulară de pe Strada Potocului, deci în zona de vest a orașului medieval fortificat, au dus la descoperirea unor oase umane disparate[7], provenite din molozul rezultat după distrugerea fortificațiilor orașului[8], dar și a clădirilor din interiorul său[9]. Acesta a fost un prim indiciu că undeva în zonă trebuie să fi fost un cimitir.

Informațiile cartografice oferă date destul de contradictorii, în sensul că în unele înregistrări în mica cetate din interiorul zidurilor orașului apare uneori o biserică (**Fig. 1/1–2**)[10], iar în altele ea nu a fost redată (**Fig. 2/1–2**)[11]. Mai mult decât atât, pe două hărți[12], planul bisericii este redat diferit, deși acestea fuseseră desenate într-un interval de timp relativ scurt.

---

[3] Vezi POPA 2008, p. 357–359.

[4] BONA 1993, p. 58.

[5] OȚA 2021, p. 165–185. Vezi şi literatura aferentă din articol.

[6] OȚA 2021, p. 170–171, cu bibliografia aferentă.

[7] Cele mai clare oase umane constau în două maxilare inferioare. Vezi şi OȚA, ARDEȚ, NEGREI 2019a, p. 132, 138, pl. 4/6.

[8] FENEȘAN 2019, p. 256.

[9] GROZA 1993, p. 95; OȚA, ARDEȚ, NEGREI 2018, p. 23–24; OȚA, ARDEȚ, NEGREI 2019b, p. 34–35; OȚA, ARDEȚ, NEGREI 2020, p. 69; OȚA, RANCU, NEGREI 2023, p. 74–75.

[10] GROZA 1993, p. 93, fig. 3.

[11] ȚEICU 1998, p. 241, fig. 95.

[12] GROZA 1993, p. 93, fig. 3; SEBESTYEN 1984, p. 41, hărțile din partea inferioară.

În anul 2022 au început primele cercetări arheologice de pe Strada Romanilor[13]. Acestea s-au concretizat printr-un mic sondaj sau o secțiune (S. 1/B/2022, de 2x6 m) orientată aproximativ pe direcția N-S. Din păcate, dat fiind timpul foarte scurt, cercetarea nu a fost terminată în anul 2022[14]. Cu toate acestea, am reușit să identificăm două ziduri paralele, aflate la mică distanță unul de celălalt. Primul a fost construit din piatră diversă (râu sau de carieră), înecată în mortar. Lățimea zidului era de 1 m, iar pe partea nordică fusese tencuit. Între acesta și următorul (Z. 2) a fost identificat moloz rezultat din demantelarea monumentului de cult. Cele două niveluri de moloz identificate în 2022 erau întrerupte de urme de incendiu. Din ele au fost recuperate resturi osteologice umane și de la animale, fragmente ceramice și câteva piese metalice (bilă pentru flintă, cuie etc.). Dacă în anii precedenți doar am presupus că ne desfășurăm cercetarea în apropierea unui monument de cult cu necropola aferentă[15], prin această primă secțiune se confirma supoziția noastră.

În anul 2023 am reluat cercetarea în același punct, fiind trasate două secțiuni: una la 0,5 m vest de S. 1/B/2022, iar cealaltă la est de ea, la o distanță de 1,50 m. Prima secțiune (S. 1/B/2023) avea dimensiunile de 2 × 6 m, iar cea de-a doua (S. 2/B/2023) de 2 × 8 m. În urma investigațiilor s-a observat că pentru ambele necropole, suprapuse, **ritul** funerar a fost inhumația, iar în ceea ce privește **ritualul** funerar, acesta a fost asemănător.

Mobilierul funerar

În acest stadiu al cercetărilor, mobilierul funerar este reprezentat de sicrie, a căror prezență a fost înregistrată în câteva situații (M. 1 din S. 1/B/2023; Gruparea de oase nr. 13 din S. 1/B/2023; M. 1 din S. 2/B/2023; M. 2 din S. 2/B/2023; M. 4/A-C din S. 2/B/2023). Din acestea s-au recuperat câteva fragmente de scânduri, cel mai probabil confecționate din lemn de cireș, precum și cuie de fier de diverse dimensiuni.

Orientarea

Pornind de la scheletele păstrate intacte sau aproape intacte, s-a observat că orientarea defuncților era pe direcția vest-est, fără excepție.

Poziția defuncților

Defuncții au fost depuși în poziția decubit dorsal, cu brațele flectate din coate și aduse cu palmele pe abdomen (M. 3, 5, 6 din S. 2/B/2023; M. 1 din S. 1/B/2023), cu un antebraț pe abdomen și celălalt pe torace (M. 4 din S. 2/B/2023 și posibil M. 1 din S. 2/B/2023), sau cu unul pe abdomen și celălalt cu poziție necunoscută (M. 2 din S. 1/B/2023). Din păcate, cea mai mare parte a complexelor funerare au fost distruse, iar oasele împrăștiate. Picioarele defuncților erau întinse și paralele (M. 1, 2, 3 din S. 1/B/2023; M. 4, 5 din S. 2/B/2023) sau un picior era întins, iar celălalt deranjat ulterior (M. 1, 3 din S. 2/B/2023).

[13] La cercetări au luat parte în anul 2022 Adrian Ardeț, iar în 2023 Iulian Leonti de la Muzeul Județean de Etnografie şi al Regimentului de Graniță din Caransebeș.

[14] OȚA, RANCU, NEGREI 2023, p. 74–75.

[15] OȚA, ARDEȚ, NEGREI, 2018, p. 23.

Inventarul funerar

Este unul extrem de sărac, constând în obiecte de port, precum: un nasture (M. 10 din S. 2/B/2023; **Fig. 20/2**); copci din sârmă de cupru, pentru haine (recuperate dintre mormintele deranjate din S. 1/B/2023; **Fig. 23/I/A. 1–3**); potcoave pentru cizme (M. 4A din S. 2/B/2023[16]; **Fig. 22/1–7**); două fragmente de brățări din sticlă colorată (S. 1/B/2023; **Fig. 23/I/C/1–2**); precum și o plăcuță de diademă (**Fig. 23/B**) și un inel (M. 1 din S. 2/B/2023; **Fig. 20/1**). Fragmentele de brățări provin din primul nivel de distrugere al bisericii mai recente, deci probabil cea protestantă. Plăcuța de diademă, cu reprezentarea unui patruped[17], este un *passim*. Tipologic și cronologic însă trebuie atribuită unui mormânt care aparținea de cimitirul constituit în jurul bisericii catolice sau din interiorul său.

Din nivelurile de distrugere provin două monede (**Fig. 8/1–2**) și un fragment dintr-o a treia (**Fig. 8/3**). Un prim exemplar a fost emis în timpul lui Ferdinand I (1526–1564), în anul 1538. El provine din nivelul de distrugere al primei biserici din mica fortificație. Cea de-a doua monedă a fost emisă în anul 1544 (dinar, Kremnitz)[18]. Conform stratigrafiei, ea a fost recuperată din primul nivel de distrugere al celei de-a doua biserici din același punct.

Piesele descoperite în mormintele distruse, dar și în cele păstrate *in situ*, sunt destul de comune pentru Evul Mediu. Însă, nu putem să nu remarcăm sărăcia inventarului funerar, comparativ cu cel descoperit în cimitirul bisericii mănăstirii franciscane. Una din posibilele explicații ar fi aceea că aici cele mai multe morminte au fost jefuite. Astfel, am putut observa prezența pe anumite oase a unor urme de oxizi de cupru, cum este cazul unui craniu descoperit în S. 2/B/2023 (din mormintele contemporane cu biserica târzie), dar și pe antebrațul unui alt schelet deranjat, din S. 1/B/2023, care a fost înmormântat în necropola bisericii catolice, deci cea veche.

Tot din teritoriul necropolei au mai fost recuperate un cuțit (**Fig. 23/II/1**) și mânerul unei piese de fier cu un capăt de fildeș, probabil mâner de cuțit (**Fig. 23/II/4**). Datorită faptului că mormintele au fost distruse, este dificil de precizat dacă aceste ultime două piese făceau parte din inventarul unor complexe funerare, erau parte a inventarului bisericii, țin de practici funerare ulterioare ori au fost pierdute de cei care au distrus biserica și parțial necropola.

Ceea ce putem spune este că foarte probabil suntem în fața unei biserici parohiale, ridicată în cursul secolului al XIV-lea, dacă avem în vedere inventarele descoperite, dar și informația documentară. Data de final a primei biserici este anul 1538, având în vedere moneda descoperită pe nivelul de incendiere. Imediat după aceea, aproximativ pe locul său, a fost ridicată o altă biserică, care la rândul său a suferit o distrugere în anul 1544, probabil prin incendiere. După această dată, au fost identificate alte două niveluri de ardere a monumentului. În stadiul actual al cercetării, nu putem preciza durata sa de utilizare doar prin prisma descoperirilor arheologice,

[16] La acestea se adaugă alte exemplare provenite de la mormintele distruse din S. 1/B/2023, dar şi din S. 2/B/2023. Ele provin atât de la mormintele timpurii, cât şi de la cele târzii.

[17] Acesta este foarte asemănător cu un altul reprezentat pe o plăcuță decorativă descoperită în necropola de la Negyszállás, din M. 256 (SELMECZI 1992, p. 54, 115, tábla 11/19).

[18] Mulţumim pentru determinarea monedelor colegei Cristiana Tătaru.

care sunt încă limitate. Foarte probabil, în anul 1658 clădirea nu mai avea rol de biserică, dat fiind faptul că orașul și Banatul de Caransebeș-Lugoj a intrat în componența Imperiului Otoman.

Catalogul mormintelor din campania 2023

Secțiunea 1/B/2023

Morminte târzii

M. 1/2023, Caroul 1. Mormânt de adult, singular; **Orientat** V-E; **Adâncime** = 0,97/1,05 m; **Mobilier funerar**: sicriu; **Poziție**: decubit dorsal, cu mâinile flectate din cot, cu palmele pe abdomen; antebrațul drept era mai jos decât cel stâng; picioarele erau întinse și paralele; **Inventar:** în zona humerusului drept avea un cui provenit de la sicriu; **Observație:** cercetat parțial; craniul a rămas în profilul vestic.

Observație: între mormintele târzii păstrate *in situ* au mai fost descoperite câteva grupări de oase provenite de la morminte deranjate.

Gruparea nr. 1, Caroul 1. Mormânt de adult, păstrat parțial, din care s-a recuperat un craniu de adult și câteva oase. Provine de lângă profilul vestic și suprapunea M. 1, fiind descoperit la o adâncime de 0,80/0,90 m.

Gruparea nr. 2, Caroul 1. Grupare de oase diverse, identificate la – 0,70 m, în zona centrală a caroului.

Gruparea nr. 3, Caroul 1. Mormânt de copil, descoperit lângă Z. 1, la adâncimea de 0,95 m.

Gruparea nr. 4, Caroul 1. Constă în oase de craniu uman, identificate la adâncimea de 0,70 m.

Gruparea nr. 16, Caroul 1. Descoperită lângă Z. 1, consta în câteva oase de copil, identificate la adâncimea de 1,20 m.

Gruparea nr. 17, Caroul 1. Descoperită lângă profilul estic, la adâncimea de 1,10 m. Consta în fragmente de craniu și oase mici disparate.

Alte oase disparate au fost descoperite la nord de M. 1, în zona femurului stâng, la adâncimea de 1,09 m, precum și pe toată suprafața Caroului 1, la sud de Z. 1, provenite de la morminte distruse. Toate aceste grupări de oase erau lipsite de inventar funerar. Pe baza stratigrafiei, cel mai probabil aparțin veacului al XVI-lea.

Morminte timpurii

Observație: Sunt anterioare distrugerii sau demolării primei biserici, deci de dinaintea mijlocului secolului al XVI-lea.

M. 2/2023, Carourile 3–4. Mormânt de adult, singular, în criptă (din piatră legată cu mortar); la capătul estic are un bloc mai mare de piatră, albiat; **Orientat** V-E; **Adâncime** = 2,35 m; **Poziție**: picioarele întinse și paralele; **Inventar:** fără (în porțiunea investigată); **Observație**: cercetat parțial, jumătatea superioară a rămas în profilul vestic al secțiunii, la nord de Z. 2.

M. 3/2023, Caroul 3. Mormânt de adult, singular; **Orientat** V-E; **Adâncime** = 2,70 m; **Poziție**: picioarele întinse și paralele; **Inventar:** fără (în porțiunea investigată); **Observație**: cercetat parțial, jumătatea superioară a rămas în profilul vestic al secțiunii; era poziționat între Z. 2 și criptă.

Grupuri de oase disparate au fost descoperite la nord de Z. 1, după cum urmează:

Gruparea nr. 5, Caroul 2. Consta din oase grupate spre profilul estic, la adâncimea de 1,40 m.

Gruparea nr. 6, Caroul 2. Erau oase umane identificate nu departe de profilul estic, la adâncimea de 1,44 m.

Gruparea nr. 7, Caroul 2. Grupare de oase umane găsită deasupra colțului sud-estic al lui Z. 2, la adâncimea de 1,60 m.

Gruparea nr. 8, Caroul 2. Este vorba de un grup de oase umane găsite la nord de Z. 1, la adâncimea de 1,60 m.

Gruparea nr. 9, Caroul 2. Suprapunea Z. 2, fiind identificată la adâncimea de 1,69 m. Oasele erau într-o casetă de cărămizi, suprapuse de fragmente de olane sparte.

Gruparea nr. 10, Caroul 3. A fost **c**ercetată la nord de Z. 2 și consta în oase diverse disparate, predominant lungi, de la mâini și picioare, descoperite la adâncimea de 1,89 m.

Gruparea nr. 11. A fost identificată la adâncimea de 1,80 m, între Z. 1 și Z. 2, și constă într-un craniu și oase lungi, probabil de la picioare.

Gruparea nr. 12. A fost identificată la adâncimea de 1,80 m, între Z. 1 și Z. 2, și constă într-un craniu și oase diverse. A fost suprapusă de gruparea precedentă.

Gruparea nr. 13. Cercetată la nord de Z. 2 și gruparea nr. 10 și constă în oase diverse (lungi, de la bazin, etc.) disparate. **Inventar**: printre oase au fost găsite cuie de la sicriu.

Gruparea nr. 14. A fost identificată deasupra criptei, spre est, la adâncimea de 2,13 m.

Gruparea nr. 15. Consta dintr-un craniu depus între lespezi de piatră și cărămizi, evidențiat la – 2,10 m, iar în jur erau și alte oase disparate, precum vertebre etc.

Gruparea nr. 16. Oase disparate, descoperite la sud de Z. 1, la adâncimea de 1,20 m, lângă profilul vestic.

Gruparea nr. 17. Oase descoperite la sud de Z. 1, lângă presupusa intrare în biserică, identificate la adâncimea de – 1,10 m de la nivelul actual de călcare.

Gruparea nr. 18. Consta într-un craniu izolat, aruncat, descoperit la nord de criptă, în Caroul 4, la – 2,72 m.

Observații. Grupările 5–9 ar putea proveni de la morminte distruse în timpul săpării șanțului de fundație a lui Z. 1. Dintre mormintele timpurii au mai fost recuperate mai multe potcoave provenite de la încălțăminte.

Secțiunea 2/B/2023

Morminte târzii

Mormântul 1/2023, Carourile 1–2. Schelet de adult, singular; **Orientat** V-E; **Adâncime** = 0,90 m; **Mobilier funerar**: sicriu; **Poziție**: decubit dorsal, cu mâna dreaptă flectată din cot, cu palma pe abdomen, iar cea stângă cu palma adusă pe bazin; craniul înclinat spre umărul stâng; picioarele au fost deranjate, probabil de o altă groapă; **Inventar:** la mâna stângă, pe o falangă avea un inel de argint (**Fig. 20/1**) cu un chaton rombic (8,6 × 15,7 mm), ușor curbat spre exterior, pe care sunt fixate trei casete circulare, alăturate, din foiță de argint (D max. = 23,4 mm); caseta centrală

(D = 6,5 mm) este mai mare și conține fragmente, posibil de chihlimbar; casetele laterale, de formă circulară (D = 3,5 mm), aveau montate bucățele de sticlă sau piatră colorată, care însă nu se mai păstrează; un decor cu granule (spre vârfurile rombului este câte o piramidă de câte patru granule; în lateralele zonelor de lipire a casetelor decorul constă din mici piramide de câte patru granule, care se mai păstrează însă doar în două puncte; în zona diametrului maxim a casetei centrale, pe una dintre laturi, este încă o piramidă de câte patru granule) alăturate înconjoară cele trei monturi; veriga este din bandă de argint (l = 3,4 mm; D = 20,6 mm; Gr. = 0,5 mm), iar de-a lungul ei are două șănțuiri paralele; capetele, lățite, sunt despărțite și lipite pe partea inferioară a chatonului; veriga are urme de uzură; Gr. = 1,73 mm; **Observație**: parțial distrus; a suprapus M. 2 în zona piciorului stâng.

M. 2/2023, Caroul 1. Mormânt de adult, singular; **Orientat** SV-NE; **Adâncime** = 0,94/0,97 m; **Mobilier funerar**: sicriu; **Poziție**: decubit dorsal, cu antebrațele încrucișate pe abdomen; piciorul drept lipsește, iar stângul era întins; craniul era căzut spre umărul drept; **Inventar:** fără.

M. 3/2023, Caroul 1. Mormânt de copil, singular; **Orientat** V-E; **Adâncime** = 1,04 m; **Poziție**: decubit dorsal, cu antebrațele încrucișate pe abdomen; piciorul drept lipsește, iar stângul era întins; craniul era căzut spre umărul drept; **Inventar:** fără; **Observație**: a fost tăiat de M. 2; oasele păstrate (coaste și altele mai mici) au fost găsite în puncte diferite sub M. 2.

M. 4A-C/2023, Caroul 1. Mormânt triplu; **Orientat** SV-NE; **Adâncime** = 0,94/0,97 m; **Mobilier funerar**: sicriu; pe torace și la umărul stâng avea cuie de fier; **Poziție**: decubit dorsal (**4A**), cu antebrațul drept pe abdomen, iar cel stâng pe torace; picioarele erau întinse și paralele; craniul era căzut spre umărul drept; în brațe avea un copil (**M. 8/4B**), iar între femure un altul, probabil un sugar (**M. 9/4C**); **M. 4B** avea o parte a oaselor amestecate ca urmare a unor intervenții ulterioare; **Inventar**: potcoave de fier pentru încălțăminte; **Observație**: a fost suprapus de M. 7 (al unui adult), care era distrus parțial. Capătul femurului de la piciorul drept era supradimensionat.

M. 5/2023, Caroul 1. Mormânt de adult; **Orientat** V-E; **Adâncime** = 1,04 m; **Poziție**: decubit dorsal, cu antebrațele flectate din coate, cu palmele pe abdomen; mâna stângă era mai jos decât dreapta; încrucișate pe abdomen; picioarele întinse și depărtate spre glezne; **Inventar:** fără; **Observație**: a fost cercetat parțial; craniul a rămas în profilul vestic al secțiunii.

M. 6/2023, Caroul 1. Mormânt de adult; **Orientat** V-E; **Adâncime** = 1,04 m; **Poziție**: decubit dorsal, cu mâna stângă flectată din cot, cu palma pe abdomen; **Inventar**: fără; **Observație**: a fost cercetat parțial, circa două treimi rămânând în profilul sudic al secțiunii.

M. 7/2023, Caroul 1. Mormânt de adult, deranjat, ale cărui oase au fost împrăștiate peste **M. 4/A-C**.

M. 10/2023, Carourile 1–2. Mormânt de adolescent; **Orientat** V-E; **Adâncime** = 0,80/0,94 m; **Poziție**: decubit dorsal, cu mâna dreaptă flectată din cot și palma adusă în partea superioară a bazinului, în stânga; a fost parțial deranjat; **Inventar**: un nasture (L totală = 11,4 mm; **Fig. 20/2**) din două semisfere de foiță de cupru (D = 6,4 mm); partea inferioară a semisferei formează un mic con spre capăt; pentru agățare avea o sârmă plată (l = 0,9 mm; L = 5,1 mm), îndoită în formă de buclă alungită; Gr. = 0,22 grame.

Observații. Descoperit lângă pavaj, mai sus de M. 1, spre vest de precedentul; partea inferioară lipsește, probabil fiind deranjat de M. 1.

BIBLIOGRAFIE

BONA 1993 – P. Bona, *Biserica medievală din Caransebeș*, Reșița, 1993.

FENEȘAN 2019 – C. Feneșan, *Cetatea Jdioara-Sfârșit de drum (1693–1701)*, Analele Banatului S. N., Arheologie-Istorie 27 (2019), p. 253–263.

GROZA 1993 – L. Groza, *Cetatea Caransebeș-Câteva precizări cronologice*, Banatica 12/2 (1993), p. 89–99.

IAROSLAVSCHI 1975 – E. Iaroslavschi, *O villa rustica la Caransebeș*, Banatica 3 (1975), p. 355–363.

OȚA 2006 – S. Oța, *Câteva observații privind brățările executate din sârme de bronz (secolele X–XIII)*, Cercetări Arheologice 13 (2006), p. 251–274.

OȚA 2008 – S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X–XIV)*, Bibliotheca Brukenthal 28, Sibiu, 2008.

OȚA 2014 – S. Oța, *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th–14th Centuries)*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 26, Leiden-Boston, 2014.

OȚA 2021 – S. Oța, *Identificarea necropolelor și bisericilor medievale și moderne din orașul Caransebeș (secolele XI–XVIII)*, în: M. Crîngaci Țiplic (ed.), *Spațiul sacru în orașul medieval: perspective arheologice și istorice*, Cluj-Napoca, p. 165–185.

OȚA, ARDEȚ, NEGREI 2018 – S. Oța, A. Ardeț, D. Negrei, *Caransebeș, jud. Caraș-Severin. Punct: Strada Potocului, nr. 22*, în: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2017*, Cluj-Napoca, 2018, p. 23–24.

OȚA, ARDEȚ, NEGREI 2019a – S. Oța, A. Ardeț, D. Negrei, *Cercetări arheologice în orașul medieval fortificat Caransebeș, campaniile 2017–2019 (observații preliminare)*, Tibiscum S.N., Arheologie-Istorie-Etnografie 9 (2019), p. 131–143.

OȚA, ARDEȚ, NEGREI 2019b – S. Oța, A. Ardeț, D. Negrei, *Caransebeș, jud. Caraș-Severin. Punct: Strada Potocului, nr. 22*, în: *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2018*, București-Sibiu, 2019, p. 34–35.

OȚA, ARDEȚ, NEGREI 2020 – S. Oța, A. Ardeț, D. Negrei, *Caransebeș, jud. Caraș-Severin, Punct: Strada Potocului, nr. 22*, în: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2019*, Buzău, 2020, p. 69.

OȚA, RANCU, NEGREI 2023 – S. Oța, D. Rancu, D. Negrei, *Caransebeș, jud. Caraș-Severin. Punct: Cetatea Medievală Caransebeș (sector Central), Strada Potocului nr. 22*, în: *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2022*, Târgoviște, 2023, p. 74–75.

POPA 2008 – R. Popa, *Caransebeș și districtul său românesc în secolele X–XIV*, în: D. Marcu Istrate, A. Istrate (eds.), *La începuturile Evului Mediu românesc*, Alba Iulia, p. 347–369.

RADIČEVIĆ 2009 – D. Radičević, *Medieval glass bracelets from Banat Territory*, în: D. Ignatiadou, A. Antonaras (eds.), *Annales du 18e Congrès de l`Association Internationale pour l`Histoire du Verre*, Thessaloniki, p. 385–388.

SEBESTYEN 1984 – Gh. Sebestyen, *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L. F. Marsigli*, Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente istorice și de artă 15/1 (1984), p. 41–49.

SELMECZI 1992 – L. Selmeczi, *A Négyszállási I. Számú Iasz Temető*, Budapest, 1992.

ȚEICU 1998 – D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

ȚEICU 2009 – D. Țeicu, *Cetăți medievale din Banat/Medieval fortification in Banat*, Timișoara, 2009.

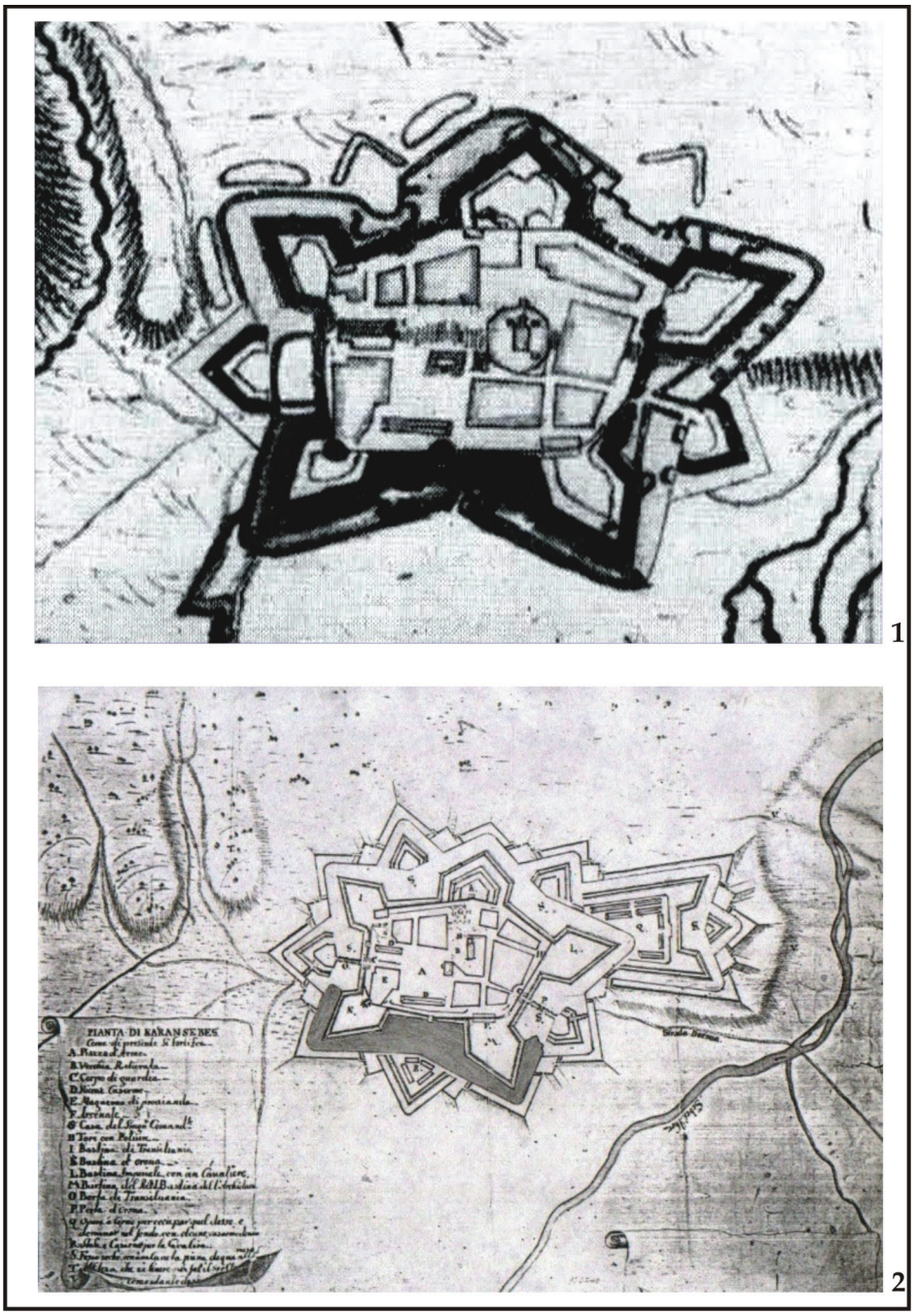

Fig. 1. 1. – Planul cetății refortificate în stil italian (după SEBESTYEN 1984); **2.** – Plan de refortificare al Caransebeșului, propus de către Friedrich von Vererani (după GROZA 1993); pe plan apare și o biserică în spațiul fostei mici cetăți interioare.

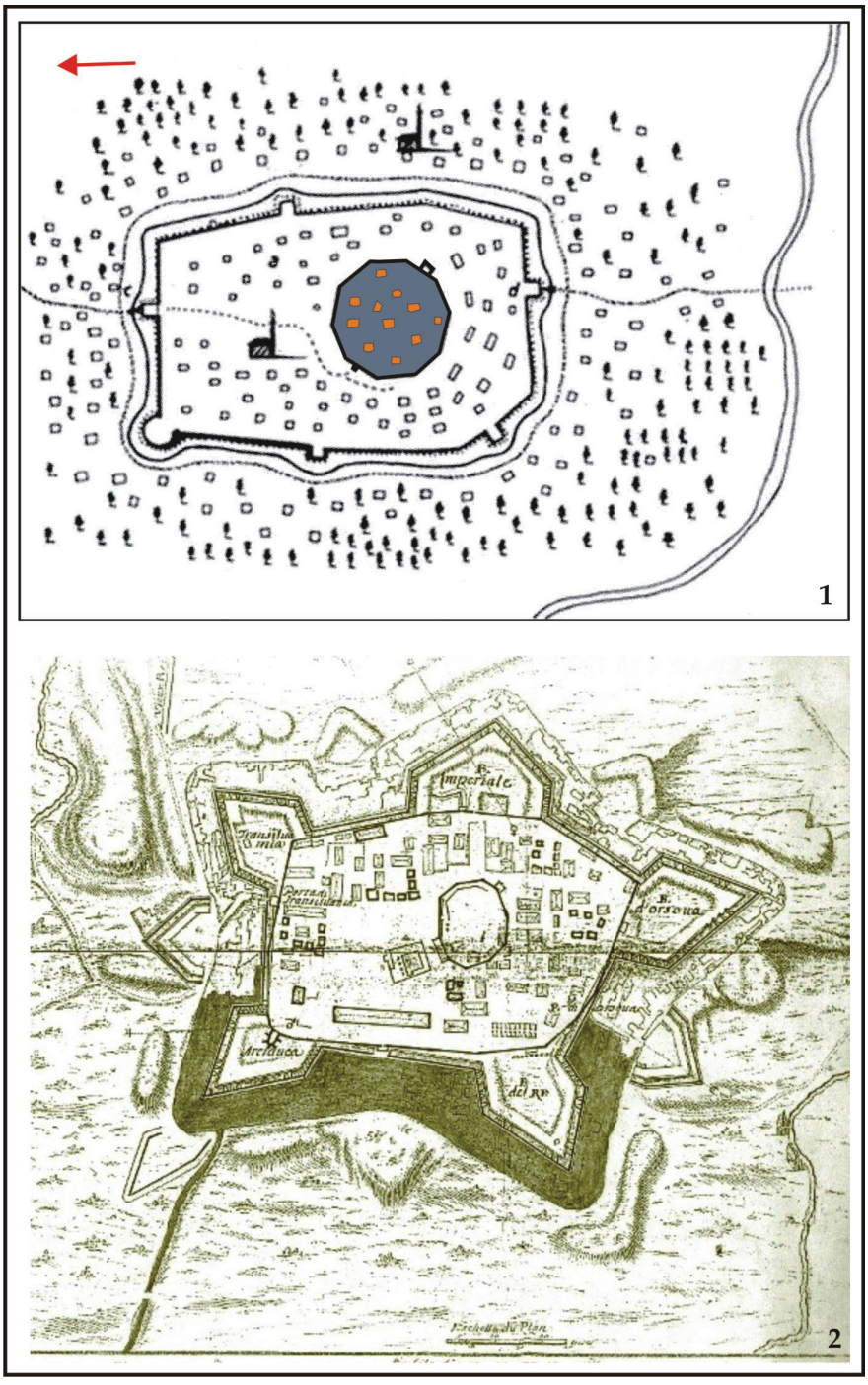

Fig. 2. 1–2. Hărți cu reprezentarea orașului fortificat Caransebeș în secolul al XVII-lea; **1.** – Prima hartă a orașului medieval fortificat Caransebeș (prelucrare S. Oța); **2.** – Caransebeșul refortificat de austrieci, fără reprezentarea bisericii (după GROZA 1993).

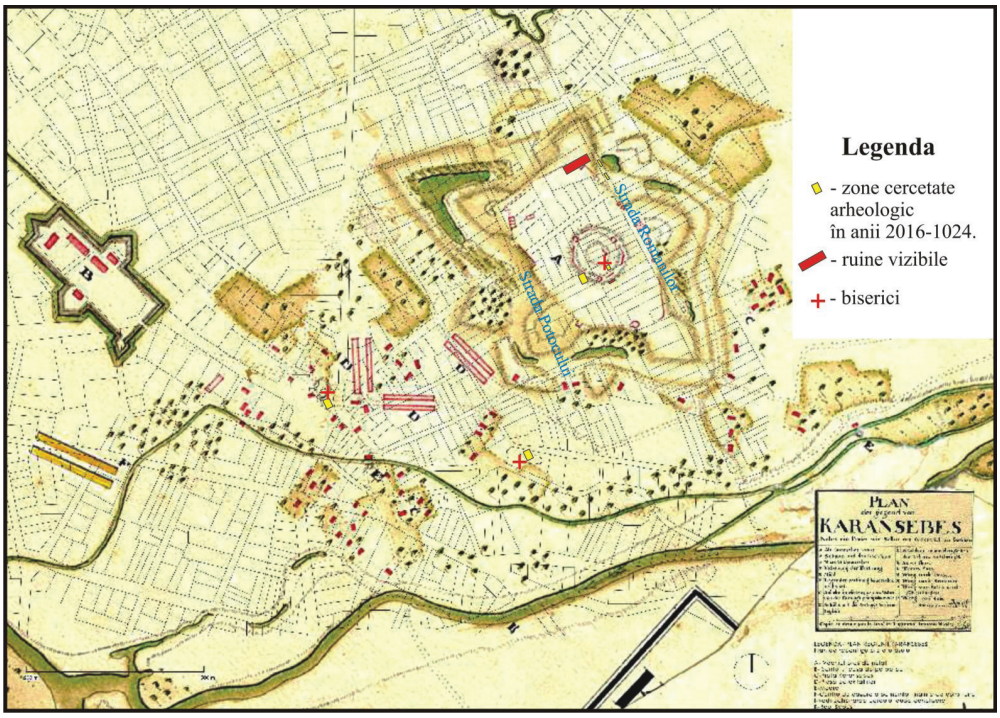

Fig. 3. Harta Caransebeșului la începutul secolului al XVIII-lea (după Olimpia Onci, https://issuu.com/piaonci/docs/podrumul_lui_homolka, accesare la 14.08.2019; reprezentarea punctelor cercetate arheologic sau cu documentație, S. Oța).

Fig. 4. Z. 1 din S. 1/B/2022 (foto: S. Oța).

Fig. 5. Z. 2 din S. 1/B/2022 (foto: S. Oța).

Fig. 6. Cercetări din anul 2023. Vedere aeriană (foto: M. Libniță).

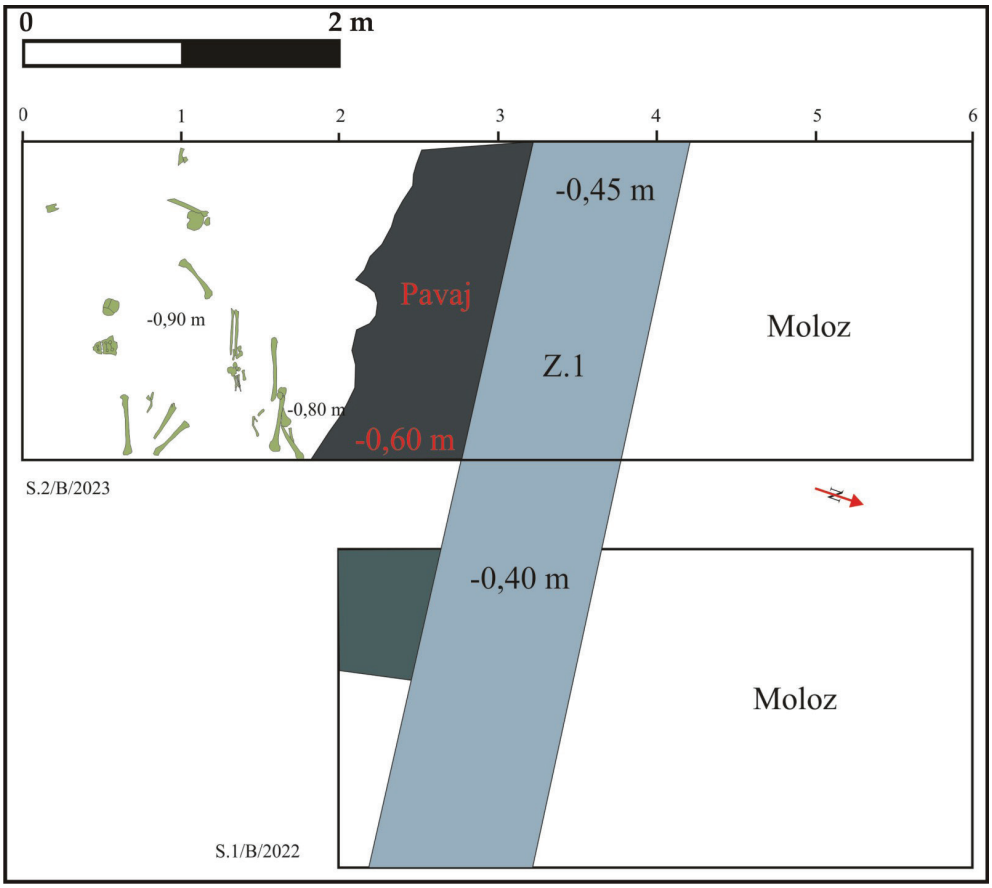

Fig. 7. Morminte distruse din S. 2/B/2023. Aparțin ultimei faze de utilizare a bisericii nr. 2.

Fig. 8. 1. – Denar emis în anul 1538 la Kremnitz (foto: M. Perpits); **2.** – Denar emis în anul 1544 la Kremnitz (foto: M. Perpits); **3.** – Denar, fragment, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (foto: M. Perpits).

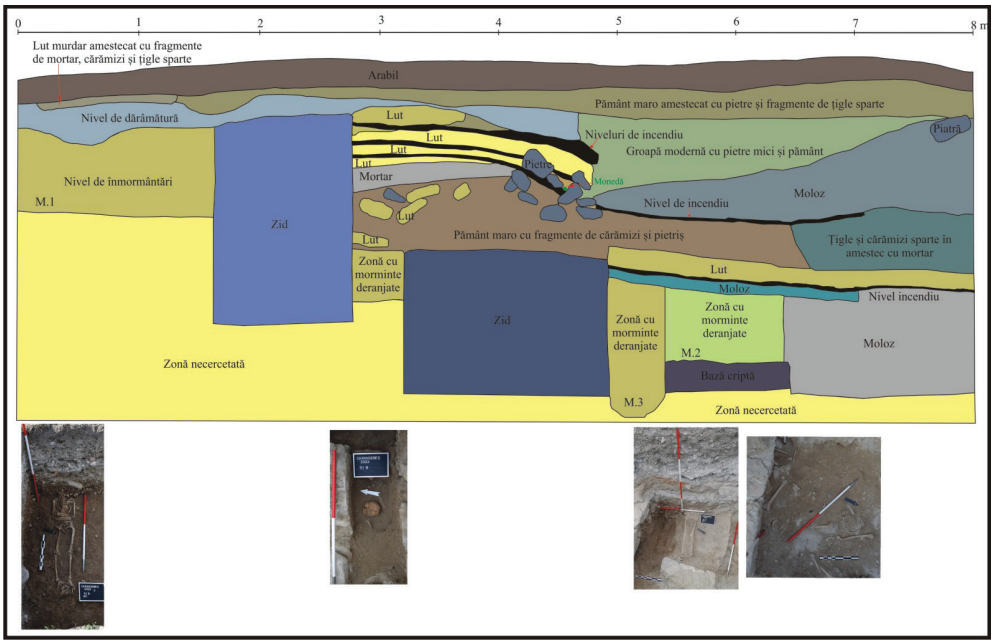

Fig. 9. Profilul vestic al S. 1/B/2023.

Fig. 10. M.1/S. 1/B/2023 (foto: S. Oța).

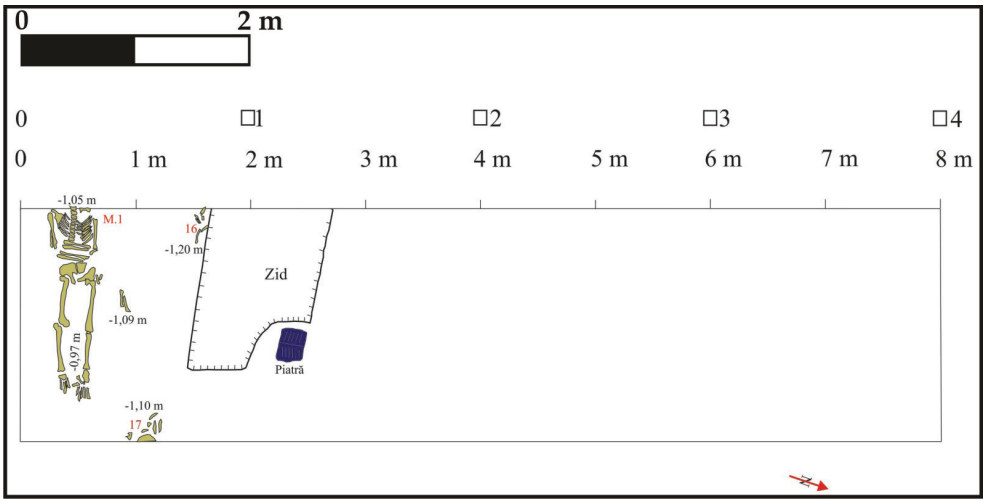

Fig. 11. S. 1/B/2023. M. 1 și grupări de oase umane disparate, corespondente cronologic cu ultima fază de utilizare a bisericii nr. 2.

Fig. 12. M. 2 și M. 3/S. 1/B/2023 (foto: S. Oța).

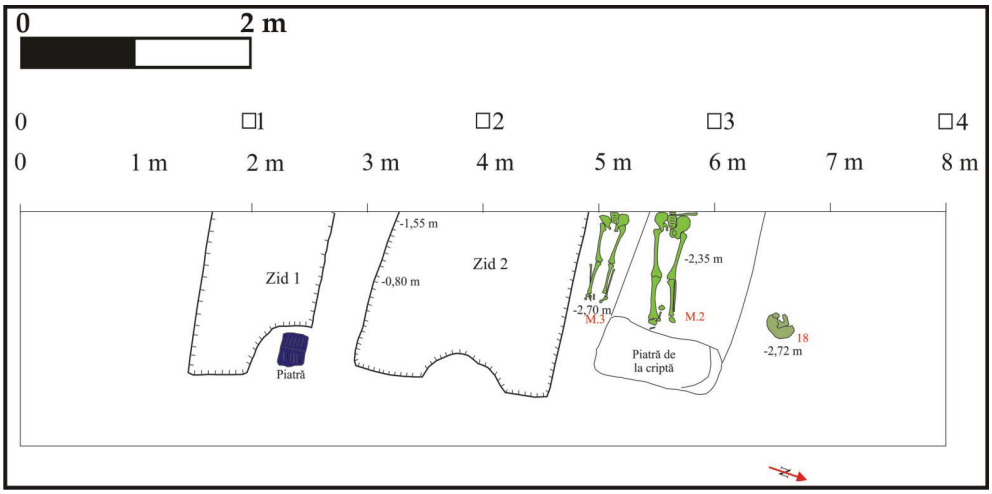

Fig. 13. S. 1/B/2023. M. 2 și M. 3 și un craniu uman descoperit la nord de criptă, corespondente cronologic cu prima fază de utilizare a bisericii nr. 1.

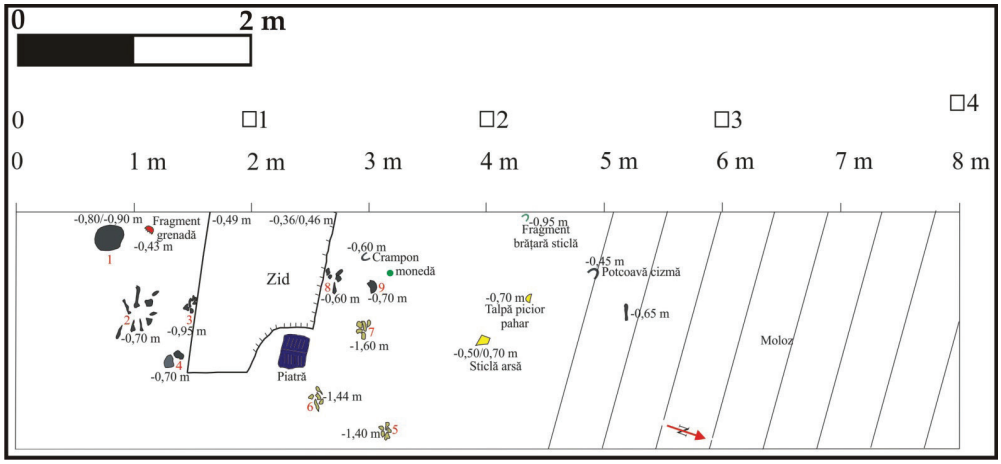

Fig. 14. S. 1/B/2023. Morminte distruse care au aparținut cimitirului celei de-a doua biserici.

Fig. 15. 1.- Craniu și oase din grupul 11 (foto: S. Oța); **2.** – Craniu și oase din grupul 12 (foto: S. Oța).

Fig. 16. Oase umane din grupările 10, 13 și 14 (foto: S. Oța).

Fig. 17. Craniu uman descoperit între pietre și cărămizi (foto: S. Oța).

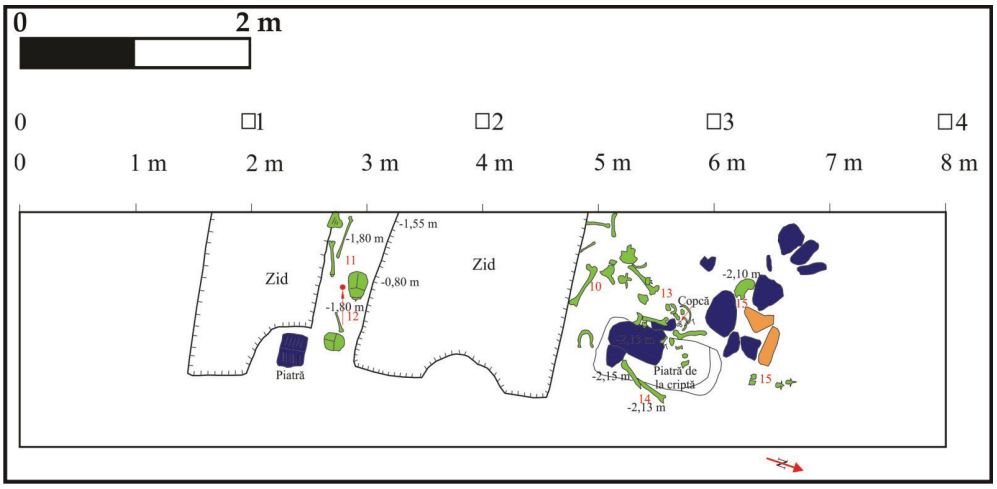

Fig. 18. S. 1/B/2023. Morminte distruse care aparțin primei biserici.

Fig. 19. Craniu izolat, descoperit la nord de criptă (foto: S. Oța).

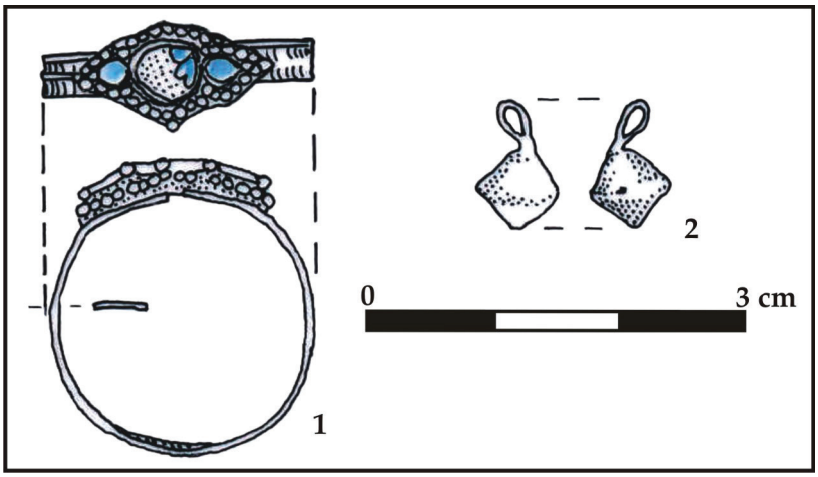

Fig. 20. 1. – Inel din argint (desen: S. Mateescu); **2.** – Nasture din foiță de cupru (desen: S. Mateescu).

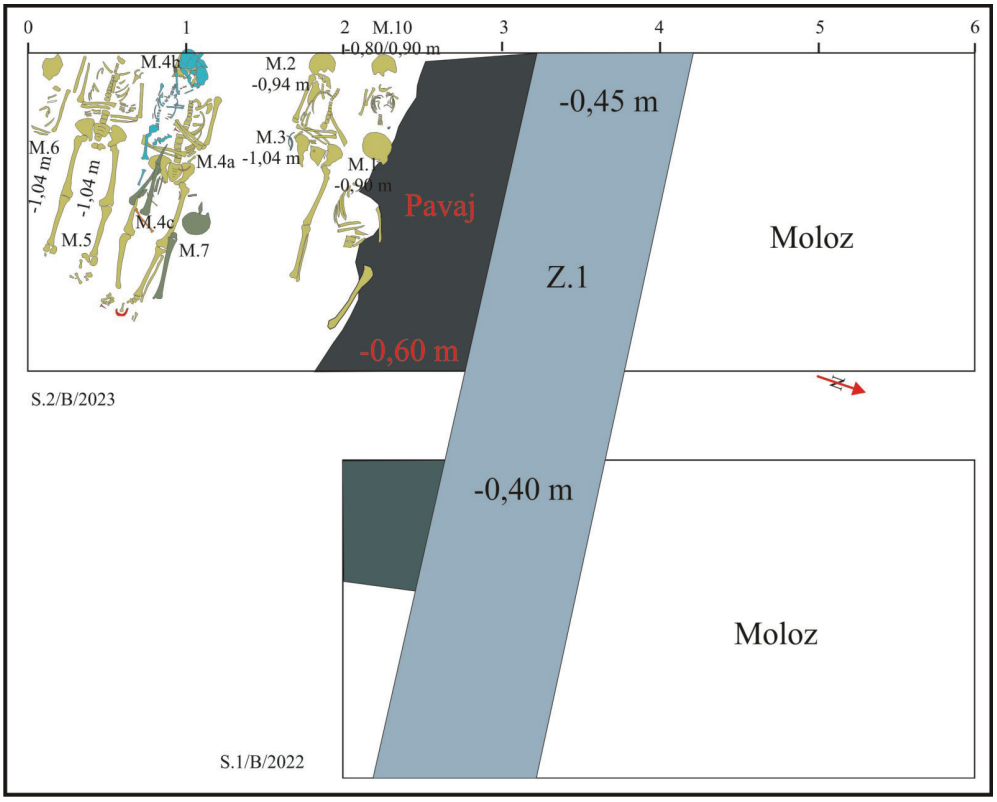

Fig. 21. S. 2/B/2023. Morminte târzii, contemporane cu biserica nr. 2.

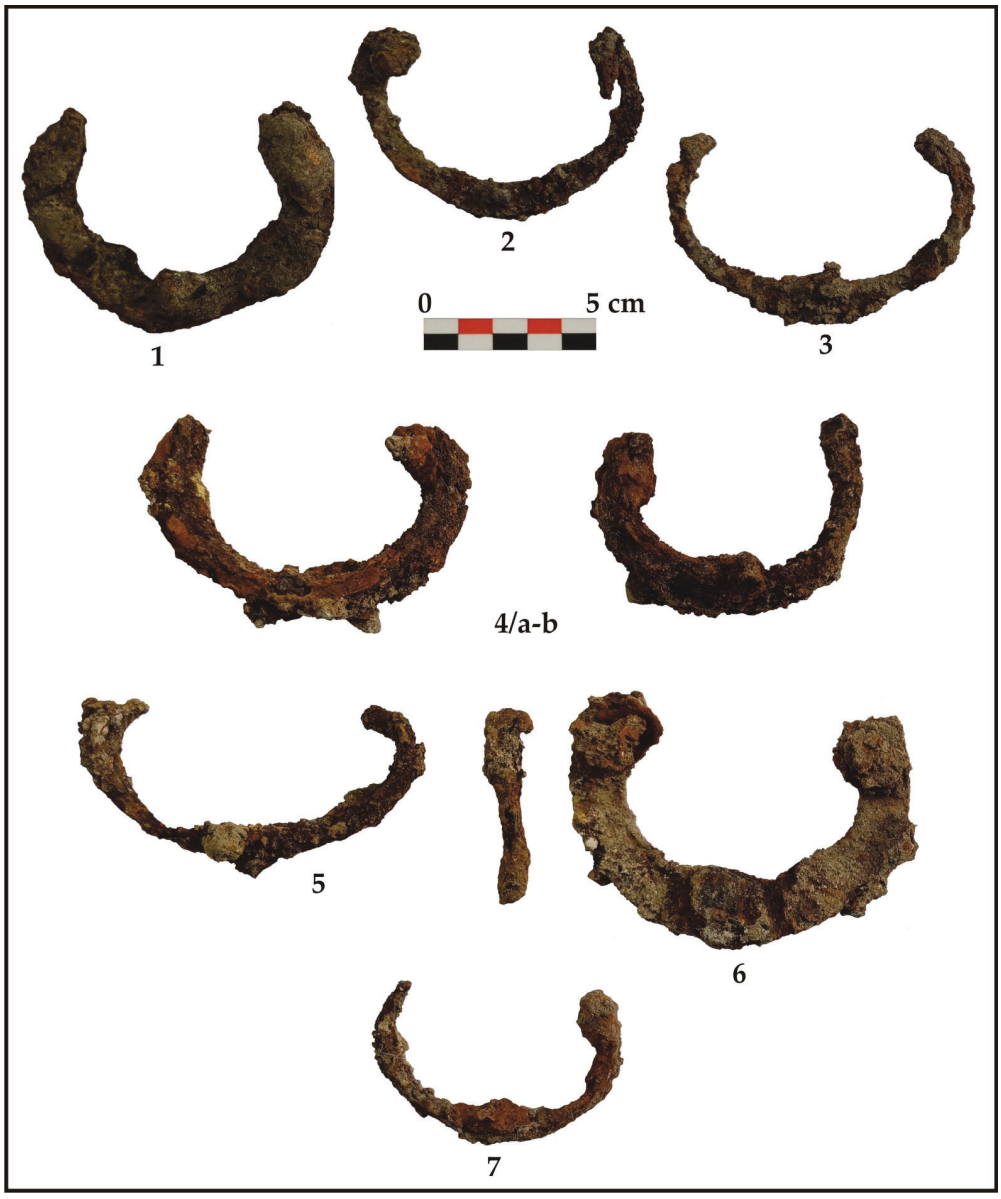

Fig. 22. Potcoave pentru încălțăminte și crampoane provenite de la mormintele distruse în S.1/B/2023; 2, 6, 7. Piese din necropola nr. 2 (târzie); 1. S.I/B/Car. 3, – 1,78 m; 2. S.I/B/Car. 3, – 1,37 m; 3. *passim*; 4/a-b. S.I/B/Car. 3, – 2,21 m; 5. S.I/B/Car. 3, – 1,96 m; 6. S.I/B/Car. 2, – 0,45 m; 7. S.I/B/Zona arsurii, Car. 2, – 0,50 m.

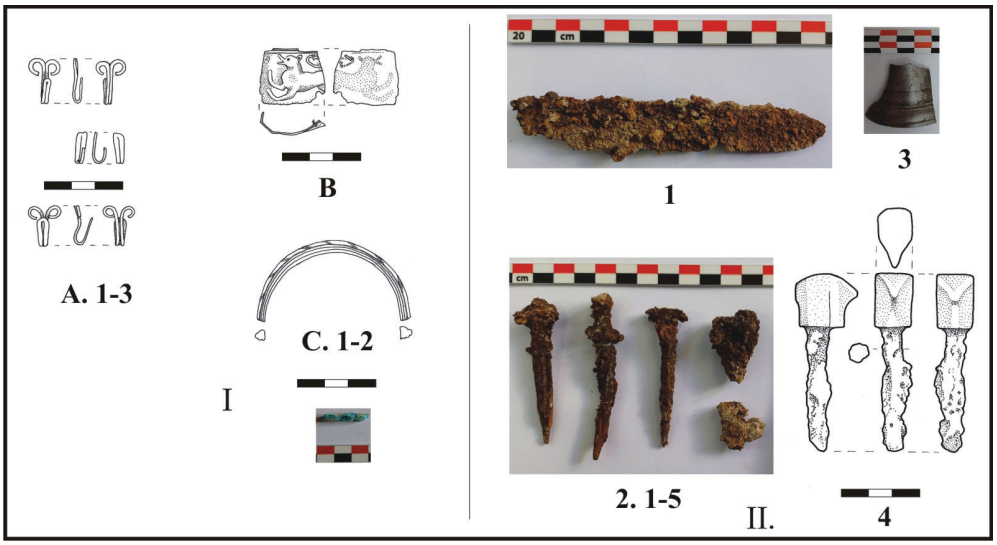

Fig. 23. I. Accesorii vestimentare și podoabe provenite din morminte distruse. A. 1–3. Copci de cupru; B. Plăcuță de diademă; C. 1–2. Fragmente de brățări de sticlă colorată; II. Piese descoperite în necropolă, posibil provenite din morminte distruse sau din inventarul bisericii. 1. Lamă de cuțit; 2. 1–5. Cuie și fragmente de cuie de la sicrie; 3. Fragment de clopoțel de argint; 4. Fragment de mâner de cuțit cu capătul decorat cu fildeș.

NOTES ON GREEK INSCRIPTIONS (V)

Dragoş HĂLMAGI*

Cuvinte-cheie: *inscripții grecești, Pantikapaion, Istros, decrete onorifice, Leukon I, Aristagoras fiul lui Apatourios.*

Keywords: *Greek inscriptions, Pantikapaion, Istros, honorific decrees, Leukon I, Aristagoras son of Apatourios.*

Rezumat: *Articolul discută două inscripții grecești, cu noi sugestii de lectură și restituire:*

1. Un decret de proxenie pentru Leukon I? O reluare a inscripției CIRB 37 (Pantikapaion);

2. Un alt decret de la Istros pentru Aristagoras, fiul lui Apatourios (ISM I 54b + 56).

Abstract: *The present article reviews two Greek inscriptions, proposing new readings and restorations:*

1. A proxeny decree for Leukon I? A reappraisal of CIRB 37 (Pantikapaion);

2. Another decree of Istros for Aristagoras, son of Apatourios (ISM I 54b + 56).

A proxeny decree for Leukon I? A reappraisal of CIRB 37

A recent article on the use of Greek mercenaries in the Bosporan armies revisited an inscription from Pantikapaion discovered nearly two centuries ago, an Arkadian decree honouring Leukon I: CIG II 2103e = Syll. 99 = IOSPE II 4 = Syll.² 126 = Syll.³ 209 = CIRB 37[1].

In 1889 Paul François Foucart questioned Boeckh's interpretation: he adduced the prescript of a famous decree of the Arkadian league discovered in 1868[2] and, claiming that "rien ne prouve qu'au quatrième siècle la formule ἔδοξεν τοῖς Ἀρκάσιν ait été en usage [par la ligue arcadienne]", he put forward the hypothesis that the decree for Leukon I was issued by a homonymous city in Crete. Hiller von Gaertringen reframed Foucart's doubts in IG V 2's *fasti* (1913) and in the commentary of Syll.³ 209 (1915): "*nec tamen de hoc communi, cuius praescriptum n. 183 exhibet*" and conjectured instead that the inscription from Pantikapaion was set up by Arkadian mercenaries in the service of the Bosporan king.

Hiller von Gaertringen's interpretation was preferred at times, despite some

* Dragoş HĂLMAGI: "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest; e-mail: dragoshalmagi@gmail.com

[1] IANCU 2023. I am indebted to Liviu Iancu for his helpful comments on an earlier draft of this note.

[2] Syll. 167 = Syll.² 106 = IG V 2, 1 = Syll.³ 183.

considerable difficulties. There is no evidence the inscription was set up by soldiers or that Arkadian mercenaries were present in the Bosporan kingdom at that time. Moreover, it remains unexplained why these mercenaries called the king a *Pantikapaites* in a decree, in contrast with the language of other contemporary honorific inscriptions from the Bosporan kingdom, as well as from Athens, where Leukon's fame found its way into political speeches[3].

The Greek decrees do not adhere to a fixed enaction formula. This is especially noticeable in the so – called "abbreviated decrees", where the issuing bodies are mentioned in either the nominative or dative case following ἔδοξε. These variations were not solely intended to shorten the text, but also could have been shaped by political undertones lost to us today. The proxeny decrees of the league of Ainis[4] use either ἔδοξε τοῖς Αἰνιάνοις δεδόσθαι or τὸ κοινὸν τῶν Αἰνιάνων ἔδωκε. CIRB 37 fits perfectly among the abbreviated decrees of Arkadian cities, for example those of Tegea[5], Lousoi[6] or Phigaleia[7]. The variation in wording can sometimes be disconcerting. 11 decrees on bronze plaques from Orchomenos[8] were enacted as follows: ἔδοξε τᾶι πόλι (5 times), ἔδοξε τᾶι πόλι τῶν Ὀρχομενίων (2), ἔδοξε βωλᾶι καὶ πόλι (1), ἔδοξε τᾶι βωλᾶι καὶ τᾶι πόλι τῶν Ὀρχομενίων (2) and ἔδοξε Ἐρχομενίοις (1). The editors concluded that "le formulaire (…) se distingue par une variété extrême, qui paraît indiquer une singulière instabilité dans la constitution"[9]. If their interpretation might appear daring, the variation cannot be denied. In the light of our evidence, τοῖς Ἀρκάσιν could refer to τᾶι βωλᾶι καὶ τοῖς μυρίοις τῶν Ἀρκάδων or only to the latter[10].

The photograph published in 2004 (CIRB-album 37) allows the reading of two more letters: N and the top of a triangular letter are visible at the end of line 3. I suggest the following supplements:

ἔδοξεν τοῖς Ἀρκάσιν Λεύκωνα
[τὸν Σατ]ύρ̣ο Παντικαπαΐταν
[Ἀρκάδων πρόξενον ἢ]να[ι]
[καὶ εὐεργέταν αὐτὸν καὶ]
5 [ἐγγόνους – – – – – – – – – –]
– – – – – – – – – – – – – – – – –

3 *vel* [εἶ]να[ι].

Translation: "It was resolved by the Arkadians that Leukon, [the son of Sat]yros, from Pantikapaion [shou]ld b[e proxenos of the Arkadians and benefactor, himself and his descendants …]"

[3] See the recent discussion in IANCU 2023.
[4] IG IX 2, 3b–6f, 8.
[5] IG V 2, 10, 11.
[6] IG V 2, 388–394, 396.
[7] THEMOS, ZAVVOU 2019, 107–109, no. 1.
[8] PLASSART, BLUM 1914.
[9] PLASSART, BLUM 1914, p. 472.
[10] See also the proxeny decrees of other Greek leagues, e.g. IG IX 1², 1, 201 (Aitolian); SEG 24, 448 (Epirote).

The text was written in the Arkadian dialect (Παντικαπαΐταν)[11], but the name of the honoree was inserted in its original Ionic form ([Σατ]ύ̣ρ̣ο). Such variations are common in proxeny decrees: the first lines of IG V 2, 1 were written in Attic, and so were the names of the Athenian ambassadors in the one of decrees of Orchomenos[12]. On a 4th century BC bronze plaque from Olympia, an Elean decree also includes the article before the patronymic: Θεοτιμίδην τὸν | Εὐδήμο Μενδαῖον | πρόξενον ἐπόησαν | τοὶ ϝαλεῖοι.

Reading the inscription as a proxeny decree does not exclude the existence of Greek mercenaries in the armies of Leukon I. At the same time, the importance of economic ties and of the grain trade in particular, a major source of revenue, should not be underestimated. Another well-known decree of Leukon and his sons[13] granted the Mytilenians a tax reduction similar to the one mentioned by Demosthenes in his speech against Leptines (20.31–32). While it is tempting to link CIRB 37 to Bosporan kingdom's ambitious commercial policies, the interactions between Bosporos and other Greek states were likely more complex and should not be reduced to a single narrative. Leukon's involvement in Arkadia might have had a different motivation, possibly mediated by his Athenian friends. The dichotomy grain versus mercenaries could be too narrow a framework.

Another decree of Istros for Aristagoras, son of Apatourios (ISM I 54b + 56)

The two fragments of the notorious decree honouring Aristagoras, ISM I 54, differ in thickness: the larger, upper fragment measures only 8 cm, while the smaller fragment measures 17 cm. ISM I 56 has letters of the same shape and size, probably cut by the same hand, and the stele is 16 cm thick. ISM I 54b and 56 apparently belong to the same inscription, for which I propose the following tentative edition:

vac. [τύχῃ ἀγαθῇ]
[ἔ]δο[ξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ· ἐπιμηνιεύοντος – – – – – – – – – – – – – –]
Ἀρτεμ[ιδωρο– – – – – – – – – – – – – – – ἐπειδὴ Ἀρισταγόρας Ἀπατουρίου]
e.g. προγόνω[ν γεγονὼς εὐεργέτων καὶ αὐτὸς βουλόμενος ἐκείνους ἐν πᾶ]-
σιν ὑπερ[βαλεῖν –]
ΟΝ καὶ πεν[τάκις –]
οὐδὲν διέλιπ[εν – πανηγύ]-
ρεσι ἐκτενῆ ἑα[υτὸν –]
νους, ἔτι δὲ καὶ Θ– –
ἱερωσύνην ἱερησά[μενος –]
ΠΩΝ τῆς ἱερωσύνη[ς – – – – – – – – – – – – – – – – – – – καιρῶν τε δυσχε]-
ρῶν ἐπιγενηθέντ[ων – πα]-
[ρὰ] τοῦ δήμου τειμ[ὰς –]
[πο]μπὰς καὶ πα[νηγύρεις πανδήμους –]

[11] The influence of Hellenistic koiné in Arkadia is scarcely documented before the second half of the 3rd century BC, when the most important cities entered the Achaian League (BUBENIK 1989, p. 161–167).

[12] PLASSART, BLUM 1914, p. 451–454, no. 1.

[13] IG XII 2, 3 = Syll.³ 212.

15 – – –ήαις ΚΑ– –
– – – – –Σ– – — –
– – – – – – – – – – – – – – *vv. complures desunt* – – – – – – – – – – – – – – – – –
– – – – – – – – – – – – – – – –EIN– –
– – – – – – – – – – – – – – – –αις ἰδ[ίαις –
– – – – – – – – – – – – – – – –σάμενος [.]ΕΜΕΘ– – – – – – – – – – – – – – – – – –
20 – – – – – – – – – – – – – – – ἑκάστῳ αὐτῶν – – – – – – – – – – – – – – – – – –
– – – – – – – – – – – – – – *e.g.* δι’ ἃ δεδόχθα[ι τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ ἐπαινέσαι]
[μὲν ἐπὶ τούτοις Ἀρισταγ]όραν Ἀπατου[ρίου καὶ στεφανοῦσθαι αὐτὸν]
[χρυσῷ στεφάνῳ ἀναγγέ]λλοντος τ[οῦ κήρυκος· ὁ δῆμος στεφανοῖ Ἀρισ]-
[ταγόραν Ἀπατουρίου τὸ]ν εὐεργέτην [καὶ φιλότιμον ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ]
25 [εὐνοίας τῆς εἰς ἑαυτόν· τὸ] δὲ ψήφισμ[α τόδε ἀναγράψαι τοὺς ἡγεμόνας]
[εἰς στήλην καὶ ἀναθεῖναι ἐ]ν τῶι ἐπιφ[ανεστάτῳ τόπῳ – – – – – – – – – – –]
[– – – – – – – – – – – – – – δε]δόχθ[αι –]
– –

Translation: “[It was re]sol[ved by the council and the assembly, when *epimenios* was …] Artem[idoros … Since Aristagoras, son of Apatourios, was born] in a famil[y of benefactors and he wanted to surpass them in every way] … fiv[e times] … not ceas[ed … festi]vals, [offered] hi[mself] zealously … serv[ing] as priest … the priesthood … [and when times] wer[e difficu]lt … ho[nours given by] the people … [pro]cessions and fe[stivals for all people] … his o[wn] … each of them … because of these things, [the council and the assembly] decid[e to honour Aristag]oras, son of Apatou[rios, on account of these and to crown him with a gold crown] while t[he herald anno]unces [“The people crown th]e benefactor [and honour-loving Aristagoras, son of Apatourios, for his virtue and goodwill towards the people” and (decide) that the *hegemones* shall engrave this] decre[e on a stele and erect it i]n the [most] cons[picuous place] … [de]cid[e] …”

Wilhelm Crönert’s supplements[14], later adopted by Dionisie Pippidi, are too short. Leaving them aside, other minor adjustments are necessary as well. Firstly, the honorand is Aristagoras, and Artemidoros must be either the father of the *epimenios* or the proposer of the motion. Moving on, I prefer δυσχε]|ρῶν in l. l. 11–12, drawing on ISM I 59, l. 6, πα|ρὰ] in l. 12–13 *spatii causa*, and πα[νηγύρεις πανδήμους in l. 14, following Aristagoras’ other decree, ISM I 54, l. 22. The citation of the formal motion in l. 21–22 must continue with the herald’s proclamation and provisions for erecting the stele. The wording of the proclamation is inspired by ISM I 193, col. II, l. 12–18.

The decree ISM I 54b + 56 was issued some years after ISM I 54a: the five times mentioned in l. 6 could refer to the five previous instances when Aristagoras held the eponymous office or was honored by the assembly[15]. The second inscription placed greater emphasis on his service as a priest and, perhaps, omitted some of his previous achievements or arranged them in a different order.

The date of Aristagoras’ decrees appears to be later than commonly assumed: the barbarians mentioned in ISM I 54a were often identified with Getae led by the

[14] SEG 2, 452.

[15] Two other honorific decrees, ISM I 31 and 61, mention „bronze statues and everlasting crowns” (εἰκόσι χαλκαῖς καὶ στεφάνοις ἀϊδίοις) previously awarded by the assembly.

king Byrebistas, who allegedly plundered Istros[16] around 55 BC[17]. As already noted, the letter forms used here appear in other decrees of Augustan and later date[18]. Surely, such lettering could have been in use earlier, but the evidence for this is completely absent[19].

The desperate situation in Istros, located in a region frequently raided by barbarians[20], is vividly depicted in a decree from *ca.* AD 15 for Quintus Iulius Vestalis[21], who was sent by the emperor Tiberius "for the preservation and safety of the Greek cities in the left-hand parts of the Pontus", and especially Istros, "because we are situated very close to the barbarians and have continuously fought them" (l. 7–8: πολε̣|[μεῖ]σθαι διὰ παντός)[22] and "because we were intending to abandon the city" (l. 8–9: τὸ μέλλειν ἐνκαταλείπειν | τὴν πόλ[ι]ν), "as indeed we asked when sending an embassy to the emperor on this subject begging for relocation" (l. 10–11:

[16] First suggested by LATISCHEW 1886, p. 202, n. 1, the hypothesis built on Dio Chrys. *Or*. 36.4 generated an immense literature, but found no confirmation in literary sources, inscriptions or archaeological evidence. Various burnt layers have been interpreted to confirm a catastrophal sack of the city at the hand of Byrebista's armies. The most meticulously scrutinized layer affected Aphrodite's temple and its surroundings (ALEXANDRESCU 2005), but it was pointed out long ago that it can be explained as one of the operations of filling and leveling of an area repurposed for new buildings (EFTIMIE 1959, p. 286–287; ȘTEFAN 1974, p. 48, 50). This conclusion can be further supported by ceramic finds from the same burnt layer showing no trace of fire or from much earlier periods (for example, AVRAM 2019, p. 330, no. 33: a Sinopean amphora stamp from the group VI B, dated to the mid–3rd century BC).

[17] Following Dio, most scholars assumed that the attack took place approximately 150 years before AD 97, the traditionally accepted date of his journey to Olbia, which was later revised to AD 84 by BEKKER-NIELSEN, HINGE 2015.

[18] PIPPIDI 1957, p. 173–176. The dossier consists of three fragmentary honorific decrees, two for Papas, son of Theopompos, (ISM I 55 and 146) and another one for Moschion, daughter of Diogenes (ISM I 29), which should be dated to this period, as well. Perhaps we can add another inscription to this list, ISM II 37, re-edited by AVRAM, HĂLMAGI 2019, p. 65–70, which I supplement now in l. 1–4: τύχ[η ἀγαθῆ· | ἱερωμένης] θεᾶς Ἀγριπ[πείνης Σεβαστῆς, μηνὸς Ἀ|πατουρε]ῶνος ἕκτη, πα[νδήμου ἐκκλησίας οὔσης | καὶ ἀρχαιρε]τικῆς, ἐπιμη[νιεύοντος τοῦ δεῖνος. Dating decrees by *epimenios* is a well-known practice in Istros: one might wonder if the latter, found in Constanța under unknown circumstances in the 19th century, is not, in fact, a travelling stone. The restored lines closely resemble the opening of the first decree for Aristagoras, ISM I 54a and the letters also show a striking similarity.

[19] The "second foundation" of the city (ISM I 191 and 193; *cf.* JONES 2016, p. 125) rathers refers to the status of *civitas libera et immunis* granted by the Romans (MATEI-POPESCU 2014, p. 465–466). That being said, the date of ISM I 191 must be more recent, since the *album* contains two Roman names: -ανείνιος in l. 5 (e.g. Caninius) and Κέλερ̣ in l. 25 (suggestion from Klaus Hallof), perhaps Τ̣έτ(τιος) Κέλερ̣.

[20] We are particularly informed about the city's conflicts with Ζαλμοδεγικός (ISM I 8), Ζολτης and the Θρᾷκες (ISM I 15), and Ἀτης and the Σκίροι (SEG 65, 568), all dating to the 3rd century BC.

[21] The inscription was edited by BĂRBULESCU, BUZOIANU 2014 and re-edited with an improved text and translation by JONES 2016. The editors proposed dating the event to AD 18 or 19 (see also BUZOIANU, BĂRBULESCU 2022, p. 212–214). However, MATEI-POPESCU 2014 and KANTOR 2017, p. 464; MATEI-POPESCU 2017, p. 23 argued more convincingly for a date around AD 15, during Lucius Pomponius Flaccus' first tenure as *legatus pro praetore*. The reading and translation adopted here are slightly different from Jones' edition.

[22] Solution proposed by BUZOIANU, BĂRBULESCU 2019, which is most fitting in the context.

δεόμενοι τὴν ἐξο[ι|κ]ησίαν ἠτοῦμεν). Upon arriving in the city, Vestalis found it "poor in inhabitants and weakened in every way" (l. 14–15: ὀλιγανδροῦ|σαν τὴν πόλιν κ[α]ὶ κατὰ πάντα ἀσθενοῦσ[α]ν), "encouraged the citizens, giving them high hopes coming from the deified Augustus" (l. 14–15: π[αρ]εκάλεσεν τοὺς πολείτας, χρηστὰς ἐ[λ|πίδ]ας δ[ι]δοὺς τὰς ἀπὸ τοῦ θεοῦ Σεβαστοῦ) "and alongside us, he withstood the barbarians who had pillaged our territory" (l. 15–17: κ[αὶ συν|υπέ]στη τοὺς ἐκπεπο[ρ]θηκότας τὴν χώρα[ν ἡμῶν βαρ|β]άρους)[23]. Vestalis is well know to us from Ovid's letter praising his heroic exploits against barbarians on the Danube (*Pont.* 4.7), but the two campaigns were probably separated by a few years.

The history of clashes between Romans and various barbarian factions along the lower Danube is often obscured by the relative scarcity of sources and the ambiguous use of ethnic labels. Some light is brought by a decree recently discovered in the temple of the Pontic Mother of Gods at Dionysopolis and edited by Nikolay Sharankov (I. Dionysopolis 10), honouring Mokaporis, son of Auluporis[24], a *strategos* of king Rhoemetalces over Apsiupolis (Axiopolis) and Daotica (l.3: Ἀψιουπόλεως καὶ Δαοτικῆς). Florian Matei-Popescu rightly emphasized that, prior to the Roman rule, the territories of the coastal Greek cities were bordered by the Sapaean kingdom[25], which was organized into s*trategiae*[26]. I believe that Daotica was the region around Apsiupolis[27], likely including Sacidava and Capidava[28]. Troesmis and Aegyssos, the two Thracian fortresses recorded by Ovid, were probably part of another *strategia*. The Dionysopolitans honoured Mokaporis for his benefactions,

[23] I find κ[αὶ συν|υπέ]στη preferrable to ἐ[πειδὴ? | ὑπέ]στη. If the Istrians had high hopes based on an earlier Roman military success (JONES 2016, p. 127, 130–131), why did they petition for relocation?. I am grateful to Mirena Slavova for an insightful discussion on the second aorists of ἵστημι.

[24] His son might be Sadalas mentioned in IGBulg V 5011 as στρατηγὸς ἐν Ἀρσήῳ under king Cotys. I think the toponym should be understood Ἀρσῆον = Ἀρσεῖον (*cf.* I.Dionysopolis 12 *ad comm*.) According to PARISSAKI 2009, p. 323–324, it should be connected to Ἄρζος river, a tributary to Hebros (*cf.* Ptol. *Geog*. 3.11.6, 3. 11.12).

[25] *Cf.* Tac. *Ann*. 2.64: *arva et urbes et vicina Graecis Cotyi*.

[26] MATEI-POPESCU 2018. For a more detailed overview of Thracian *strategiae*, see PARISSAKI 2009.

[27] The evidence is circumstantial, coming from several dedications by other Thracian *strategoi*. Apollonios, son of Eptaikenthos, was στρατηγὸς Ἀνχιάλου καὶ Σηλλητικῆς καὶ Ρυσικῆς (IGBulg I² 378; IGBulg II 743) and also στρατηγὸς τῶν περὶ Ἀνχιάλην τόπων (DAWKINS, HASLUCK 1905/1906, p. 178, no. 3) and ὁ περὶ Ἀνχίαλον στρατηγός (SEG 65, 549), Tiberius Claudius Theopompos was στρατηγὸς Ἀστικῆς περὶ Πέρινθον, Σηλητικῆς ὀρεινῆς, Δενθελητικῆς πεδιασίας, while a votive inscription found in Çorlu (I.Perinthos 294) mentions another στρατηγὸς Ἀστικῆς περὶ Πέρινθον. His name was corrected to <Τιβ>έριος Ἰ<ο>ύλιος <Τ>ούλ<λ>ος by MOMMSEN 1875, p. 252, n. 1, however Mordtmann's copy gives ΜΕΡΙΟΣ, so perhaps the *praenomen* Νου]|μέριος should be restored instead.

[28] See AVRAM 2015, p. 145–147, who also ponders about the reconstructed ethnic name *Δαόται (p. 153–154) in contrast to Strabon's Δᾶοι (7.3.12). There is a solution at hand, since we know that soldiers recruited from Δενθελητική and stationed on the Rhine frontier identified themselves as *Dansala* (CIL XIII, 7049; 7050; 8308; 11870, *cf.* Δανθαλῆται in Steph. Byz. *s.v.*). Thus, *Δαόται could reflect a local plural marker *-ta employed alongside Δᾶοι. It is worth pointing out that this marker is prevalent among the ethnonyms of ancient Eurasian steppe communities and survives in modern Ossetic. However, the relations between Iranian languages and the diverse ancient languages along the Danube and in northern Thrace are unknown.

including a campaign on the left bank of the Danube against "the common enemy, the Iazyges" (l. 10–11: στρατευσάμενος δὲ πέραν τοῦ | Ἴστρου ἐπὶ τοὺς κοινοὺς πολεμίους Ἰαζύγους)[29].

Istros' *chora* was thus bordered by Thracian *strategiae* and by the *chora* of Tomis to the south. In this context, Ovid's exile letters favour certain identifications. The Roman allies, the Sapaean kings and their forces, are *Odrysae* (*Pont*. 1.8.11–20), *Thraces* (2.9.51–54), *Bistones* (1.3.59–60; 2.9.51–54), *Sithones* (4.7.19–30) and *Mysae* (4.9.75–80). Their enemies from beyond the Danube are predominantly the *Getae* (1.8.11–20, 4.7.19–30, 4.7.53–54, 4.9.75–80), but also *Sarmatae* (1.3.59–60) and possibly *Iazyges* (4.7.9–12). The portrayal of Getae and Sarmatians as savage warriors, mounted and wielding bows, is unsurprising[30]. However, it remains uncertain whether these terms denote distinct factions or reflect literary devices typical of Greek and Roman authors[31].

ISM I 66[32], a fragmentary imperial letter[33] dated to the reign of Rhoemetalces, between *ca.* 11 BC and AD 12, might have mentioned repairs to the city walls (l. 11–12: τεί]|χη ἐπισ[κευ-). Aristagoras too repaired the city walls (ISM I 54, l. 7–10: ἀτειχίστου τῆς | πόλεως ὑπαρχούσης καὶ κινδυνευόντων πάλιν τῶν πολειτῶν μ[ε]|τὰ γυναίων καὶ τέκνων, ταγεὶς ὑπὸ τῶν πολειτῶν τειχοποιὸς ἀνδρη[ό]|τατα μὲν καὶ γνησιώτατα τῆς ἐπιμελήας τῶν ἔργων προέστη) and paid ransom for the citizens captured by barbarians (l. 12–15: κατὰ μέρος τῶν πολειτῶν ἀ|πὸ τῆς βαρβάρου καταπορευομένων εἰς τὴν πόλιν, τισὶν μὲν δεξιῶς ἀπ[αν]|τῶν τῶν κρατούντων τῆς χώρας βαρβάρων, τισὶν δὲ τῶν πολειτῶν ε[ἰς] | λύτρα προτιθεὶς). The tone and imagery resemble those in the decree for Vestalis, and perhaps ἡ κατασχοῦσα τὴν πόλιν περίστασις (l. 4) should be assigned to this tumultuous period, although pinpointing a more precise date remains impossible.

BIBLIOGRAPHY

ALEXANDRESCU 2005 – P. Alexandrescu, *La fin de la Zone Sacreé*, in: P. Alexandrescu, avec le concours de l'architecte A. Sion et d'A. Avram et la collaboration de M. Alexandrescu Vianu, A. Baltreș, I. Bîrzescu, N. Conovici, P. Dupont, C. Georgescu, M. Măcărescu, K. Zimmermann, *Histria VII. La Zone Sacrée d'époque grecque*, Bucharest-Paris, 2005, p. 140–154.

AVRAM 2007 – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia N. S. 51 (2007), p. 79–132.

[29] The campaign can be associated with the military operations of Gnaeus Cornelius Lentulus Augur dated between 10 and 6 BC (SYME 1986, p. 289–292 *cf*. Tac. *Ann*. 4.44; Flor. 2.28–29), or with the operations from AD 12 narrated by Ovid. See I. Dionysopolis 10 *ad comm*.

[30] On Getae and Sarmatians in earlier poems see, for example, *Tr*. 4.1.94–95 (audience of his poems), 4.10.109–110 (carrying bows), 5.7.13–14 (riding horses), 5.12.57–58 (learning their language). On barbarian names in Ovid, see also BATTY 1994, p. 96–101; RICHMOND 1995, p. 103–105; BOTEVA 2012, p. 12–13, 19–20.

[31] The Getae and the Dacians are notoriously interchangeable in this period. Other instances are underexplored in modern literature: the Bastarnae coming as mercenaries to king Perseus became Γέται in App. *Mac*. 18.1–3 and later Θρᾷκες in Cass. Dio 20, fr. 66.1.

[32] Two new fragments were added by AVRAM 2007, p. 94, no. 66.

[33] In l. 1 perhaps καὶ δη[μαρχικῆς ἐξουσίας τὸ κτλ. See also IG XII 3, 174, l. 1–4, a letter from Augustus to the Cnidians, dated to 6 BC and found on Astypalaia.

AVRAM 2015 – A. Avram, *Aspects de la colonisation des Daces au sud du Danube par les Romains*, Aristonothos 9 (2015), p. 143–159.

AVRAM 2019 – A. Avram, *Les timbres amphoriques du remplissage de la fosse sacrée du* téménos *d'Istros*, in: N. Badoud, A. Marangou (eds.), *Analyse et exploitation des timbres amphoriques grecs*, Rennes, 2019, p. 323–337.

AVRAM, HĂLMAGI 2019 – A. Avram, D. Hălmagi, *Nouveaux documents sur les cultes égyptiens à Tomis*, Aristonothos 15 (2019), p. 61–76.

BATTY 1994 – R. M. Batty, *On Getic and Sarmatian Shores: Ovid's Account of the Danube Lands*, Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte 43/1 (1994), p. 88–111.

BĂRBULESCU, BUZOIANU 2014 – M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *L'espace ouest-pontique sous l'empereur Tibère a la lumière d'un décret in édit découvert en Dobroudja*, in: V. Cojocaru, A. Coşkun, M. Dana (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Cluj-Napoca, 2014, p. 415–433.

BEKKER-NIELSEN, HINGE 2015 – T. Bekker-Nielsen, G. Hinge, *Dio Chrysostom in Exile: Or. 36.1 and the Date of the Scythian Journey*, The Classical Quarterly 65/2 (2015), p. 747–755.

BOTEVA 2012 – D. Boteva, *Ancient Literary Tradition on* Moesi/Moesia *(mid 1st c. BC-mid 1st c. AD)*, in: L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbatov, *The Lower Danube Roman Limes (1st–6th c. AD)*, Sofia, 2012, p. 9–20.

BUBENIK 1989 – V. Bubenik, *Hellenistic and Roman Greece as a Sociolinguistic Area*, Amsterdam-Philadelphia, 1989.

BUZOIANU, BĂRBULESCU 2019 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Brève intervention sur l'inscription de Săcele*, in: A. Avram, L. Buzoianu (eds.), *Varia epigraphica et archaeologica, volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Supplementum 6 (2019), Constanța, p. 31–33.

BUZOIANU, BĂRBULESCU 2022 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *La période de début du Principat dans les villes grecques ouest-pontiques à la lumière des sources littéraires et épigraphiques*, in: J. Boardman, J. Hargrave, A. Avram, A. Podossinov (eds.), *Connecting the Ancient West and East: Studies Presented to Prof. Gocha R. Tsetskhladze*, Leuven, 2022, p. 205–215.

DAWKINS, HASLUCK 1905/1906 – R. M. Dawkins, F. W. Hasluck, *Inscriptions from Bizye*, ABSA 12 (1905/1906), p. 175–183.

EFTIMIE 1959 – V. Eftimie, *Raport asupra activității șantierului Histria în campania 1956. Sectorul templului grec*, Materiale și Cercetări Arheologice 5 (1959), p. 283–288.

FOUCART 1889 – P.-F. Foucart, *Inscription de Panticapée*, Bulletin de Correspondance Hellénique 13 (1889), p. 183–184.

IANCU 2023 – L. M. Iancu, *Grain and Mercenaries. A Reappraisal of the Relationship between Arkadia and Bosporos in the Time of Leukon I*, in: L. Buzoianu, V. Lungu, D. Hălmagi (eds.), *Aux sources des connaissances historiques: épigraphie, textes littéraires et documents archéologiques, volume dédié à mémoire de Alexandru Avram*, Pontica 56, Supplementum 10 (2023), Constanța, p. 391–409.

JONES 2016 – Chr. P. Jones, *An Inscription from Istros and Ovid's Last Poems*, ZPE 200 (2016), p. 122–132.

KANTOR 2017 – G. Kantor, *The date and circumstances of Quintus Iulius Vestalis*, ZPE 203 (2017), p. 85–91.

LATISCHEW 1886 – B. Latischew, *Zu Mittheil. X S. 317 No 5*, MDAI(A) 11 (1886), p. 200–202.

MATEI-POPESCU 2014 – F. Matei-Popescu, *The Horothesia of Dionysopolis and the Integration of the Western Pontic Greek Cities in the Roman Empire*, in: V. Cojocaru, A. Coşkun, M. Dana (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Cluj-Napoca, 2014, p. 457–471.

MATEI-POPESCU 2017 – F. Matei-Popescu, *Ovid at Tomis: the Early History of the Left Pontus under the Roman Rule*, Civiltà Romana, Rivista pluridisciplinare di studi su Roma antica e le sue interpretazioni 4 (2017), p. 17–25.

MATEI-POPESCU 2018 – F. Matei-Popescu, *The Thracian* Strategiae *in Scythia Minor*, in: D. Boteva-Boyanova, P. Delev, J. Tzvetkova (eds.), *Society, Kings, Gods: in memoriam professoris Margaritae Tachevae*, Sofia, 2018, p. 107–118.

MOMMSEN 1875 – Th. Mommsen, *Observationes epigraphicae XVII–XVIII*, Ephemeris epigraphica 2 (1875), p. 250–269.

PARISSAKI 2009 – M.-G. Parissaki, *Étude sur l'organisation administrative de la Thrace à l'époque romaine. L'histoire des strategies*, Revue des Études Grecques 122/2 (2009), p. 319–357.

PIPPIDI 1957 – D. M. Pippidi, *Notes d'épigraphie pontique. I. La date du décret histrien pour Aristagoras, fils d'Apatourios (Syll*^{3}*, 708)*, Dacia N. S. 1 (1957), p. 165–177.

PLASSART, BLUM 1914 – A. Plassart, G. Blum, *Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions*, Bulletin de Correspondance Hellénique 38 (1914), p. 447–478.

RICHMOND 1995 – J. Richmond, *The Latter Days of a Love Poet Ovid in Exile*, Classics Ireland 2 (1995), p. 97–120.

SYME 1986 – R. Syme, *The Augustan Aristocracy*, Oxford, 1986.

ȘTEFAN 1974 – A. S. Ștefan, *Cercetări aerofotografice privind topografia urbană a Histriei. I. Epoca romană (sec. I–III e.n.)*, Revista Muzeelor și Monumentelor–Monumente Istorice și de Artă 43/2 (1974), p. 39–51.

THEMOS, ZAVVOU 2019 – A. Themos, E. Zavvou, *New hellenistic inscriptions from Phigaleia (Arcadia)*, in: C. Noreña, N. Papazarkadas (eds.), *From Document to History: Epigraphic Insights into the Greco-Roman World*, Leiden-Boston, 2019, p. 103–119.

UN CONTEXT CU SEMNE MONETARE ȘI VÂRFURI DE SĂGEȚI DIN TEMPLUL AFRODITEI DE LA HISTRIA

Florina PANAIT-BÎRZESCU[*]

Cuvinte-cheie: *semne monetare, vârfuri de săgeți, depozit de fondare, templu, Histria, epoca arhaică.*

Keywords: *monetary signs, arrowheads, foundation deposit, temple, Histria, archaic period.*

Rezumat: *Articolul prezintă o serie de semne monetare și vârfuri de săgeți descoperite într-un context cercetat în anul 1973 în naosul templului Afroditei, context corespunzând amenajării pavajului construcției de epocă arhaică (al treilea sfert al secolului VI a.Chr.). Piesele sunt discutate din perspectiva altor descoperiri de monede și vârfuri de săgeți în contexte similare din sanctuarele grecești, ceea ce sugerează ipoteza apartenenței acestora la un depozit de fondare. Analogiile vorbesc atât pentru funcția monetară a semnelor foliforme, cât și pentru o semnificație anume, probabil apotropaică, a vârfurilor de săgeți în anumite contexte votive. În plus, descoperirile de semne monetare alături de vârfuri de săgeți oferă pentru sanctuarul histrian o imagine asemănătoare cu cea dată de tezaurele descoperite în afara cetății, indicând o funcționalitate apropiată a celor două tipuri de artefacte.*

Abstract: *The paper presents a series of monetary signs and arrowheads discovered in an archaeological context researched in 1973 inside the cella of Aphrodite temple, namely in the floor foundation of the Archaic phase of the temple (third quarter of the 6th century BC). The items are discussed from the perspective of other finds of coins and arrowheads in similar contexts from the Greek sanctuaries, which suggests the hypothesis of a foundation deposit. These analogies speak for the monetary function of the signs, as well as for a certain, perhaps apotropaic function of the arrowheads in certain situations. Furthermore, the finds of monetary signs along with arrowheads give us the same picture for the sanctuary as the hoards discovered outside the city, pointing to a close functionality of the two types of items.*

Semnele monetare în formă de vârfuri de săgeți sunt o categorie de descoperiri des întâlnită la Histria, în teritoriul cetății și dincolo de acesta. Ele au fost turnate în forma vârfurilor de săgeată foliforme la Histria, dar și la Berezan, Olbia și Apollonia, de la începutul secolului al VI-lea până în al treilea sfert al secolului al V-lea a.Chr.[1].

[*] Florina PANAIT-BÎRZESCU: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: florina12@gmail.com

[1] Cronologia semnelor monetare rezultată din analiza contextelor de la Berezan (a se vedea

Semnele monetare au fost descoperite în tezaure alături de vârfuri de săgeți scoase din uz de diferite tipuri. Tezaurizarea lor, precum și descoperirea unor exemplare cu simbolul roții cu patru spițe[2], și respectiv asocierea cu monede cu roata[3] susțin teoria după care aceste obiecte aveau valoare monetară. Pe de altă parte apariția lor timpurie în contextul adoptării monedei de bronz, a cărei valoare convențională a fost treptat și mult mai târziu acceptată în lumea greacă, ridică semne de întrebare asupra funcției monetare a semnelor în formă de vârfuri de săgeți[4]. De altfel, interpretarea atât a semnelor monetare cât și a vârfurilor de săgeată, primele încă nu monede, celelalte nu doar arme, se menține încă într-o zonă a ambiguității în ceea ce privește modul în care erau percepute și folosite. Acest semi-statut al semnelor monetare în forma vârfurilor de săgeți le plasează la origine mai degrabă între ofrandă și monedă, sugerând derivarea uneia din cealaltă[5]. De altfel forma particulară de vârf de săgeată apropie această categorie de descoperiri de cea a armelor votive nefuncționale (e.g. scuturile[6] sau toporașele miniaturale[7]).

Cele mai multe publicații de descoperiri de semne monetare, fiind din tezaure din afara cetății[8], pun accentul în mod special pe rolul semnelor monetare în relațiile comerciale dintre greci și populațiile din zonă. Discuția asupra folosirii în cult a semnelor monetare este limitată de puținele contexte, care pot fi catalogate drept depuneri votive. Semnele monetare sunt de regulă descoperite în contexte secundare, spre exemplu straturi de umplutură, fiind deseori antrenate din niveluri mai vechi, făcând neconcludente observațiile nu numai în ceea ce privește cronologia, cât și funcționalitatea acestora. O notă aparte o face o descoperire mai veche de la Histria.

O secțiune realizată în 1973 de către Petre Alexandrescu în interiorul templului Afroditei a scos la iveală o serie de semne monetare și vârfuri de săgeți. Acestea se regăsesc în stratul de fundație al templului de epocă arhaică, dar mai ales în nivelul de călcare atât în interiorul cât și la exteriorul naosului. Dintre acestea se distinge o concentrare de piese în straturile ce corespund pavajului de calcar al naosului și sub acesta. Zece sunt semne monetare în formă de frunză, și opt sunt vârfuri de săgeți de diferite tipuri: cu două muchii ovale, tub și spin (4); cu trei muchii (1); cu două

CHISTOV 2019, p. 99–107) este cel mai probabil valabilă şi pentru Histria şi Apollonia. Pentru cele mai timpurii descoperiri de la Histria şi din teritoriu (prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.), a se vedea TALMAȚCHI 2017, p. 49–54.

[2] TALMAȚCHI 2010, p. 50, pl. 23/5–19.

[3] Într-un context funerar de la Tomis, TALMAȚCHI 2020a, p. 332–334, pl. 1.

[4] DE CALLATAŸ 2019, p. 262–269; cf. TALMAȚCHI 2020b, p. 200–212.

[5] PANAIT-BÎRZESCU 2022, p. 161, n. 79, reluând o idee mai veche: e.g. TOPALOV 1993, p. 11; POENARU-BORDEA 2001, p. 9.

[6] Scuturile votive miniaturale nu sunt echivalente dedicării de arme propriu-zise, ci țin de o tradiţie est-grecească (Samos, Milet) a ritualurilor de iniţiere a efebilor: BAITINGER 2011, p. 105, 160; vezi şi BRIZE 1989/90, 325; MOUSTAKA 1994, p. 36.

[7] Toporaşele sunt pandantive din diferite materiale, care prezintă un orificiu de prindere: e.g. Kalapodi, FELSCH 2007, p. 78 şi urm., cat. 185–195, pl. 22; vezi şi SIMON 1986, p. 399, cu o listă a descoperirilor din Ionia. Astfel de piese au fost descoperite şi pe coasta de vest a Mării Negre la Odessos (MINCHEV 2012, p. 3–18), şi Olbia (tipare în temenosul vestic, KRUTILOV 2006, p. 217, fig. 225.1). Pentru descoperiri de toporaşe şi alte arme miniaturale (i.e. arcuri) din teritoriul Histriei, a se vedea TALMAȚCHI 2010, pl. 10–11.

[8] Un repertoriu al acestor descoperiri vezi la CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011.

muchii prelungite în spin și tub interior (1); cu două muchii romboidale și tub scurt (1), și cu două muchii romboidale și tub lung (1).

CATALOG

Grupa I (semne monetare, special turnate)

1) His 1973 T 47.1; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană relativ egală; relativ bine păstrat; 5,13 gr., L. 3,3 cm, l. 1 cm; diam. tub 6 mm (**Fig. 1.1; Fig. 2.1**).

2) His 1973 T 47.2; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană relativ egală; 3,58 gr., L. 3,5 cm, l. 1 cm, diam. tub 6 mm (**Fig. 1.2; Fig. 2.2**).

3) His 1973 T 47.3; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană relativ egală; relativ bine păstrat; 7,46 gr., L. 4 cm, l. 1,2 cm, diam. tub 8 mm (**Fig. 1.3; Fig. 2.3**).

4) His 1973 T 47.5; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană relativ egală; din două fragmente care nu se lipesc; 3,43 gr., L. 3,8 cm, l. 1 cm, diam. tub 6 mm (**Fig. 2.4**).

5) His 1973 T 48.1; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană relativ egală; păstrat pe jumătate; 5,48 gr., L. 2,5 cm, l. 1 cm, diam. tub 8 mm (**Fig. 1.4; Fig. 2.5**).

6) His 1973 T 48.2; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană egală; fragment, muchii deteriorate; 3,56 gr., L 2,7 cm, l. 1,2 cm, diam. tub 5 mm.

7) His 1973 T 69.1; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană egală; întreg; 4,84 gr., L. 4 cm, l. 1 cm, diam. tub 7 mm (**Fig. 1.5; Fig. 2.6**).

8) His 1973 T 69.2; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin; întreg, neregularități ale muchiilor; 4,84 gr., L. 4 cm, l. 1,2 cm, diam. tub 7 mm (**Fig. 1.6; Fig. 2.7**).

9) His 1973 T 69.3; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură egală; întreg, bine păstrat; 6,64 gr., L. 4 cm, l. 1,2 cm, diam. tub 7 mm (**Fig. 1.7; Fig. 2.8**).

10) His 1973 T 69.4; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, nervură egală; păstrat jumătatea cu vârful, ușor îndoit, corodat la interior; 2 gr., L. 2 cm, l. 1,2 cm (**Fig. 1.8; Fig. 2.9**).

Grupa a II-a (vârfuri de săgeți)

11) His 1973 T 47.4; vârf de săgeată de luptă cu două muchii, spin și tub gol; bine păstrat; 5,65 gr., L. 4,4 cm, l. 1,5 cm, diam. tub 9 mm (**Fig. 3.1; Fig. 4.1**).

12) His 1973 T 47.6; fragment de tub gol cu spin dintr-un vârf de săgeată de luptă, probabil cu două muchii; diam. tub 9 mm.

13) His 1973 T 48.3; vârf de săgeată de luptă cu două muchii; fragment puternic deteriorat, corodat, tubul lipsește; 5,18 gr., L. 2,6 cm, l. 1,3 cm.

14) His 1973 T 69.5; vârf de săgeată de luptă cu două muchii, spin și tub gol; puternic corodat la interior, rupt la jumătate, ușor deformat, spinul lipit de tub, vârf retezat; 6,9 gr., L. 4,3 cm, l. 1,4 cm, diam. tub 9 mm (**Fig. 3.3; Fig. 4.3**).

15) His 1973 T 69.6; vârf de săgeată de luptă cu două muchii romboidale, nervură mediană lată, tub lung; puternic corodat, crăpat pe lungimea muchiei la interior, tubul plin, o muchie deteriorată; 4 gr., L. 2,7 cm, l. 1 cm, diam. tub 9 mm (**Fig. 3.2; Fig. 4.2**).

16) His 1973 T 69.7; vârf de săgeată cu trei muchii, tub gol; puternic corodat, o muchie ruptă, alta deteriorată; 4,75 gr., L. 3,3 cm, l. 1,5 cm, diam. tub 1 cm (**Fig. 3.5; Fig. 4.5**).
17) His 1973 T 69.8; vârf de săgeată cu două muchii în spin și tub interior gol; relativ bine păstrat; 3,16 gr.; L. 2,8 cm, l. 1,1 cm, diam. tub 6 mm (**Fig. 3.4; Fig. 4.4**).
18) His 1973 T 69.9; vârf de săgeată cu două muchii romboidale, nervură mediană subțire, tub scurt gol; relativ bine păstrat, ușor corodat; 1,54 gr., L. 2,2 cm, l. 1 cm, diam. tub 4 mm (**Fig. 3.6; Fig. 4.6**).

*

Piesele au fost descoperite în sondajul α din naosul templului Afroditei și poartă notațiile 47, 48 și 69, însoțite de următoarele descrieri:

(47) sondaj α în templul I, între „podeaua" de plăci de calcar și podeaua de lut galben de mai jos, merge cu grupul de ceramică arhaică 9;

(48) sondaj α în templul I, deasupra podelei de lut galben (sfărâmăturii de calcar din J?), merge cu grupul ceramic 10;

(69) sondaj α în templul I, deasupra sfărâmăturii galbene J și sub această sfărâmătură; merge cu grupul de ceramică arhaică nr. 16 și 17.

Toate cele trei descoperiri monetare țin probabil de același context, respectiv de partea superioară a umpluturii fundației din interiorul naosului, pe care a fost așezat pavajul din dale de calcar. Din pavaj s-au păstrat doar câteva urme, și drept urmare nu a fost surprins în profilul secțiunii. Mult mai bine păstrat este stratul de lut galben, care constituia patul de pregătire al pavajului propriu-zis[9]. Imediat sub acesta a fost surprins un strat compact din calcar, mai gros spre zidul de fundație notat în lista de descoperiri ca podiumul J, sau sfărâmătura de calcar J[10]. Semnele monetare și vârfurile de săgeți au fost descoperite în cele două straturi, de lut și de calcar, ambele reprezentând suportul pavajului din naos. Acestea, ca și umplutura fundației, corespund unui singur moment constructiv, datat de materialul ceramic în al treilea sfert al secolului al VI-lea a.Chr., așadar prima fază de epocă arhaică a templului Afroditei[11].

Cu rezervele date de păstrarea precară a pavajului, contextul nefiind unul închis, remarcăm poziția lor în raport cu nivelul de călcare, respectiv cu pavajul naosului, în contextul descoperirilor similare din alte sanctuare de epocă arhaică, care par a indica existența unui tipar de astfel de depuneri. Obiceiul depunerii de ofrande în fundația templelor este documentat din perioada arhaică până în cea

[9] ALEXANDRESCU 2005, p. 162: „Le sol du pronaos est bien marque par les restes du support en terre glaise et les traces d'incendie (reconnues sur la coupe α/1973, pl. 14.2). Quelques pièces du dallage en plaques rectangulaires en grés calcaire jaunâtre ont été conservées sur la partie SO de la terrasse a la cote – 92 cm et sur certaines parties du pronaos, sur le cote septentrional de la coupe γ'/1976 et au centre de la coupe γ2/1976. Sur d'autres parties du pronaos, la ou les dalles n'existaient plus, il ne reste que le support en terre glaise". Suportul de lut galben este notat cu 10 în profilul secțiunii α/1973 din naos, vezi pl. 14.2.

[10] Notat cu 9 în profilul secțiunii α/1973 din naos, ALEXANDRESCU 2005, pl. 14.2; vezi și descrierea contextului pentru grupurile ceramice 16 și 17: ALEXANDRESCU 2005, p. 229, 232, 233, 236.

[11] ALEXANDRESCU 2005, p. 161–162.

elenistică. Gloria Hunt[12], care a făcut inventarul acestor descoperiri, nota faptul că acestea sunt de regulă depuse fie în șanțul de fundație al zidurilor, sau sub un element de construcție, precum baza statuii de cult, sub prag sau în unele cazuri, ca și în cel histrian, sub pavajul naosului.

În ipoteza depozitului de fondare, semnele în formă de vârfuri de săgeți foliforme aveau foarte probabil o funcție monetară, căci se înscriu unei cutume est-grecești de ofrande puse în fundația templelor[13]. Mai mult decât atât, semnele monetare descoperite alături de vârfuri de săgeți oferă pentru sanctuarul histrian aceeași imagine, pe care o avem din tezaurele descoperite în afara cetății, sugerând o funcție comună pentru cele două tipuri de artefacte. Ceea ce complică interpretarea acestora este tocmai contextul sanctuarului, unde vârfurile de săgeți pot avea și funcția de armă depusă ca ofrandă.

Vârfurile de săgeți formează o parte însemnată printre descoperirile de arme din sanctuare[14], interpretarea lor oscilând între ofrande aduse de soldați[15], și rezultatul unui atac armat, mai ales atunci când acesta este amintit în sursele literare[16]. Un exemplu este cel al templului Athenei din Smyrna, unde s-a descoperit în naos, alături de un bogat inventar risipit ca urmare a distrugerii templului după atacul lui Allyates în 600 BC, și un depozit de arme: 10 vârfuri de lance și 6 vârfuri de săgeți. Autorii săpăturii J. M. Cook și R. V. Nicholls mărturiseau că inițial această descoperire sugera că lupta dintre lydieni și ionieni s-ar fi desfășurat în interiorul templului, însă că o astfel de interpretare este puțin probabilă căci, spre deosebire de restul armelor, un strat gros de tuf fărâmițat, chiar dale din tuf, acoperea depozitul de arme amintit[17]. Prin urmare acestea nu puteau fi decât votive depuse sub pavajul naosului.

O situație similară o întâlnim în sanctuarul lui Apollo și Artemis de la Kalapodi, unde în fundația naosului au fost descoperite 13 vârfuri de săgeți cu trei muchii cu secțiune piramidală. Acestea corespund reconstrucției templului de epocă clasică, de după distrugerea persană din 480–470, când pavajul naosului a fost refăcut din dale de piatră refolosite. Descoperirea vârfurilor de săgeți sub pavajul naosului a

[12] HUNT 2006, *passim*.

[13] HUNT 2006, p. 61: „Although they may include pottery and animal bones, eastern Greek type foundation deposits held coins, jewelry, and other objects made of luxury materials. Coins are especially prevalent, making up a significant portion, if not all, of the foundation deposits at Ephesus (both Earlier Basis and pot hoard deposits), Sardis, Priene, Perachora, Kastabos, Xanthos, and Didyma (temple deposit), and perhaps at Isthmia and Pergamon as well". Hunt face distincția între un tipar est-grecesc de depuneri de ofrande prețioase, între care monedele prevalează în elemente din construcția unui templu, şi depunerile de oase şi ceramică, care sunt rezultatul sacrificiilor şi ospeţelor, ce însoţesc ritualurile de consacrare ale unei clădiri, ambele tipuri de depuneri având drept scop obţinerea bunăvoinţei divine pentru o construcţie durabilă. De altfel la templul Afroditei de la Histria a fost identificată o astfel de groapă de fondare, care s-ar înscrie în cea de-a doua categorie, şi anume groapa nr. 9, ALEXANDRESCU 2005, p. 79.

[14] BAITINGER 2011, *passim*.

[15] E.g. pentru vârfurile de săgeți din sanctuarul lui Apollo de la Didyma, LUBOS 2009, p. 405–412; despre armele oferite în sanctuare din prada de război, la BAITINGER 2011, p. 138 şi urm.; cf. SIMON 1986, p. 253–259.

[16] E.g. pentru vârfurile de săgeți descoperite la Milet, HERZHOFF 2022, p. 89–128; mai multe la BAITINGER 2011, p. 144 şi urm.

[17] COOK, NICHOLLS 1998, p. 24.

fost interpretată de Hans-Otto Schmitt[18] diferit de alte descoperiri de vârfuri de săgeți din templu, respectiv ca depunere rituală. Cele două exemple, de la Smyrna și Kalapodi, sunt izolate în raport cu depunerile de monede și ofrande valoroase, motiv pentru care și discuția asupra lor a rămas restrânsă[19]. Prin urmare putem doar specula asupra intenționalității depunerii de arme în fundația unui templu distrus prin intermediul armelor, avansând ipoteza unei funcții apotropaice a acestora[20].

Este dificil de apreciat intenția depunerii votive și de făcut diferența între dispunerea de ofrande mai vechi și un depozit de fondare[21], îndeosebi în cazul în care elementul care sigilează depunerea se păstrează fragmentar, cum este cazul contextului de la Histria. Dacă piesele din stratul de lut ar putea fi intruziuni produse după dezafectarea pavajului spre mijlocul secolului al V-lea a.Chr. cu ofrande aflate în interiorul naosului, cele din stratul de calcar pot fi ofrande vechi îngropate în fundația naosului în a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.[22]. Diferențieri tipologice care să confirme sau să infirme această cronologie sunt greu de făcut, semnele monetare prezentând aceleași caracteristici pe o perioadă lungă de timp[23]. Dar având în vedere analogiile sus-amintite este posibil ca acestea să țină de un singur moment, anume instalarea pavajului, caz în care am avea de-a face cu un depozit de fondare.

De altfel este de asemenea posibil ca descoperirea discutată aici să nu fie singulară. O depunere de monede este menționată a fi fost identificată sub pavajul de epocă elenistică din apropierea monumentului F[24]. Alt grup de șase monede cu roata a fost descoperit într-un sondaj făcut în 1988 în partea de est a podiumului templului Afroditei, anume în stratul de distrugere de epocă clasică[25]. Contextul descoperirii nu spune nimic despre cum au ajuns monedele în sanctuar, dar gruparea lor indică o depunere votivă, fără a se putea preciza dacă aceasta ține sau nu de fondarea templului de epocă clasică.

Semnele monetare sunt o categorie des întâlnită în descoperirile din sanctuarul

---

[18] SCHMITT 2007, p. 490.

[19] SCHMITT 2007, p. 491: „Aufgrund fehlender Parallelen entzieht sich dieser Befund einer schlüssigen Deutung. Denkbar wäre aber, daß die Deponierung dieser Pfeilspitzen innerhalb des Tempelfundamentes einen Bezug zur vorausgegangenen Perserkatastrophe gehabt haben konnte, zumal gerade solche Pfeilspitzen-auf welcher Seite auch immer-während der Perserkriege eingesetzt wurden".

[20] O astfel de funcţie este presupusă, spre exemplu, pentru un pandantiv în formă de toporaş descoperit în templul de epocă clasică de la Kalapodi (la baza peretelui din chirpici), FELSCH 2007, p. 81; despre semnificaţia ofrandelor de toporaşe în sanctuare, vezi şi SIMON 1986, p. 406. Mai multe despre funcţia şi semnificaţia ritualurilor de fondare la HUNT 2006, p. 189 şi urm.

[21] O încercare de a diferenţia depozitele de fondare de dispunerea de ofrande mai vechi („sacred garbage") şi, respectiv, de tezaurele ascunse („security hoards"), la HUNT 2006, p. 211 şi urm.

[22] De altfel umplutura fundaţiei este şi groapa de descărcare a diverselor materiale din sanctuar, ALEXANDRESCU 2005, p. 161–162.

[23] CHISTOV 2019, p. 103, fig. 5, un grafic cu distribuţia tipurilor de semne monetare în formă de vârfuri de săgeţi în funcţie de fazele stratigrafice din care provin arată circulaţia paralelă a acestora.

[24] ALEXANDRESCU 2005, p. 112: „Un petit trésor monétaire « était enfoui sous ce pavage (3, n.a.), près du monument F. Il y avait 7 pièces, dont trois appartenaient aux émissions d'Istros et deux à Philippe II »".

[25] CONOVICI, AVRAM 1996, p. 253–258; cf. ALEXANDRESCU 2005, p. 98.

de epocă greacă, acestea reprezentând foarte probabil o ofrandă comună la Histria în epoca arhaică. Imaginea, pe care o oferă descoperirile de semne monetare și vârfuri de săgeți din sanctuar, o regăsim întocmai în teritoriu în componența tezaurelor, ceea ce sugerează o percepție și folosire identică în cetate și în teritoriu. Păstrând rezerve în ceea ce privește interpretarea contextului, este de remarcat prezența semnelor monetare și a vârfurilor de săgeți într-o situație arheologică cu analogii în cutumele votive din lumea greacă. Aceste analogii vorbesc atât în favoarea funcției monetare a semnelor foliforme, cât și pentru o semnificație anume, probabil apotropaică, a vârfurilor de săgeți în anumite contexte votive. Modul în care erau percepute și folosite semnele monetare și vârfurile de săgeți în contextul sanctuarului își găsește așadar paralele în zona de origine a coloniștilor și, probabil, că tot acolo este de căutat și originea acestor forme monetare particulare[26].

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 2005 – P. Alexandrescu, cu concursul arhitectei A. Sion și al lui Al. Avram, și colaborarea M. Alexandrescu Vianu, Al. Baltreș, I. Bîrzescu, N. Conovici, P. Dupont, C. Georgescu, M. Măcărescu, K. Zimmermann, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque (Fouilles 1915–1989)*, Bucarest, 2005.

BAITINGER 2011 – H. Baitinger, *Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern*, Mainz, 2011.

BRIZE 1989/90 – Ph. Brize, *Archaische Bronzevotive aus dem Heraion von Samos*, în: *Atti del covegno internazionale Anathema: Regime della offerta e vita dei santuari nel Mediterraneo antico, Roma 15–18 giugno 1989*, Scienze dell'antiquità. Storia, archeologia, antropologia 3 (1989/1990), p. 317–326.

CHISTOV 2019 – D. Chistov, *The Chronology of Arrowhead and Dolphin-Shaped Monetary Signs from Berezan*, în: G. R. Tsetskhladze, S. Atasoy (eds.), *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity*, Oxford, 2019, p. 99–107.

CONOVICI, AVRAM 1996 – N. Conovici, A. Avram, *Le plus ancien dépôt de monnaies histriennes à la roue découvert à Histria*, în: O. Lordkipanidze, P. Lévêque (eds.), *Sur les traces des Argonautes. Actes du VIe symposium de Vani (Colchide), 22–29 septembre 1990*, Paris, 1996, p. 253–258.

COOK, NICHOLLS 1998 – J. M. Cook, R. V. Nicholls, *Old Smyrna Excavations. The Temples of Athena*, London, 1998.

CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011 – G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanța, 2011.

DE CALLATAŸ 2019 – F. de Callataÿ, *Did "Dolphins"and Non-functional Arrowheads Massively Found in and around Olbia, Istros and Apollonia Have Ever Had a Monetary Function?* în: V. Cojocaru, L. Ruscu, T. Castelli, A.-I. Pázsint (eds.), *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion*, Cluj-Napoca, 2019, p. 257–279.

FELSCH 2007 – R. Felsch, *Die Bronzefunde*, în: J. Felsch (ed.), *Kalapodi. Ergebnisse der*

[26] De notat descoperirea a trei vârfuri de săgeți similare celor histriene la Milet, HERZHOFF 2022, p. 98, 113, fig. 11. Acestea sunt considerate rebuturi (*Halbfabrikate*), care ar atesta existența unui atelier în cartierul de sud (Südhang) de pe Kalabaktepe. Cartierul a reprezentat, după numărul de descoperiri de vârfuri de săgeți, un punct important în apărarea orașului în timpul războiului cu perșii. Cele trei exemplare sunt însă mai degrabă semne monetare, care au ajuns la Milet din coloniile vest pontice.

Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon vom Hyampolis in der antiken Phokis, Bd. II, Mainz/Rhein, 2007, p. 28–388.

HERZHOFF 2022 – S. Herzhoff, *Pfeilspitzen von Milet. Eine Einordnung in der eisenzeitlichen Pfeilspitzenhorizont*, ArchAnz 1 (2022), p. 89–128.

HUNT 2006 – G. Hunt, *Foundation Rituals and the Culture of Building in Ancient Greece* (Diss. Univ. North Carolina), Chapel Hill, 2006.

KRUTILOV 2006 – В. В. Крутилов, *XII.5 Основные категорий изделий из камня, кости, стекла и металла. Литейные формы*, în: *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*, Симферополь, 2006, p. 213–220.

LUBOS 2009 – M. Lubos, *Weihungen griechischer Söldner in Didyma*, în: R. Einicke, S. Lehmann, H. Löhr, G. Mehnert, A. Mehnert, A. Slawisch (eds), *Zurück zum Gegenstand. Festschrift für Andreas Furtwängler*, Langenweißbach, 2009, p. 405–414.

MINCHEV 2012 – А. Минчев, *Миниатюрнии двойни ърадвички-ъроци от Одесос и неговата околност (IV–III в. пр. Хр.)*, în: *Идеология и изкуствою Сборник в чест на проф. Иван Маразов*, София, 2012, p. 3–18.

MOUSTAKA 1994 – A. Moustaka, *Ein Votivschild aus dem Heraion von Samos. Zum Verhältnis zwischen Vasenmalerei und Toreutik in Ionien*, AthenMitt 109 (1994), p. 11–37.

PANAIT-BÎRZESCU 2022 – F. Panait-Bîrzescu, *On the Symbolism and the Monetary Function of the West-Pontic Arrowhead-Shaped Signs*, Pontica 55, Supplementum 8 (2022), p. 149–171.

POENARU-BORDEA 2001 – Gh. Poenaru-Bordea, *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei*, în: *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000*, București, 2001, p. 9–33.

PREDA 1991 – C. Preda, *Prämonetare Zahlungsmittel in Form von Pfeilspitzen an der West- und Nordküste des Schwarzen Meeres*, Klio 73 (1991), p. 20–27.

SCHMITT 2007 – H.-O. Schmitt, *Die Angriffswaffen*, în: J. Felsch (ed.), *Kalapodi. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon vom Hyampolis in der antiken Phokis*, Bd. II, Mainz/Rhein, 2007, p. 423–551.

SIMON 1986 – Ch. Simon, *The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia* (Diss. Univ. California), Ann Arbour, 1986.

TALMAȚCHI 2010 – G. M. Talmațchi, *Semne monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț (secolele VI–V a.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2010.

TALMAȚCHI 2017 – G. M. Talmațchi, *About the chronology of monetary signs based on the last results of the Dobrudjan archaeological researches*, în: D. Boteva (ed.), *Ex nummis lux. Studies in Ancient Numismatics in Honour of Dimitar Draganov*, Sofia, 2017, p. 49–57.

TALMAȚCHI 2020a – G. M. Talmațchi, *Descoperiri de semne monetare în urma cercetărilor arheologice din Tomis (1969–2001)*, Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice 6 (2020), p. 331–350.

TALMAȚCHI 2020b – G. M. Talmațchi, *Semnele monetare din vestul Pontului Euxin. Noi evidențe prezente în documentația numismatică a ultimului deceniu*, Istros 26 (2020), p. 199–238.

TOPALOV 1993 – S. Topalov, *Formes prémonétaires de moyens d'échange. Les flèches-monnaies coulées d'Apollonie du Pont VIIe-Ve s. av. n.e.*, Sofia, 1993.

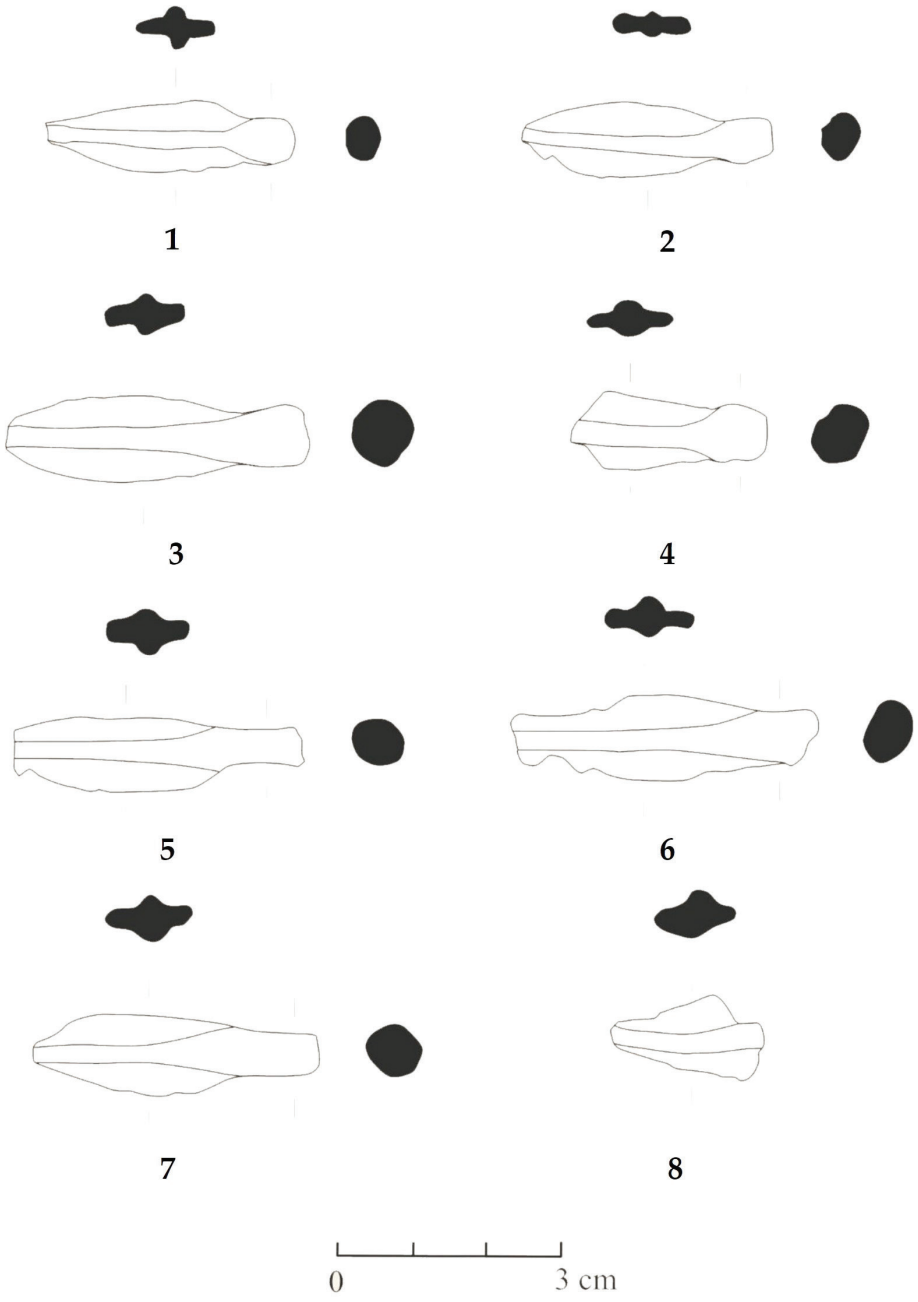

Fig. 1. Semne monetare în forma vârfurilor de săgeți (grupa I).

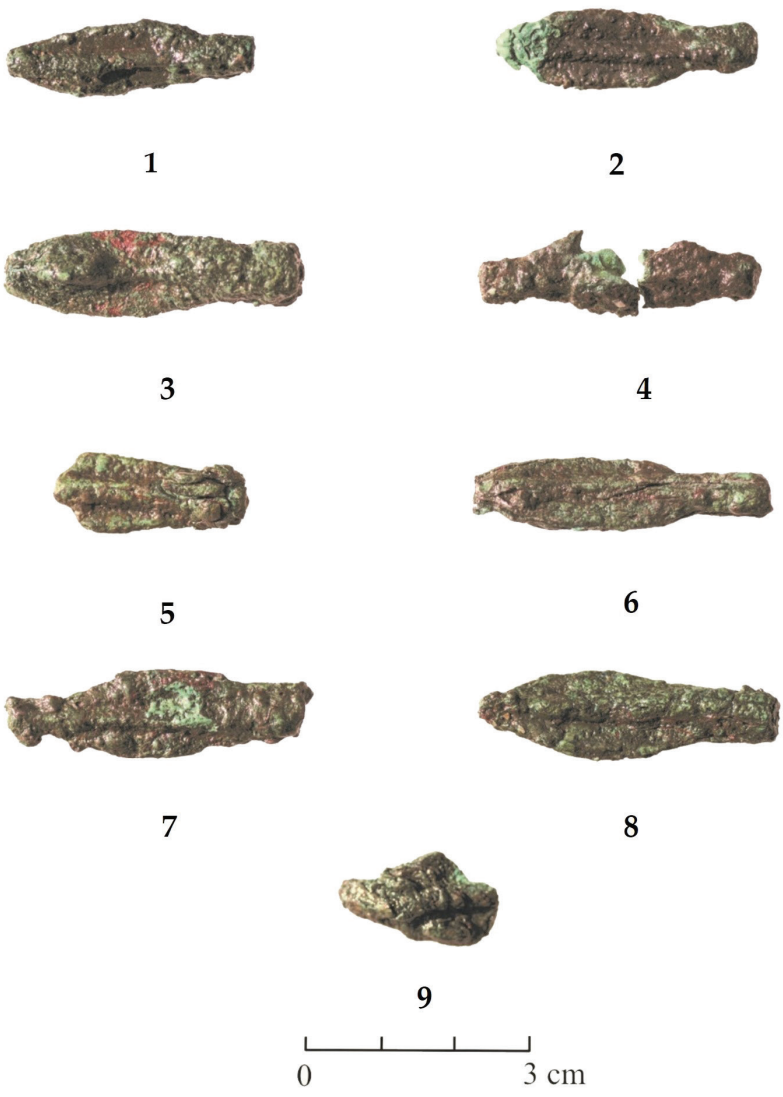

Fig. 2. Semne monetare în forma vârfurilor de săgeți (grupa I).

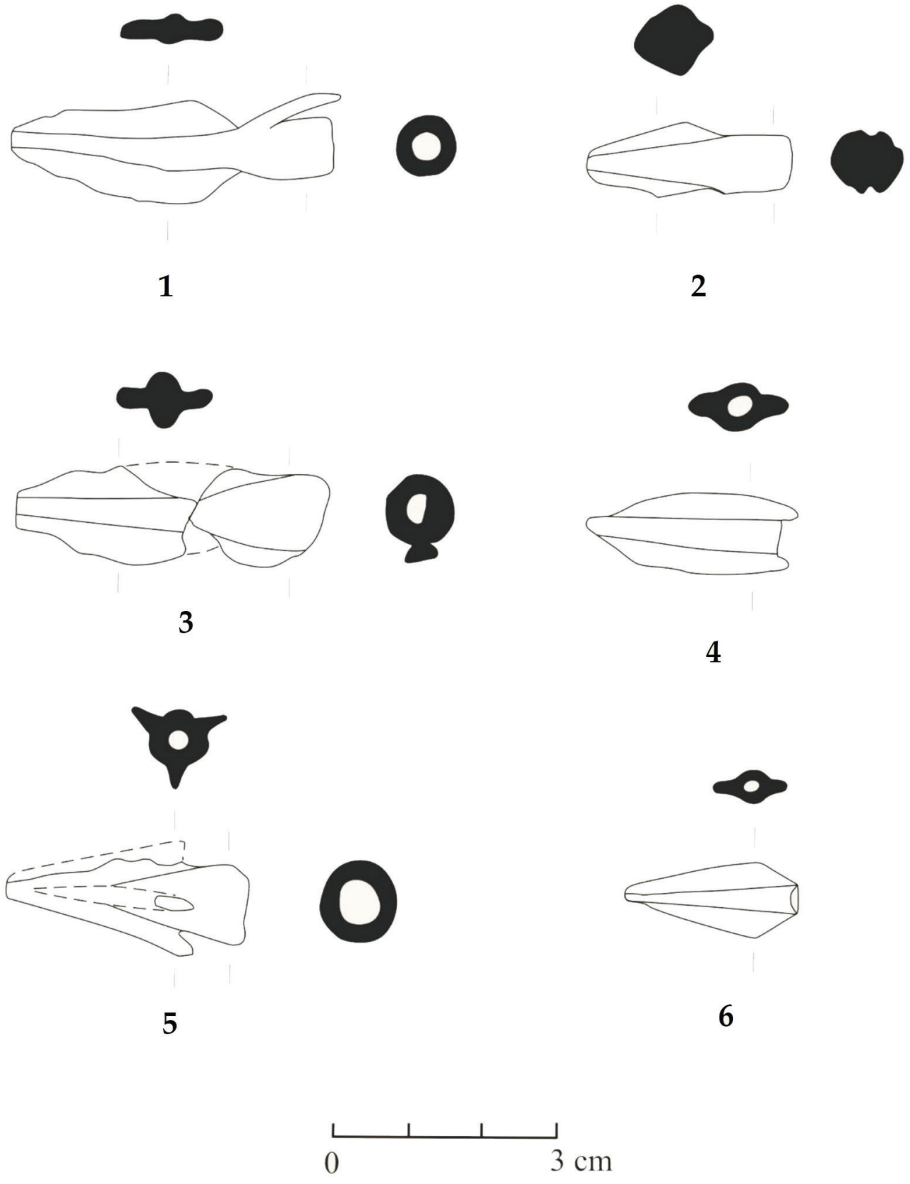

Fig. 3. Vârfuri de săgeți (1–6).

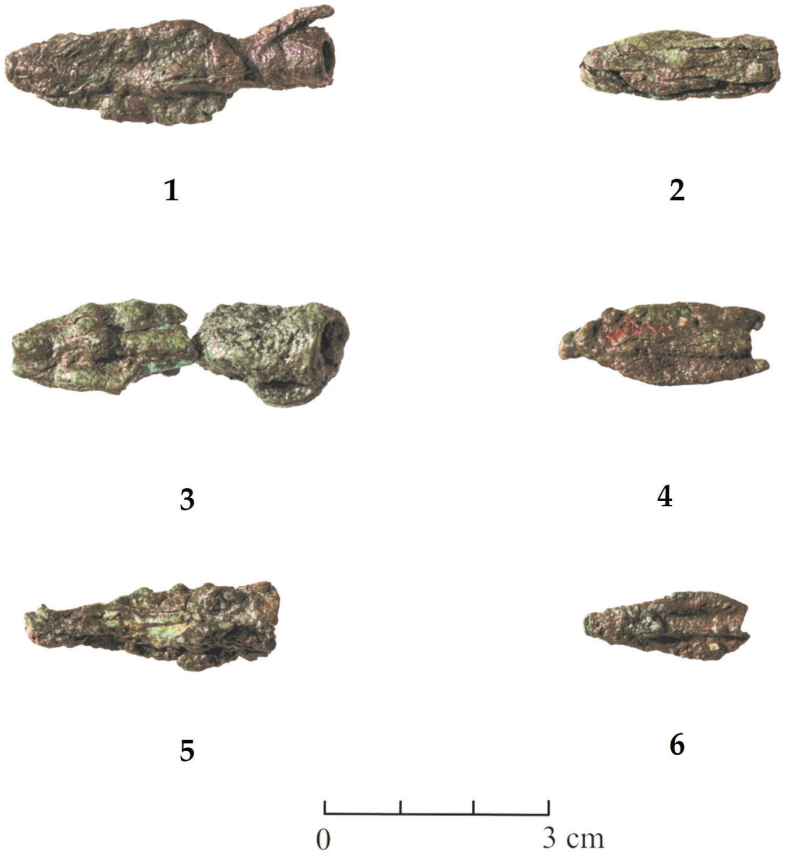

Fig. 4. Vârfuri de săgeți (1–6).

THE PRESENCE OF THE TETRADRACHMS FROM THASOS IN THE ISTRO-PONTIC TERRITORY

Gabriel Mircea TALMAȚCHI[*]

Cuvinte-cheie: *tetradrahme, Thasos, secolele II–I a.Chr., Dobrogea.*
Keywords: *tetradrachms, Thasos, 2nd–1st centuries BC, Dobruja.*

Rezumat: *Pătrunderea tetradrahmelor din Thasos până în nord-estul Traciei și în nordul Dunării poate fi pusă în legătură cu conflictele militare din Balcani, cu eforturile diplomatice ale Romei pentru plata aliaților mercenari și a stipendiilor sau ca pradă de război. Tetradrahmele din Thasos cunosc o prezență relativ abundentă și omogenă în teritoriile tracic și dobrogean, pe un fond preexistent comercial relativ uniform, dar nu și zona coloniilor pontice și a teritoriilor lor de influență economică. Prezența lor, cu precăderea de-a lungul malului drept al Dunării, în interiorul comunităților locale getice, trebuie înțeleasă în primul rând ca o componentă de prestigiu, fiind erau bunuri dintr-un metal nobil, larg recunoscute calitativ în Peninsula Balcanică și care exprimau un nivel de prestigiu individual și familial aparte, o rezervă de metal de bună calitate. Descoperirea tuturor acestor monede în teritoriul istro-pontic indică participarea Dobrogei la evenimentele politico-militare și, posibil, la schimburile de bunuri materiale ce au avut loc între Peninsula Balcanică și bazinul Mării Negre, oferind, cu un indice de probabilitate acceptabil, sugestii privind teritoriile dinspre care veneau aceste monede și posibilele legături. Spre diferență de direcția obișnuită de apariție a monedelor grecești în mediile greco-autohtone și autohtone din Dobrogea, cunoscută ca fiind dinspre est și sud-est, tetradrahmele din Thasos (ca și cele din Macedonia Prima) pătrund dinspre vest, sud și sud-vest, fiind favorizate de apropierea militară și politică a Romei Republicane, fiind orientate spre vadurile comerciale de la Dunăre.*

Abstract: *The penetration of tetradrachms from Thasos into northeastern Thrace and north of the Danube can be linked to military conflicts in the Balkans, to Rome's diplomatic efforts to pay mercenary allies and stipends, or as war booty. Tetradrachms from Thasos know a relatively abundant and homogeneous presence in the Thracian and Dobrujan territories, on a relatively uniform pre-existing commercial background, but not the area of the Pontic colonies and their territories of economic influence. Their presence, especially along the right bank of the Danube, within the local Getic communities, must be understood primarily as a component of prestige, as they were goods made of a noble metal, widely recognized in the Balkan Peninsula and expressing a special level of individual and family prestige, a good quality metal reserve. The discovery of all these coins in the Istro-Pontic territory indicates the participation of Dobruja in the political-military events and, possibly, in the exchanges*

[*] Gabriel Mircea TALMAȚCHI: Museum of National History and Archaeology Constanţa; Doctoral School of Humanities, „Ovidius" University, Constanta; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com

of material goods that took place between the Balkan Peninsula and the Black Sea basin, offering, with an acceptable probability index, suggestions regarding the territories where these coins came from and the possible connections. Unlike the usual direction of appearance of Greek coins in the Greek-autochthonous and autochthonous environments of Dobruja, which is known to be from the east and southeast, the tetradrachms from Thasos (like those from Macedonia First) penetrate from the west, south and southwest, being favored by the military and political proximity of Republican Rome, being oriented towards the commercial fords of the Danube.

Introduction

For the late Hellenistic period specific to the area between the Danube and the sea, two important ethnic components can be identified: the indigenous and the Greek. In the evolution of the indigenous society in the second half of the 1st millennium BC, the transformations in various stages of development of its material and spiritual culture can be traced, as well as its organization and manifestation in each of the stages passed and the differences existing from one micro zone to another. The changes occurred in its social and economic organization allowed a significant development of the indigenous society, creating, also on the background of Greek influence, the possibility of using coinage in various forms, coming from the colonial mints. The Greek world on the west coast of the Black Sea, especially in the 2nd–1st centuries BC, had a precarious social, economic, and commercial situation, with frequent political and military events mediating a turbulent period politically and militarily and not least a state of internal tension.

A separate chapter from the monetary presence within the indigenous and Greek communities in Dobruja, in the 2nd–1st centuries BC, is the existence of three categories of late Greek coins, those from Macedonia Prima, Thasos and Maroneia. Their circulation occurred in a period when the transition was made from the specific realities of the late Hellenistic era to those of the Roman Republic, including in terms of the monetary system[1]. Their minting in the local mint is due to the increasing financial demands manifested by the Roman Republic, considering the payment needs dedicated to supporting military strategic efforts[2]. The coins from Thasos, in terms of iconography, present all the characteristic and specific elements of Greek-style coins, but they are minted in close connection with the urgent strategic requirements of the Romans[3].

The Tetradrachms from Thasos

The mint on the island for the original new-style tetradrachms, with high-quality silver content, thin and wide flans[4], started around 168/167 BC (to decline towards the middle and second half of the 2nd century BC), and for those that are also original

[1] CRAWFORD 1985; PROKOPOV 2012, p. 17, 21.

[2] PAUNOV 2015, p. 273.

[3] We express our total gratitude to our colleague and friend Silviu Purece (Lucian Blaga University Sibiu, Faculty of Social and Human Sciences, Department of History, Heritage and Protestant Theology) for his help provided in completing this article.

[4] PICARD 1994, p. 33.

but considered in the bibliography as Thasian type, it started after 149/148 BC (to continue until the 80s of the 1st century BC[5]). More precisely, the same author, Illya Prokopov, categorizes the original ones as being produced towards the end of the 2nd century BC, the Thasos type under the control of the Roman administration in Macedonia, until around 80 BC, and imitations after 70 BC[6]. Or, in general, the original coins from Thasos were minted between 168/7–148 BC[7], while those considered of the Thasian type were issued between 148 and 90/80 BC[8], and the raw material used, specifically silver, comes from the island and mines on the peninsula[9]. Finally, for the completion of the possible chronological picture, another form revises some of the datings presented above. Thus, the tetradrachms established in groups I–VIII by PROKOPOV 2006 in around 150–140 BC? those in groups IX–XI in the years 120 or 115–86 BC, and those in groups XII–XX in the years 100–80 or 90–75 BC[10].

Thasos tetradrachms replaced the Macedonian ones, a necessary act staged by Rome after its victory in the conflict with Philip V and Perseus. In a desire to control the coins on the respective market, Rome imposed the creation and penetration of Greek-style (but new) coins, which the inhabitants were accustomed to. Thus, Rome took over from the Macedonian kings the authority and succession of legitimacy, choosing Thasos and not another center due to, on the one hand, its popularity from previous eras[11], and on the other hand, its silver deposits. In general, the mints from Macedonia Prima and that from Thasos start at the same time, while that from Maroneia is slightly later than that on the island of Thasos (when we refer to tetradrachms, due to differences in style and quality performance)[12].

Original coins represent 90% of the known pieces in southern Bulgaria, while in northern Bulgaria, 90% are of the Thasos type. These discoveries increased in the northern region after 120/119 BC, following the Scordiscian and Thracian raids in the Macedonian and Achaean provinces[13]. Thasian-type tetradrachms were produced in the western part of the Roman province of Macedonia, from where they moved north and northeast along the Nestos (current Mesta) and Strymon (current Stryma) river valleys, towards the western Balkan passes and beyond, into the Moesian space and north of the Danube. Two main diffusion areas were identified (today's central-northern Bulgaria, between the Ogosta/Augusta and Jantra/Jatrus rivers, and central-southern Bulgaria, between the Maritsa, Sazliyka, and Tundzha rivers)[14]. These coins, both originals and imitations, were considered the most widespread coins in the 2nd–1st centuries BC in the Balkans and Central Europe[15].

Differences between the original coins and those so-called of the Thasos type

[5] PROKOPOV 2009, p. 250–251; PAUNOV, PROKOPOV 2013, p. 113.
[6] PROKOPOV 2018, p. 373.
[7] PROKOPOV 2006, p. 111, no. 1–558, groups I–XI.
[8] PROKOPOV 2006, no. 559–1.861, groups XII–XX; DE CALLATAŸ 2008, p. 31.
[9] LUKANC 1996, p. 25.
[10] DE CALLATAŸ 2008, p. 33–34; DE CALLATAŸ 2012, p. 310.
[11] PROKOPOV 2009, p. 252–253.
[12] PROKOPOV 2009, p. 252.
[13] PROKOPOV 2009, p. 250.
[14] PAUNOV 2013, p. 142.
[15] LUKANC 1996, p. 24.

were made after stylistic and iconographic observations[16], which provided relative results regarding their chronology and places of production[17]. A step forward was made about two decades ago when several variants corresponding to their research were proposed. Stylistically, three groups can be identified within the larger general one of the Thasian imitations, which also correspond to their geographical distribution: a first subgroup dated between 120–80/70 BC, being direct copies after originals from the island of Thasos; a second dated in the 80/70 BC, appearing parallel to the Thasian-type pieces and is produced overwhelmingly regularly; a third dated between 50–10 BC, with imitated pieces with barbarized traits, copying the Thasian-type coins, excluding the originals from Thasos, and circulating also at the beginning of the 1st century AD, being produced in mints of local populations in Transylvania and the eastern Rhodope Mountains[18]. Anyway, they will circulate regularly until the years 20–10 BC, and later, after the monetary reform of Octavianus, they will disappear more or less quickly. Another research on Thasian imitations, from almost three decades ago, proposes the existence of three distinct chronological stages of their production: from the end of the 2nd century BC; from the beginning of the 1st century BC until around the 70s, and the second half of the 1st century BC[19].

Illya Prokopov came with some precise substantive clarifications, considering that the main role of the Thasian tetradrachms was ideological-propagandistic, and the high-quality tetradrachms are minted in parallel with the Thasos type (between 90 and 70 BC). The second group was made up of barbarized tetradrachms, minted shortly after 28 BC, in the context of the events with Marcus Licinius Crassus[20]. The original tetradrachms were naturally minted primarily on the island. However, it's been suggested in specialized literature that there was a partial "production line" within the Thracian world, which integrated well into the neighboring Hellenistic Greek system. An internationalized character of their production under Celtic influence by newly arrived non-native populations is also not excluded[21]. Recent contributions present the authors of Thasian imitations as a mixed population of Celts and local Thracians[22], with possible participation from the Bastarnae[23]. Their territorial distribution across the entire Balkan Peninsula is remarkable, with several production centers, though their exact locations or concentrated geographic areas are not clearly indicated. This could even include mobile mints with adjacent craftsmen[24]. The copies, referred to as imitations, circulated for a period alongside the original Thasos coins[25]. François de Callatay suggests that the original Thasian-type

[16] Among numerous works that deal with this theme from the mentioned perspective, we especially mention the most recent ones: ALLEN 1987; DE CALLATAŸ, PROKOPOV 1995; LUKANC 1996; DEMBSKI 1998; PROKOPOV, MINKOVA 1998; PROKOPOV 2000a; PROKOPOV 2000b.

[17] PROKOPOV 2003, p. 337.

[18] PROKOPOV 2003, p. 338.

[19] LUKANC 1996, p. 58–60.

[20] PROKOPOV 2002, p. 84.

[21] PROKOPOV 2003, p. 338–339, 341–342.

[22] PROKOPOV 2021, p. 207.

[23] PROKOPOV 2006, p. 57.

[24] PROKOPOV 2003, p. 339, 341.

[25] PROKOPOV 2003, p. 341.

and adjacent imitations should be collectively termed as minted "in the name of the Thasians"[26]. He also proposes slightly modified chronological dates for the Thasos tetradrachms, particularly noting the start of minting of the originals in 160 BC[27]. In Thrace, the transition from the late Hellenistic era to the Roman monetary system took place over 150 years[28].

Over the last two decades, Bulgarian researcher Illya Prokopov has published numerous articles, studies, and volumes focused on the monetary circulation in the Thracian region and beyond during the 2nd and 1st centuries BC. His analyses demonstrate that most of the original Thasian tetradrachms are predominantly found in southern Bulgaria (accounting for 65.2% of those catalogued in 2006), while the imitations or Thasian-type tetradrachms are mainly discovered in northern Bulgaria and southern Romania (62.3% of the total catalogued also in 2006)[29]. Over time, the number of findings in southern Bulgaria has varied: initially 3.738 Thasian tetradrachms[30], then 4.221 coins[31], and later the number was reduced to 2.900 pieces (Thasos, Thasos-type, and barbarian imitations[32]), following a reorganization of the geographical term "southern Bulgaria", referring to the area between the Haemus Mountains and the Aegean Sea. In northern Bulgaria, initially 3.650 tetradrachms were counted[33], then 4.490 coins[34], and later the number was strictly calculated for the future province of Moesia, at about 4.000 pieces[35]. The silver emissions from Thasos reached areas where the Romans were keen to pay in order to minimize any potential hostile attitudes from various tribes or tribal unions, such as those in Thrace, Dacia, Dardania, in light of their political and military objectives[36].

The last phase of circulation of Greek-style coins in Thrace did not extend beyond the years 70–50 BC, coinciding with the increasing presence of the Roman Republican denarius, found in isolated discoveries and hoards (either alone or in association with Thasian-type tetradrachms), many of which date back to before the period of Octavian Augustus[37]. Octavian's final victory in Egypt in 30 BC laid the groundwork for the establishment of a new economic and monetary trend in the Eastern Mediterranean and the rest of the Balkan Peninsula, extending to the Black Sea coast. Consequently, large-weight coins were replaced and gradually withdrawn, hence the temptation to produce Thasian-type imitations in the absence of the original mintings, but not later than the years 20–10 BC[38], as afterwards we witness the monetary reform promoted by Octavian Augustus with its respective

[26] DE CALLATAŸ 2008, p. 32.
[27] DE CALLATAŸ 2008, p. 53.
[28] PROKOPOV 2009, p. 253.
[29] See the presentation at DE CALLATAŸ 2008, p. 48; see the data initially present at PROKOPOV 2000a, p. 385.
[30] PROKOPOV 2000a, p. 385.
[31] PROKOPOV 2009, p. 248.
[32] PROKOPOV 2000a, p. 385.
[33] PROKOPOV 2009, p. 249.
[34] PAUNOV, PROKOPOV 2013, p. 110, no. 1.
[35] PAUNOV, PROKOPOV 2013, p. 111, no. 1.
[36] PAUNOV 2013, p. 836–839; PAPAGEORGIADOU 2020, p. 226.
[37] PROKOPOV 2009, p. 253.
[38] PROKOPOV 2006, p. 299; PAUNOV, PROKOPOV 2013, p. 115.

consequences, even at the edge of the Roman world. The reform involved the subordination of the monetary system, which was based on three metals (gold-aureus, silver-denarius, and copper alloy-sestertius, dupondius, as, and semis), directly to the emperor (to ensure a tool for army control), and the coins, expressing central authority, featured on their obverse the portrait of Augustus[39].

The Thasian tetradrachms had a very wide presence and circulation in Dacia, both isolated and in hoards, often in Geto-Dacian settlements[40]. However, large concentrations of them appear, on the one hand, in the center and southwest of Wallachia (between the Vedea and Ialomița rivers), and on the other hand, as with those from Macedonia Prima, we highlight the area along the upper and middle course of the Mureş River, the Târnava valleys, the Someş rivers, and the upper course of the Olt River[41]. What has been observed is the abundance of Thasian tetradrachms in findings from Transylvania and Wallachia and their penetration along with the second decade of the 1st century BC[42]. In hoards, we note associations with tetradrachms from Macedonia Prima, Geto-Dacian tetradrachms, drachms from Dyrrhachium and Apollonia, Roman Republican denarii[43], and locally made ornaments (silver vase, fibulae, necklaces, bracelets, gold pendant, silver jewelry, cups, goblets, silver bars, etc.)[44]. Moreover, Roman Republican denarii are the most common and quasi-permanent monetary category we find in associations with Thasian tetradrachms, followed by tetradrachms from Macedonia Prima[45]. Mixed hoards of Thasian tetradrachms and drachms from Dyrrhachium and Apollonia seem to have penetrated Dacia between the years 79–56 BC, possibly including those containing tetradrachms from Macedonia Prima (some could have been formed here too)[46]. One reason for their penetration around the second decade of the 1st century BC is that the city of Thasos was an ally of the Roman Republic in the conflict with Mithridates VI Eupator, the king of Pontus, and provided silver coinage for the payment of Roman troops[47]. On the other hand, Mithridates' mints knew a rapid pace of striking their own silver pieces between February 74 and December 75 BC, necessary for paying their soldiers[48]. Some of these issues might have been minted in the chronological interval 88–80 BC, being considered as new-style Dionysos-Herakles pieces[49], and they are part of a very abundant series in quantitative terms, subject to the politico-military interest for paying Roman troops engaged in a prolonged conflict with the kingdom of Mithridates VI Eupator[50]. In other words, considering them

[39] DUDĂU 2006, p. 1–3.
[40] PĂRPĂUȚĂ 2006, p. 119.
[41] BOGDAN-CĂTĂNICIU 1975, p. 186; PREDA, MARINESCU 1986, p. 54.
[42] BOGDAN-CĂTĂNICIU 1975, p. 155; PREDA, MARINESCU 1986, p. 54; MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990, p. 84; PROKOPOV 2011, p. 79.
[43] MOISIL 1944, p. 20; BOGDAN-CĂTĂNICIU 1975, p. 186; PREDA, MARINESCU 1986, p. 55.
[44] PĂRPĂUȚĂ 2006, p. 119–121.
[45] PREDA, MARINESCU 1986, p. 55.
[46] CONOVICI 1986, p. 81.
[47] PĂRPĂUȚĂ 2006, p. 120.
[48] DE CALLATAŸ 1987, p. 58.
[49] KACAROVA 1964, p. 131–152; GRĂMĂTICU 1996b, p. 27.
[50] MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990, p. 84.

as imitations might be an outdated observation (at least in part)[51], as they would rather be late period originals[52], minted and "crafted" iconographically and technically in a period crowded with demand for the central mint[53].

Generally, from a chronological perspective, they penetrated the area north of the Danube during the second half of the 2nd century BC and remained in circulation until towards the end of the 1st century BC[54]. East of the Carpathians they have a relevant presence, but incomparable with that in Wallachia and Transylvania[55]. They reached the north of the Danube as payment for mercenaries, stipends, war booty, with a magico-religious role, as raw material for making ornaments, and much reduced in economic-commercial scale[56]. Also, a possible origin of their penetration could have been "the trade of monetized silver imported from the southern regions of the Balkan Peninsula"[57].

For the category of barbaric-style imitations, present both north and south of the Danube, we note that the iconography of the obverse and reverse is rendered in a crude style, with the emphasis sometimes particularly noticeable on the reverse. Clear are the distortion of some anatomical details and the evident difficulties in copying the original legend, in various forms and inaccuracies[58]. Possible highly barbarized imitations of Thasian pieces could have been struck around the middle of the 1st century BC[59].

The presence of tetradrachms from Thasos in Dobruja

A few decades ago, the presence and circulation of Thasian tetradrachms, as well as those from Macedonia Prima, was a topic that suffered due to their lack of appearances in the repertoires of discoveries made in Dobruja or in what is today northeastern Bulgaria. However, the few references suggested more a pronounced absence of their circulation (alongside other coins that existed on the commercial markets of the synchronous era, more or less in time). In fact, this was considered a particularity of the Dobrujan space, with the few pieces of information about these tetradrachms referring to the peripheries of the region[60]. From the old bibliography, we also retain the clarification, made almost four decades ago, regarding the existence of three hoards containing Thasian tetradrachms[61].

Hoards composed solely or partly of Thasian tetradrachms are much more numerous in Dobruja, following 30 years of intensive research into their penetration (**Fig. 1**). A total of 10 discovery sites with 11 hoards (including three unpublished,

[51] For the existence of some imitations see PREDA 1998, p. 252.
[52] POENARU BORDEA, CONDREA 1972, p. 124; MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990, p. 85.
[53] POENARU BORDEA, CONDREA 1972, p. 124; PĂRPĂUȚĂ 2006, p. 119.
[54] PĂRPĂUȚĂ 2006, p. 119–120.
[55] MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990, p. 85.
[56] PREDA, MARINESCU 1986, p. 63–64; PĂRPĂUȚĂ 2006, p. 121–122; PURECE, MUNTEANU 2020, p. 49–50.
[57] PURECE 2009, p. 59.
[58] PURECE 2004, p. 159–160.
[59] PROKOPOV 2000a, p. 377.
[60] PROKOPOV, VLADIMIROVA-ALADJOVA 1995, p. 520.
[61] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978, p. 72.

accounting for 27.27% of the total) have been catalogued. The difference lies in the discovery of two such coin hoards at Silistra. All ten of these hoards originate from the right bank of the Danube or its vicinity (from Turtucaia, Silistra, Ostrov, Floriile, Hârşova, Turcoaia, and Măcin) or nearby (from Popina, Coslugea, and Niculiţel), amounting to 100% of the total. The one from Floriile is relatively close to the Danube area, and thus, it can be integrated into the river-near area (the last group mentioned above), considering it's approximately 9 or 10 kilometers in a straight line from the right Dobrujan bank of the river. Currently, there is no coin hoard containing Thasian tetradrachms discovered near the coastal area. Returning to those mentioned, it is possible that three of them (Silistra, Măcin, and Niculiţel, representing 27.27% of the total), according to those who published them, may contain only imitations of tetradrachms. Generally, they have been briefly published and subsequently lost, making any detailed re-verification impossible. Those from Coslugea and Floriile were discovered in local environments, inside late Hellenistic fortified or open native settlements. Compositionally, three hoards (from Coslugea, Silistra, and Turcoaia, representing 27.27% of the total) contain only Thasian tetradrachms (4 pieces, 17 pieces, and 7 pieces respectively), while the other eight are mixed.

The first category of coins associated in hoards is that of Thasian and Macedonia Prima tetradrachms, in varying ratios, from 3:4 to 24:3. There are a total of four known hoards, comprising 39 Thasian and 16 Macedonian tetradrachms. We also mention a hoard containing associations between Thasian imitations and a Geto-Dacian silver piece of the Măcin type (at Niculiţel, with several imitations and one recovered Măcin piece), then associations between Thasos (or Thasian-type, 170 discovered and 144 recovered pieces) and Maroneia tetradrachms (2 pieces). We continue with a final hoard discovered at Ostrov, composed of Thasian tetradrachms (89 pieces) and Roman Republican denarii (89 pieces).

The tetradrachms from Maroneia (Thracia) were minted in the period between 189/8–49/5 BC[62], in the Attic standard, under Roman control and authority[63]. These coins belong to the tenth minting period of the local mint, a period during which bronze coinage was also issued[64]. This coinage was briefly interrupted at the end of the 2nd century due to the invasion of Mithridates VI Eupator in the Aegean region[65]. Tetradrachms from Maroneia are present only through two pieces discovered in the Popina hoard. So that the products of the respective mint represent a percentage that is too little relevant for the territory between the Danube and the Black Sea. In general, these tetradrachms have an important relevance to the interior of Thrace, circulating until the end of the 60s of the 1st century BC, being cataloged in 2013 a number of 29 monetary hoards that include silver pieces from Maroneia[66]. They appear to have been minted in association with Thasian tetradrachms, following the same direction of diffusion. A situation that can also be demonstrated by the composition of the Popina hoard. The total of all pieces from hoards composed solely

[62] HEAD 1911, p. 251, fig. 158; SCHÖNERT-GEISS 1982, p. 7–8; SCHÖNERT-GEISS 1987, p. 64–75.

[63] REINACH 1911, p. 356–360; CRAWFORD 1985.

[64] SCHÖNERT-GEISS 1987, p. 64.

[65] PAUNOV 2013, p. 277.

[66] PROKOPOV 2006, p. 335; PAUNOV 2013, p. 158–159.

or partly of Thasian tetradrachms presents the following situation by issuers: 325 Thasian tetradrachms/Thasian-type/imitations of poor style; 16 tetradrachms from Macedonia Prima; one Măcin-type piece; 2 tetradrachms from Maroneia, and 89 Roman Republican denarii.

Chronologically, it might be possible, through the associations present in the discovered hoards, to make some differentiations on certain hoard horizons, in accordance with the observed situations. Thus, the oldest hoard could be the one that includes a Geto-Dacian silver piece of the Măcin type, the only one recovered among several such pieces (possibly dated from the end of the 2nd century BC), followed or joined to the same chronological ceiling, by the one from Ostrov, where Roman Republican denarii are also present (from the end of the 2nd century or the beginning of the 1st century BC). These two hoards would constitute a first identified horizon. Next, the second hoard horizon is composed of Thasian and Macedonia Prima tetradrachms (at Silistra, Floriile, Hârşova, and Turtucaia–36.36% of the total), which could have penetrated along with the first quarter of the 1st century BC. Here we could also add the hoard discovered at Popina, where two Maroneia tetradrachms are present. A third hoard horizon contains Thasian tetradrachms (original or not), which do not associate with other monetary emissions. However, the "Thasian" hoards could be hidden at the same time as those combined with Macedonia Prima tetradrachms. The hoards containing only Thasian tetradrachms could very well belong to the previous horizon or be slightly posterior to it, after the end of the first quarter of the 1st century BC.

For isolated findings, 33 points have been mapped with a total of 51 pieces, and another 13 pieces if we include the *passim* discoveries from Dobruja and Northern Dobruja (**Fig. 2**). So, a total of 64 pieces. Among the present points, 26 are unpublished (78.78% of the total), comprising a total of 44 Thasian tetradrachms (68.75% of the total). Several localities have multiple discoveries, with two pieces each (at Capidava, Comana, Galiţa, Gârliciu, Oltina, and Satu Nou), three pieces each (at Floriile, Garvăn, Gârliţa, and Izvoarele), and six pieces each (at Ostrov–9.37% of the total).

The numismatic material that forms the basis of our research allows us to cautiously anticipate certain directions of penetration or, more precisely, zones[67]. A significant part of the isolated discoveries comes from the right bank of the Danube (from Silistra, Ostrov, Canlia, Izvoarele, Satu Nou, Oltina, Capidava, and Garvăn, with 21 pieces representing 32.81% of the total) or from the immediate vicinity (from Galiţa, Gârliţa, Făgăraşul Nou, Viile, Vlahi, Horia, Gârliciu, and Luncaviţa, with 12 pieces representing 18.75% of the total). Additionally, from the southwest zone, we note a series of discoveries (at Făurei, Floriile, Ion Corvin, and Lipniţa, with 6 pieces representing 9.37% of the total), from the southern part of central Dobruja and southern Dobruja (at Cetatea, Comana, Șipotele, Zorile, and Dobrici, with 6 pieces representing 9.37% of the total), from the central zone (at Cheia, Pantelimon, and Țibrinu, with 3 pieces representing 4.69% of the total), and from the coastline (at Constanţa and Shabla, with 2 pieces representing 3.12% of the total). Finally, from the central-northern zone, we know of a single discovery, one piece at Nalbant

[67] Penetration directions are always mobile and areas are often statistical.

(1.56% of the total). Once again, the Danube region and its surroundings stand out (as with the findings of Macedonia Prima), being those that include the most isolated discoveries of Thasian tetradrachms. From the coastal area, there are two isolated pieces to note, representing nearly the last place in the order of areas of interest (by the number of pieces discovered according to the data from the repertoire). What can be observed at first glance is the higher frequency of Thasian coins compared to tetradrachms from Macedonia Prima, a situation observed in Dacia and other geographical areas[68].

The discoveries at Canlia, Cetatea, Floriile, Gârliciu, Ion Corvin, Izvoarele, Oltina, Poarta Albă, Satu Nou, and Vlahi are made within or near specific settlements of the Getae population. The contexts of some pieces found in isolation in Dobruja generally belong to the centuries BC (3rd to 1st centuries BC). As it happened north of the Danube, these tetradrachms found in Dobruja could have served as payment for mercenaries, stipends, war loot, and as raw material for crafting jewelry items. To a lesser extent, they may have had an economic-commercial role[69]. Additionally, a possible cause of their penetration could have been "trade with monetized silver imported from the southern regions of the Balkan Peninsula"[70].

Thasian tetradrachms enter Dobruja from the west, south, and southwest, whereas the "classic" direction of coin penetration in the region is more eastern and southeastern. This period corresponds to a time when the western Pontic mints, of some weakened colonies, had issues with the current issuance of new currency and supporting a dynamic economy.

Conclusions

In conclusion, for the tetradrachms from Thasos, we are aware of a relatively abundant and homogeneous presence in a relatively uniform commercial background, spread across Thracian regions, with the exception of the Pontic colonies and their economic influence territories (except for those from Maroneia). Their penetration into northeastern Thrace and even north of the Danube can be linked to military conflicts in the Balkans and beyond, as well as Rome's diplomatic efforts to pay allies, stipends, or as war booty.

The coins from Thasos, from an iconographic perspective, exhibit all the characteristic elements of Greek-type coins. However, they were minted in close connection with the strategic urgencies of Rome. These coins were considered to be the most widely accepted and used currency in Thrace between 167–148 BC and until the end of the 2nd century BC (alongside the tetradrachms of Macedonia Prima)[71]. They might have been used on the right bank of the Danube as a source of noble metal, indicating a lack of monetary circulation in the local society. In some cases, a mere monetary penetration or presence can be mentioned. The association of coins

[68] PAUNOV, PROKOPOV 2013, p. 110–113.

[69] PREDA, MARINESCU 1986, p. 63–64; PĂRPĂUȚĂ 2006, p. 121–122; PURECE, MUNTEANU 2020, p. 49–50.

[70] PURECE 2009, p. 59.

[71] PAUNOV, PROKOPOV 2013, p. 113.

from different geographic areas with noble metal jewelry in hoards led to considering them as "prestige goods" hoards, where coins hold only intrinsic value[72].

It is emphasized that these coins appear both in hoards and as isolated pieces (Thasos and Macedonia Prima), often associated with Roman Republican denarii, Maroneian tetradrachms, and Geto-Dacian imitations of the Măcin type. As observed across Thrace[73], the circulation of the Roman Republican denarius significantly influenced the presence of Thasos and Macedonia Prima coins in the Istro-Pontic area. The denarius was not the first coin to penetrate the region with the rise of Roman power in the Balkan Peninsula[74]. In the north of the Danube, their appearance in hoards is typical[75]. In Dobruja or northeastern Thrace, numerous isolated finds are known, possibly representing remnants of former hoards.

The discovery of all these coins in the Istro-Pontic territory demonstrates Dobruja's active involvement in political and military events, and possibly in the exchange of material goods between the Balkan Peninsula and the Black Sea basin. Potential political connections and sometimes only geographical directions are added to this analysis. The absence of these coins in previous discoveries is now a thing of the past, as new numismatic evidence significantly changes earlier completely negative opinions about their actual presence. It's possible that the Danube riverbank area, where most hoards are also known, is more connected to what's happening in Wallachia, rather than the monetary reality in Dobruja. Some pieces, like those from Thasos and Macedonia Prima, considered to have possibly been used in Dacia for internal commercial transactions, extended into other Getic territories as common silver currency[76], appear to be a rare phenomenon in Dobruja (though not impossible).

THE REPERTOIR OF HOARDS COMPOSED OF TETRADRACHMS FROM THASOS DISCOVERED IN DOBRUJA

1. COSLUGEA (Lipnița commune, Constanța County)

At least two decades ago, a small coin hoard consisting of four Thasian silver coins was discovered. All pieces are dated to the period between 148–80/70 BC. The discovery was made approximately 1 kilometer southwest of the fortified Getic settlement located at "Colțul pietrei".

Bibliographic references: unpublished discovery.

2. FLORIILE (Aliman commune, Constanța County)

Several isolated discoveries of Thasian tetradrachms were made in the early 1990s and in the latter part of that decade in the area of the "Adâncata" I and II settlements. In addition to these, there is a small coin hoard consisting of six Thasian silver pieces. The Tetradrachm from Thasos dates belong to the years 148–80/70 BC.

Bibliographic references: unpublished discovery.

---

[72] ZIRRA, SPÎNU 1992, p. 408.

[73] PROKOPOV 2000a, p. 376.

[74] According to the opinions expressed by PAUNOV, PROKOPOV 2013, p. 113.

[75] PURECE, MUNTEANU 2020, p. 50.

[76] MITREA 1978, p. 95; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978, p. 72.

3. HÂRȘOVA (Hârșova city, Constanța County)
In the year 1965, a hoard composed of six tetradrachms from Thasos and three from Macedonian Prima was discovered in a vessel. However, the entire hoard was subsequently lost and is not part of the numismatic collection of the Municipal Museum of History in Bucharest. It is believed that the hoard was buried between the years 150 and 125 BC or later. The exact location of its preservation is unknown, but it is possible that it belonged to a private collector. There is also an opinion suggesting the possibility of this discovery being fabricated (see R. Ocheșeanu, an idea also mentioned by S. Marin), although there is no explanation for this theory.
Bibliographic references: MITREA 1967a, p. 193, no. 11; MITREA 1967b, p. 380, no. 11; LUKANC 1996, p. 44, no. 38; PREDA 1998, p. 243; TALMAȚCHI 2006a, p. 155, no. 5; TALMAȚCHI 2007, p. 168, no. 1; CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 215, no. 60.III; PROKOPOV 2012, p. 221, no. 70.

4. MĂCIN (Măcin city, Tulcea County)
In the year 1965, a hoard of monetary imitations of tetradrachms from Thasos, bearing a barred M symbol on the reverse, was found and deposited in a vessel. It is believed that the hoard was buried between the years 125 and 100 BC. However, over time, the entire hoard was lost and is not part of the numismatic collection of the Municipal Museum of History in Bucharest. The exact location of its preservation is unknown, but it is possible that it belonged to a private collector.
Bibliographic references: MITREA 1967a, p. 193, no.12; MITREA 1967b, p. 380, no. 12; LUKANC 1996, p. 44, no. 43; TALMAȚCHI 2006a, p. 157, no. 8; TALMAȚCHI 2007, p. 169, no. 2; CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 267, no. 86.VI.

5. NICULIȚEL-SARICA (Niculițel commune, Tulcea County)
From a hoard composed of several tetradrachms from Thasos, imitations of Thasos, and Măcin, only two more coins have been recovered. One is a tetradrachm from Thasos, and the second is a silver coin of the Măcin type.
Bibliographic references: OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 44; MITREA 1984, p. 186, no. 21.; TALMAȚCHI 2006a, p. 157, no. 10; TALMAȚCHI 2007, p. 169, no. 3; CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 286, no. 97.VII.

6. OSTROV (Ostrov commune, Constanța County)
In the year 1903, a total of 178 coins were discovered, with half of them being Thasian tetradrachms, and the rest Roman Republican denarii. The hoard dates broadly to the 2nd–1st centuries BC.
Bibliographic references: MOISIL 1922, p. 58, no. 91; MOISIL 1943, p. 156, no. 1; MOISIL 1944, p. 11, no. 1; MITREA 1945, p. 68, n. 9, p. 113, no. 113; MITREA 1970, p. 132, no. 1; CHIȚESCU 1981, p. 226, no. 138; LUKANC 1996, p. 45, no. 53; PREDA 1998, p. 308; MOISIL, DEPEYROT 2003, p. 208, no. 234; TALMAȚCHI 2006a, p. 157, no. 11; TALMAȚCHI 2006b, p. 27, no. 15.; TALMAȚCHI 2007, p. 169, no. 4; CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 295, no. 107.I.

7. POPINA (Sitovo commune, Silistra District, Bulgaria)

In the year 1957, at a distance of approximately 30 kilometers west of Silistra, a hoard composed of 170 monetary pieces was discovered in a bronze vessel. Among these were 144 tetradrachms from Thasos and two from Maroneia. It is believed that the hoard was buried between 125 and 100 BC. It appears that there were actually 168 Thasian tetradrachms, including 4 originals, and 129 of the Thasian type. A total of 146 tetradrachms are preserved at the History Museum in Silistra.
Bibliographic references: GERASIMOV 1959, p. 362, 365; PROKOPOV, BAČVAROV 1990, p. 3–22; DE CALLATÄY, PROKOPOV 1994, p. 37–42; GRĂMĂTICU 1996a, p. 25; LUKANC 1996, p. 39, no. 50; PROKOPOV 2000a, p. 383; MEADOWS, WARTENBERG 2002, p. 28, no. 268.; TALMAȚCHI 2006a, p. 157, no. 12; TALMAȚCHI 2007, p. 169, no. 5, p. 170, no. 1; CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 315, no. 123; PAUNOV 2013, p. 712, no. 112, p. 729, no. 18.

8. SILISTRA (Silistra city, Silistra District, Bulgaria)
8.1. In the year 1915, a deposit consisting of 17 tetradrachms from Thasos was discovered. Among these pieces, there could have been imitations, some bearing the M symbol, with one having a deep cut.
Bibliographic references: MOISIL 1943, p. 156, no. 2; MOISIL 1944, p. 11, no. 2; GRĂMĂTICU 1996a, p. 24, n. 7; TALMAȚCHI 2006a, p. 157, no. 14/a; TALMAȚCHI 2007, p. 169, no. 6; CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 327, no. 140.III.
8.2. In the collection of the Museum of History and Art in the city of Bucharest, there is a hoard discovered in Silistra, which includes four tetradrachms from Macedonia Prima and three from Thasos, of which two are possibly imitations.
Bibliographic references: GRĂMĂTICU 1996a, p. 23–26; MEADOWS, WARTENBERG 2002, p. 28, no. 361; TALMAȚCHI 2006a, p. 157, no. 14/b; TALMAȚCHI 2007, p. 169, no. 7; CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 344, no. 140. XL; PROKOPOV 2012, p. 228, no. 106; PAUNOV 2013, p. 714, no. 135, p. 722, no. 79.

9. TURCOAIA (Turcoaia commune, Tulcea County)
In the early 1990s, at approximately 250 meters from the "Dealul lui Manole" point, to the southeast of the locality and south of Mount "Iacobdeal", not far from the Capriel and "Colții Babei" quarries, a small hoard of seven Thasian tetradrachms was discovered. These tetradrachms were found stuck together due to metal interaction and were all tetradrachms. The information comes from a presentation given at the Constanța branch of the Romanian Numismatic Society in the years 1994–1995, with details reported by M. Bogdan, the former president of the Romanian Numismatic Society's Constanța branch.
Bibliographic references: unpublished discovery.

10. TURTUCAIA (Turtucaia city, Silistra District, Bulgaria)
During agricultural work near the city in 1916, a hoard of coins was discovered, consisting of 24 tetradrachms from Thasos and 8 tetradrachms from Macedonia Prima. The silversmith who initially offered the coin hoard to the Numismatic Cabinet of the Romanian Academy later sold it to private antique dealers in the capital of Romania.
Bibliographic references: MOISIL 1943, p. 156, no. 3; MOISIL 1944, p. 11, no. 3; CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011, p. 370, no. 163.III.

REPERTOIRE OF ISOLATED MONETARY DISCOVERIES OF THASOS TETRADRACHMS FROM DOBRUJA

1. CANLIA (Lipnița commune, Constanța County)
1.1. In the approximate vicinity of the village, at the location known as "Gura Canliei", situated about 2.5 km downstream from the Byzantine fortress of Păcuiul lui Soare, at the confluence of the Canlia stream with the Danube, a tetradrachm from Thasos was fortuitously discovered. It dates back to the period between 148–80/70 BC. It might have originated from a settlement where ceramic forms typical of the late 2nd century BC and 1st century AD have also been found.
Bibliographic references: unpublished discovery.

2. CAPIDAVA (Topalu commune, Constanța County)
Without being able to specify the exact discovery location, we note among the discoveries in the area along the Danube's bank, downstream from the Roman and early Byzantine fortress, two tetradrachms from Thasos, dating to the period between 148–80/70 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

3. CETATEA (Dobromir commune, Constanța County)
At approximately 950 meters west of the settlement, likely from the area of a Getae settlement, during irrigation system construction works in the 1970s–1980s (by the Trust of Construction and Land Improvement in Constanța), several coins and ceramic fragments of both local and imported origin were recovered. Among the retrieved coins, there stands out a Thasian tetradrachm.
Bibliographic references: unpublished discovery.

4. CHEIA (Grădina commune, Constanța County)
A Thasian tetradrachm was fortuitously discovered on the southwest edge of the settlement, in the plowed area, in the spring, after 1990. No other accompanying details are known.
Bibliographic references: unpublished discovery.

5. COMANA (Comana commune, Constanța County)
From a simple mention, we know of the discovery of two Thasian tetradrachms in isolation near the locality, sometime in the second half of the 1980's. It is possible, in our opinion, that they belong to the period of 148–80/70 BC. From the locality, there are also known funerary discoveries specific to the second half of the 2nd century BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

6. CONSTANȚA (Constanța city, Constanța County)
Coming from the collection of Constantin Băcăoanu, we have a Thasian tetradrachm dated to the years 148–80/70 BC. The pieces from this old numismatic collection in Constanta were gathered from the city and its surroundings.
Bibliographic references: TALMAȚCHI 2002, p. 144, no. 10.

7. DOBRICI (Dobrici city, Dobrici District, Bulgaria)
A fortuitous and isolated discovery worth mentioning is a tetradrachm from Thasos.
Bibliographic references: PROKOPOV, VLADIMIROVA-ALADJOVA 1995, p. 53; TALMAȚCHI 2006a, p. 160, no. 11; TALMAȚCHI 2007, p. 155, no. 1.

8. FĂGĂRAȘU NOU (Topolog commune, Tulcea County)
Without knowing complex details about the discovery context, a Thasian tetradrachm was fortuitously found in the vicinity of the locality (possibly on the plateau located in the northwest of the locality, where a fragmentary Hellenistic amphora also originated). It can be dated to the period between 148–80/70 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

9. FĂUREI (Băneasa commune, Constanța County)
Without knowing details about the discovery context, a Thasian tetradrachm was fortuitously found in the vicinity of the locality. It can be dated to the period between 148–80/70 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

10. FLORIILE (Aliman commune, Constanța County)
Several isolated discoveries of Thasian tetradrachms and Macedonia Prima tetradrachms were made in the early 1990s and the second part of that decade at the "Adâncata" I and II locations. Detailed technical data is available for three Thasian pieces and one from Macedonia Prima. The Thasian tetradrachms belong to the years 168/167–148 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

11. GALIȚA (Ostrov commune, Constanța County)
11.1. In the vicinity of the locality, at the end of the Cuiugiuc Valley ("Caraghioz"), towards Galița, approximately 30 years ago, a Thasian tetradrachm was discovered under unknown circumstances. It is dated to the years 168/167–148 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.
11.2. Another Thasian tetradrachm is added to the list, discovered during the 1990s in the vicinity of the locality. It is dated to the years 148–80/70 BC and features a monogram M on the reverse side.
Bibliographic references: TALMAȚCHI 2011, p. 458, no. 15.

12. GARVĂN (Jijila commune, Tulcea County)
Three Thasian tetradrachms, fortuitous discoveries in different years during the early 1990s in the vicinity of the village, are worth noting. No additional details about the discoveries are known. These Thasian coins date back to the period between 148–80/70 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

13. GÂRLICIU (Gârliciu commune, Constanța County)
Between 1999–2000, at approximately 500 meters from the Hârșova-Gârliciu road,

on the southeast shore of Lake Hâsarlâk, within the perimeter of a possible Getic settlement, several ceramic fragments and some silver coins were discovered. These discoveries include two Thasian tetradrachms, one Geto-Dacian tetradrachm of the Vârteju Bucharest type, another of the Inotești-Răcoasa type, and several isolated Roman republican denarii. The Thasian coins date back to the period between 148–80/70 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

14. GÂRLIȚA **(Ostrov commune, Constanța County)**
14.1. I mention a first discovery of a Thasian tetradrachm in isolated conditions, without specifying any details regarding the context. This piece can be dated to the years 168/167–148 BC. The discovery location, from 1992, is situated in the Chesen Valley, at the end towards Lake Bugeac.
Bibliographic references: unpublished discovery.
14.2. A second discovery was made in 1994, still in the vicinity of the locality (to the southeast), but this time in the Babii Valley. The Thasian tetradrachm was of very good quality and belonged to the period of 168/167–148 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.
14.3. In the vicinity of the locality, approximately 30 years ago, a Thasian tetradrachm was discovered under unknown circumstances. It dates back to the years 168/167–148 BC.
Bibliographic references: TALMAȚCHI 2011, p. 457–458, no. 16.

15. HORIA (Horia commune, Tulcea County)
In the locality, without knowing further details, a Thasian tetradrachm was discovered approximately twenty-five years ago.
Bibliographic references: TALMAȚCHI 2002, p. 145, no. 14; TALMAȚCHI 2006a, p. 161, no. 15; TALMACHI 2007, p. 155, no. 2.

16. ION CORVIN (Ion Corvin commune, Constanța County)
In the southeast of the locality, during the 1970s, excavations conducted on a hill in the southeast of the locality led to the discovery of several archaeological materials, including fragments of amphorae, a miniature vessel, and a silver coin that was a Thasian tetradrachm.
Bibliographic references: unpublished discovery.

17. IZVOARELE (Lipnița commune, Constanța County)
At the "Kale Gherghi" point and on the Danube shore, several silver coins from Thasos and Macedonia Prima have appeared. Three Thasian examples and one from Macedonia Prima have been identified and recorded as verifiable from chance discoveries. The Thasian coins are dated to the period between 148–80/70 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

18. LIPNIȚA (Lipnița commune, Constanța County)
Halfway between Lipnița and the village of Goruni, within the same commune,

after spring plowing, a few decades ago, a tetradrachm from Thasos was discovered, dating back to the period between 168/167–148 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

19. LUNCAVIȚA (Luncavița commune, Tulcea County)
Originating from the locality, in the private collection of I. Ștefan, there was a tetradrachm from Thasos over twenty years ago. It dates back to the period between 148–80/70 BC.
Bibliographic references: TALMAȚCHI 2001, p. 133, no. 100; TALMAȚCHI 2006a, p. 162, no. 21; TALMACHI 2007, p. 155, no. 3.

20. NALBANT (Nalbant commune, Tulcea County)
Without further details, in the mid–1990s, we were asked to identify a tetradrachm struck by Thasos from the period between 148–80/70 BC. Other discoveries specific to the 2nd–1st century BC are known from the area.
Bibliographic references: unpublished discovery.

21. OLTINA (Oltina commune, Constanța County)
21.1. Between the hills Cetatea and Nichita, south of the early medieval settlement at the point "Coada Dealului", on the beach on the right bank of the Danube, fortuitously appeared in 1996 a tetradrachm from Thasos.
Bibliographic references: unpublished discovery.
21.2. A Thasian tetradrachm was discovered as a result of work carried out in the mid–20th century during the terracing of the hill above the port for vineyards. Until the 1990s, it was part of the collection of the historical cabinet at the local general school.
Bibliographic references: unpublished discovery.

22. OSTROV (Ostrov commune, Constanța County)
22.1. In the area of the old local farm from the communist period, during excavations carried out for the foundation, two Thasian tetradrachms dating from the period 148–80/70 BC were discovered in isolation. On the same occasion, ceramic fragments that may have belonged to a possible Getic necropolis were also found.
Bibliographic references: unpublished discovery.
22.2. Around halfway between Dervent Hill and the mouth of the "La Plantation" valley, on an upper terrace, a Thasian tetradrachm dating between 148–80/70 BC was discovered in 1993.
Bibliographic references: unpublished discovery.
22.3. Coincidentally, at the end of the 1990s, near the locality, towards the Danube, a Thasian tetradrachm dating between 148–80/70 BC was discovered.
Bibliographic references: unpublished discovery.
22.4. Approximately 1.5 kilometers east of the headquarters of the company S. C. Ostrovit S. A., about 300 meters west of the area where archaeological excavations are being carried out at "Farm No. 4", and approximately 1 kilometer north of road DN3A, in the year 2005, a series of manual excavations were carried out to

install an irrigation pipeline. On this occasion, two Thasian tetradrachms were fortuitously discovered at a depth of 0.80 meters.
Bibliographic references: unpublished discovery.

23. PANTELIMON (Pantelimon commune, Constanța County)
Approximately 2.5 kilometers north-northwest of the locality, after the year 1995, a Thasian tetradrachm was fortuitously discovered. It dates back to the period between 148–80/70 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

24. POARTA ALBĂ (Poarta Albă commune, Constanța County)
In the 1960s–1970s, amphorae and stamped amphora handles from Sinope, Rhodes, and Heraclea were discovered in the quarry of the former brick factory in the locality. These artifacts correspond chronologically to the 3rd–2nd centuries and the beginning of the 1st century BC. Alongside these findings, two silver coins were said to have been discovered, a Thasian tetradrachm dating to the period 148–80/70 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

25. SATU NOU (Oltina commune, Constanța County)
Approximately 3 kilometers southeast of the settlements in the "Valea lui Voicu" and "Vadu Vacilor" areas, located on the banks of the Danube, several coins were fortuitously discovered on a partially preserved country road between several parcels (partially plowed) and over a wide area. Among these coins were two Thasian silver coins and two silver coins from Macedonia Prima. These coins were discovered at significant distances from each other. The Thasian coins date to the period 148–80/70 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

26. SILISTRA (Silistra city, Silistra District, Bulgaria)
A Thasian tetradrachm is mentioned as fortuitous discovery.
Bibliographic references: PROKOPOV, VLADIMIROVA 1995, p. 53; TALMAȚCHI 2006a, p. 163, no. 31; TALMACHI 2007, p. 155, no. 4.

27. ȘABLA (Șabla commune, Dobrici District, Bulgaria)
Without further details, the discovery of a tetradrachm from Thasos is reported.
Bibliographic references: PROKOPOV, VLADIMIROVA-ALADJOVA 1995, p. 53; TALMAȚCHI 2006a, p. 163, no. 34; TALMAȚCHI 2007, p. 155, no. 5.

28. ȘIPOTELE (Șipotele commune, Constanța County)
Approximately 2–3 kilometers towards the intersection with the Deleni-Adamclisi road, not far from two tumuli located on the left side of the highway, a Thasian tetradrachm dating to the period 148–80/70 BC was fortuitously discovered while plowing.
Bibliographic references: unpublished discovery.

29. TELIȚA (Frecăței commune, Tulcea County)
Approximately 1 kilometer from Edirlen Hill and a few hundred meters from the Celic Dere Monastery, approximately three decades ago, a Thasian tetradrachm was fortuitously discovered. It bore the monogram M with a bar.
Bibliographic references: unpublished discovery.

30. ȚIBRINU (Mircea Vodă commune, Constanța County)
In the early 2000s, on the lakeshore facing the village of Țibrinu, a Thasian tetradrachm was fortuitously discovered in the eroded bank. It dates back to the years 148–80/70 BC.
Bibliographic references: TALMAȚCHI 2011, p. 466, no. 54.

31. VIILE (Ion Corvin commune, Constanța County)
During the early 2000s, while reshaping the hills in the area, a Thasian tetradrachm dating to the years 148–80/70 BC was discovered.
Bibliographic references: unpublished discovery.

32. VLAHI (Aliman commune, Constanța County)
Near the location known as "Piscu Blaborului", where a Getic settlement from the Hellenistic period is known to exist, a Thasian tetradrachm dating to the period 148–80/70 BC was discovered. We don't have specific information about the exact place and year of discovery.
Bibliographic references: unpublished discovery.

33. ZORILE (Adamclisi commune, Constanța County)
With the water receding after massive floods that occurred approximately a decade and a half ago, affecting the entire southwestern corner of the Dobruja region, a Thasian tetradrachm was discovered at the end of the road on the outskirts of the town towards the east-southeast (towards Șipotele). It dates back to the years 148–80/70 BC.
Bibliographic references: unpublished discovery.

34. DOBRUJA
Isolated, from the numismatic collections of the museum in Constanța, a total of 11 Thasian tetradrachms have been discovered. The original Thasian tetradrachms can be dated to the years 148–80/70 BC.
Bibliographic references: TALMAȚCHI 2002, p. 144–146, no. 8–13, 15–20; TALMAȚCHI 2006a, p. 164, no. 40; TALMACHI 2007, p. 156–157, no. 8–19.

35. NORTH DOBRUJA
Without further details, it is mentioned the fortuitous discovery of two tetradrachms from Thasos, one being original and the other being an imitation with a barbarized execution and an error in the legend.
Bibliographic references: OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978, p. 84, no. 54–55; MITREA 1981, p. 382, no. 15; TALMAȚCHI 2007, p. 156, no. 6–7.

BIBLIOGRAPHY

ALLEN 1987 – D. Allen, *Catalogue of the Celtic coins in the British Museum: with supplementary material from other British collections*, in: J. Kent, M. Mays (eds.), *vol. 1: Silver coins of the east Celts and Balkan Peoples*, 1987.

BOGDAN-CĂTĂNICIU 1975 – I. Bogdan-Cătăniciu, *Tezaurul monetar de la Poiana (jud. Teleorman). Unele aspecte ale circulației tetradrahmelor Macedoniei Prima și ale orașului Thasos în lumea traco-dacică*, SCN 6 (1975), p. 177–188.

CHIȚESCU 1981 – M. Chițescu, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, BAR International Series 112, Oxford, 1981.

CONOVICI 1986 – N. Conovici, *Așezări fortificate și centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. IV î.e.n.-I e.n.)*, Istros 4 (1986), p. 71–87.

CRAWFORD 1985 – M. H. Crawford, *Coinage and money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean economy*, London, 1985.

CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011 – G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanța, 2011.

DE CALLATAŸ 1987 – F. de Callataÿ, *La politique monétaire de Mithridate VI Eupator, roi du Pont (120/63 av. J.-C.)*, in: G. Depeyrot, T. Hackens, Gh. Moucharte (éds.), *Rythmes de la production monétaire, de l'antiquité à nos jours, Actes du colloque international organisé à Paris du 10 au 12 janvier 1986 par la Monnaie de Paris, le Centre National de la Recherche Scientifique et le Séminaire de numismatique Marcel Hoc de l'Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 1987*, Numismatica Lovaniensia 7, Louvain, 1987, p. 55–66.

DE CALLATAŸ 2008 – F. de Callataÿ, *Les tétradrachmes hellénistiques au nom des Thasiens et la circulation monétaire en Thrace aux II*e *et I*er *s. av. J.-C.*, Revue Belge de Numismatique 94 (2008), p. 31–54.

DE CALLATAŸ 2012 – F. de Callataÿ, *Royal Hellenistic Coinages: from Alexander to Mithridates*, in: W. Metcalf (ed.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, Oxford, 2012, p. 175–190.

DE CALLATAŸ, PROKOPOV 1995 – F. Callataÿ, I. Prokopov, *An overstrike of a Hellenistic tetradrachm of Thassian type on Athens in the Popina hoard*, Nomismatika Chronika 13 (1995), p. 37–42.

DEMBSKI 1998 – G. Dembski, *Münzen der Kelten (Katalog der Antiken Münzen Reihe A: Griechen II: Massalia und Keltenstämme*), Wien, 1998.

DUDĂU 2006 – O. Dudău, *Circulația monetară în castrele de trupe auxiliare din provincia Dacia*, Timișoara, 2006.

GERASIMOV 1959 – T. Gerasimov, *Trouvailles e monnaies de Bulgarie recueillies en 1956 et 1957*, Izvestija Sofia 22 (1959), p. 356–366.

GRĂMĂTICU 1996a – S. Grămătiсu, *Un tezaur de tetradrahme ale cetății Thasos și ale provinciei Macedonia Prima descoperite la Silistra*, Cercetări Numismatice 7 (1996), p. 23–26.

GRĂMĂTICU 1996b – S. Grămătiсu, *Date noi privind pătrunderea monedelor thasiene în Câmpia Română*, Cercetări Numismatice 7 (1996), p. 27–32.

HEAD 1911 – B. V. Head, *Historia nummorum. A Manual of Greek Numismatics*, London, 1911, (3rd edition revised by E. S. Robinson, Oxford, 1975).

KACAROVA 1964 – G. Katzarova, *Novi danni za datirovkata na tetradrahmite na ostrov Thasos ot vtori period na monetoseceneto mu i na trakiiskite tetradrahmi ot i v. pr. n.e.*, Izvestija Sofia 28 (1964), p. 131–152.

LUKANC 1996 – I. Lukanc, *Les Imitations des monnaies d'Alexandre le Grand et de Thasos*, Wetteren, 1996.

MEADOWS, WARTENBERG 2002 – A. Meadows, U. Wartenberg, *Coin Hoards, vol. IX, Greek Hoards*, London, 2002.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990 – V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI–I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990.

MITREA 1945 – B. Mitrea, *Penetrazione commerciale circolazione mionetaria nella dacia prima della conquista*, Ephemeris Dacoromana 10 (1945), p. 3–154.

MITREA 1967a – B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România*, SCIV 18/1 (1967), p. 189–202.

MITREA 1967b – B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Romaine*, Dacia N. S. 11 (1967), p. 377–393.

MITREA 1970 – B. Mitrea, *Contribuții la stadiul circulației monetare în Dobrogea în secolul I î.e.n. Tezaurul de denari romani republicani republicani de la Costinești, jud. Constanța*, Pontica 3 (1970), p. 131–137.

MITREA 1978 – B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie, 1977 (XXI)*, Dacia N. S. 21 (1977), p. 363–369.

MITREA 1981 – B. Mitrea, *Descoperirile monetare din România (1974–1976)*, BSNR 70–74/124–128 (1976–1980) [1981], p. 559–608.

MITREA 1984 – B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie: 1981, 1982 et 1983 (XXV, XXVI et XXVII*), Dacia N. S. 28/1–2 (1984), p. 183–190.

MOISIL 1922 – C. Moisil, *Monete și tezaure monetare din România mare. Vechiul teritoriu geto-dac*, BSNR 41–42/17 (1922), p. 58–62.

MOISIL 1943 – C. Moisil, *Tetradrahmele orașului Thasos și ale regiunii Macedonia Prima*, Cronica Numismatică și Arheologică 127–128/17 (1943), p. 149–165.

MOISIL 1944 – C. Moisil, *Creșterea Colecțiunilor în anii 1938–1942, Stampe, manuscrise, documente, numismatică*, București, 1944.

MOISIL, DEPEYROT 2003 – D. Moisil, G. Depeyrot, *Les trésor de deniers antérieurs à Trajan en Roumanie*, Wetteren, 2003.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Aspecte ale circulației monedei grecești în Dobrogea de Nord (sec. VI î.e.n.-I e.n.)*, Pontica 11 (1978), p. 59–87.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Emisiuni monetare ale geților nord-dobrogeni. Monedele de tip Măcin*, Peuce 8 (1980), p. 143–150.

PAPAGEORGIADOU 2020 – C. Papageorgiadou, *Thrace et Dacie: Le modèle économique de la pénetration du denier romain á la périphérie du monde grec*, in: P. Marchetti, C. Papageorgiadou (eds.), *Reflexion on the circulation of Roman Republican coinage in Greece and the Balkans*, Athens, 2020, p. 225–239.

PAUNOV 2013 – E. Paunov, *From Koine to Romanitas: The Numismatic evidence for roman expansion and settlement in Bulgaria in antiquity* (*Moesia and Thrace, ca. 146 BC-AD 98/117)*, a degree of doctor of philosophy in the school of History, Archaeology and Religion, Cardiff, 2013.

PAUNOV 2015 – E. Paunov, *Chapter 18, Introduction to the Numismatics of Thrace, ca. 530 BCE–46 CE*, in: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (eds.), *A Companion to Ancient Thrace*, Chichester, 2015.

PAUNOV, PROKOPOV 2013 – E. I. Paunov, I. S. Prokopov, *Actium and the "Legionary" coinage of Mark Antony. Historical, economic and monetary consequences in Thrace (the coin evidence)*, in: K. Liampi, C. Papaevangelou-Genakos, K. Zachos, A. Dousougli, A. Iakovidou (eds.), *Proceedings of the 1st International Conference Numismatic History and Economy in Epirus during antiquity, (University of Ioaninna, october* 3rd–7th 2007, KEPMA 3, Athens, 2013, p. 107–130.

PĂRPĂUȚĂ 2006 – T. Părpăuță, *Moneda în Dacia Preromană. Secolele IV a.Chr.-I p.Chr.*, Iași, 2006.

PICARD 1994 – O. Picard, *Monnaies et commerce à Thasos*, in: *Economie antique. Les échanges dans l'Antiquité: le rôle de l'Etat*, *Entretiens d'archéologie et d'histoire* 1, Saint-Bertrand-de-Comminges, 1994, *p.* 31–45.

POENARU BORDEA, CONDREA 1972 – Gh. Poenaru-Bordea, C. Condrea, *Date noi privind tezaurul de la Adînca*, Acta Valahica 3 (1972), p. 109–131.

PREDA 1998 – C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998.

PREDA, MARINESCU 1986 – C. Preda, Gh. Marinescu, *Contribuții la circulația monetară din Dacia in sec. I î.e.n.-tezaurul de la Șieu Odorhei, jud. Bistrița Năsăud*, BSNR 127–129/131–133 (1983–1985) [1986], p. 19–67.

PROKOPOV 2000a – I. Prokopov, *The infiltration of Roman money in Thrace-stages, chronology and territorial distribution*, *Studia in memoriam Velizari Velkov,* Thracia 13 (2000), p. 375–386.

PROKOPOV 2000b – I. Prokopov, *The tetradrachms of the Thasos island and of the Thasos type in coin hoards from Bulgarie*, in: M. Domaradski, J. Bouzek, J. Rostropowicz (eds.), *Pistiros et Thasos, structures économiques dans la péninsule Balkanique aux VII*e*-II*e *siècles avant J.-C.*, Opole, 2000, p. 217–229.

PROKOPOV 2002 – I. Prokopov, *Les tetradrachmes thraces du type de Thasos*, Nomismatika Chronika 21 (2002), p. 83–90.

PROKOPOV 2003 – I. Prokopov, *The Imitations of late Thasian tetradrachms: Chronology, classifications and dating,* in: C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero (eds.), *Proceedings of the 13th International Congres of Numismatics*, Madrid, 2003, vol. I, p. 337–344 and plates I–IV.

PROKOPOV 2006 – I. Prokopov, *Die Silberprägung der Insel Thasos und die Tetradrachmen des „Thasischen Typs" vom 2.–1. Jh. v. Chr.*, *Griechisches Münzwerk*, Berlin, 2006.

PROKOPOV 2009 – I. Prokopov, *Basic coin types in Thrace recorded quantities and their participation in the coin circulation during the 2nd–1st centuries BC*, in: S. Drougou, D. Evgenidou, Ch. Kritzas, N. Kaltsas, B. Penna, I. Tsourti, M. Galani-Krikou, E. Ralli (eds.), *ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ, Α ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ-ΣΦΡΑΓΙΣΤΙΚΗ*, Studies in Honour of Ioannis Touratsoglou, Athena, 2009, p. 247–253.

PROKOPOV 2011 – I. S. Prokopov, *The imitations of late Thasian tetradrachms: chronology, classification and dating*, in: N. Holmes (ed.), *Proceedings of the XIVth International Numismatic Congress, 2009, Vol. I: Antiquity, Greek-Roman*, Glasgow, 2011, p. 337–344.

PROKOPOV 2012 – I. Prokopov, *The silver coinage of Macedonian regions 2nd–1st century BC.*, Wetteren, 2012.

PROKOPOV 2018 – I. S. Prokopov, "*Bad-style" coins or imitations?* МАИАСК 10 (2018), p. 373–387.

PROKOPOV 2021 – I. Prokopov, *Монетните имитации в Тракия (анализ на монетните съкровища от периода III–I в. пр. Хр.)*, in: P. Delev, D. Boteva-Boyanova, L. Grozdanova (eds.), *JUBILAEUS VIII, Back to the sources, In Memory of the Editors of "Sources for the Ancient History and Geography of Thrace and Macedonia", on the occasion of the 70th anniversary from the publication of the second extended version in 1949*, Part 2: Archaeology and Numismatics, Sofia, 2021, p. 207–230.

PROKOPOV, BAČVAROV 1990 – I. Prokopov, I. E. Bačvarov, *Монетно съкровище от с. Попина, Силистренко*, NumSfrag 24/1 (1990), p. 3–22.

PROKOPOV, MINKOVA 1998 – I. Prokopov, D. Vladimirova-Aladjova, *On the problem of the coin circulation in Dobroudja during the 2nd–1st century BC.*, in: V. Yotov, S. Torbatov (eds.), *Numismatic and Sphragistic contributions to ancient and medieval history of Dobroudja, International Symposium, Dobrich 1993*, Dobrouja 12 (1995), p. 51–56.

PROKOPOV, VLADIMIROVA-ALADJOVA 1995 – I. Prokopov, D. Vladimirova-Aladjova, *On the problem of the coin circulation in Dobroudja during the 2nd–1st century BC.*, in: V. Yotov, S. Torbatov (eds.), *Numismatic and Sphragistic contributions to ancient and medieval history of Dobroudja, International Symposium, Dobrich 1993*, Dobroudja 12 (1995), p. 51–56.

PURECE 2004 – S. Purece, *Prezența imitațiilor de tip Macedonia Prima pe teritoriul Daciei. Probleme metodologice*, Acta Terrae Septemcastrensis 3 (2004), p. 159–164.

PURECE 2009 – S. Purece, *Tezaurul de tetradrahme thasiene descoperit la „Izvoru Sadului", comuna Râu Sadului, județul Sibiu*, Monedă și comerț în sud-estul Europei III (2009), p. 55–63.

PURECE, MUNTEANU 2020 – S. Purece, Cl. Munteanu, *Argint pentru războinici. Un tezaur de tetradrahme „de tip thasian" din colecția Muzeului Național Brukenthal*, Studia Universitas Cibiensis 17 (2020), p. 41–59.

REINACH 1911 – T. Reinach, *L'anarchie monétaire et ses remèdes chez les anciens grecs*, Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 37/2 (1911), Paris, p. 351–364.

SCHÖNERT-GEISS 1982 – E. Schönert-Geiss, *Monetosečeneto na Maroneja*, Numizmatika 16/4 (1982), p. 3–8.

SCHÖNERT-GEISS 1987 – E. Schönert-Geiss, *Griechisches Münzwerk, Die Münzprägung von Maroneia*, Schiften zur Geschichte und Kultur der Antike 26, Berlin, 1987.

TALMAȚCHI 2001 – G. Talmațchi, *Contribuții privind circulația monetară dobrogeană în secolele VI–I a. Chr.*, Analele Universității Dimitrie Cantemir 4 (2001), p. 120–145.

TALMAȚCHI 2002 – G. Talmațchi, *Monede grecești din colecția numismatică a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Cercetări Istorice 18–20 (1999–2001) [2002], p. 139–147.

TALMAȚCHI 2006a – G. Talmațchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis. Circulation et contexte*, Wetteren, 2006.

TALMAȚCHI 2006b – G. Talmațchi, *The Roman Republican Coinage in Dobruja*, vol. X, Cluj-Napoca, 2006.

TALMAȚCHI 2007 – G. Talmațchi, *The Mints` issues from the Black Sea coast and other areas of Dobruja the Pre-Roman and early Roman periods (6th Century BC.–1st Century AD.)*, vol. XI, Cluj-Napoca, 2007.

TALMAȚCHI 2011 – G. Talmațchi, *Despre cronologia complexului de așezări de la Floriile (com. Alimanu, jud. Constanța) prin prisma datelor arheologice și numismatice*, in: Gh. Mănucu-Adamești eanu (ed.), *O jumătate de veac în slujba istoriei Bucureștilor*, vol. 2, București, 2011, p. 45–65.

ZIRRA, SPÎNU 1992 – Vl. Zirra, D. Spînu, *Observații asupra tezaurelor de argint din Latènul târziu*, SCIVA 43/4 (1992), p. 401–423.

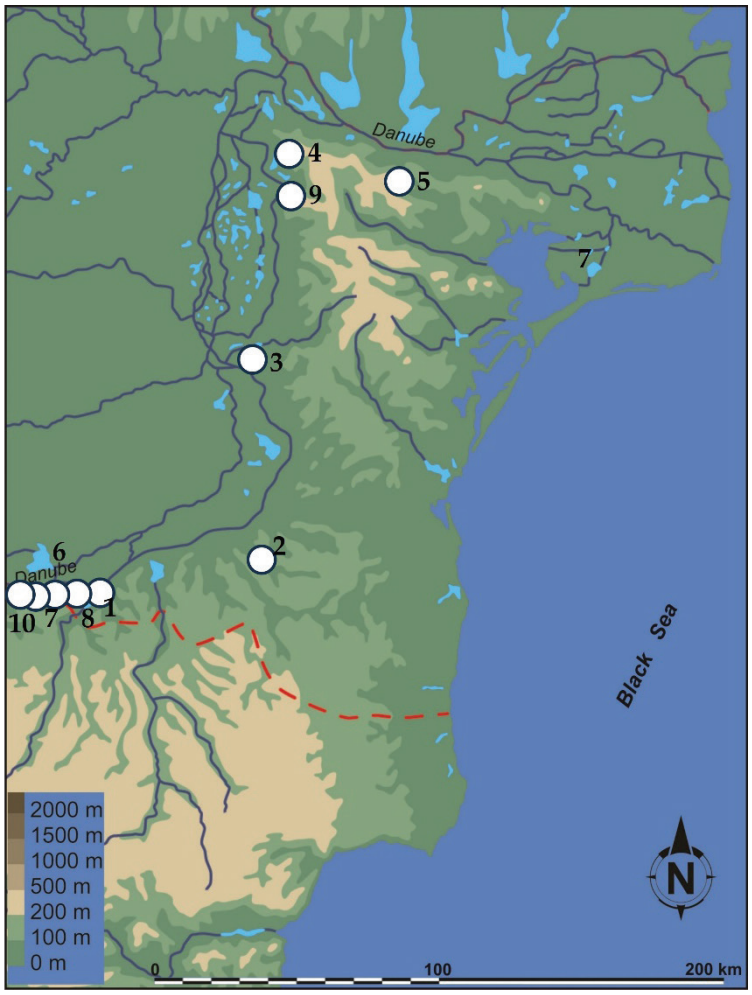

Fig. 1. Distribution of monetary hoards composed of tetradrachms from Thasos in Dobruja.

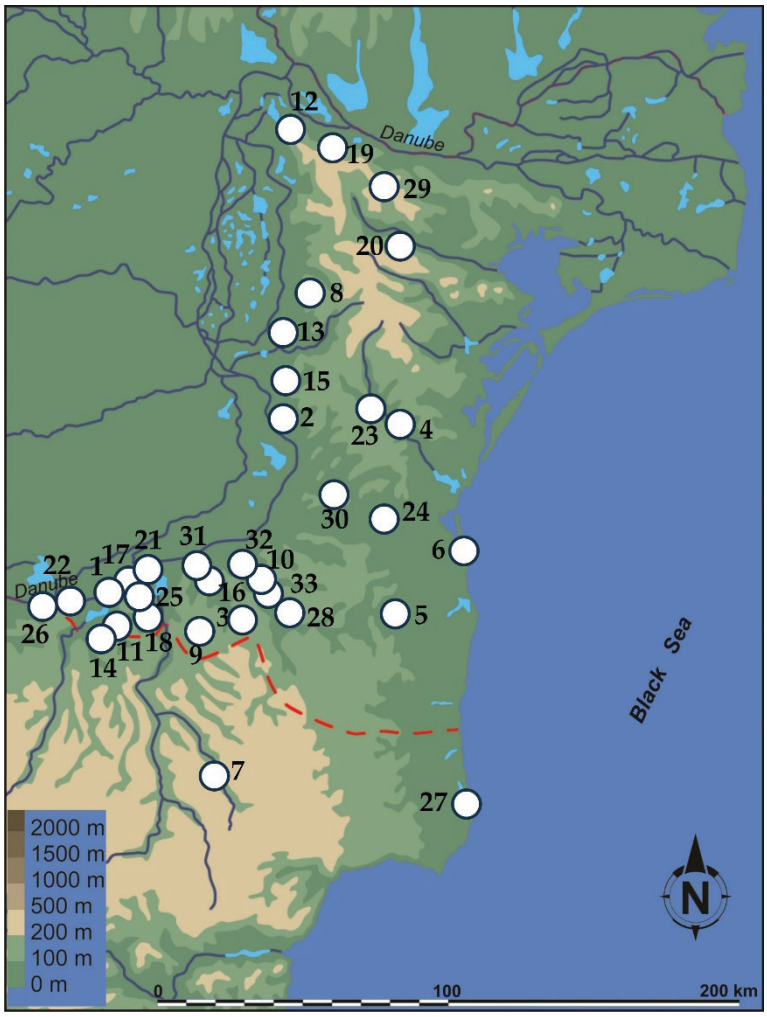

Fig. 2. Distribution of isolated finds of tetradrachms from Thasos in Dobruja.

MONEDE OTOMANE CONTRAMARCATE DIN COLECȚIILE MUZEULUI DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

Gabriel CUSTUREA[*]

Cuvinte cheie: *Imperiul Otoman, monede contramarcate, Insula Lesbos*.
Keywords: *Ottoman Empire, countermarked coins, Lesbos Island.*

Rezumat: *Autorul prezintă trei monede otomane (de 40 parale) din cupru, emisiuni ale sultanului Abdulmedjid (1839–1861), care poartă pe ambele fețe contramărci ale consiliului bătrânilor din localitatea Potamos-Plomari (în turcește Pilmar), schelă din sudul Insulei Lesbos. Contramărcile sunt reprezentate prin litere grecești și un cartuș cu inscripție turcească. Contramarcarea pieselor s-a făcut în anul (1)306 A.H. (1888/1889 p.Chr.). Nu există informații cu privire la locul descoperirii celor trei monede.*

Abstract: *The author presents three Ottoman coins (40 parals) made of copper, issues of Sultan Abdulmedjid (1839–1861), bearing on both sides' countermarks of the council of elders of Potamos-Plomari locality (Pilmar in Turkish), scaffolding from the south of Lesbos Island, the countermarks are represented by Greek letters and a cartouche with a Turkish inscription. The pieces were countermarked in the year (1)306 A.H. (1888/1889 AD). There is no information on where the three coins were found.*

Contramarcarea pieselor monetare este o operațiune practicată din cele mai vechi timpuri prin care se poate prelungi puterea circulatorie a unui nominal, acreditarea sa pentru piața locală sau pentru validarea unei noi valori.

În colecția Cabinetului Numismatic al muzeului constănțean sunt înregistrate trei piese otomane, cu valoarea de 40 parale, din cupru, din păcate fără alte informații privind locul descoperirii, care poartă contramărci pe ambele fețe. Ele constau în inițiale grecești care sunt de fapt abrevieri ale unor instituții locale din Insula Lesbos și cartușe cu inscripții otomane referitoare la aceleași instituții și cu datarea lor. În Insula Lesbos, la sfârșitul secolului al XIX-lea, teritoriu al Imperiului Otoman, sunt consemnate circa 30 de mici municipalități care revalidează piese monetare de 40, 20 și 10 parale pentru a putea fi folosite în circulația cotidiană[1].

Despre operațiunea de contramarcare a monedelor otomane mai vechi, întreprinsă la finalul secolului al XIX-lea de către autoritățile locale din mediul grecesc,

[*] Gabriel CUSTUREA: Centrul de Studii ale Civilizațiilor Mării Negre, Constanța; e-mail: custurea@gmail.com

[1] http://www.hourmo.eu/index_countermarked_ottomans.html, consultat la 11.06.2024.

există mai multe lucrări sintetice[2], contribuții care ne-au ajutat să identificăm și să descriem propriile piese.

Monedele supuse atenției sunt nominaluri de 40 parale emise la Constantinopol de către sultanul Abdulmedjid (1839–1861) în anii de domnie 19?, 21, respectiv 22, care corespund anilor calendaristici 1857/58?, 1859/60, respectiv 1860/61. În epocă astfel de piese au fost bătute în milioane de exemplare[3].

CATALOG

Av. Tugraua sultanului Abdulmedjid, sub ea anul domniei 19?
Contramarcă: ΔΠ și π
în cartuș inscripție otomană: Pilmar Belediyesi/(1)306.
Rv. Inscripție circulară: 40 Azze nasruhu duribe fi Kostantiniye sene 1255.
Contramarcă: λ.
1. AE; 12 h; 40 parale; 21,34 g; 38 mm.
Nuri Pere 902, Constantinopol, 1858, contramarca (1)306 A.H. = 1888/1889.
Passim, MINAC, inv. 30.956.

Av. Tugraua sultanului Abdulmedjid, sub ea anul domniei 21.
Contramarcă: ΔΠ și π.
în cartuș inscripție otomană: Pilmar Belediyesi/(1)306.
Rv. Idem ca precedenta.
Contramarcă: λ.
2. AE; 12 h; 40 parale; 21,10 g; 37 mm.
Nuri Pere 902, Constantinopol, 1860, contramarca (1)306 A.H. = 1888/1889.
Passim, MINAC, inv. 31.430.

Av. Tugraua sultanului Abdulmedjid, sub ea anul domniei 22.
Contramarcă: ΔΠ și π.
în cartuș inscripție otomană: Pilmar Belediyesi/(1)306.
Rv. Idem ca precedentele.
Contramarcă: λ
3. AE; 11 h; 40 parale; 19,70 g; 37,5 mm; deformată din contramarcare.
Nuri Pere 902, Constantinopol, 1861, contramarca(1)306 A.H. = 1888/1889.
Passim, MINAC, inv. 31.474.

De remarcat că literele π și λ se suprapun exact pe aversul și reversul monedei, ceea ce reprezintă o abreviere pentru numele așezării. În cazul monedei nr. 3 se observă că pe avers litera π λ suprapune cartușul cu datarea (1)306 A.H. (1888/89), ceea ce ne face să presupunem că perechea de litere π λ de pe ambele fețe ale piesei au fost ștanțate ulterior, probabil într-o nouă operațiune de revalidare a nominalului. Semnificația contramărcilor este următoarea: Δ(ημογεροντία), Π(λωμαρίου), ΠΛ(ωμάριον).

[2] WILSKI 1995; WILSKI 2002; MACKENZIE, LACHMAN 1974; DILER 1978, p. 31–33.
[3] BRUCE II 2006, p. 1101.

În condițiile lipsei numerarului mărunt necesar schimburilor cotidiene, administrațiile unor localități otomane-mai ales cele cu populație greacă-, au trecut la prelungirea valabilității vechilor emisiuni prin procedeul contramarcării[4]. În cazul de față este vorba despre municipalitatea unei schele Potamos-Plomari/Plomarion/Pilmar de pe insula Lesbos, așezare cu circa 6.000 de locuitori la sfârșitul secolului al XIX-lea[5].

Combinațiile de litere grecești și inscripții otomane, care oficializează circulația unor astfel de piese, sunt cunoscute și recenzate de către H. Wilski în lucrarea sa din 1995[6], completată în anul 2002[7]. Semnificația acestor combinații se referă la autoritatea care le revalidează (consiliul bătrânilor/municipalitatea) și anul acestei acțiuni. Din seria de piese contramarcate în 1.301 A.H. (1883/1884), 1306 A.H. (1888/1889) și 1308 A.H. (1890/1891) în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța există doar piesele din anul 1888/1889.

BIBLIOGRAFIE

BRUCE II 2006 – C. R. Bruce II (ed.), *Standard Catalog of World Coins 1801–1900, 5th official edition*, Wisconsin, 2006.

DILER 1978 – O. Diler, *Iki adet damgali osmanlî parasî*, Türk Nümismatik Derneği yayınları, Bulten 3 (1978), p. 31–33.

MACKENZIE, LACHMAN 1974 – K. M. MacKenzie, S. Lachman, *Countermarks on the Ottoman Empire 1880–1922*, London, 1974.

PERE 1968 – N. Pere, *Osmanlilarda Madenî Paralar*, Istanbul, 1968.

WILSKI 1995 – H. Wilski, *Countermarks on Ottoman Coins*, Gutersloh, 1995.

WILSKI 2002 – H. Wilski, *A new table of countermarks*, Mainz, 2002.

[4] http://www.hourmo.eu/13_Ottoman_Empire/Countermarked.htlm, consultat în 18.06.2024.

[5] WILSKI 1995, p. 194.

[6] WILSKI 1995, p. 194–207.

[7] WILSKI 2002, p. 26, 45, 52, 95.

Fig. 1. Monede otomane contramarcate (nr. 1–3).

DIN NOU DESPRE FOLOSIREA TERIACULUI PE TERITORIULUI DOBROGEI ÎN SECOLELE XVII–XVIII

Gabriel CUSTUREA[*]

Cuvinte-cheie: *teriac, flacon pentru teriac, capace de teriac.*
Mots-clés: *thériaque, flacon de thériaque, capsules de thériaque.*

Rezumat: *Autorul face o scurtă descriere cu privire la producerea și răspândirea sub diferite forme a teriacului în perioada medievală și modernă. Urmează apoi prezentarea a două capace de la flacoanele de teriac, descoperite la Conacu (jud. Constanța), ambele ale farmaciei Testa d'Oro din Veneția, cu precizarea că una dintre piese aparține unui produs falsificat. Lor li se adaugă o piesă, provenind de la Babadag. Din situl Târgușor-Ester, descoperit la suprafață, provine un flacon din plumb pentru teriac. Acesta din urmă este singurul publicat până în acest moment din Dobrogea.*

Résumé: *L'auteur réalise une brève description de la production et répartis sous différentes formes de thériaque aux époques médiévale et moderne. Vient ensuite la présentation de deux capsules de flacons de la thériaque, découvertes à Conacu (département de Constanța), tous deux provenant de la pharmacie Testa d'Oro de Venise, avec la précision que l'une des pièces appartient à un produit contrefait. Un morceau du Babadag leur est ajoute. Du site de Târguşor-Ester, découvert en surface, provient un flacon en plomb pour thériaque. Ce dernièr est le seul publié jusqu'à présent en Dobroudja.*

În luna aprilie a anului 2023, în urma unor investigații cu detectorul de metale au fost descoperite în extravilanul localității Conacu (com. Cobadin, jud. Constanța), două capace de la recipiente care conțineau în vechime teriac. Conform legislației în vigoare piesele au fost predate Direcției Județene de Cultură Constanța, care le-a încredințat Muzeului de Istorie Națională și Arheologie, urmând ca ulterior să fie inventariate. Celor două piese li se adaugă o descoperir mai veche de la Târgușor-Ester. Este vorba de un recipient din metal moale, de culoare cenușie (plumb?), în care se păstra teriacul. De asemenea, din colecțiile Institutului de Cercetări Eco–Muzeale „Gavrilă Simion" Tulcea provine un capac descoperit la Babadag[1].

Apărut inițial ca un antidot împotriva otrăvurilor inventat de medicul regelui

[*] Gabriel CUSTUREA: Centrul de Studii ale Civilizațiilor Mării Negre, Constanța; e-mail: custurea@gmail.com

[1] Mulţumiri colegilor, cu deosebire d-lui Aurel Stănică, prin amabilitatea căruia am avut acces la piesă.

Pontului Mithridates VI Eupator, substanța devine foarte cunoscută în antichitate, fiind perfecționată până la rețeta clasică de către medicul împăratului Nero, Andromachus. În secolul al II-lea p.Chr. era deja considerat un tratament eficace pentru ciumă (pestă)[2]. În perioada medievală, trecând prin filieră arabă, rețeta s-a răspândit cu deosebire în zona mediteraneană, statele italiene devenind cunoscute ca mari producătoare[3]. Deja în epoca Renașterii teriacul este considerat un panaceu al tuturor bolilor epocii[4]. Importanța sa este probată și de răspândirea lucrărilor despre teriac. Pentru anii 1497–1800 au fost inventariate 507 cărți apărute în Europa în 402 ediții[5]. Datorită costului ridicat și al rarității ingredientelor, precum și al complexității modului de preparare[6], teriacul a început să fie falsificat masiv[7]. Din acest motiv autoritățile din orașele importante ale epocii au hotărât prepararea sa în mod public sub supravegherea oficilităților administrative și a colegiilor de farmaciști[8]. În același timp au apărut diverse rețete simplificate, cu mai puține substanțe, și costuri reduse, dar și derivate din cursul procesului de preparare[9].

CATALOG

1. TERIACA FINA ALLA TESTA DORO IN VENEZIA
Bust spre dreapta, cu toga, încoronat cu lauri, în exergă N = TII.
Piesa este identică cu un alt exemplar descris în 1972, găsit pe piața de antichități din Istanbul[10]. Piesa descrisă aici pare autentică prin modul îngrijit de execuție.
Dimensiuni: d.ext. = 48 mm; d.int. = 44 mm; h = 7,5 mm; gr.= 42,90 g.
Pb., 2023, Conacu (jud. Constanța), MINAC, f. n.
2. Bandă de hașuri între două cercuri concentrice.
Cap coafat, stilizat, spre stânga, ochiul stâng evidențiat.
Dimensiuni: d.ext.= 40 mm; d.int.= 38 mm; h = 6,5 mm; gr.= 24,58 g.
Pb., 2023, Conacu (jud. Constanța), MINAC, f. n.
3. Flacon pentru teriac (tub).
Dimensiuni: d.ext.= 22 mm; d.int. = 21 mm; h = 30 mm; gr.= 17,54 g.
Piesa este asemănătoare cu un exemplar din muzeul din Spetses[11] și cu alte două

[2] PUERTO SARMIENTO 2009, p. 9–15; WELFRINGER 2017, p. 10–17; VINCENTI 2022, p. 17–40.

[3] COLONNA, PISCITELLI, IADEVAIA 2019, p. 92; PUERTO SARMIENTO 2009, p. 74–75; VINCENTI 2022, p. 44–48.

[4] PUERTO SAMIENTO 2009, p. 26–28; WELFRINGER 2017, p. 22–23.

[5] DE GENNARO SPLENDORE 2021, p. 7.

[6] Lista ingredientelor folosite pentru preparare conținea până la 100 de substanțe, cf. PUERTO SARMIENTO 2009, p. 86–87; VINCENTI 2022, p. 53–54; WELFRINGER 2017, p. 24–25.

[7] Produsul falsificat era numit thériacle sau triacle, cf. WELFRINGER 2017, p. 21; există reclamații privind comercializarea unor produse falsificate în secolul al XVIII-lea, cf. GRANEL 1976, p. 82; MARTIN 1976, p. 382–383.

[8] GRIFFIN 2004, p. 320; VINCENTI 2022, p. 92.

[9] CHAST 2010, p. 497–497; WELFRINGER 2017, p. 20–22.

[10] MARTIN 1972, p. 55, nr. 1, unde autorul citește în exergă N = TH și consideră capacul o imitație locală.

[11] KLEIN 2012, p. 288, fig. 1.

găsite la Shkodra (Albania) și Stari Bar (Muntenegru)[12]. De reținut că toate cele trei flacoane erau însoțite de capace ale farmaciei venețiene „Ai Due Mori".
Pb., Târgușor-Ester, *passim*, MINAC, f.n.
4. …NA ALLA…….EST…ORO VEN, între două cercuri concentrice.
Bandă exterioară perlată, divizată de 4 grupe de linii: III–III–III–III.
Cap spre dreapta, încoronat cu lauri, în câmp dreapta leul înaripat al Sf. Marcu. Piesa are analogii iconografice cu un exemplar publicat de cercetătoarea D. Vladimirova-Aladjova[13].
Dimensiuni: d.ext. = 42 mm; d.int. = 41 mm; gr. = 30 g.
Pb., Babadag, în Veterani, lângă stația Peco (colecția Costin Bogdan), Institutul de Cercetări Eco–Muzeale Tulcea, nr. inv. 53625.

Între descoperirile inventariate până în prezent pe teritoriul Dobrogei, în epocă parte a Imperiului Otoman, au fost prezente atât piese originale cât și imitații și falsuri[14], unele chiar de factură rudimentară. Trebuie remarcat că aici predomină, cel puțin până în acest moment, produsele originale sau contrafăcute, ale farmaciei venețiene Testa d'Oro.

Dacă pentru localitatea Conacu nu există mențiuni în RAN (Repertoriu Arheologic Național), ci doar într-o hartă rusească din timpul războiului din 1828/29 sub numele de Beșoul (Besiler sau Bisiler)[15], în privința zonei localității Târgușor cunoaștem descoperiri diverse din antichitate până în epoca modernă[16]. Babadag, oraș important otoman, pentru scurte perioade chiar capitala provinciei[17], descris la jumătatea secolului al XVII-lea de călătorul Evliia Celebi[18], unde s-au făcut cercetări arheologice pentru perioadele medie și modernă[19], se înscrie alături de orașele semnificative ale Dobrogei otomane ca loc de descoperire ale unei astfel de substanțe sofisticate.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU 1978 – M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Știri despre Babadag în Evul Mediu*, Revista de Istorie 31/3 (1978), p. 445–463.

CHAST 2010 – Fr. Chast, *La thériaque à l'époque modern. Chronique d'une fin annoncée du XVIe au XIXe siècle*, Revue d'histoire de la pharmacie 97/368 (2010), p. 493–510.

COLONNA, PISCITELLI, IADEVAIA 2019 – R. Colonna, A. Piscitelli, V. Iadevaia, *Una breve storia della farmacologia occidentale*, Giornale Italiano di Farmacia Clinica 33/2 (2019), p. 86–106.

[12] LEMKE 2013, p. 224, fig. 10, p. 225, n. 19.
[13] VLADIMIROVA-ALADJOVA 2011, p. 116, fig. 5.
[14] CUSTUREA 2019, p. 435–439, tabelul centralizator; cu un inventar mai recent PETRAKIEV 2018, p. 336.
[15] GHIAȚĂ 1980, p. 50, nr. 29.
[16] CUSTUREA 2010, p. 472, notele 1–11 unde sunt inventariate toate informaţiile privind situl Ester. Vezi şi DINU 2010, p. 303–320; DINU 2022, p. 431–461; PARASCHIV-TALMAȚCHI, CUSTUREA 2012, p. 347, nr. 8, 9, 14; CUSTUREA 2020, p. 485, nr. 4, 5 şi 6.
[17] ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU 1978, p. 445–463.
[18] MEHMET 1976, p. 387–393, descrierea Babadagului şi a ţinutului din jur.
[19] VASILIU 1996, p. 195–224.

CUSTUREA 2010 – G. Custurea, *Descoperirile monetare de la Ester-Târgușor (jud. Constanța)*, Pontica 43 (2010), p. 471–507.

CUSTUREA 2019 – G. Custurea, *Două noi capace de teriac descoperite pe teritoriul Dobrogei*, Pontica 52, Supplementum 6 (2019), p. 431–443.

CUSTUREA 2020 – G. Custurea, *Date noi privind ponduri antice și medieval târzii descoperite în Dobrogea*, Pontica 53 (2020), p. 483–490.

DINU 2010 – N. Dinu, *Ceramică otomană descoperită în Dobrogea*, Pontica 43 (2010), p. 303–320.

DINU 2022 – N. Dinu, *Ceramică otomană descoperită în județul Constanța*, Pontica 55, Supplementum 9 (2020), p. 431–461.

DI GENNARO SPLENDORE 2021 – B. di Gennaro Splendore, *The Triumph of Theriac. Print, Apothecary Publications and Commodification of Ancient Antidotes (1497–1800)*, Nuncius: Journal of the Material and Visual History of Science 36/2 (2021), p. 431–470 (https://doi.org/10.1163/18253911–23602008).

GRANEL 1976 – Fr. Granel, *La thériaque de Montpellier*, Revue d'histoire de la pharmacie 64/229 (1976), p. 75–83.

GRIFFIN 2004 – J. P. Griffin, *Venetian treacle and foundation of medicines regulation*, British Journal of Clinical Pharmacology 58/3 (2004), p. 317–325.

KLEIN 2012 – U. Klein, *Theriak-Kapseln und kein Ende*, în: G. Dethlefs, A. Pol, S. Wittenbrink (eds.), *„Sonderdruck" aus: Nummi Docent! Munzen-Schatze-Funde. Festschrift fur Peter Ilisch zum 65.Geburtstag am 28.April 2012*, Osnabruck, 2012, p. 285–294.

LEMKE 2013 – M. Lemke, *Fieldwork at Scodra 2013*, Swiatowit 11 (52)/A (2013), p. 217–225.

MARTIN 1968–1972 – C. Martin, *Les capsules à thériaque*, Schweizer Münzblatter 18–22/86 (1968–1972), p. 54–56 (http.//www.e-periodica.ch. 19,00/02.04.2024).

MARTIN 1976 – C. Martin, *La theriaque a Trieste*, Numismatica e Antichita Classiche 5 (1976), p. 381–388.

MEHMET 1976 – M. A. Mehmet (ed.), *Călători străini despre Țările Române*, VI/2, București, 1976, p. 311–753.

GHIAȚĂ 1980 – A. Ghiață, *Toponimie și geografie istorică în Dobrogea medievală și modernă*, AARMSI IV/5 (1980), p. 29–61.

PARASCHIV-TALMAȚCHI, CUSTUREA 2012 – C. Paraschiv-Talmațchi, G. Custurea, *Clothing accessories ornaments found in Dobrudja*, Pontica 45 (2012), p. 345–360.

PETRAKIEV 2018 – I. Petrakiev, *Imitativni kapacheta za teriak na venetsianskata apteka "ALLA TESTA D'ORO" ot Veliko Tarnovsko*, Godishnkik na Istoricheskiia Fakultet "Sv. Sv. Kiril i Metodii" 2/34 (2018), p. 578–588.

PUERTO SARMIENTO 2009 – Fr. J. Puerto Sarmiento, *La triaca magna*, Madrid, 2009.

VASILIU 1996 – I. Vasiliu, *Știri istorice și date arheologice referitoare la orașul Babadag în Evul Mediu*, Peuce 12 (1996), p. 195–224.

VINCENTI 2022 – E. Vincenti, *Aspetti storici e culturali della theriaca a Padova in eta Modena*, Padova, 2021/2022.

VLADIMIROVA-ALADJOVA 2011 – D. Vladimirova-Aladjova, *Pohlupachetata za teriak ot Balgariia*, Археология 52/1 (2011), p. 114–120.

WELFRINGER 2017 – M. Welfringer, *La Thériaque: analyse d'un contrepoison de l'Antiquité et héritage dans la pharmacie d'officine d'aujourd'hui. Sciences pharmaceutiques, 2017*, Faculté de Pharmacie, thèse (https://hal.univ-lorraine.fr/hal-01932097).

Fig. 1. Capsule de teriac (nr. 1, 2 – Conacu, nr. 4 – Babadag), flacon de teriac (nr. 3 Ester –Târgușor).

ANALYSIS OF THE TRACES OF USE ON POLISHED STONE TOOLS FOR WOODCUTTING AND WOODWORKING FROM THREE ENEOLITHIC NECROPOLISES IN BULGARIA

Radoslav RACHEV[*]

Cuvinte-cheie: *eneolitic, necropole, practici funerare, unelte din piatră șlefuită, tăierea și prelucrarea lemnului, topoare, tesle, dălți, urme de utilizare.*

Keywords: *Eneolithic Period, necropolises, funerary practices, polished stone tools, woodcutting and woodworking, axes, adzes, chisels, traces of use.*

Rezumat: *Obiceiul depunerii obiectelor în morminte a continuat pe teritoriul Bulgariei de-a lungul eneoliticului. Pe parcursul acestei perioade, unelte de piatră șlefuită asociate cu activități precum tăierea și prelucrarea lemnului au fost depuse ca parte a inventarului funerar, deși cu o frecvență mai redusă decât alte categorii de piese. Aceste unelte sunte reprezentate cu precădere de topoare, tesle și dălți de piatră. Structuri funerare conținând astfel de unelte au fost descoperite în 10 necropole din Bulgaria.*

Urmele de utilizare prezente pe uneltele de piatră ar putea oferi informații privind modul specific de folosire al unei piese, intensitatea manevrării, sau, în unele cazuri, reparații și reutilizare. Urmele de uzură pe uneltele descoperite în contexte funerare pot fi comparate cu cele de pe uneltele descoperite în așezări, oferind mai multe informații privind rolul jucat de această categorie de obiecte în context funerar. În articol au fost analizate urmele de uzură de pe piesele descoperite în trei necropole (Varna II, Varna I și Targovishte). Cele mai multe unelte care provin din mormintele acestor necropole nu au fost utilizate sau prezintă urme slabe de uzură. Unele piese prezintă semne de reascuțire înainte de depunerea în morminte. Cu foarte puține excepții, uneltele sunt într-o stare bună, potrivite pentru folosire. Se pare că o cerință în cadrul ritualurilor funerare era aceea de a depune în morminte unelte de piatră șlefuită, într-o stare cât mai bună și cu puține urme de uzură. Această situație poate fi comparată cu cea a altor categorii de obiecte nefolosite, depuse în morminte, precum vase ceramice sau piese de silex.

Abstract: *The tradition of placing objects in graves continued through the Eneolithic period in Bulgaria. During this period, polished stone tools associated with woodcutting and woodworking were part of grave goods, although with less frequency than other categories of objects. They are mainly stone axes, stone adzes and stone chisels. Grave complexes with these categories of tools were excavated from 10 necropolises in Bulgaria.*

[*] Radoslav RACHEV: Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia; e-mail: radoraxhev@gmail.com

The use-wear traces on the stone tools could give information for the specific use of a tool, intensity of that use and in some cases indicate repairs and recycling. The traces of use of the tools from grave context could be compared with those on tools from settlement context, giving more information regarding the role that this category of objects played in the funerary rites. The use-wear traces on the tools from three necropolises (Varna II, Varna I and Targovishte) are examined in the article. Most of the tools placed in graves from these necropolises are unused, or slightly used. Some of the tools show signs of resharpening before being placed in a grave. All of them, with few exceptions, are in good, working condition. It seems that a requirement of funeral rites is for the polished stone tools placed in the grave to be as new and unused as possible. This situation could be compared with that of other types of objects, placed in graves, as new, such as pottery and flint tools.

Introduction

The earliest prehistoric graves excavated on the territory of Bulgaria are from the Early Neolithic Period. The tradition of burying the deceased comes with the Neolithic Period (New Stone Age) economy as a part of the so called "Neolithic Package". It appears that the placement of objects in the grave, with the dead body, was a significant part of the funeral rituals even in this early period[1]. This tradition was kept all through the Neolithic and the Eneolithic Period (or Copper Age) in Bulgaria, even when other characteristics of the funeral rites changed. From the Neolithic Period (New Stone Age) onward, polished stone tools, more specifically tools that could be associated with woodcutting and woodworking, were placed in graves[2]. During the Eneolithic Period this tradition continued, and the larger number of graves could give more information about the role of those tools in the funeral rituals.

The polished stone tools associated with woodcutting and woodworking are: stone axes, stone adzes and stone chisels[3]. In the Bulgarian archaeological literature on the subject this view is generally accepted[4], with the addition of a few specific and rare types of tools such as "stone wedges" for example. Until present, only stone axes, stone adzes and stone chisels were found in funerary contexts. Polished stone tools from the mentioned categories were found in 10 necropolises from the Eneolithic Period: Varna II[5], Durankulak[6], Varna I[7], Varna III[8], Devnya[9], Vinitsa[10], Golyamo Delchevo[11], Kamenovo[12], Lilyak[13] and Targovishte[14]. Some of the tools were

[1] BACHVAROV 2003, p. 40.
[2] PETKOV 1961, p. 66.
[3] KARIMALI 2005, p. 198.
[4] TODOROVA 1986, p. 154; KANCHEV, NIKOLOV 1983, p. 18.
[5] IVANOV 1978, p. 83.
[6] TODOROVA 2002.
[7] SLAVCHEV 2010, p. 17.
[8] SLAVCHEV, ATANASOVA, RUSEVA 2018.
[9] TODOROVA-SIMEONOVA 1971.
[10] RADUNCHEVA 1976.
[11] TODOROVA, IVANOV, VASILEV *et alii* 1975.
[12] BOYADZHIEV, CHERNAKOV, DILOV 2019.
[13] OVCHAROV 1963.
[14] ANGELOVA 1986.

placed in graves, others were placed in complexes without human remains. All and all, stone axes, adzes and chisels are present in 8.3% of the complexes from these necropolises, situation which makes them a rare category of grave goods. Still, there are some outliers like Varna I, with 19.8%, and Targovishte, with 36.4% of all graves.

Methodology

The use of the polished stone tools leaves traces on their surface. Publications on the topic of use – wear analysis[15] and experimental studies[16] are used as a guide for the interpretation of the observed traces. The approach used in this study is visual observation with a digital microscope, under magnification × 50. The observed use-wear traces could be subdivided, according to their location on the body of the tool into:

1. Traces on the cutting edge of the tool – they give information about the material that the tool was used on, as well as the intensity of use, therefore the length of time it was used;

2. Traces on the body of the tool – they give information about the direct hafting of the tool in a handle or in a socket used to connect it with a handle;

3. Traces on the sides of the tool – they give information about the hafting of the tool;

4. Traces on the butt of the tool – they give information about the type of hafting and the type of pressure and force used on the tool (through a handle –working like a lever, or through direct strike on the butt of the tool) and about the length of the period of use.

These traces are degrading changes on the original surface of the tool. They could be easily visible (chipping or breaking of large parts of the surface) or microscopic (changes on the surface of the tools, result from chipping or eroding, that could be observed under different levels of magnification). Often, they are microscopic, macroscopic flaking or visible polishing.

When examining polished stone tools from Eneolithic settlements, it can be concluded that there are certain traces of use, which are most often found on one of the three groups of tools. All these traces are the result of the specific way of using the axe-successive blows with great force that fall directly on the cutting edge of the tool. For example, the cutting edges of polished stone axes show microscopic irregular flaking of particles that gradually dull the edge. In addition, there is macroscopic flaking of uneven fragments on both sides of the edge.

As for chisels, the way they are used is through long periods of constant pressure during which the edge of the tool slides at an angle over the surface of the wood being worked. This kind of activity results in a gradual smoothing and rounding of the cutting edge, with little or no flaking of fragments.

Sometimes there are signs that a particular polished stone tool has been reworked. Traces are found that a stone tool was made by recycling another old tool.

---

[15] RAJKOVIĆ *et alii* 2014, p. 103; KANCHEV 1997, p. 138; KANCHEV, NIKOLOV, 1983, p. 16; KANCHEV, STANEV, 1981, p. 16–17.

[16] MASCLANS LATORE *et alii* 2017, p. 164–165.

In another case, such an instrument was simply repaired. The most common repair attested among tools recovered from settlements is the resharpening of the blade.

Bearing in mind the observations made on large quantities of tools and types of traces on them, from an Eneolithic settlement context, it is possible to make a comparison with the tools found in graves from synchronous necropolises.

Analysis

This comparison is made for three of the necropolises for now: Varna II, Varna I and Targovishte[17]. The analysis is based on a limited number of sites, but they cover the last phase of Hamangia and Varna culture, as well as allow for a comparison with Kodzhadermen – Gumelnita-Karanovo VI culture. Hopefully, in the future, the rest of the tools from the Eneolithic necropolises in Bulgaria will be analyzed in order to create a more complete picture.

Fig. 1. Polished stone tools for woodcutting and woodworking from Eneolithic necropolises in Bulgaria: a) axe from Grave 1, Varna II necropolis; b) adze from Grave 43, Varna I necropolis; c) chisel from Grave 155, Varna I necropolis; d) adze from Grave 286, Varna I necropolis; e) adze from Grave 1 Targovishte necropolis.

For Varna II it would appear that the tools that were placed in the graves were unused, or minimally used. For one tool there is evidence for second sharpening of the cutting edge, but after this resharpening the tool appears to be unused.

[17] I would like to express my gratitude to V. Slavchev and O. Pelevina from the Regional Historic Museum-Varna and M. Zhecheva and S. Ivanov from Regional Historic Museum-Targovishte for offering me the opportunity to examine the stone tools from the three sites.

Tab. 1. Varna II necropolis – the tools and the traces on them.

Complex:	Tool:	Traces:
Grave 1	axe	small macrotraces-few chips on the cutting edge
	adze	minimal traces of use on the edge
	chisel	no traces of use
Grave 3	axe	no traces of use
	axe/votive, axe	no traces of use
	adze	no traces of use; traces of resharpening of the edge

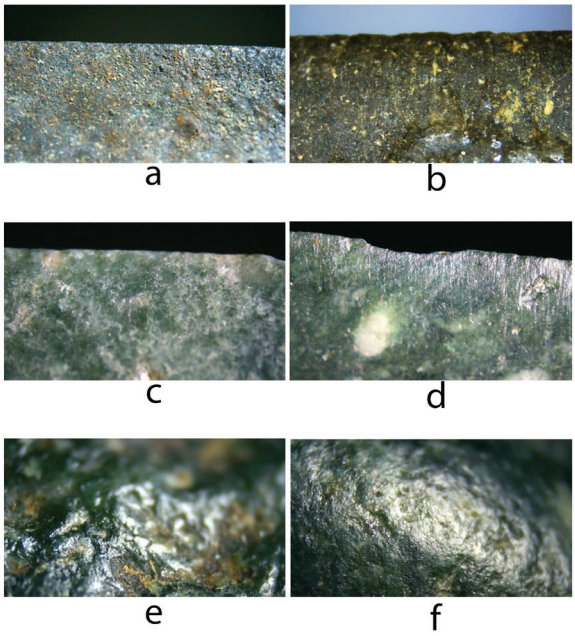

Fig. 2. Traces on polished stone tools (magnification × 50): a) cutting edge of the adze from Grave 1, Targovishte necropolis-without traces of use; b) cutting edge with traces of use, of an adze from Targovishte tell settlement; c) cutting edge without traces of use of the adze from Grave 51, Varna I necropolis; d) cutting edge of the chisel form Grave 155, Varna I necropolis-with traces of use; e) a patch of shining polish from the hafting of the tool, on the butt the adze form Grave 43, Varna I, necropolis; d) detail of the butt of an adze from Grave 172, Varna I necropolis, that has no traces of prolonged hafting.

The same observations apply to the Varna I necropolis. Form 68 examined cutting and woodworking tools over 45 show no signs of use on their cutting edges and no signs of a prolonged period of being hafted into the handle.

When tools have edge wear, the use traces are minimal and often accompanied by a light burnish on the butt from hafting. Since the polishing of these tools is not intensive, it can be concluded that the tool was placed in a socket for a short period of time, that is, it was used either for a short time or sporadically.

One tool shows signs of resharpening the cutting edge. For several tools, it is difficult to conclude whether they were used because the material they are made of is a sedimentary rock that has a surface that crumbles easily. This means that micro traces of work can erode and therefore microscope observations are uncertain. However, there are no macro traces of work on these tools, such as chipping off edge fragments.

For three other instruments it is uncertain whether they were used due to their surface finish. As they are extremely polished, it is difficult to distinguish whether they were used or not. In case they were used, the traces indicate work as chisels, although their shapes are not like that of other chisels. It should be noted that these three tools are the largest tools identified at Varna I necropolis as being made of jadeite[18]. Since the raw material in their case was imported from great distances, it can be assumed that the effort to polish them so perfectly was justified. At the same time the butts of these tools show that they were hafted in handles for a long time. Polishing of the surface of a tool is a result of movement between polished stone tool and handle. Therefore, it could be proposed that those tools were in use, although exactly what their use was is uncertain.

Tab. 2. Varna I necropolis – the tools and the traces on them.

Complex:	**Tool:**	**Traces:**
Grave 255	chisel	few traces of use on the edge
Grave 244	adze	little traces of use on the edge
Grave 240	adze	little traces of use on the edge, traces of hafting on the butt
Grave 97	adze	little traces of use on the cutting edge
Grave 14	chisel	little traces of use on the cutting edge
Grave 166	adze	little traces of use on the cutting edge, a bit of polishing on the butt from hafting
Grave 135	adze	little traces of use on the cutting edge, polishing on the butt from hafting
Grave 78	adze	little traces on the cutting edge, traces of resharpening
Grave 206	adze	no traces of use
Grave 209	adze	no traces of use
Grave 217	adze	no traces of use
Grave 229	adze	no traces of use
Grave 247	adze	no traces of use
Grave 252	adze	no traces of use
Grave 253	adze	no traces of use
Grave 259	adze	no traces of use
Grava 262	adze	no traces of use
Grave 21	adze	no traces of use
Grave 51	adze	no traces of use
Grave 111	adze	no traces of use
Grave 116	adze	no traces of use
Grave 127	adze	no traces of use

[18] PÉTREQUIN *et alii* 2012, p. 1245.

Grave 133	adze	no traces of use
Grave 145	adze	no traces of use
Grave 150	adze	no traces of use
Grave 152	adze	no traces of use
Grave 153	adze	no traces of use
Grave 159	adze	no traces of use
Grave 172	adze	no traces of use
Grave 180	adze	no traces of use
Grave 181	adze	no traces of use
Grave 182	adze	no traces of use
Grave 187	adze	no traces of use
Grave 192	adze	no traces of use
Grave 195	adze	no traces of use
Grave 201	adze	no traces of use
stray find	adze	no traces of use
Grave 249	adze	no traces of use
Grave 284	adze	no traces of use
Grave 282	adze	no traces of use
Grave 286	adze	no traces of use
Grave 290	adze	no traces of use
Grave 293	adze	no traces of use
Grave 256	chisel	no traces of use
Grave 265	chisel	no traces of use
Grave 14	chisel	no traces of use
Grave 23	chisel	no traces of use
Grave 143	chisel	no traces of use
Grave 151	chisel	no traces of use
Grave 166	chisel	no traces of use
Grave 170	chisel	no traces of use
Grave 200	chisel	no traces of use
Grave 204	chisel	no traces of use
Grave 4	adze	on the cutting-edge traces of use similar to chisels, on the butt polishing from hafting
Grave 43	adze	on the cutting edge uncertain because of the overly polished surface, on the butt and the side ridges polishing from hafting
Grave 43	adze	on the cutting edge uncertain because of the overly polished surface, on the butt polishing from hafting
Grave 243	adze	severely damaged cutting edge
Grave 155	chisel	severely damaged cutting edge
Grave 194	adze	severely damaged cutting edge, flaking from the both sides of the edge – rare for adzes
Grave 261	fragmented tool	the cutting edge is severely damaged
Grave 13	adze	traces from resharpening of the cutting edge, on the butt polishing from hafting

Grave 144	chisel	traces of use on the cutting edge characteristic for chisel, few chips on from the egde, polishing from hafting on the butt
Grave 52	adze	uncertain because of the characteristics of the material, but no macro traces
Grave 112	adze	uncertain because of the characteristics of the material, but no macro traces
Grave 115	adze	uncertain because of the characteristics of the material, but no macro traces
Grave 288	adze	uncertain because of the characteristics of the material, but no macro traces
stray find	chisel	uncertain because of the characteristics of the material, but no macro traces

The limited number of tools from the necropolis Targovishte show the same characteristics. With the exception of one stone adze, all other polished stone tools do not show any signs of use.

Tab. 3. Targovishte necropolis-the tools and the traces on them.

Complex:	**Tool:**	**Traces:**
Grave 1	adze	little traces on the cutting edge
Grave 2	adze	no traces of use
Grave 10	chisel	no traces of use
Grave 11	adze	no traces of use

Conclusions

It appears that the tradition for depositing polished stone tools for woodcutting and woodworking as grave goods, at least during the Eneolithic Period (or Copper Age) in Bulgaria, demands them to be new. This corresponds well with the observations for other categories of grave goods, such as pottery[19] and some types of flint tools (super blades[20]). At the same time this differentiates the polished stone tools from other utilitarian objects in grave complexes like the small flint tools[21].

It is possible that the polished stone tools were not made especially for the burial, like the ceramic vessels. The fact that tools, that bear the marks of limited use, are placed in graves, may indicate that the ritual required a functional instrument to accompany the deceased. The indications for resharpening of some tools may indicate repairs made especially for the objects to be up to par for the burial. It should be noted that recycling and repair is easier than creating a completely new tool, for it to be buried. It should be emphasised that if the recycling or the repair of the tool was thoroughly done, there would have been no trace left on them. At the same time, with some exceptions, most of the polished stone tools placed in graves are made from softer rock materials[22]. In other words, materials that are easier and

[19] GEORGIEVA, DANOV 2021, p. 50.
[20] MANOLAKAKIS 2006, p. 13.
[21] GUROVA 2002, p. 252.
[22] TODOROVA *et alii* 1975, p. 84.

faster to shape, grind and polish – fine volcanic tuffs in Varna[23] and fine sandstone for Targovishte. The latter is a good example because a direct comparison can be made with the settlement to which the necropolis belongs[24], where sandstone is rarely used and most of the polished stone tools for carving and woodworking are made of andesite[25].

Ever since the first Eneolithic necropolises were excavated in Bulgaria, the objects placed in the graves were interpreted based on their symbolic meaning[26]. Scholars working in this field in the past have considered that the objects that were placed in grave were necessary to the deceased in the underworld[27]. At the same time, they played a key role in representing the deceased in a very important moment for the prehistoric communities – funeral rites. The analysis of the grave goods from the Eneolithic does not allow for the interpretation of the polished stone tools used for woodcutting and woodworking as representing a special or very high status of the buried person, unlike the weapons for instance[28]. The polished stone tools, probably with the exception of those made from exotic rocks, were part of the mundane life of the Eneolithic communities. But even as such, the traces of use, or more accurately their absence on the stone axes, adzes and chisels placed in graves, allow us another glimpse in the requirements of the funeral rites.

BIBLIOGRAPHY

ANGELOVA 1986a – I. Angelova, *Praistoricheski nekropol pri gr. Targovishte,* Interdisciplinarni Izsledvaniya XIVa (1986), p. 49–66.

ANGELOVA 1986b – I. Angelova, *Eneolitnata selishtna mogila Targovishte,* Interdisciplinarni Izsledvaniya XIVa (1986), p. 33–43.

BACHVAROV 2003 – K. Bachvarov, *Neolitni pogrebalni obredi/ Intramuralni grobove ot bulgarskite zemi v konteksta na Evropa i Anatolia,* Sofia, 2003.

BOYADZHIEV 2016 – K. Boyadzhiev, *Battle axes in Chalcolithic cemeteries from northeastern Bulgaria ant the western Black Sea Coast,* in: B. Hänsel. W Schier (eds.), *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000–600 V. CHR.), Kulturelle interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, Band 30, Leidorf, 2016, p. 193–203.

BOYADZHIEV, CHERNAKOV, DILOV 2019 – I. Boyadzhiev, D. Chernakov, D. Dilov, *Arheologicheski razkopki na halkoliten nekropol s. Kamenovo, obl, Razgrad,* Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2018, Sofia, p. 52–54.

GEORGIEVA, DANOV 2021 – P. Georgieva, V. Danov, *Kozareva mogila. The Eneolithic Necropolis (Excavations 2005–2018)*, Archaeologia Bulgarica, Supllementum 3, Sofia, 2021.

GUROVA 2002 – M. Gurova, *Mobilier en silex de la necropole Dourankulak-analyse functionnelle,* in: H. Todorova (ed.), *Durankulak. Band II. Die prähistorischen Gräberfelder*, Teil 2, Sofia, p. 247–256.

IVANOV 1978 – I. Ivanov, *Rannohalkolitni grobove ot grad Varna*, Izvestiya na Narodniya Muzei Varna 14/29 (1978), p. 81–93.

[23] KOSTOV, PELEVINA 2006, p. 25.
[24] ANGELOVA 1986b.
[25] Personal observation.
[26] TODOROVA-SIMEONOVA 1971.
[27] TODOROVA 1986, p. 195.
[28] BOYADZHIEV 2016, p. 193.

KANCHEV 1997 – K. Kanchev, *Oradia na truda ot Kodzhadermenskata mogila v NAM,* Godishnik na Nacionalnia Arheologicheski Muzei 10 (1997), p. 137–161.

KANCHEV, NIKOLOV 1983 – K. Kanchev, B. Nikolov, *Oradia na Truda I stopanskiya zhivot na selishtata ot halkolitnata epoha vav Vrachansko,* Izvestuya na Muzeite v Severozapadna Bulgaria 8 (1983), p. 9–35.

KANCHEV, STANEV 1981 – K. Kanchev, P. Stanev, *Prouchvane na oradiata na truda ot praistoricheskoto selishte Kachica vav Veliko Tarnovo,* Godishnik na Muzeite v Severna Bulgaria 7 (1981), p. 9–43.

KARIMALI 2005 – E. Karimali, *Lithic Technologies and Use*, in: E. Blake, B. Knapp (eds.), *The Archaeology of Mediterranean Prehistory*, Malden, 2005, p. 180–214.

KOSTOV, PELEVINA 2006 – R. Kostov, O. Pelevina, *Mineralogo-petrografski sastav na kamennite artefakti ot Varnenskiya kasnohalkoliten nekropol,* Interdisciplinarni Izsledvaniya 19 (2006), p. 2–31.

MANOLAKAKIS 2006 – L. Manolakakis, *Les très grandes lames de Varna (Bulgarie): quelle fonction?*, in: J. Vaquer, F. Btiois (eds.), *La fin de l'Age de Pierre en Europe du Sud,* Toulouse, 2006, p. 5–24.

MASCLANS LATORE *et alii* 2017 – A. Masclans Latore, A. Palomo Pérez, J. Gibaja Bao, G. Remolins Zamora, D. Gómez-Gras, *Use-wear analysis of Neolithic polished axes and adzes: The site of „Bòbila Madurell-Can Gambús–1–2" (Northeast Iberian Peninsula),* Quaternary International 427 (2017), p. 158–174.

OVCHAROV 1963 – D. Ovcharov, *Eneoliten nekropol do s. Lilyak, Targovishtko*, Arheologiya 1 (1963), p. 53–56.

PETKOV 1961 – N. Petkov, *Novi danni za neolitnata kultura kraj Sofia,* Arheologiya 3 (1961), p. 64–73.

PÉTREQUIN *et alii* 2012 – P. Pétrequin, S. Cassen, M. Errera, T. Tsonev, K. Dimitrov, L. Klassen, R. Mitkova *Les haches en „jades alpins" en Bulgarie,* in: P. Pétrequin, S. Cassen, M. Errera (eds.), *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen. Ve et IVe millénaires av. J.-C., t. 2,* Besançon, 2012, p. 1231–1279.

RADUNCHEVA 1976 – A. Raduncheva, *Vinitsa. Eneolitno selishte i nekropol,* Razkopki i Prouchvaniya 6 (1976), Sofia, 1976.

RAJKOVIĆ *et alii* 2014 – D. Rajković, T. Hršak, H. Posilović, K. Kos, *A case analysis of the oprational dequence for production of polished stone tools at the Selci Đakovački,* in: S. Vitezović, D. Antonović (eds.), *Archaeotechnology: studying technology from prehistory to the Middle Ages,* Belgrade, 2014, p. 89–112.

SLAVCHEV 2010 – V. Slavchev, *Varnenskiyat halkoliten nekropol-arheologicheski danni i socialno-ikonomicheski kontekst*, in: R. Rusev, V. Slavchev, G. Makarinov, J. Boyadzhev (eds.), *Varna-praistoricheski centar na metaloobrabotkata,* Varna, 2010, p. 9–23.

SLAVCHEV, ATANASOVA, RUSEVA 2018 – V. Slavchev, V. Atanasova, V. Ruseva, *Spasitelno terenno arheologichesko prouchvane na obekt UPI VII–2,6 кv. 155A, po plana na 11-ti microregion, ul. "Konstantin Doganov" № 13 i ul. "Veslec" № 44, Varna, popadashto v grupova arheologicheska kulturna cennost "Treti varnenski halkoliten nekropol",* Arheologicheski otkritiya i razkopki prez 2017, National Archaeological Institute and Museum-BAS (2018), Sofia, p. 3–23.

TODOROVA 1986 – H. Todorova, *Kamenno-mednata epoha v Bulgaria (Peto hilyadoletie predi novata era),* Sofia, 1986.

TODOROVA 2002 – H. Todorova (ed.), *Durankulak. Band II. Die prähistorischen Gräberfelder*, Teil 2, Sofia, 2002.

TODOROVA-SIMEONOVA 1971 – H. Todorova-Simeonova, *Kusnoewneolitniyat nekropol kraj grad Devnya-Varnensko,* Izvestiya na Narodniya Muzei-Varna 7/22 (1971), p. 3–23.

TODOROVA *et alii* 1975 – H. Todorova, S. Ivanov, V. Vasilev, M. Hopf, H. Kvita, G. Kol, *Selishtna mogila pri Golyamo Delchevo,* Razkopki i Prouchvanya 5 (1975), Sofia.

COPPER TOOLS FROM KOZAREVA MOGILA. NEW DATA ON THE PROVENANCE OF COPPER ORES USED

Yordan MILEV[*]

Cuvinte-cheie: *metalurgie, eneoliticul târziu, minereu de cupru, proveniență, depozite de cupru, izotopi de plumb, compoziția chimică.*

Keywords: *metallurgy, Late Eneolithic, copper ore, provenance, copper deposits, lead isotopy, chemical composition.*

Rezumat: *Articol prezintă un grup de șase unelte de cupru de la Kozareva mogila, care au fost examinate din punct de vedere al compoziției chimice și al izotopilor de plumb. Din punct de vedere cronologic, descoperirile sunt legate de eneoliticul târziu, astfel că acestea oferă informații despre metalurgia din această perioadă. Rezultatele analizelor de laborator indică că descoperirile examinate diferă unele de altele. Compoziția chimică sugerează faptul că acestea sunt realizate din cupru foarte pur. Cu toate acestea, pot fi observate unele diferențe în ceea ce privește concentrațiile de oligoelemente. Privitor la proveniența cuprului utilizat, se stabilește faptul că uneltele examinate sunt produse din minereuri cu origini diferite. Ca posibile surse de materie prime pot fi identificate mai multe zăcăminte/câmpuri de minereuri, care se află relativ aproape de sit.*

Abstract: *This paper presents a group of six copper tools from Kozareva mogila, which were examined for their chemical composition and lead isotopy. Chronologically, the finds are related to the Late Eneolithic, thus they give information on the metallurgy during this period. The results of the laboratory analyses show that the examined finds differ from each other. The chemical composition indicates that they are made of very pure copper. However, some differences regarding the trace element concentrations can be observed. On the provenance of copper used, it is established that the examined tools are produced from ores with different origins. As possible sources of raw material, several deposits/ore fields can be identified, that are located relatively close to the site.*

Introduction

Kozareva mogila is a well-known site that has been excavated for more than thirty years[1]. It is located south of the Balkan Mountains, close to the Black Sea coast-it is situated approximately 4 km from the modern seashore (**Fig. 1**). As a

[*] Yordan MILEV: Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia; e-mail: jsmilev@uni-sofia.bg

[1] GEORGIEVA 1991.

result of many years of excavation, different periods of habitation have been identified–Early and Late Eneolithic, Early Bronze Age and Hellenistic Period[2].

The present work provides new data on the Eneolithic metallurgy of the site. This paper discusses a group of copper tools found in Late Chalcolithic contexts for which it has been possible to be examined through interdisciplinary laboratory methods. Samples of the objects have been sent to "Curt–Engelhorn" Zentrum Archäometrie, Mannheim, Germany, where a chemical composition analysis as well as lead isotope analysis were performed. The results obtained allow for the provenance of copper ores used, thus providing information on the organization of metallurgical production in a region that is relatively poorly studied.

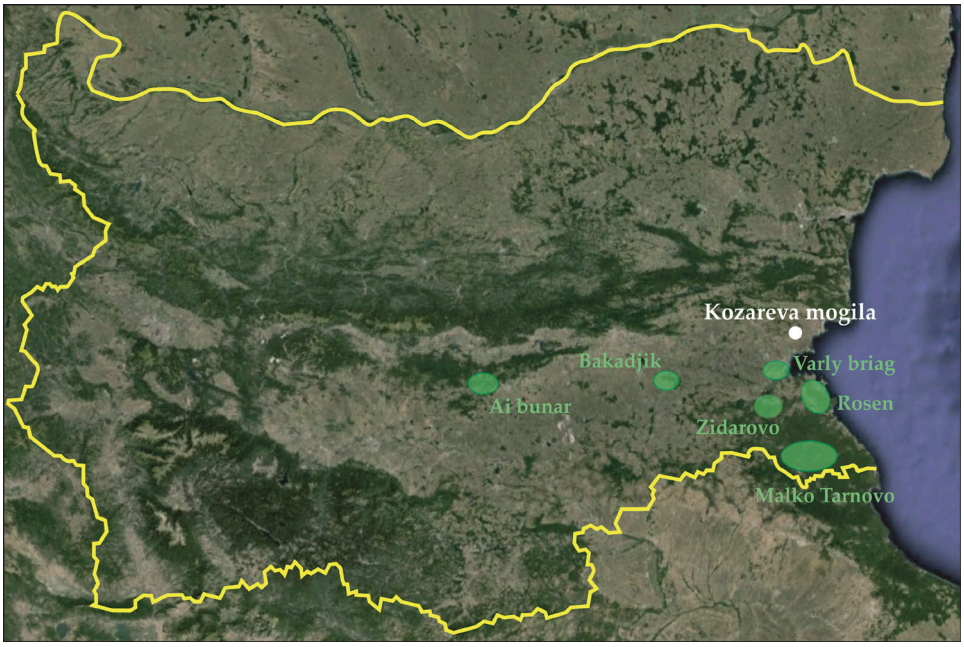

Fig. 1. Location of Kozareva mogila and the nearby copper ore fields.

The copper tools

A total of six copper tools are examined-two awls and four chisels (**Fig. 2**). One of the awls originates from the settlement mound (**Fig. 2.6**). It is found during the excavation of I burnt horizon. The awl has a quadrangular, close to square, cross-section, which is slightly rounded only at the tip. Its length is 9.9 cm, and its width and thickness are 0.2-0.3 cm.

The other tools originate from the necropolis. They are found in several Late Eneolithic graves, as part of the grave inventory –№ 10, 12, 30, 64.

From Grave № 12 comes a copper awl with a quadrangular cross-section[3] (**Fig. 2.5**) In the middle part of the object, the section is close to square, while toward

[2] GEORGIEVA, POPOVA, DANOV 2018, p. 107.
[3] GEORGIEVA, DANOV 2021, p. 83, pl. VII.

the butt it narrows and becomes rectangular. At the tip, the cross-section is round. The length of the awl is 12.1 cm. Its width varies between 0.1-0.3 cm and its thickness is 0.1-0.2 cm. The tool is slightly bent at the upper part, which, according to the excavators, marks the place where its handle reached[4].

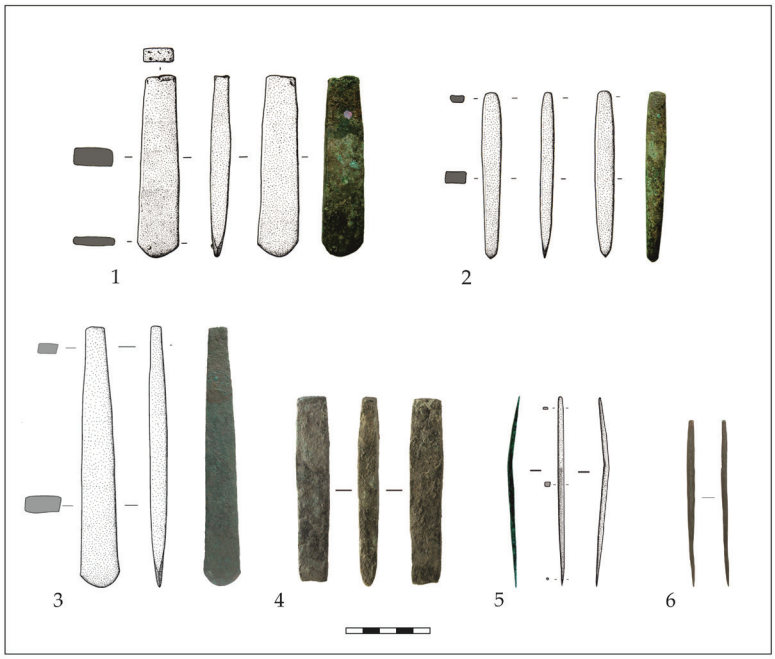

Fig. 2. Copper tools from Kozareva mogila: 1-big chisel from grave № 10[5]; 2-small chisel from grave № 10[6]; 3-chisel from grave № 30[7]; 4-chisel from grave № 64; 5-awl from grave № 12[8]; 6-awl from settlement mound (I burnt horizon) (drawings: Veselin Danov; photos: Petya Georgieva).

The four copper chisels come from graves №№ 10, 30 and 64. One chisel each is found in graves № 30[9] and № 64, while in grave № 10 there are two[10]. All the tools differ from each other.

Typologically, with close characteristics are the big chisel from grave № 10 (**Fig. 2.1**) and that from grave № 30 (**Fig. 2.3**). They have a trapezoidal shape with a rectangular cross-section and an arc – shaped edge. In both tools the maximum width coincides with that of the edge, and the maximum thickness is in the upper part of the tool-at a distance of 1/3 of the total length measured from the butt[11]. On

[4] GEORGIEVA, DANOV 2021, p. 60.
[5] GEORGIEVA, DANOV 2021, fig. 33, 1.
[6] GEORGIEVA, DANOV 2021, fig. 33, 2.
[7] GEORGIEVA, DANOV 2021, fig. 32; pl. XVIII, 4.
[8] GEORGIEVA, DANOV 2021, fig. 34.
[9] GEORGIEVA, DANOV 2021, p. 90–91, pl. XVIII.
[10] GEORGIEVA, DANOV 2021, p. 81–82, pl. V.
[11] GEORGIEVA, DANOV 2021, p. 57.

the other hand, they differ in their proportions. The chisel from grave № 30 has a more elongated shape – its length is 15.6 cm, while that of the chisel from grave № 10 is 11 cm. At the same time, the maximum width and thickness of the tools are in inverse proportion.

For the chisel from grave № 30 the maximum width is 1.9 cm and the thickness is 0.9 cm, while in the case of the chisel from grave № 10 they are 2.5 cm and 1.2 cm, respectively. The general impression of the two finds is that they share common typological characteristics, but the chisel from grave № 30 is more elegant than that from grave № 10, which is more massive.

From grave № 10 comes another chisel that differs in both shape and size (**Fig. 2.2**). It has a rectangular cross-section. The maximum width and thickness of the tool are in the middle and upper section, while towards the edge and the butt its walls narrow. The working edge is tapered and has an approximately triangular shape. This chisel is smaller. Its length is 9.7 cm. Its width varies from 0.7 to 1.0 cm and its thickness is between 0.5-0.8 cm[12].

Another chisel originates from grave № 64 (**Fig. 2.4**). It has a straight shape that narrows slightly toward the butt. It has a rectangular cross-section. The maximum width is measured in the upper half of the tool – at a distance of 1/3 of the total length, measured from the butt. The edge is straight but slightly deformed. The length of the chisel is 10.4 cm. Its width varies from 1.5 to 1.8 cm and its thickness is between 0.6–1.0 cm.

All the objects included in this study are found in a Late Eneolithic context and can be related to the late phases of Kodjadermen – Gumelniţa – Karanovo VI culture. Most of them originate from the necropolis and represent part of the inventory of the buried individuals.

One awl originates from grave № 12, while more massive tools are found in graves № 30 and № 64. Of interest is grave № 10, from where there are two copper chisels. Also included is one find from the settlement mound – a small copper awl from I burnt horizon.

Chemical composition

The chemical composition of the objects is analyzed by Energy Dispersive X–ray Fluorescence (EDXRF). The results show that the tools are made of very pure copper in which the concentration of trace elements is very low[13] (**Tab. 1**). Of interest is the chisel from grave № 64, which differs significantly from the other finds (**Fig. 3**). In its composition the concentration of some elements like Bi and Pb is remarkably high. The levels of Ag are also higher compared to the other objects. At the same time, this is the only tool in which the concentration of Fe is high enough to be measured.

Another find with more noticeable differences in its chemical composition is the awl from grave № 12. This tool is characterized by relatively low levels of Ag and an extremely low Bi concentration that is below the detection limit.

[12] GEORGIEVA, DANOV 2021, p. 57–58.

[13] Most of the examined trace elements in the composition of the metal are very low in concentration and are below the detection limits.

Table 1. Chemical composition of the copper tools from Kozareva mogila

MA No.	Object	Context	Cu (%)	Mn (%)	Fe (%)	Co (%)	Ni (%)	Zn (%)	As (%)	Se (%)	Ag (%)
MA–227238	Chisel	Grave № 10	100	<0.01	<0.05	<0.01	0.03	<0.05	<0.005	0.040	0.087
MA–227239	Chisel	Grave № 10	100	<0.01	<0.05	<0.01	0.02	<0.05	<0.005	0.003	0.065
MA–227240	Awl	Grave № 12	100	<0.01	<0.05	<0.01	0.03	<0.05	<0.005	0.004	0.026
MA–227241	Chisel	Grave № 30	100	<0.01	<0.05	<0.01	0.02	<0.05	<0.005	0.026	0.079
MA–227242	Chisel	Grave № 64	99	<0.01	0.09	<0.01	0.02	<0.05	<0.005	0.000	0.133
MA–227243	Awl	I burnt horizon	100	<0.01	<0.05	<0.01	0.03	<0.05	<0.005	0.003	0.062
			Cd (%)	**In (%)**	**Sn (%)**	**Sb (%)**	**Te (%)**	**Au (%)**	**Hg (%)**	**Pb (%)**	**Bi (%)**
MA–227238	Chisel	Grave № 10	<0.002	<0.002	<0.005	<0.002	<0.005	<0.01	<0.01	0.011	0.036
MA–227239	Chisel	Grave № 10	<0.002	<0.002	<0.005	<0.002	<0.005	<0.01	<0.01	0.010	0.017
MA–227240	Awl	Grave № 12	<0.002	<0.002	<0.005	<0.002	<0.005	<0.01	<0.01	<0.003	<0.003
MA–227241	Chisel	Grave № 30	<0.002	<0.002	<0.005	<0.002	<0.005	<0.01	<0.01	<0.003	0.024
MA–227242	Chisel	Grave № 64	<0.002	<0.002	<0.005	<0.002	<0.005	<0.01	<0.01	0.264	0.278
MA–227243	Awl	I burnt horizon	<0.002	<0.002	<0.005	<0.002	<0.005	<0.01	<0.01	0.007	0.030

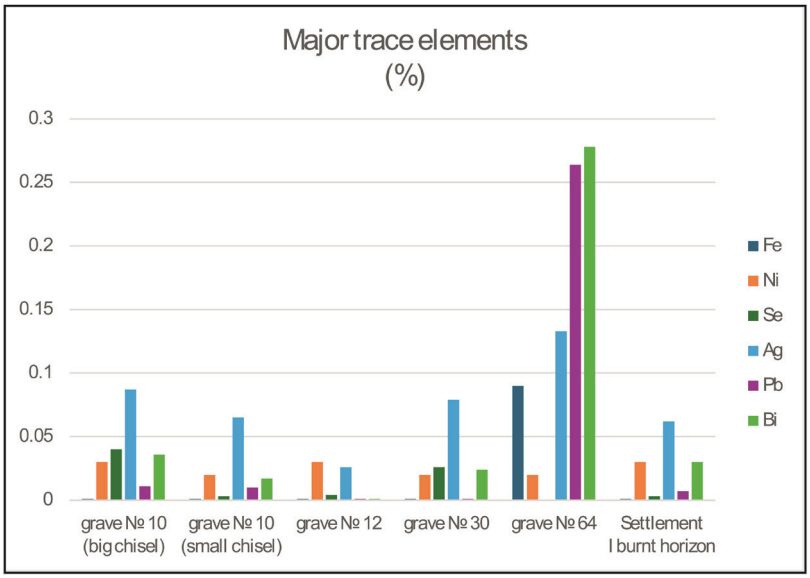

Fig. 3. Concentration of the major trace elements in the composition of the copper tools from Kozareva mogila.

For the rest of the objects, it is difficult to trace any particular differences. The values of the measured elements are relatively homogeneous in all the artifacts and vary within narrow limits. Only in the case of the big chisel from grave № 10 slightly higher levels are observed for some of the elements.

Regarding the information that the chemical composition can provide on the origin of the raw material, attention has been drawn to a group of elements that have been found not to change during the pyrometallurgical processes involved in the processing of the copper ore. Such elements are Ag, Au, Bi, Ir, Ni, etc[14]. These have been established to behave in a similar way to copper and follow it during the purification of the metal. For these reasons, they are preserved to a considerable extent in the composition of the finished product[15].

When examining these elements, it is necessary to note that not all of them are present in the composition of the tools from Kozareva mogila. For example, the concentration of Au is very low in all the artifacts, thus it was not possible to measure. Of most importance in this study are the elements Ag, Bi and Ni, which are present in sufficient quantities in each of the finds[16]. Based on these elements, a comparison analysis is made between the different artifacts, as a result of which some of the observations already presented have been confirmed (**Fig. 4**). It is well visible the separation of the chisel from grave № 64, which is at a great distance from all the other objects. Also remarkable is the isolated character of the awl from grave № 12. At the same time, this analysis provides additional insight into the other four objects.

[14] PERNICKA 2014, table 11.1.

[15] PERNICKA 1990, p. 76–78; PERNICKA 1999, p. 170–171; PERNICKA 2014, p. 250–255.

[16] Only in the awl from grave № 12 the concentration of bismuth (Bi) is very low and is below the detection limits.

As can be seen on the diagram the small chisel from grave № 10 and that from grave № 30 are clearly distinguishable from the other artifacts and are separated into a distinct group.

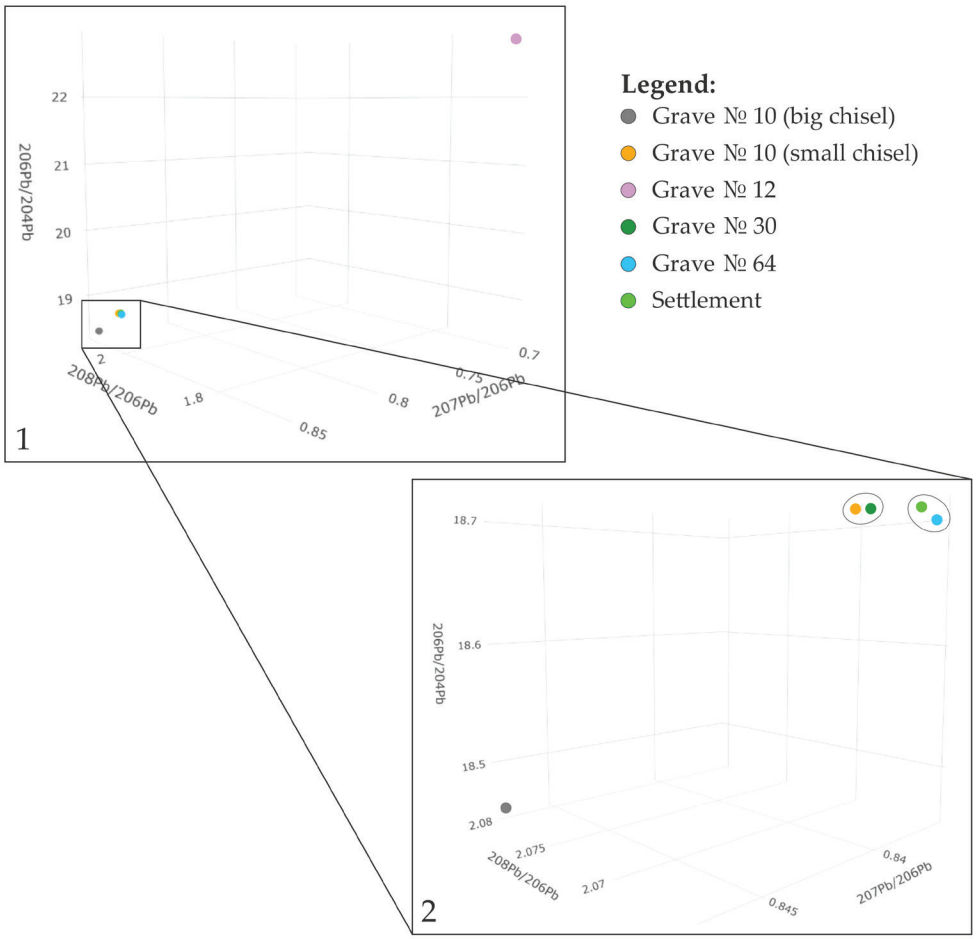

Fig. 4. Ni-Bi-Ag ratios in the composition of the copper tools from Kozareva mogila (an interactive 3D scatter plot is available at: https://y-milev.github.io/milev_pont/Fig_4.html).

Provenance study

To determine the provenance of the raw material from which the copper tools are made a lead isotope analysis is made (**Tab. 2**). The abundance ratios of the lead isotopes are measured by Inductively Coupled Plasma Mass Spectrometry (ICP-MS).

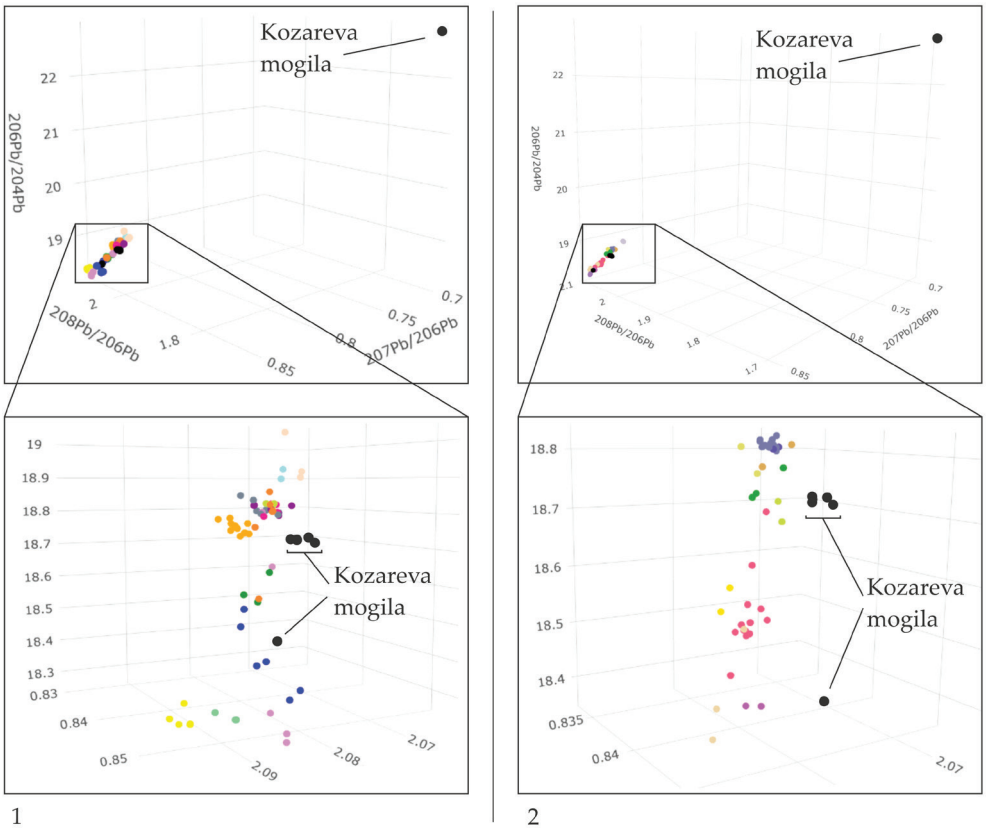

Fig. 5. Pb-isotope ratios of the copper tools from Kozareva mogila (an interactive 3D scatter plot is available at: https://y-milev.github.io/milev_pont/Fig_5.html).

Table 2. Pb-isotope abundance ratios of the copper tools from Kozareva mogila

MA No.	Object	Context	Orig. ID / Inv. №	$^{208}Pb/^{206}Pb$	$^{207}Pb/^{206}Pb$	$^{206}Pb/^{204}Pb$	$^{208}Pb/^{204}Pb$	$^{207}Pb/^{204}Pb$
MA–227238	Chisel	Grave № 10	KM_1 / 4.2 (2012)	2.0801	0.84689	18.461	38.401	15.635
MA–227239	Chisel	Grave № 10	KM_2 / 4.3 (2012)	2.0691	0.83732	18.712	38.716	15.668
MA–227240	Awl	Grave № 12	KM_3 / 4.5 (2012)	1.6887	0.69336	22.833	38.557	15.832
MA–227241	Chisel	Grave № 30	KM_4 / 4.3 (2014)	2.0685	0.83704	18.712	38.707	15.663
MA–227242	Chisel	Grave № 64	KM_5 / 4.1 (2021)	2.0653	0.83642	18.699	38.618	15.640
MA–227243	Awl	I burnt horizon	KM_6 / 4.1 (2020)	2.0662	0.83654	18.711	38.660	15.653

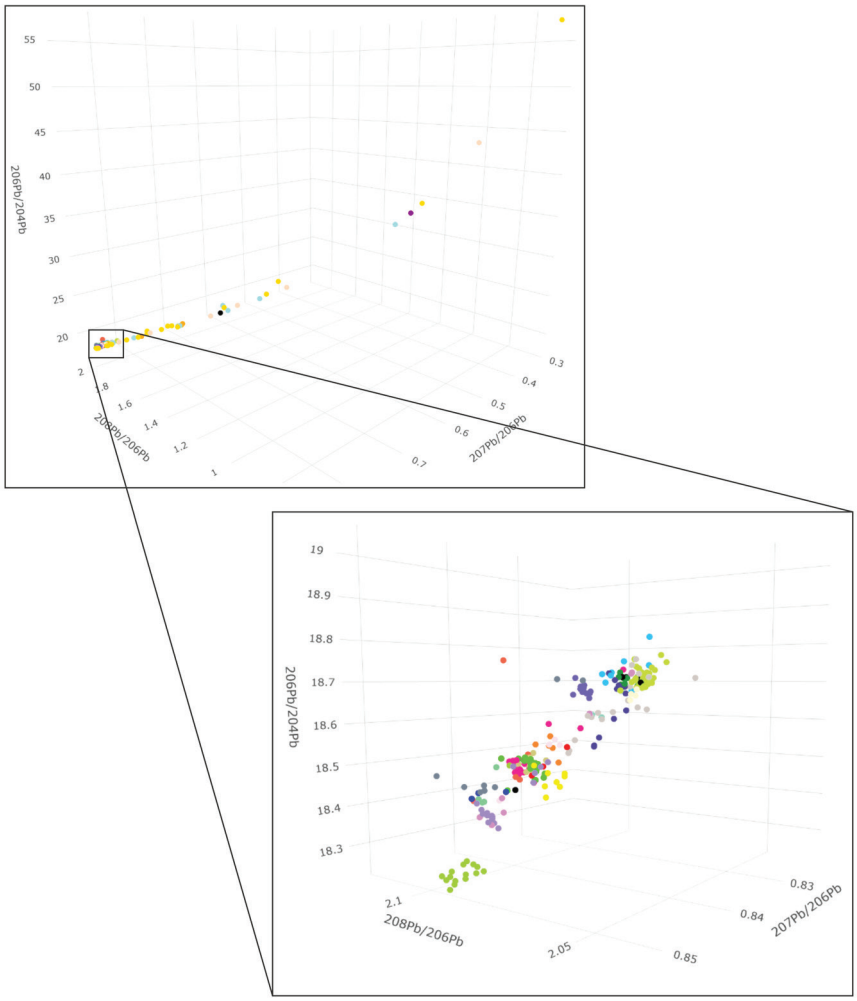

Fig. 6. Comparison of the Pb-isotope ratios of the copper tools from Kozareva mogila and copper ore deposits in: 1-Greece and Cyclades; 2-Anatolia.

The results show that the six artifacts differ from each other – four separate groups can be distinguished (**Fig. 5**). With most prominent differences in the isotope ratios is the awl from grave № 12, which is clearly distinguishable from all the other objects. This corresponds well with the observations on the chemical composition of the find and indicates that the tool is made of copper ore, different from that of the other artifacts. A similar situation is apparent for the big chisel from grave № 10, which also stands apart from the other tools and has an isolated character. The other four objects have more or less similar isotope ratios, which is why they are grouped close to each other. However, there are some differences, which allow them to be separated into two distinct groups. One includes the small chisel from grave № 10 as well as the chisel from grave № 30, in which the isotopic ratios are slightly higher. These two objects are also similar in their chemical composition, which further

supports the possibility that they are made from copper ore of similar origin. The other group is represented by the chisel from grave № 64 and the awl from the settlement mound. With these two finds, however, it is noteworthy that, despite their similarities in terms of lead isotopes, they differ in their chemical composition-as already noted, the chisel from grave № 64 differs from the other artifacts due to the increased concentration of some of the major trace elements in its composition. This suggests that it is possible for the two objects, despite their similarities in the lead isotope ratios, to be made from copper ore that comes from different deposits with similar isotopic characteristics.

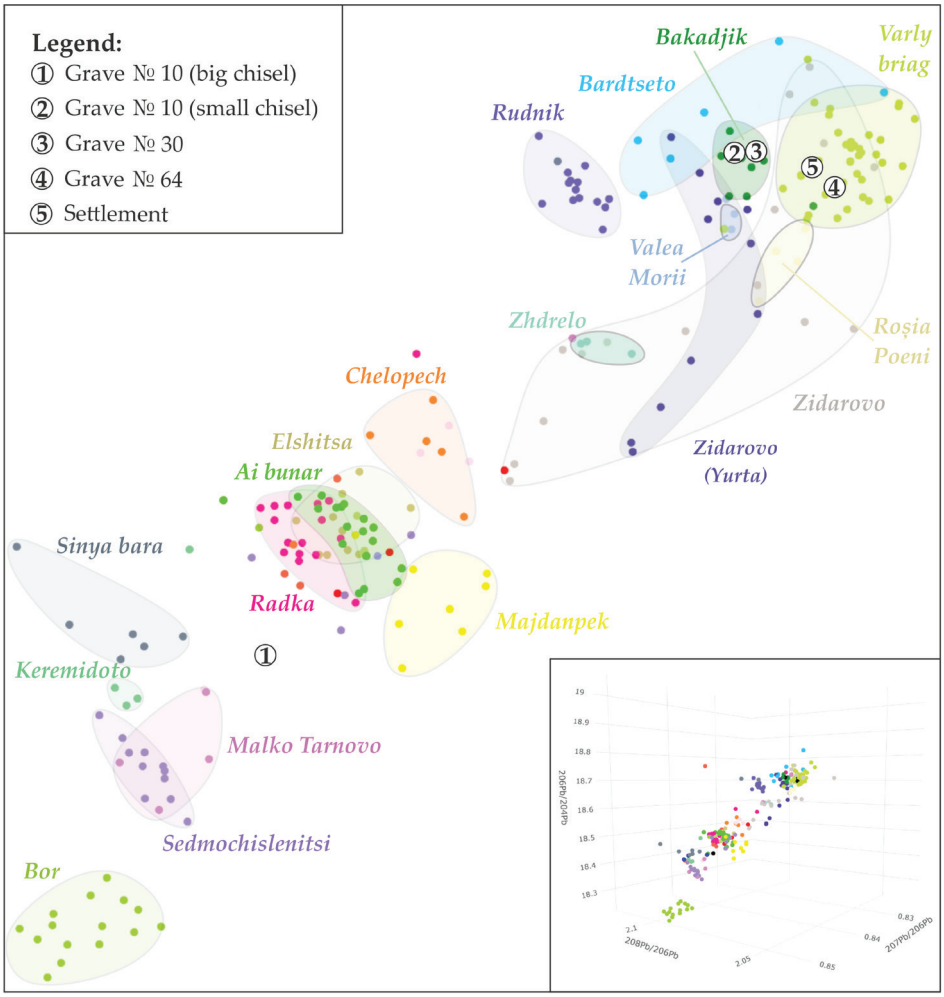

Fig. 7. Pb-isotope ratios of the copper tools from Kozareva mogila and copper deposits in the Balkans.

In order to determine the possible sources of raw material, a comparative analysis is made in which the copper tools from Kozareva mogila are compared with

different copper and copper-based deposits[17]. To cover a larger geographical area, deposits from the Balkan Peninsula, Anatolia and the Cyclades are included[18].

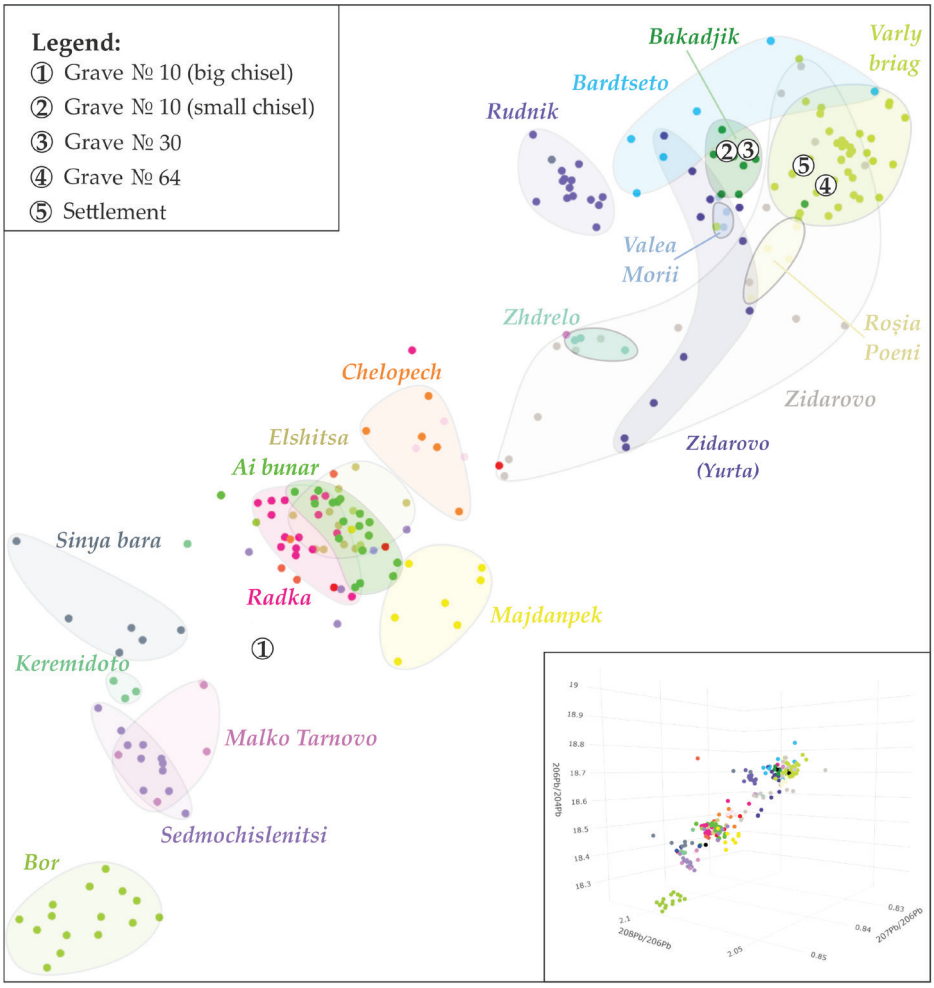

Fig. 8. Comparison of the Pb-isotope ratios of the copper tools from Kozareva mogila and copper ore deposits in Bulgaria, Serbia, and Romania (an interactive 3D scatter plot is available at: https://y-milev.github.io/milev_pont/Fig_8–9.html).

[17] The analysis is performed by comparing the isotopic ratios of $^{208}Pb/^{206}Pb$, $^{207}Pb/^{206}Pb$ and $^{206}Pb/^{204}Pb$. These are plotted in a three-dimensional scatter plot that provides a more detailed perspective (Fig. 7).

[18] Data on the isotopic ratios of the deposits is taken from already published studies – AMOV, BOGDANOV, BALDJIEVA 1974; AMOV, BALDJIEVA 1976; AMOV *et alii* 1976; AMOV *et alii* 1981; AMOV *et alii* 1985; WAGNER *et alii* 1986; DIMITROV *et alii* 1987; AMOV *et alii* 1989; WAGNER *et alii* 1989; GALE *et alii* 1991; PERNICKA *et alii* 1993; STOS-GALE, GALE, ANNETS 1996; PERNICKA *et alii* 1997; KOUZMANOV 2001; MARCOUX *et alii* 2002; BEGEMANN, SCHMITT-STRECKER, PERNICKA 2003; KOUZMANOV *et alii* 2009; KUNZE, PERNICKA 2020; RADIVOJEVIC, REHREN, PERNICKA 2021; TOMCZYK 2022.

The analysis shows that none of the tools examined is made of an ore that originates from Anatolia or the Cyclades (**Fig. 6**). The same can be said for Greece, which is generally poor in copper deposits[19]. Rather, the archaeological finds can be associated with copper deposits and/or ore fields that are located in relatively close proximity to Kozareva mogila.

For example, the two chisels with similar isotopic characteristics (the small chisel from grave № 10 and the one from grave № 30) could be associated with the area of Bakadjik ore field, Yambol region. The lead isotopes of the two objects are very similar to those of the Bakadjik deposit and fully overlap its signature field (**Fig. 8**). This suggests that they could be made of copper that originates from this deposit, or at least from this area. However, another possible source of raw material could also be the copper deposit Bardtseto, located in Malko Tarnovo region. As can be seen in the diagram, its signature field is close to that of Bakadjik. However, it should be noted that the two deposits differ considerably in their abundance ratios. In contrast to Bakadjik, where the lead isotope ratios are relatively homogeneous and thus form a very compact signature field, those of Bardtseto are very diverse and vary widely. This results in an isotopic field that is very extensive and heterogeneous, which in turn makes it difficult to work with this concrete deposit and relate it to finished copper products. For this reason, although Bardtseto cannot be excluded as a possible ore source, it is more likely that the ore from which the two chisels are made originates from the Bakadjik area, with which the two finds have very close similarities.

Of interest is the other copper chisel from grave № 10. Its lead isotope ratios are different from those of the small chisel, which shows that the two finds are made of different ore. At present it is difficult to identify the copper source used for the production of this artifact. This is because the lead isotopes of the find are very different from those of the deposits and do not match any of their signature fields (**Fig. 8**). This may be due to the uneven exploration of the different ore areas, resulting in missing data for part of the deposits. Another possibility is that the copper chisel could be made of mixed ores, originating from several deposits, which would result in the mixing of their lead isotopes[20].

The other two finds with similar isotopic ratios (the chisel from grave № 64 and the awl from the settlement mound) show similarities with the deposits at Varly Briag and Zidarovo, located in Burgas region (**Fig. 8**). The signature fields of the two deposits partially overlap, and the two finds fall into this exact zone. Because of this, the two deposits can hardly be distinguished from each other. It has already been noted that despite the similarities in lead isotope ratios, the two objects differ in their chemical composition. This suggests that it is possible for the two finds to be made from different ores. If this is true, it could be assumed that one of them is made of ore originating from the area of Varly Briag, while the other is made of copper from Zidarovo region.

For the awl from grave № 12, it can be said that it differs significantly from all the other tools. The values of its lead isotope ratios can be related to the presence

[19] PERNICKA 1987, p. 620, 647–678.

[20] PERNICKA 1990, p. 103.

of "radiogenic lead" in the composition of the metal, which has an influence on the levels of lead isotopes[21]. This considerably reduces the number of deposits that can be assumed to be possible ore sources, because such an anomaly is relatively rare. However, there are several deposits where similar lead isotope behavior has been observed (**Fig. 9**). These are the deposits in the area of Rosen ore field[22] – Rosen, Medni rid and Propadnala voda, which are located near Kozareva mogila, as well as Rudna Glava and Crnaika[23], in eastern Serbia. Due to the proximity of Kozareva mogila to the Rosen ore field, it can be suggested that this could be the more probable source of raw material. However, Rudna Glava and Crnajka cannot necessarily be excluded since deposits of this type are difficult to distinguish.

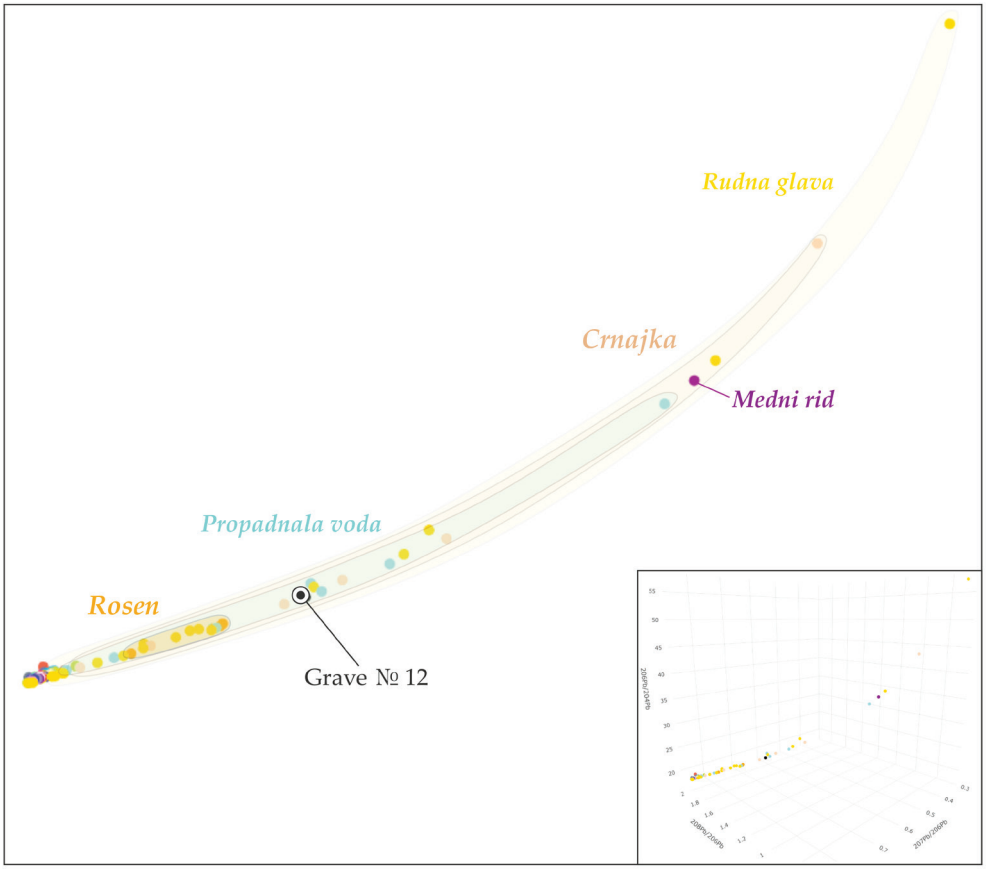

Fig. 9. Comparison of the Pb-isotope ratios of the copper awl from Grave № 12 and copper ore deposits with highly radiogenic lead (an interactive 3D scatter plot is available at: https://y-milev.github.io/milev_pont/Fig_8–9.html).

[21] PERNICKA 1990, p. 104; PERNICKA 1993, p. 29, 51–52; PERNICKA 2014, p. 249.
[22] KUNZE, PERNICKA 2020, p. 399–403.
[23] PERNICKA *et alii* 1993, p. 29.

Conclusion

Kozareva mogila provides interesting information on the organization of metallurgy and the distribution of copper in the Late Eneolithic. The results of the analyses show that the copper tools from the site are made from ore that originates from several different places. The data that we have for the moment comes mainly from the necropolis, where it can be seen that in the different graves, where copper objects are found, the latter are made from raw material from various sources. Exceptions are the small chisel from grave № 10 and that from grave № 30, which are made of copper with a similar origin. It is also established that the two copper tools found as part of the inventory in grave № 10 are made of different ores. Similar situations are known from other sites, such as the necropolis at Durankulak[24].

It is noteworthy that the presence of copper from Ai bunar has not been identified in Kozareva mogila, for the moment. The origin of the raw material used for the production of the tools can be related to copper deposits and ore fields, which are located in close proximity to the site-Zidarovo, Varly briag, Propadnala voda, Medni rid. The most distant region with which some of the finds could be related is the area of Bakadjik ore field.

Although the results presented here do not permit general conclusions, they provide new information on the Eneolithic metallurgy in a region that is relatively poorly studied, such as the area between the eastern slopes of the Balkan Mountains and the Burgas Bay.

Acknowledgments

I would like to thank the excavators of Kozareva mogila, Petya Georgieva and Veselin Danov, for the opportunity to work with the materials presented here. I sincerely thank them for the detailed information and documentation provided as well as the numerous consultations during the working process.

I would also like to express my gratitude to the colleagues from "Curt-Engelhorn" Zentrum Archäometrie, Mannheim, Germany for the conducted laboratory analyses. I am very grateful for the great collaboration and the correct work.

BIBLIOGRAPHY

AMOV, BALDJIEVA 1976 – B. Amov, Ts. Baldjieva, *Lead isotope composition in galenas from sulphide mineralisations in Western Bulgaria*, Доклады Болгарской академии наук, БАН 29/7 (1976), p. 1031–1034.

AMOV, BOGDANOV, BALDJIEVA 1974 – Б. Амов, Б. Богданов, Ц. Балджиева, *Изотопный состав свинца и некоторые вопросы генезиса и возраста оруденений Южной Болгарии*, in: Б. Богданов (ред.), *Проблемы рудообразования. IV Симпозиум Международной ассоциации по генезису рудных месторождений*, II, Минералные парагенезисы тектоника рудных месторождений, БАН 1974, p. 13–48.

AMOV *et alii* 1981 – B. Amov, V. Arnaudov, M. Pavlova, P. Dragov, Ts. Baldjieva, S. Evstatieva, *Lead isotope data on the paleozoic granitoids and ore mineralizations from the Western Balkan Mountains and the Tran District (West Bulgaria). Isotopic ratios and geochronology*, Geologica Balcanica 11/2 (1981), Sofia, p. 3–26.

[24] PERNICKA *et alii* 1997, p. 134–135.

AMOV *et alii* 1985 – Б. Амов, Ц. *Балджиева, В. Бресковска, Р. Димитров, Б. Кольковски*, Х. Стойков, Т. Тодоров, *Изотопный состав свинца, вопросы генезиса и возраста месторождений Южной Болгарии*, Геология рудных месторождений 3 (1985), Наука, p. 3–17.

AMOV *et alii* 1989 – Б. Амов, Р. Димитров, В. Гергелчев, Х. Стойков, О. Малинов, *Сравнителен анализ на изотопния състав на оловото в галенити от Устремското рудно поле и някои находища от Средногорската и Старопланинската зона*, Рудообразователни процеси и минерални находища, БАН 29 (1989), p. 3–13.

BEGEMANN, SCHMITT-STRECKER, PERNICKA 2003 – F. Begemann, S. Schmitt-Strecker, E. Pernicka, *On the composition and provenance of metal finds from Besiktepe (Troia)*, in: G. A. Wagner, E. Pernicka, H.-P. Uerpmann (eds.), *Troia and the Troad: Scientific Approaches*, Berlin/Heidelberg/New York, 2003, p. 173–201.

DIMITROV *et alii* 1987 – Р. Димитров, К. Богданов, Б. Амов, Ц. Балджиева, Д. Океанова, Х. Стойков, М. Павлова, *Изотопен състав на оловото в медно-полиметално-пиритовите минерализации от Граматиковското рудно поле*, Рудообразователни процеси и минерални находища, БАН 26 (1987), p. 11–19.

GALE ET *et alii* 1991 – N. H. Gale, Z. A. Stos-Gale, P. Lilov, M. Dimitrov, T. Todorov, *Recent studies og eneolithic copper ores and artefacts in Bulgaria*, in: J.-P. Mohen, C. Eluère (eds.), *Découverte du metal*, Paris, 1991, p. 49–75.

GEORGIEVA 1991 – П. Георгиева, *Селищна могила при с. Каблешково, Поморийско, Археологически открития и разкопки 1990*, Ловеч, 1991, p. 28.

GEORGIEVA, POPOVA, DANOV 2018 – P. Georgieva, M. Popova, V. Danov, *Kozareva Mogila: A settlement and necropolis in the West Black Sea region*, in: S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tankosić, T. Takaoğlu (eds.), *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millenia BC.*, Monographs of Danish Institute at Athens, 20, Oxford/Philadelphia, 2018, p. 107–119.

GEORGIEVA, DANOV 2021 – P. Georgieva, V. Danov, *Kozreva mogila. The Eneolithic necropolis (Excavations 2005–2018)*, in: S. Hansen (ed.), Archaeologia Bulgarica Supplement 2, Sofia, 2021.

KOUZMANOV 2001 – K. Kouzmanov, *Genèse des concentrations en métaux de base et précieux de Radka et Elshitsa*, *Minéralogie*, Orléans, 2001.

KOUZMANOV *et alii* 2009 – K. Kouzmanov, R. Moritz, Q. Von, M. Chiaradia, I. Peytcheva, D. Fontignie, C. Ramboz, K. Bogdanov, *Late Cretaceous porphyry Cu and epithermal Cu-Au association in the Southern Panagyurishte District, Bulgaria: the paired Vlaykov Vruh and Elshitsa deposits*, Mineralium Deposita 44 (2009), p. 611–646.

KUNZE, PERNICKA 2020 – R. Kunze, E. Pernicka, *Pre-industrial mining in Medni Rid. Geochemical analyses*, in: R. Krauss, E. Pernicka, R. Kunze, K. Dimitrov, P. Leshtakov (eds.), *Prehistoric mining and metallurgy at the Southeast Bulgarian Black Sea coast*, Ressoursen Kulturen 12, Tübingen, 2020, p. 391–418.

MARCOUX *et alii* 2002 – E. Marcoux, L. Grancea, M. Lupulescu, J-P. Milési, *Lead isotope signatures of epithermal and porphyry-type ore deposits from the Romanian Carpathian Mountains*, Mineralium Deposita 37 (2002), p. 173–184 (DOI: 10.1007/s00126-001-0223-x).

PERNICKA 1987 – E. Pernicka E, *Erzlagerstätten in der Ägäis und ihre Ausbeutung im Altertum: Geochemische Untersuchungen zur Herkunftsbestimmung archäologischer Metallobjekte*, RGZM 34/2 (1987), p. 607–714.

PERNICKA 1990 – E. Pernicka, *Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit*, RGZM 37/1 (1990), p. 21–129.

PERNICKA 1999 – E. Pernicka, *Trace Element Fingerprinting of Ancient Copper: A Guide to Technology or Provenance?*, in: M. Suzanne, M. Young, A. M. Palland, P. Budd, R. A. Ixer (eds), *Metals in Antiquity*, BAR International Series, 792, Oxford, 1999, p. 163–171.

PERNICKA 2014 – E. Pernicka, *Provenance determination of archaeological metal objects*, in: B. Roberds, C. Thornton (eds.), *Archaeometallurgy in Global Perspective. Methods and*

Syntheses, New York/Heilderberg/Dordrecht, 2014, p. 239–268 (DOI: 10.1007/978–1–4614–9017–3, Springer).

PERNICKA *et alii* 1993 – E. Pernicka, F. Begemann S. Schmitt-Strecker, G. A. Wagner, *Eneolithic and Early Bronze Age copper artefacts from the Balkans and their relation to Serbian copper ores*, in: N. Bantelmann, B. Hänsel, M. Müller-Wille, K. Peschel (Hrsg.), Praehistorische Zeitschrift 68/1 (1993), Berlin/New York, p. 1–54.

PERNICKA *et alii* 1997 – E. Pernicka, F. Begemannm S. Schmitt-Strecker, H. Todorova, I. Kuleff, *Praehistoric copper in Bulgaria. Its composition and provenance*, Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens 3 (1997), p. 41–180.

RADIVOJEVIC, REHREN, PERNICKA 2021 – M. Radivojević, T. Rehren, E. Pernicka, *Metallurgical knowledge and networks of supply in the 5th millennium BC Balkans: Belovode and Pločnik in their regional context*, in: M. Radivojević, B. Roberds, M. Marić, J. Kuzmanović Cvetković, T. Rehren (eds.), *The Rise of Metallurgy in Eurasia. Evolution, Organisation and Consumption of Early Metal in the Balkans*, Oxford, 2021, p. 484–527 (DOI: 10.32028/9781803270425).

STOS-GALE, GALE, ANNETS 1996 – Z. A. Stos-Gale, N. H. Gale, N. Annetts, *Lead isotope data from the isotrace laboratory, Oxford: Archaeometry data base 3, ores from the Aegean, part 1*, Archaeometry 38/2 (1996), p. 381–390.

TOMCZYK 2022 – C. Tomczyk, *A database of lead isotopic signatures of copper and lead ores for Europe and the Near East*, Journal of Archaeological Science Elsevier 146/105657 (2022), p. 1–8.

WAGNER *et alii* 1986 – G. A. Wagner, E. Pernicka, T. C. Seeliger, I. Lorenz, F. Begemann, S. Schmitt-Strecker, C. Eibner, Ö. Öztunali, *Geochemische und isotopische Characteristika früher Rohstoffquellen fur Kupfer, Blei, Silber und Gold in der Turkei*, RGZM 33/2 (1986), p. 723–752.

WAGNER *et alii* 1989 – G. A. Wagner, F. Begemann, C. Eibner, J. Lutz, Ö. Öztunalı, E. Pernicka, S. Schmitt-Strecker, *Archäometallurgische Untersuchungen an Rohstoffquellen des Frühen Kupfers Ostanatoliens*, RGZM 36/2 (1989), p. 637–686.

ANIMAL EXPLOITATION IN BABADAG CULTURE. ARCHAEOZOOLOGICAL DATA FOR THE SITES OF GARVĂN-*MLĂJITUL FLORILOR* AND JIJILA-*CETĂȚUIE* (TULCEA COUNTY, ROMANIA)

Eliza-Ioana CREȚU[*]
Simina-Margareta STANC[**]
Sorin-Cristian AILINCĂI[***]
Luminița BEJENARU[****]

Cuvinte-cheie: *arheozoologie, cultura Babadag, Epoca Fierului, Dobrogea, resurse animale.*

Keywords: *archaeozoology, Babadag culture, Iron Age, Dobruja, animal resources.*

Rezumat: *Materialul faunistic studiat în acest articol provine din siturile arheologice de la Garvăn-Mlăjitul Florilor și Jijila-Cetățuie, situate în nordul Dobrogei și datate în perioada timpurie a epocii fierului, cultura Babadag (secolele X–IX a.Chr.). Analiza arheozoologică a constat în identificări anatomice și taxonomice, evaluare tafonomică, cuantificări (după numărul de resturi și după numărul minim de indivizi), estimarea vârstei de sacrificare, estimarea sexului și osteometrie. Majoritatea resturilor faunistice studiate provin de la mamifere, înregistrându-se 71,97% la Garvăn și 95,08% la Jijila, dar au mai fost identificate și resturi de păsări, reptile, pești și moluște. Analizând resturile de mamifere, s-a observat că cele mai multe aparțin speciilor domestice, într-un procent de 88,24% la Garvăn și 95,28% la Jijila, drept dovadă că principala ocupație a populației de cultură Babadag era reprezentată de creșterea animalelor. Cele mai frecvente specii de mamifere domestice sunt: bovina domestică, ovicaprinele și porcul, iar dintre cele sălbatice cerbul și mistrețul. Pescuitul se dovedește a fi o activitate economică importantă în cadrul acestor așezări, având în vedere că în situl de la Garvăn, resturile de pești reprezintă 26,37% din totalul eșantionului faunistic. Strategia de exploatare a animalelor este una eficientă, urmărindu-se obținerea atât a produselor primare*

[*] Eliza-Ioana CREȚU: „Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, Faculty of Biology, Iași, Romania; e-mail: cretuelizaioana99@yahoo.com

[**] Simina-Margareta STANC: „Alexandru Ioan Cuza" University of Iaşi, Faculty of Biology, Iaşi, Romania; e-mail: simina.stanc@uaic.ro

[***] Sorin Cristian AILINCĂI: University of Bucharest, Faculty of History, Bucharest, Romania; e-mail: sailincai@gmail.com

[****] Luminiţa BEJENARU: „Alexandru Ioan Cuza" University of Iaşi, Faculty of Biology, Iaşi, Romania; Romanian Academy, Iasi Branch, "Olga Necrasov" Center of Anthropological Research, Iasi, Romania; e-mail: lumib@uaic.ro

cât și a celor secundare. Astfel de asemănări s-au întâlnit și în alte eșantioane faunistice atribuite culturii Babadag din sud-estul României, precum cele de la Satu Nou-Valea lui Voicu și Babadag, subliniind caracteristici comune în strategia de subsistență a acestei culturi.

Abstract: *The faunal material studied in this article comes from the archaeological sites of Garvăn-Mlăjitul Florilor and Jijila-Cetăţuie, located in northern Dobruja and dated to the early Iron Age, Babadag culture (10th–9th centuries BC). The archaeozoological analysis involved anatomical and taxonomic identification, taphonomic assessment, quantifications (based on the number of remains and the minimum number of individuals), estimation of slaughter age, sex estimation, and osteometry. Most of the studied faunal remains come from mammals, with percentages of 71.97% at Garvăn and 95.08% at Jijila, but remains of birds, reptiles, fish, and molluscs were also encountered. Analyzing the mammal remains, the majority belong to domestic species, with 88.24% at Garvăn and 95.28% at Jijila, indicating animal husbandry as the main occupation of the Babadag culture population. The most common domestic mammal species are cattle, sheep/goat, and pig, while the most representative wild mammals are red deer and wild boar. Fishing was an important economic activity within these settlements, as evidenced by the fact that fish remains represent 26.37% of the total faunal sample at Garvăn. The strategy for animal exploitation was efficient, aiming to obtain both primary and secondary products. Similar patterns have been observed in other faunal assemblages attributed to the Babadag culture in southeastern Romania, such as Satu Nou-Valea lui Voicu and Babadag, highlighting common characteristics in the subsistence strategy of this culture.*

Introduction

This paper aims to evaluate the faunal material from the archaeological sites of Garvăn–*Mlăjitul Florilor* and Jijila–*Cetăţuie*. These two settlements are attributed to communities that populated part of the Lower Danube region during the Early Iron Age (10th–9th centuries BC), known generically as the Babadag culture[1]. Currently, around 100 settlements associated with this culture have been identified. Funeral practices are known only from few burials within habitation structures, with no cemeteries yet discovered[2].

Evidence of habitation shows a preference for the major watercourses, especially the Danube, its lakes and tributaries. Another area with a high density of sites is the present-day Razelm–Goloviţa–Sinoe lacustrine complex, particularly between Babadag and Enisala, where resource exploitation around the fortified settlement of Babadag has been suggested[3] (**Fig. 1**).

There is limited knowledge about the economy of these communities. Analyses of some faunal materials indicate the important role of animal husbandry, particularly cattle, as well as sheep, goat, and pig. Fishing and hunting had a smaller contribution to food procurement[4]. Direct evidence of plant cultivation is limited to the discovery of wheat, barley, oat, and millet seeds in some storage pits in the Babadag settlement[5].

[1] MORINTZ 1964; MORINTZ 1987; JUGĂNARU 2005; AILINCĂI 2013; AILINCĂI 2016.
[2] AILINCĂI 2015.
[3] AILINCĂI *et alii* 2023.
[4] STANC, MALAXA, AILINCĂI 2019.
[5] CÂRCIUMARU 1996, p. 63.

Returning to activities related to animal husbandry, hunting, and fishing, some overall differences can be observed among the analyzed faunal assemblages. This variation may indicate access to different resources or the specialization of certain communities in specific activities, such as fishing, as it is the cases of Enisala or Niculiţel[6]. To complete this picture and to enrich data related to wild fauna, any new contribution can be particularly valuable. In this context, it is important to note that for several frequently cited sites in archaeological literature, such as Garvăn–*Mlăjitul Florilor* and Jijila–*Cetăţuie*, there are no information regarding the exploitation of animal resources.

Archaeological context: the sites of Garvăn–*Mlăjitul Florilor* and Jijila–*Cetăţuie*

Although the both site are located in northern Dobrudja, the two settlements functioned in distinct landscape types (**Fig. 2**). The settlement of Garvăn–*Mlăjitul Florilor* was positioned on a slightly higher promontory, on the northern shore of Lake Jijila (dry today) (**Fig. 3**), while the fortification from Jijila-*Cetăţuie*, Popa Isac point, was constructed in a hilly area that marks the northern slopes of the Măcin Mountains, along the Jijila Valley (**Fig. 4**).

Identified in 1959 by the archaeological team led by Gheorghe Ștefan[7], the site of Garvăn-*Mlăjitul Florilor* was investigated by Gabriel Jugănaru over several campaigns in 1992, and 1994–1995. Numerous habitation structures (e.g. dwellings, pits, hearths, etc.) were identified within the excavated area, disposed on at least three levels. The archaeological material discovered consists mainly of pottery, but the published findings also include various bone, stone, and metal tools. Despite the stratigraphic context that has been frequently invoked, the research has been only briefly published[8].

The fortification of Jijila-*Cetăţuie* was partially investigated more recently (2001, 2003–2005), data obtained being published in a monograph[9] from which, however, the information regarding the faunal study is absent. The habitat structures (pits only) were arranged on a high plateau with steep slopes, difficult to access from the north, east, and west. Access was probably only from the south, where a fortification consisting of two waves, with ditches to the outside, was constructed.

There are no C^{14} data for these two sites, but they should fall within the chronological limits of the Babadag culture. The available data so far from Babadag, Enisala, Jurilovca, Bucu, and Niculiţel indicate a chronological interval between the beginning of the 10th century BC and most likely the beginning of the 8th century BC[10].

[6] STANC, MALAXA, AILINCĂI 2019.

[7] ȘTEFAN *et alii* 1959, p. 646–648.

[8] JUGĂNARU 1997; LÁSZLÓ 1997; JUGĂNARU 2005; MIHAIL, AILINCĂI, JUGĂNARU 2022.

[9] SÎRBU, AILINCĂI, SIMION 2008.

[10] AILINCĂI, CAROZZA, ȚÂRLEA 2022; AILINCĂI *et alii* 2023.

Material and Methods

The studied faunal samples come from the archaeological sites of Garvăn–*Mlăjitul Florilor* and Jijila–*Cetăţuie* (Tulcea County), being attributed to the Babadag culture (10th–9th centuries BC). The faunal sample from Garvăn–*Mlăjitul* was recovered during the archaeological campaigns of 1992, 1994, and 1995, summing 182 skeletal remains, while that of Jijila–*Cetăţuie* was collected in 2001 and 2003, comprising a total of 305 remains. The archaeozoological analysis, conducted at the Archaeozoology Laboratory of the Faculty of Biology, "Alexandru Ioan Cuza" University of Iaşi, included anatomical and taxonomic identifications, taphonomic evaluation, quantification, estimations of age at slaughter and sex, and osteometry. This approach allowed for a deeper understanding of the economic and cultural practices related to fauna within the studied settlements.

For anatomical and taxonomic identifications, the laboratory's available reference osteological collections were used, alongside comparative anatomy atlases[11]. The separation of similar species, such as *Ovis aries* (sheep) and *Capra hircus* (goat), was based on distinct morphological criteria in adult skeletons, following methodologies detailed in reference studies[12].

The taphonomic evaluation focused on analyzing marks identified on faunal remains, mainly to highlight anthropic (e.g. butchering, processing, burning), and natural activities (e.g. carnivores, soil properties). A detailed study of these osteological modifications aid in reconstructing economic activities, food processing practices, and the use of faunal resources, thereby enhancing the understanding of lifestyle and ecological interactions within these settlements. The quantification of animal remains was based on calculating the number of identified specimens (NISP), and estimating the minimum number of individuals (MNI). Age at slaughter was estimated based on dentition[13] and on the postcranial skeleton[14]. Sex identification was possible for only two species: *Sus domesticus* (pig) and *Bos taurus* (cattle). Sex differentiation in pig was based on morphological criteria (canine teeth), while for cattle the morphometric characteristics of the metapodials were used[15].

Osteometrics were conducted following the standards established in the Von den Driesch's guide (1976), the measurements being taken with an accuracy of up to 0.5 mm. The morphometric data were used to distinguish between domestic and wild of a same species (e.g. *Sus domesticus*/*Sus scrofa*), and to estimate withers height for certain domestic mammals. For cattle, the coefficients calculated by Fock (1966) were applied; for sheep, Teichert's coefficients (1975); for dog, Harcourt's coefficients (1974).

Results and Discussion

The faunal remains primarily belong to the class Mammalia (71.97% at Garvăn–*Mlăjitul Florilor*, and 95.08% at Jijila–*Cetăţuie*), with additional species from the

[11] GHEȚIE, PAȘTEA, RIGA 1954; COȚOFAN *et alii* 1985.
[12] BOESSNECK, MÜLLER, TEICHERT 1964; PRUMMEL, FRISCH 1986.
[13] SCHMID 1972.
[14] BARONE 1976; REITZ, WING 2008.
[15] UDRESCU, BEJENARU, HRISCU 1999.

classes Aves, Reptilia, Pisces, and Mollusca (**Table 1**). Of the total mammal remains, 9.16% could not be identified to the species level due to high fragmentation in the sample of Garvăn–*Mlăjitul Florilor*, and 19.65% at Jijila–*Cetățuie*.

Table 1. Distribution of animal remains by taxonomic group (NISP = number of identified specimens).

Sample	**Garvăn**-*Mlăjitul Florilor*		**Jijila-***Cetățuie*	
Taxonomic group	NISP	%	NISP	%
Mammals	131	71.98	290	95.08
Birds	1	0.55	0	0
Reptiles	2	1.10	2	0.66
Fish	48	26.37	11	3.61
Molluscs	0	0	2	0.66
Total sample	182	100	305	100

According to the number of identified specimens (NISP), most mammal remains were attributed to domestic species (88.24% at Garvăn–*Mlăjitul Florilor*, and 95.28% at Jijila–*Cetățuie*) (**Table 2**). The list of identified domestic mammal species includes: *Bos taurus* (cattle), *Ovis aries*/*Capra hircus* (sheep/goat), *Sus domesticus* (pig), *Equus caballus* (horse), and *Canis familiaris* (dog). The most represented species as NISP is cattle (40.24% of total identified mammals in the Garvăn–*Mlăjitul Florilor* sample, and 70.82% at Jijila–*Cetățuie*), followed by pig at Garvăn–*Mlăjitul Florilor* with a percentage of 19.33%, and by the sheep/goat group at Jijila–*Cetățuie* with 11.16%. Horse is represented by 8.40% remains at Garvăn–*Mlăjitul Florilor*, and 1.72% at Jijila–*Cetățuie*. Dog was not consumed within the communities but it was used for guarding purposes.

The remains attributed to wild mammal species belonged to *Cervus elaphus* (red deer), *Sus scrofa* (wild boar), *Capreolus capreolus* (roe deer), *Lepus europaeus* (hare), and *Meles meles* (badger). Red deer and wild boar were the only species identified in the Garvăn–*Mlăjitul Florilor* site, occurring in equal percentages (**Table 2**).

Table 2. Quantification of faunal remains (NISP = number of identified specimens, MNI=minimum number of individuals).

Taxon	**Garvăn-*Mlăjitul Florilor***				**Jijila-*Cetățuie***			
	NISP	% NISP	MNI	% MNI	NISP	% NISP	MNI	% MNI
Bos taurus (cattle)	48	40.34	2	16.67	165	70.82	6	25.00
Ovis aries/*Capra hircus* (sheep/goat)	7	5.88	1	8.33	26	11.16	6	25.00
Sus domesticus (pig)	17	14.29	3	25.00	17	7.30	4	16.67
Equus caballus (horse)	10	8.40	1	8.33	4	1.72	1	4.17
Canis familiaris (dog)	23	19.33	2	16.67	10	4.29	2	8.33
total domestic mammals	**105**	**88.24**	**9**	**75.00**	**222**	**95.28**	**19**	79.17
Cervus elaphus (red deer)	7	5.88	1	8.33	5	2.15	1	4.17

Taxon	Garvăn-*Mlăjitul Florilor*				Jijila-*Cetățuie*			
	NISP	% NISP	MNI	% MNI	NISP	% NISP	MNI	% MNI
Capreolus capreolus (roe deer)	0	0	0	0	1	0.43	1	4.17
Sus scrofa (wild boar)	7	5.88	1	16.67	1	0.43	1	4.17
Lepus europaeus (hare)	0	0	0	0	3	1.29	1	4.17
Meles meles (badger)	0	0	0	0	1	0.43	1	4.17
total wild mammals	**14**	**11.76**	**2**	**25.00**	**11**	**4.72**	**5**	20.83
total identified mammals	**119**	**100**	**12**	**100**	**233**	**100**	**24**	100
total unidentified mammals	12				57			
total mammals	131				290			
birds	1				0			
reptiles	2				2			
fish	48				11			
molluscs	0				2			
total sample	**182**				**305**			

Table 3. Estimated age of slaughter for the identified mammal species (MNI=minimum number of individuals).

Taxon	**Garvăn**-*Mlăjitul Florilor*			**Jijila**-*Cetățuie*		
	Mature MNI	Immature MNI	Total MNI	Mature MNI	Immature MNI	Total MNI
Bos taurus	1	1	2	2	4	6
Ovis aries/ Capra hircus	0	1	1	2	4	6
Sus domesticus	2	1	3	2	2	4
Equus caballus	1	0	1	1	0	1
Canis familiaris	2	0	2	1	1	2
total domestic mammals	**6**	**3**	**9**	**8**	**11**	**19**
Cervus elaphus	1	0	1	1	0	1
Capreolus capreolus	0	0	0	1	0	1
Sus scrofa	2	0	2	1	0	1
Lepus europaeus	0	0	0	1	0	1
Meles meles	0	0	0	1	0	1
total wild mammals	**3**	**0**	**3**	**5**	**0**	**5**
total identified mammals	**12**			**24**		

Bird remains were identified only in the sample of Garvăn–*Mlăjitul Florilor*, accounting for 0.56% of the total. Fish were represented by 26.37% remains at

Garvăn–*Mlăjitul Florilor*, and 3.61% at Jijila–*Cetăţuie*, with species identified from the genus *Acipenser* as well as species of Teleostei (i.e., *Cyprinus carpio* and *Silurus glanis*). Due to the nearby water sources, the two communities also exploited aquatic resources, which provided a significant supplementary food supply. Among reptiles, remains of *Testudo graeca* (greek tortoise) were identified at Jijila–*Cetăţuie*, and *Emys orbicularis* (european pond turtle) at Garvăn–*Mlăjitul Florilor*, both represented by two remains each. Molluscs were found only in the Jijila–*Cetăţuie* sample, accounting for 0.66%, represented by two shells of *Helix*.

According to archaeozoological data, the exploitation strategy for the main domestic mammal species was efficient, as it aimed to obtain both primary and secondary products. Thus, in the Jijila–*Cetăţuie* sample, cattle were predominantly slaughtered until the age of two years old (i.e. three individuals aged 18–24 months, one aged 6–12 months, one older than 48 months, and one older than 10 years), while at Garvăn–*Mlăjitul Florilor* there was no specific age preference noted (**Table 3**). For sheep/goat, there was observed a similar tendency to slaughter at an immature age in the settlement of Jijila–*Cetăţuie* (i.e. three individuals aged 12–18 months, two aged 24–36 months, and one aged 3–6 months). Pig was utilized mainly for meat, with slaughter often occurring when the animals reached their maximum weight (i.e. one individual older than 3 years, one aged 24–36 months, one aged 13–18 months, and one aged 6–9 months) (**Table 3**).

The taphonomic evaluation revealed the origin of the two samples, both representing household waste. About 18% of faunal remains from Garvăn–*Mlăjitul Florilor* exhibited butchering marks, 3.84% showed traces left by carnivores' teeth, while 1.64% exhibited burn marks. In the Jijila–*Cetăţuie* sample, 14.42% of the remains displayed cut marks, 3.27% showed burn marks, and 0.65% had marks left by the teeth of carnivorous animals (**Table 4**).

Table 4. Distribution of remains with taphonomy evidence (NISP = number of identified specimens).

Taphonomy	**Garvăn**-*Mlăjitul Florilor*		**Jijila**-*Cetăţuie*	
	NISP	**%**	**NISP**	**%**
Remains with butchering traces	27	17.83	44	14.42
Remains with burn traces	3	1.64	10	3.27
Remains with animal teeth marks	7	3.84	2	0.65
total sample	**182**		**305**	

In the Jijila–*Cetăţuie* sample, sex estimation was done for two individuals of *Sus domesticus* (i.e., one male and one female), and for one individual of *Bos taurus* (i.e., one female) (**Table 5**). At Garvăn–*Mlăjitul Florilor*, one female of each of the two species, pig and cattle, was identified.

Table 5. Sex estimation and withers height in cattle (GL=greatest length, Bp=breadth of proximal end, Bd=breadth of distal end, SD=smallest breadth of diaphysis).

Sample	**Jijila**-*Cetățuie*	**Garvăn**-*Mlăjitul Florilor*
anatomical element	metatarsal	metatarsal
GL (mm)	210	229
Bp (mm)	45	51
Bd (mm)	47	56
SD (mm)	21	28
I2=Bp × 100/GL	21.43	22.27
I3=SD × 100/GL	10.95	12.23
I4=Bd × 100/GL	22.38	24.45
Sex estimation	female	female
Withers height (mm)	1123.5	1374

By measuring some long bones found whole, the withers height was estimated for *Bos taurus*, *Ovis aries*, and *Canis familiaris*. The withers height for cattle was estimated using two metatarsals, resulting in heights of 1123.5 mm and 1374 mm (**Table 5**). For sheep, a metacarpal and an astragalus were used, obtaining heights of 645.48 mm and 691.74 mm (**Table 6**). In dog, an average of 510.69 mm withers height resulted from the values corresponding to eight long bones (i.e., one ulna, one radius, three femurs, two tibiae, and one humerus) (**Table 6**).

Table 6. Withers height estimation based on osteometric data (in mm).

Sample	**Taxon**	**Anatomical element**	**GL (greatest length)**	**Withers height**	
Jijila-*Cetățuie*	*Bos taurus*	metatarsal	210	1123.5	
	Ovis aries	metacarpal	132	645.48	
		astragalus	30.5	691.74	
Garvăn-*Mlăjitul Florilor*	*Bos taurus*	metatarsal	229	1374	
	Canis familiaris	ulna	186	510.87	510.69
		radius	159	486.11	
		femur	170	520.84	
		femur	169	517.70	
		femur	171	523.98	
		tibia	168	487.87	
		tibia	174	505.63	
		humerus	163	532.55	

Comparative analysis with other settlements from the early Iron Age, associated with the Babadag culture, reveals similarities in terms of animal resources for local economy. These are notable in the samples from Niculițel–*Cornet*[16], Satu Nou–*Valea*

[16] STANC, RADU 2013.

lui Voicu[17] and Babadag[18]. In all samples, mammals, particularly domestic species, predominated, with the percentage of remains varying between 88.24% at Garvăn–*Mlăjitul Florilor* and 98.39% at Satu Nou (**Fig. 5**). Among these, cattle are the most represented, except of the Satu Nou sample, where sheep/goat remains account for the highest proportion at 47.23% of the total identified mammals, followed by pig at 34.17% and then cattle at 14.49%. At Jijila–*Cetățuie*, Babadag, and Niculițel, a similar pattern is observed concerning the proportions of domestic mammals, with firstly cattle followed by sheep/goat and then pig. In contrast, at Garvăn–*Mlăjitul Florilor*, pig remains were the second most abundant (**Fig. 6**).

Conclusions

Considering the highest proportion of the identified domestic mammal remains, it can be concluded that animal husbandry was the main occupation of the Babadag culture populations at Garvăn-*Mlăjitul Florilor* and Jijila-*Cetățuie*. The local economies were focused on the breeding of cattle (*Bos taurus*), pig (*Sus domesticus*), and sheep/goat (*Ovis aries*/*Capra hircus*). The animal exploitation strategy in the economy of the Babadag culture communities was efficient, as it aimed to obtain both primary and secondary products.

Hunting was practiced occasionally to supplement the animal protein requirements, as it is indicated by the small number of the wild mammal remains. Most species are large-sized, such as the red deer (*Cervus elaphus*) and wild boar (*Sus scrofa*). Another essential source of sustenance was fishing, evidenced by the presence of fish remains across the analyzed samples.

BIBLIOGRAPHY

AILINCĂI 2013 – S. C. Ailincăi, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea*, SCIVA 64/3–4 (2013), p. 223–292.

AILINCĂI 2015 – S. C. Ailincăi, *Trăind cu morții. Înmormântări în așezările de la începutul epocii fierului între Balcani, Tisa și Nistru*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015.

AILINCĂI 2016 – S. C. Ailincăi, *Before the Greeks. The Early Iron Age in Dobrudja*, in: F. Gogâltan, C. Cordoș (eds.), *Prehistoric Settlements: Social, Economic and Cultural Aspects. Seven Studies in the Carpathian Area*, Cluj-Napoca, 2016, p. 201–236.

AILINCĂI, CAROZZA, ȚÂRLEA 2022 – S. C. Ailincăi, L. Carozza, A. Țârlea, *Once again on the Early Iron Age chronology at the Lower Danube. New radiocarbon data from Babadag*, in: P. Delev, T. Stoyanov, S. Yanakieva, H. Popov, A. Bozkova, M. Vassileva, J. Tzvetkova, M. Damyanov, P. Ilieva, J. Emilov (eds.), *Ancient Thrace: Myth and Reality. The Proceedings of the Thirteenth International Congress of Thracology*, vol. I, Sofia, 2022, p. 21–28.

AILINCĂI *et alii* 2023 – S. C. Ailincăi, A. Țârlea, A. Adamescu, F. Mihail, A. D. Stănică, *A Travel Back in Time. The Babadag-Enisala Area at the Beginning of the 1st millennium BC*, in: G. Nuțu, S. C Ailincăi, A. Țârlea, E. Ștefan (eds.), *Heripreneurship. Sustainable Tourism, Heritage Management and the Cultural and Creative Industries: Creating New Investment Opportunities at Places of Cultural Significance. Proceedings of an International Conference*, Biblioteca Istro-Pontica. Seria Patrimonium 11, Cluj-Napoca, 2023, p. 249–266.

[17] BĂLĂȘESCU *et alii* 2015.

[18] STANC, AILINCĂI 2013.

BARONE 1976 – R. Barone, *Anatomie Comparée des Mammifères Domestiques*, T1, Paris, 1976.

BĂLĂȘESCU *et alii* 2015 – A. Bălășescu, V. Radu, M. Constantinescu, S. C. Ailincăi, *Animal Exploitation in Babadag Culture. Satu Nou-Valea lui Voicu Site (Oltina, Constanța County)*, Dacia N. S. 59 (2015), p. 227–240.

BOESSNECK, MULLER, TEICHERT 1964 – J. Boessneck, H. Muller, M. Teichert, *Osteologische Unterscheinungsmerkmale zwischen Schaf (Ovis aries) und Ziege (Capra hircus)*, Kuhn Archiv 78 (1964), p. 1–129.

CÂRCIUMARU 1996 – M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, Iași, 1996.

COȚOFAN *et alii* 1985 – V. Coțofan, S. Chițescu, M. Micle, M. Cornilă, V. Nicolescu, C. Radu, I. Popovici, R. Palicica, *Anatomia comparată a animalelor domestice*, vol. I, București, 1985.

FOCK 1966 – J. Fock, *Metrische Untersuchungen an Metapodien Einiger Europäischer Rinderrassen*, Ph.D. Thesis, LMU-München, Munchen, 1966.

GHEȚIE, PAȘTEA, RIGA 1954 – V. Gheție, E. Paștea, I. Riga, *Atlas de anatomie comparată*, vol. I, București, 1954.

JUGĂNARU 1997 – G. Jugănaru, *Manifestări ale Primei Epoci a Fierului în Dobrogea (Descoperirile de la Garvăn-Mlăjitul Florilor jud. Tulcea)*, in: G. Simion (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International*, Tulcea, 1997, p. 99–102.

JUGĂNARU 2005 – G. Jugănaru, *Cultura Babadag*, Constanța, 2005.

LÁSZLÓ 1997 –A. László, *Despre originea, evoluția și cronologia primei epoci a fierului la Dunărea de Jos*, în: G. Simion (coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire*, Tulcea, 1997, p. 77–84.

MIHAIL, AILINCĂI, JUGĂNARU 2022 – F. Mihail, S. C. Ailincăi, G. Jugănaru, *Obiecte din piatră și materii dure animale descoperite în situl de la începutul epocii fierului de la Garvăn-Mlăjitul Florilor (com. Jijila, jud. Tulcea)*, in: V. Diaconu (ed.), *Ab Lapide ad Metallum. Studia in Honorem Professoris Marin Cârciumaru*, Brăila, 2022, p. 353–382.

MORINTZ 1964 – S. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas Danube a la lumière des fouilles de Babadag*, Dacia N.S. 8 (1964), p. 101–118.

MORINTZ 1987 – S. Morintz, *Noi date și probleme privind perioadele hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)*, Thraco-Dacica 8/1–2 (1987), p. 39–71.

PRUMMEL, FRISCH 1986 – W. Prummel, H.-J. Frisch, *A Guide for Distinction of Species, Sex and Body Side in Bones of Sheep and Goat*, Journal of Archaeological Science 13 (1986), p. 567–577.

REITZ, WING 2008 – E. J. Reitz, E. S. Wing, *Zooarchaeology*, New York, 2008.

SCHMID 1972 – E. Schmid, *Atlas of Animal Bones*, Amsterdam, 1972.

SÎRBU, AILINCĂI, SIMION 2008 – V. Sîrbu, S. C. Ailincăi, G. Simion, *Jijila-Cetățuie. O așezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei/Jijila-Cetățuie, un établissement fortifie de la culture Babadag au nord-ouest de la Dobroudja*, Brăila, 2008.

STANC, AILINCĂI 2013 – S. Stanc, S. C. Ailincăi, *Studiul preliminar asupra unui eșantion faunistic provenit din situl de la Babadag (cultura Babadag)*, în: S. C. Ailincăi, Al. Țârlea, C. Micu (eds.), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag*, Tulcea, 2013, p. 503–510.

STANC, MALAXA, AILINCĂI 2019 – S. M. Stanc, D. I. Malaxa, S. C. Ailincăi, *Analiza resturilor faunistice provenite din așezarea din prima epocă a fierului de la Enisala-Palanca (comuna Sarichioi, județul Tulcea, sud-estul României)*, Tyragetia 13/1 (2019), p. 243–251.

STANC, RADU 2013 – S. Stanc, V. Radu, *Exploatarea resurselor animale de către locuitorii așezării de la Niculițel (cultura Babadag): date arheozoologice*, în: S. C. Ailincăi, Al. Țârlea, C. Micu (eds.), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag (1962–2012)*, Brăila, 2013, p. 495–502.

ȘTEFAN *et alii* 1959 – Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Chișvasi-Comșa, B. Mitrea, *Săpăturile de la Garvăn*, Materiale și Cercetări Arheologice 6 (1959), p. 629–651.

TEICHERT 1975 – M. Teichert, *Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen*, in: A. T. Clason (ed.), *Archaeozoological Studies*, Amsterdam, 1975, p. 51–56.

UDRESCU, BEJENARU, HRISCU 1999 – M. Udrescu, L. Bejenaru, C. Hriscu, *Introducere în Arheozoologie*, Iași, 1999.

VON DEN DRIESCH 1976 – A. Von den Driesch, *A Guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*, Peabody Museum Bulletin 1, Cambridge, 1976.

Fig. 1. Location of sites attributed to the Babadag culture.

Fig. 2. Geographical location of the analysed sites: Garvăn-*Mlăjitul Florilor* and Jijila-*Cetățuie*.

Fig. 3. Garvăn-*Mlăjitul Florilor*: aerial view from the west (2007).

Fig. 4. Jijila-*Cetățuie*: aerial view from the northwest (2007).

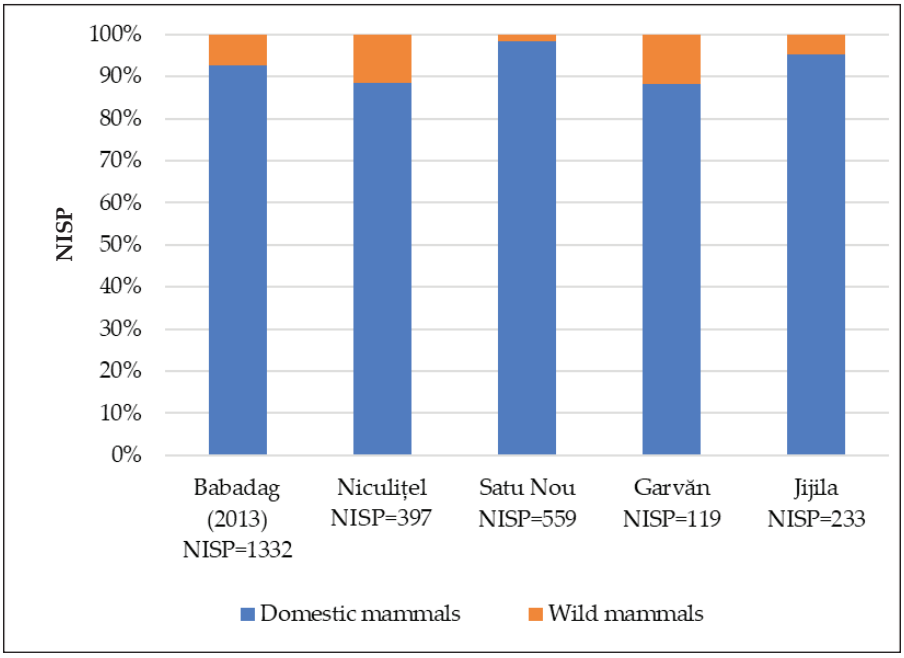

Fig. 5. Comparative distribution of domestic and wild mammals in settlements of Babadag culture (NISP = number of identified specimens).

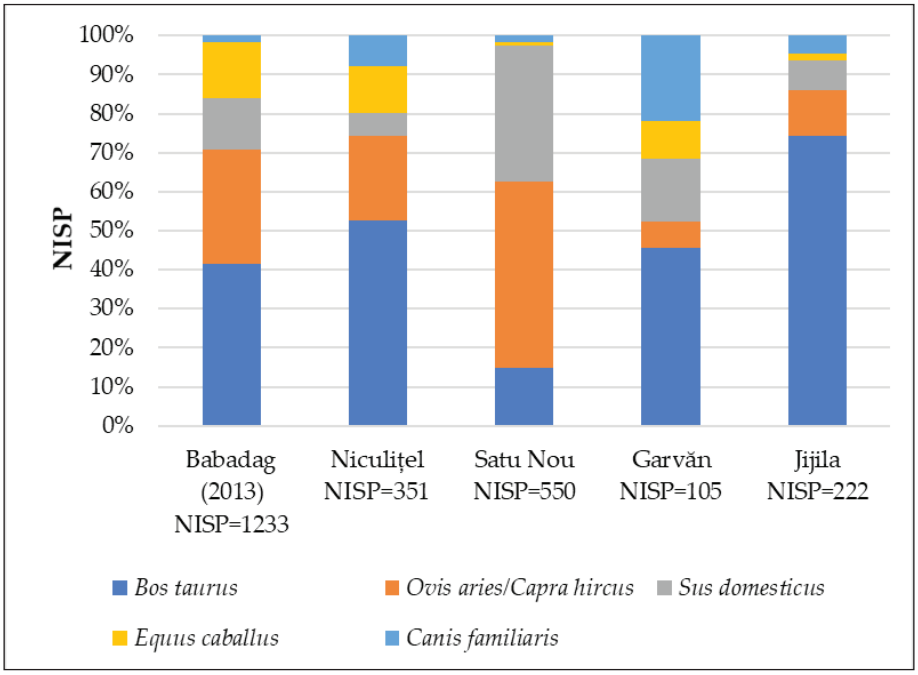

Fig. 6. Comparative distribution of domestic mammal species in settlements of Babadag culture (NISP= number of identified specimens).

THE "LAND-SEA" INTERACTION ALONG THE WESTERN BLACK SEA: GEOARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL-GEOGRAPHICAL STUDY[*]

Preslav PEEV[**]
Rosina KOSTOVA[***]
Rumen YANKOV[****]
Galin PETROV[*****]
Bogdan PRODANOV[******]

Cuvinte-cheie: *porturi medievale, hărți nautice, geoarheologie.*
Keywords: *medieval ports,nautical charts, geoarchaeology.*

Rezumat: *Pentru a înțelege corect evenimente din istoria omenirii și influența factorului antropic, trebuie analizate rezultatele reconstrucțiilor paleogeografice privitoare la studiul schimbărilor climatice și la schimbările nivelului mării, care includ prezența umană. Accentul unui astfel de tip de cercetare integrată privește, pe de o parte omul, istoria sa, modul său de viață, iar pe de altă parte reconstrucția parametrilor de bază ai mediului înconjurător în care a activat acesta, a condițiilor paleoecologice în care a trăit în diferite perioade istorice și locuirea. Angajarea „Științelor pământului" și a aplicațiilor lor tradiționale în arheologie pot contribui la o interpretare mai exactă și mai eficientă și, mai ales, la o mai bună urmărire a relațiilor spațio-temporale dintre diferite obiecte. Cercetările geoarheologice și istorico-geografice trebuie să dezvăluie factorii obiectivi și trăsăturile regulate în comportamentul comunităților locale în contextul interacțiunii economice, politice și culturale pe „uscat-mare". Această nevoie este exacerbată de antropogenizarea puternică a părții de*

[*] The present study is part of the project "The land-sea" interaction along the Western Black Sea: geoarchaeological and historical-geographical study", funded by the National Science Fund of the Ministry of Education and Sciences of the Republic of Bulgaria (Grant Agreement no КП-06-Н–70/4).

[**] Preslav PEEV: Department of Marine Geology and Archaeology, Institute of Oceanology-Bulgarian Academy of Sciences; e-mail: peev@io-bas.bg

[***] Rosina KOSTOVA: Department of Archaeology, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo; e-mail: r.kostova@ts.uni-vt.bg

[****] Rumen YANKOV: Department of Geography, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo; e-mail: r.yankov@ts.uni-vt.bg

[*****] Galin PETROV: Department of Geography, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo; e-mail: g.petrov@ts.uni-vt.bg

[******] Bogdan PRODANOV: Coastal Dynamics Department, Institute of Oceanology-Bulgarian Academy of Sciences; e-mail: bogdanprodanov@gmail.com

coastă studiată în ultimele două decenii și de ponderea tot mai mare a structurilor artificiale în segmentele de coastă, care au șters urmele arheologice și istorice ale trecutului. Zona selectată oferă o oportunitate excepțională pentru un studiu retrospectiv al modelului civilizațional al comunităților maritime din bazinul Mării Negre, care s-a dezvoltat fără întrerupere din perioada preistoriei târzii și până în prezent. Scopul strategic al proiectului de cercetare este de a asigura crearea unui model eficient și flexibil pentru cercetarea științifică interdisciplinară a interacțiunii „uscat-mare" în zona de coastă din vestul Mării Negre, de la începutul Holocenului târziu până la sfârșitul secolului al XVII-lea, bazat pe integrarea datelor geologice, paleogeografice, istorice și arheologice într-un mediu GIS. Nu în ultimul rând, se pune accent pe studiul comunităților multietnice de coastă de pe litoralul Mării Negre și a atitudinii acestora față de mare și activitățile economice conexe, în măsura în care datele privind patrimoniul cultural imaterial permit. Zona modernului Sozopol și a insulelor sale adiacente a fost aleasă pentru studiul de caz.

Abstract: *To properly understand events in human history and the influence of the anthropogenic factor, the results of paleogeographic reconstructions related to the study of climate change and sea level changes, which include the human presence, must be analyzed. The focus of such type of integrated research is on the one hand man, his history, his way of life, and on the other hand is the reconstruction of the basic parameters of the surrounding environment in which he was active; of palaeoecological conditions in which he lived during different historical periods and habitations. Engaging the Earth Sciences and their traditional applications in archaeology are able to contribute to a more accurate and efficient interpretation and, above all, to better tracing of spatial-temporal relations between different objects. Geoarchaeological and historical-geographical research must reveal the objective factors and regular features in the behaviour of local communities in the context of economic, political and cultural "land-sea" interaction. This need is exacerbated by the strong anthropogenization of the studied part of the coast in the last two decades and the growing share of man-made structures in the segments of the coast erasing archaeological and historical traces of the past. The selected area provides an exceptional opportunity for a retrospective study of the civilizational model of maritime communities in the Black Sea basin, which has been developing without interruption from the period of late prehistory to the present day. The strategic goal of the research project is to ensure the creating of an effective and flexible model for interdisciplinary scientific research of the "land-sea" interaction in the Western Black Sea coastal area from the beginning of the Late Holocene to the end of the 17th century based on the integration of geological, paleogeographic, historical and archaeological data in a GIS environment. Last but not least, emphasis is placed on the study of the multi-ethnic coastal communities along the Black Sea coast and their attitude to the sea and related economic activities, as far as the intangible cultural heritage data allow. The area of the modern Sozopol and its adjacent islands was chosen as a case study area.*

The combination of geological and geomorphological data with the acquired archaeological and historical information can restore the ancient landscape of the study area. The research is focused on the landscape of Sozopol and its surroundings, due to it being among the most important areas in the history of the Western Black Sea. Multidisciplinary investigation of ancient archaeological sites is a key research field for systematic investigation. The research used a number of methods characteristics of the Earth sciences as well as the humanities. The Western Black Sea

coast is a peculiar geographic region, playing a crucial geopolitical role as a link in the North-South cultural interaction between Constantinople, the Danube region, and North-Eastern Europe. Therefore, the manifestation of any political and economic power in the entire region is based on the appearance and development of port cities. In addition, they have always played a crucial role in the logistics of military domination and functioned as outposts for control of sea roads along the coast.

Case study area

The research area covers the Medni Rid part of the Strandzha coast, framed by the Cape Chukalya (Kraimorie oil port) and the Cape Maslen Nos. The coastline in this section outlines the larger bays of Atiya, Vromos, Sozopol, and Kavatsi, separated by narrow peninsulas – Atiya, Accra, Sozopol, Budzhaka, etc., as well as the islands of Sveta Anastasiya, Sveti Ivan and Sveti Petar, Sveti Kirik and Sveti Toma. The immediate hinterland includes a swampy coastal lowland with the lakes Alepu, Arkutino, and Stomoplo, and the Medni rid hill (Bakarlak) – a part of the northernmost branches of Strandzha mountain. To the west and south, the region is geomorphologically framed by the valleys of the Ropotamo and Dyavolska Rivers. The Medni Rid coastline is characterized by a great topographic and natural diversity, which provides favourable conditions for coastal navigation and port activities since ancient times.

Land-sea economic interaction at the local level is based on traditional activities in the hinterland. The basis of the local economy for centuries is grapevine, wooden material and charcoal production, mining, and copper processing. The combination of fishing and fish processing in the settlements on the coast creates the preconditions for intensive internal and external economic exchange for the region, stimulating trade and navigation[1]. The economic connections inevitably had an impact on the settlement structures and the hierarchy of inter-settlement connections, constantly modified by resettlement.

Thus, the selected territory provides an exceptional opportunity for geoarchaeological and historical–geographical research of the civilizational model of the maritime communities in the Black Sea basin, which developed without interruption from the period of late prehistory to the present day. This type of interdisciplinary and innovative research allows us to establish the objective factors and regular features in the behaviour of local communities in the context of economic, political, and cultural land – sea interaction, which can and should be taken into account in modern strategies for sustainable development of the region.

Methods and approaches

The present project is focused on the five islands in the Bulgarian water area as well as on the peripheral zones between Kraimorie and Maslen nos on the West Black Sea coast which are anthropo–geographically determined. The strategic goal of the research is to ensure the creation of an effective and flexible model for interdisciplinary scientific research of the land-sea interaction in the Western Black Sea coastal area

[1] PEEV, GINALIS 2020, p. 383.

from the Late Bronze Age to the end of the 17th century based on the integration of geological, paleogeographic, historical and archaeological data in a GIS environment. The lower chronological date of the study is determined by the beginning of navigation in the Black Sea, which created the active connection land–sea in this sea basin. In the 17th century, on the other hand, the islands in the Western Black Sea gradually faded from the land-sea interaction, as their active habitation ceased.

The main approaches to achieving the goal of the project are the integrated and interdisciplinary approaches. The integrated approach is applied in the initial stage of the project. It is focused on collecting and analyzing the information, which is found in documentary and historiographical sources. All available medieval and Renaissance maps and peripli depicting all or part of the Bulgarian Black Sea coast, data from non-destructive field research and archaeological excavations, as well as the results of previous research projects related to the region will be studied.

The interdisciplinary approach provides for:

In order to create network models and carry out the comparative study of settlement and port hierarchies and interconnected functionalities of coastal infrastructures along the Bulgarian Black Sea coast, databases from the paleogeography of the region, historical documentary sources and archaeological research were integrated into the GIS environment. Restoration of some of the main elements of the ancient, natural landscapes of the coast, in which human presence has been established, and present-day littoral zone, based on which to make a reconstruction of natural conditions in the period from prehistory to modern times. A study of the natural landscape of key objects in their evolutionary development is planned. A controlling factor in this reconstruction is the fluctuation of the Black Sea level and the dynamics of the coastal zone throughout the Holocene. The scope of the study will explore and interpret a wide range of parameters: the morphographic and morphometric characteristics of the bottom; the cliff shore and the underwater coastal slope; the change of the coastal morphology during the late Holocene, controlled by the transgressive-regressive cycles; interpretation of climatic and oceanographic elements (waves, sea currents).

Preliminary results

Concerning the location of the ancient harbours of Apollonia Pontica, coring's were carried out in two areas, each of which is likely to be a potentially protected harbour. The first coring site is located on the north-western coast of the promontory of Skamni peninsula in an area well protected from the dominant northeastern and eastern winds[2]. The second one is along the western shore of the tombolo, between the centre of Sozopol and its suburb bays of Alepou, south of Sozopol[3]. Under similar geomorphological conditions, as at Pomorie[4], the tombolo was formed at the modern Sozopol Peninsula. In the past, today's Skamni Peninsula was an island, which, as a result of regular lithodynamic manifestations, was connected to the mainland by a sandbar. The only question that remains to be resolved is when it was

[2] BARALIS *et alii* 2011, p. 103–109.

[3] FLAUX *et alii* 2016, p. 57–70.

[4] LILIENBERG 1966, p. 23–45.

happened. According to one of the first investigators of the geomorphological development of the study area, it has happened in the Newchernomorian time. The other peninsulas along the Medni rid coastline of Strandzha mountain (Chukalya, Atiya, Kyupriya), the same author defines them as horst islands connected to the continent through the Karangat period.

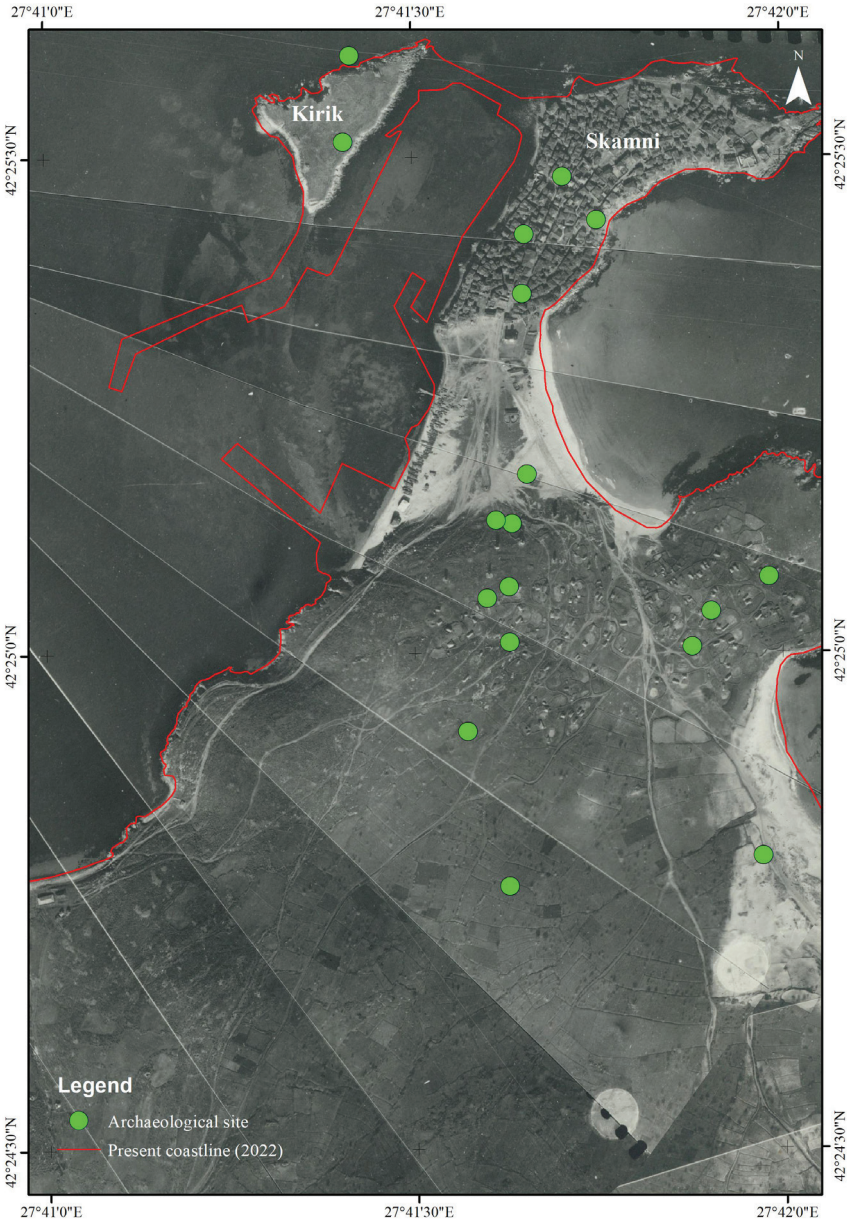

Fig. 1. Aerial photo mosaic with archaeological sites and present coastline (after PEEV, PRODANOV 2023).

Old photographs showed the tombolo when the area was not yet affected by modern building construction and hydro-technical facilities. The lack of archaeological monuments on the sand spit is also impressive (**Fig. 1**). Several hundred cultural-historical monuments from different eras of the Late Eneolithic, Antiquity and the Middle Ages are known from Sozopol and its surroundings. And none of them are located on today's sandbar.

Conclusion

In this manner, the geoarchaeological and historical-geographical study of the Sozopol coast aims to test the following hypotheses:

• Sustainability and/or dynamics of the patterns of settling and habitation in the region, predetermined by the border political, economic, and ethnocultural interactions between the coastal zone and the mountain hinterland;

• Significance and activity of Sozopol in the initiation and realization of intensive interregional economic and cultural relations of Thrace and Strandzha, on the one hand, and the Black Sea and the Eastern Mediterranean, on the other, for a long historical period;

• Manifestations and effects of isolation and connectivity in the island world of Sozopol in historical-geographical and cultural context. After analysing the geological and geomorphological information for the area of the Skamni peninsula, and in particular, for the sandy isthmus of the peninsula with the mainland, it was concluded that the sand body is a tombolo. All the different cores reveal the general situation that the tombolo was formed in real historical time. This is also confirmed by the lack of stationary archaeological sites on its territory.

The general impression is that the study area is subjected to stress by a variety of factors and influences-natural hazards (coastal erosion, sea level rising), human activities (building works, tourist stress), etc. There is an urgent need for appropriate mitigation strategies to be designed and implemented in order to combat the rapid coastal erosion, which is threatening the area of national and international importance.

BIBLIOGRAPHY

BARALIS *et alii* 2011 – A. Baralis, B. Devillers, N. Marriner, Ch. Morhange, A. Hermary, *Coastal geoarchaeology of Apollonia Pontica (Bulgaria)*, Méditerranée 117 (2011), p. 103–109 (https://doi.org/10.4000/mediterranee.6002).

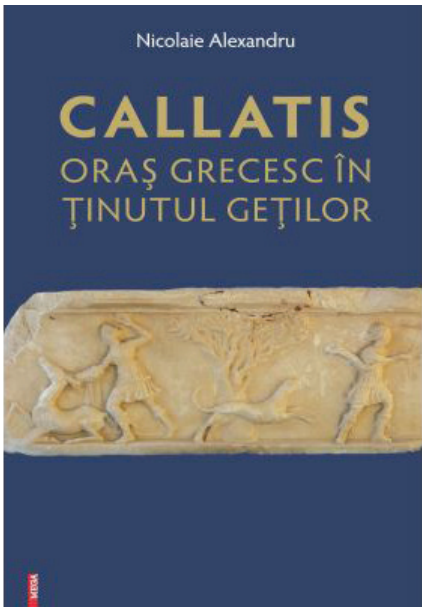
FLAUX *et alii* 2016 – C. Flaux, P. Rouchet, T. Popova, M. Sternberg, F. Guibal, B. Talon, A. Baralis, K. Panayotova, C. Morhange, *An Early Bronze Age pile-dwelling settlement of discovered in Alepu lagoon (municipality of Sozopol, department of Burgas), Bulgaria*, Méditerranée 126 (2016), p. 57–70 (https://doi.org/10.4000/mediterranee.8203).

LILIENBERG 1966 – D. Lilienberg, *An attempt at morphological zoning of the Bulgarian Black Sea coast*, Izvestiya na Bulgarskoto geografsko druzhestvo 6/16 (1966), p. 23–45 (in Bulgarian).

PEEV, GINALIS 2020 – P. Peev, A. Ginalis, *Inventory of Late Antique and Medieval ports along the Western Black Sea*, Pontica 53 (2020), p. 381–390.

PEEV, PRODANOV 2023 – P. Peev, B. Prodanov, *Apollonia Pontica during the ages. Future research perspectives*, Proceedings of the 23rd International Multidisciplinary Scientific Geo Conference SGEM 23.1 (2023) (https://doi.org/10.5593/sgem2023/1.1/s01.02).

Nicolaie Alexandru, *Callatis. Oraș grecesc în ținutul geților*, Editura: MEGA, Cluj-Napoca, 2024, (195 p.) ISBN: 9786060207566.

Lucrarea care face obiectul acestei recenzii a fost publicată relativ recent, în decursul primei părți a anului 2024, prin intermediul prestigioasei edituri clujene Mega, constituindu-se într-o riguroasă monografie arheologică a orașului Callatis în perioada antică (astăzi Mangalia, județul Constanța). Autorul, Nicolaie Alexandru este cercetător la Muzeul „Callatis" din Mangalia, unul dintre apreciații arheologi dobrogeni ai antichității de la malul Mării Negre.

Demersul științific al arheologului Nicolaie Alexandru debutează cu o scurtă *Introducere*, menită să ofere cititorului o introspecție asupra tematicii abordate. Din cele menționate reținem un aspect deosebit de important, și anume faptul că la baza acestui volum a stat teza sa de doctorat, coordonată de regretatul profesor Alexandru Suceveanu, intitulată *„Teritoriul orașului Callatis în epoca elenistică*", susținută în cursul anului 2011 la Universitatea din București.

Primul capitol, denumit **„***Lacul și valea Mangalia, peisaj și primii agricultori"*, aduce în prim plan evoluția văii Mangalia, din perspectiva caracteristicilor geografice și, deopotrivă, geomorfologice care o definesc, pentru a determina motivația vechilor greci de a fonda în această locație cetatea Callatis. Sub auspiciile favorabile ale factorilor naturali, precum valurile și oscilațiile mediului marin, a fost posibilă evoluția unor așezări numite *emporion* în Scythia Mică. În vederea determinării primelor comunități care au existat aici datorită și resurselor naturale, autorul menționează comunitățile umane atribuite epocii neolitice. Tot aici regăsim un scurt inventar arheologic al materialelor reperate în zona văii Mangalia, precum silexuri, reprezentări ale idolilor sau materialul osteologic animalier. Pe baza acestor mențiuni sunt atestate comunități umane reduse numeric, a căror activitate consta, cu precădere, în practicarea agriculturii, creșterea animalelor și olăritul.

În cel de-al doilea capitol, intitulat **„***Dunărea de Jos-Ținutul geților"*, autorul își propune să abordeze, prin prisma izvoarelor literare antice, aspecte privind ținutul și, evident, populația care își avea originea la Dunărea de Jos, în speță geții. Cu mici excepții, puține sunt izvoarele antice care să ofere mai multe detalii despre geți și despre interacțiunea acestora cu grecii. Din categoria izvoarelor istorice, elaborate de către primii autori greci, distingem pe cele aparținând lui Herodot, menționate și în cadrul prezentei lucrări. Pe baza surselor bibliografice consultate de către autor, se poate concretiza o inițiativă de reconstituire a teritoriului locuit de către geți, acesta

putând fi delimitat de unele coordonate astfel: de la Odessos (astăzi Varna) până la nordul gurilor Dunării, iar de la vest, unde se învecinau cu tribalii, și de-a lungul fluviului, având ca repere orașul Sviștov (Bulgaria) și Zimnicea (jud. Teleorman, România). Reținem, spre finalul capitolului, o serie de aspecte privitoare la viața religioasă a geților, considerați a fi practicanți ai nemuririi, date fiind unele mențiuni cu privire la practicarea sacrificiilor umane în context funerar. De remarcat este consecvența autorului în a corela mențiunile despre geți găsite în izvoarele literare ale antichității cu rezultatele săpăturilor arheologice realizate pe teritoriul Dobrogei. În acest sens sunt menționate 20 de așezări getice identificate, precum și alte 25 de puncte unde au fost reperate materiale arheologice getice.

Capitolul al treilea, **„***Coloniști, cuceritori, migratori"*, debutează cu detalii referitoare la amplul proces al colonizării grecești de-a lungul Mării Mediterane, a Mării Marmara și a Mării Negre, finalizat prin fondarea unor noi patrii pentru vechii greci participanți la acest fenomen. Caracterul coloniilor fondate este unul preponderent agrar și comercial. În continuare, sunt relatate conflictele coloniștilor greci din vestul spațiului istro-pontic cu Imperiul Persan. Interferențe de acest gen au fost înregistrate și ulterior, odată cu instaurarea Republicii Romane. Sub autoritatea Romei, cetatea callatiană a fost supusă unor „refondări", menținând cu aceasta o relație clientelară. În pofida evenimentelor violente și a interferențelor culturale datorate contactului cu diversele popoare migratoare, autorul remarcă liniaritatea orașului callatian în ceea ce privește păstrarea autenticității în viața religioasă și organizarea cetății.

Capitolul al patrulea, **„***Callatis, oraș al elenității"*, oferă o perspectivă generală asupra organizării sociale, instituționale, politice și militare a orașului. Demersul în acest sens nu este unul singular, deoarece elenismul, ca fenomen multilateral și amplul proces de aculturație, prin aportul său adus Orientului, a beneficiat de o atenție considerabilă din partea semnatarului acestui volum. Nu lipsesc mențiunile autorului privitoare la desfășurarea vieții religioase, pe baza rezultatelor arheologice prezentate fiind identificate reprezentări ale unor divinități orientale precum Cybella, Sarapis sau Anubis. Ocurențele de acest gen pot fi atribuite sincretismului greco-persan, adaptat realității politico-sociale ale perioadei analizate.

În cadrul capitolelor cinci și șase, respectiv **„***Callatis sub puterea Romei, o epocă a cultului imperial"*, și **„***Callatis și credințele creștine"*, sunt aduse în discuție aspecte referitoare la administrația romană, căreia i se supunea orașul Callatis, și regruparea suferită în acest context, din perspectiva reorganizării comunităților: *civitates liberaeet feoderate*, *civitates liberaeet imunes* și *civitates stipendiariae*, precum și mențiuni privind adoptarea cultului creștin, în lumina descoperirilor arheologice relativ recente efectuate în cetatea Callatidei.

Capitolul cu numărul șapte, **„***Orașul. Dosar arheologic"* este, fără doar și poate, unul dintre cele mai importante din cadrul lucrării. În cadrul acestuia este prezentat succint și cronologic un istoric al cercetărilor arheologice efectuate în orașul Callatis. Relatările au ca punct de plecare cercetările demarate în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, cu prilejul reorganizării Muzeului Național de Antichități (în anul 1881), și continuă cu cercetările efectuate în cadrul incintei de nord a orașului, în anul 1915, de către reputatul arheolog Grigore Tocilescu. Nu este omis nici caracterul evolutiv al fortificațiilor orașului până spre epoca romană târzie, dat fiind faptul

că o a treia incintă fortificată, datând din perioada anterior menționată, avea să cunoască o extindere spre sud, către punctul „Hotel Belvedere", evidențiind eliminarea termelor. În ansamblu, capitolul abundă în date arheologice explicative, atent redate și corelate cu datele istorice.

Capitolul opt, *„Necropoleis"*, aduce în prim plan o altă latură aparte a orașului antic Callatis, și anume zona necropolelor. Spațiile sepulcrale, plasate în afara ariei de locuire propriu-zisă în epoca elenistică, de-a lungul drumurilor de acces ale cetății, delimitau drumurile antice și spațiile agricole. Existența necropolelor este atestată arheologic și în perioada următoare a epocii romane, căpătând particularități speciale, astfel că cele de incinerație, de tip *rug-busta* sau cu depunerea resturilor osteologice calcinate, completează tabloul practicilor funerare. Ultimul capitol, denumit *„Teritoriul orașului Callatis"*, evidențiază aspecte ale vieții rurale din perioada elenistică, coroborate cu izvoarele literare și epigrafice, precum și cu aspecte ale activităților comerciale desfășurate în acest spațiu de rezonanță de către greci. Analiza acestui teritoriu și în epocile romană și romano-bizantină completează în mod fericit istoricul cercetărilor.

Demnă de menționat este abundența resurselor bibliografice uzitate, care asigură autorului o documentare de foarte bună calitate informațională. Lista abrevierilor, precum și cea a ilustrațiilor, extrem de utile, facilitează lectura și interesul cititorului. Subliniem calitatea excepțională a planșelor și a ilustrației în general, eforturile lui Nicolaie Alexandru fiind exprimate și în atenta selecționare a acestora.

În concluzie, întregul volum se caracterizează printr-un echilibru perfect al izvoarelor literare, epigrafice și arheologice. Lucrarea este bine structurată și prezintă numeroase elemente de noutate. Un rol central în acest sens îl joacă rezultatele cercetărilor arheologice, sintetizând, în mod coerent, aspecte ale evoluției orașului Callatis, în decursul epocii elenistice și, *in extenso*, a celei romane.

Georgeta Daniela STRATIDES*

* Georgeta Daniela STRATIDES: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa; e-mail: danielastratides@yahoo.com

Iva Kaić, *Zbirka Rimskih Gema iz Arheološkog Muzeja u Zagrebu/ Collection of Roman Engraved Gems in the Archaeological Museum in Zagreb, Musei Archaeologici Zagrebiensis. Catalogi et Monographiae*, Editura FF press, Zagreb, 2024, p. 327, 418 ilustrații.

Lucrarea de față a fost anunțată și îndelung așteptată, având în vedere activitatea științifică a autoarei dr. Iva Kaič, care în ultimii 15 ani a avut o activitate susținută de publicare a colecțiilor de geme romane descoperite pe teritoriul Croației. Printre cele mai importante colecții muzeale din țară, dacă nu cea mai importantă, este cea a muzeului din Zagreb. Având o numeroasă și bogată colecție de obiecte, Muzeul de Arheologie din Zagreb este deținătorul și al unei colecții valoroase de pietre gravate, între care cele de epocă antică dețin un loc important. Publicația de față prezintă 415 geme și camee datate în această perioadă. Majoritatea acestora sunt pietre prețioase din perioada antică (386 exemplare), în timp ce restul au o datare incertă. Cel mai vechi artefact este un scarabeu etrusc, iar o parte a colecțiilor datează din perioadă elenistică, însă cel mai mare număr de piese sunt încadrate perioadei imperiale romane timpurii. Este important de menționat și faptul că autoarea a oferit deschiderea mult dorită pentru încadrarea colecției în cercetarea gliptică la nivel de Imperiu, printr-o publicare bilingvă. Formatul A4 și planșele color o fac atractivă și totodată se constituie într-un instrument ușor de mânuit de către specialist.

Având în vedere faptul că volumul publicat este la origini o lucrare de doctorat, partea introductivă este formată din mulțumiri adresate celor care au ajutat la redactarea lucrării de față (p. 7–8), urmat de un cuvânt înainte al autoarei (p. 9–10). De asemenea, este prezentă și o introducere generală (p. 11–14) în ceea ce privește arta gliptică la nivel de Imperiu, cât și la modul particular, la nivelul teritoriului actual al statului Croația și al acestei colecții. Aici regăsim și discuția asupra locului de descoperire și al contextului, știut fiind faptul că acestea sunt obiecte colecționabile, astfel că marea majoritate a gemelor din colecțiile actuale nu mai păstrează elemente de identificare a fostului loc de descoperire. Cu toate acestea, din totalul gemelor, marea majoritate au fost descoperite pe teritoriul Pannoniei, 132 provin din Dalmatia, iar 24 de geme provin din Moesia Superior, câte 2 din Italia și Macedonia de Nord, iar pentru 64 de piese nu se cunoaște cu exactitate locul de descoperire. Numărul mare de piese cu loc de descoperire și faptul că păstrează informații despre

context, sunt printre principalele caracteristici care contribuie la considerarea acestei colecții ca una deosebită în peisajul muzeal din sud-estul Europei.

Corpul lucrării este deschis de un capitol foarte important, numit *Povijest nastanka i stanje istraž ivanja zbirke rimskih gema iz Arheološkog Muzeja u Zagrebu/ The State of Research and History of the Collection of Roman Engraved Gems in the Archaeological Museum in Zagreb* (p. 15–18), unde autoarea discută modul de formare al colecției și stadiul de publicare al acesteia.

Cel de-al doilea capitol este intitulat *Materijal, Motivi, Kronološki Okvir I Stil Gema Iz Zbirke/ Materials, Motifs, Dating and Style of the Gems in the Collectio*n (p. 19–24). Așa cum se observă și din titlu, în această parte a lucrării sunt discutate aspecte care stau la baza importanței acestei colecții. Aflăm că din cele 386 de geme antice, 14 sunt camee (din care 8 sunt din sticlă), restul sunt intalii (din care 65 din sticlă). Ca și în alte cazuri, cel mai folosit material natural rămâne carneolul, urmat de varietăți coloristice de jasp, calcedonie, agată, onix, sard, ametist, heliotrop și sardonix. De asemenea, 74% dintre piese au suprafața gravată plată. Este prezentat inclusiv stilul gravării, în funcție de uneltele folosite și de adâncimea inciziei executate. Analiza iconografică subliniază prevalența motivelor mitologice, cu un clasament după cum urmează: Cupido, Minerva, Mercur, satiri, Jupiter, Tyche-Fortuna, Marte, Apollo, Bonus Eventus, Venus, Diana, Roma, Victoria, Ceres, Dioscuri, Pan, Medusa, Methe, Salus, Bacchus, Jupiter-Sarapis, Jupiter-Amon, Jupiter-Heliopolitanus, Hercules, Asclepius, Sol, Silvanus, Harpocrate, Luna, Chiron, Achilles, Perseus, Theseus, Oedipus, Spes, cele trei Grații, Amymone și Terpsichore. O categorie mai mică, în economia subiectelor, este definită de reprezentările umane. Intră în această categorie războinici în diferite ipostaze, scene pastorale, busturi masculine, busturi feminine, călăreți și meșteșugari. În cadrul reprezentărilor de necuvântătoare menționăm vulturi, lei, capre, capricorn, ogari, Pegasus, cai, pantere, cocoși, papagali, furnici, hipocampi, vite, barză, păun și crustacee. Ultima categorie a motivelor iconografice încadrează simboluri diverse, așa cum sunt *dextrarum iunctio* și alte imagini care implică prezența reprezentării mâinilor, reprezentări de *cornucopia* singure sau în asociere, un picior care are atașate aripioare, caduceu sau stindarde legionare.

Capitolul al trei-lea al lucrării tratează locul exact de descoperire al gemelor, pentru cele la care această informație este cunoscută (p. 25–44). Așa cum am mai menționat, spre deosebire de majoritatea colecțiilor, în colecția din Zagreb circa 83% dintre piese au loc de descoperire cunoscut. Între locațiile menționate din Pannonia, precizăm Siscia (122 de piese) și în alte câteva situri puțin cunoscute. Siscia beneficiază de o analiză iconografică și cronologică esențială pentru înțelegerea artei gliptice în această zonă, a atelierelor care aprovizionau acest centru și între care se remarcă Aquileia, dar și a comerțului intra și extra provincial cu astfel de obiecte. Gemele din Pannonia Inferior au fost găsite la Burgenae, Sirmium, Mursa, Cibalae, Marsonia, Teutoburgium și în alte câteva situri. Gemele din Dalmatia provin de la Salona, Andetrium, Pharos, Tilurium, Asseria, Siculi precum și câteva cu loc de descoperire mai puțin cunoscut, cu notația „pe teritoriul provinciei". Cele din Moesia Superior au fost găsite la Viminacium, Singdunum, Kladovo și în câteva în alte situri de epocă romană. Toate punctele cu descoperiri cunoscute beneficiază de o analiză amănunțită, la fel ca în cazul Sisciei.

Capitolul al patrulea este cel mai consistent și este reprezentat de corpul

catalogului colecției (p. 45–313), cu 415 intrări, ordonate în funcție de motivul iconografic gravat. Fiecare piesă beneficiază de o intrare în catalog, alături de o fotografie de bună calitate aflată pe pagina alăturată. Informațiile prezente pentru fiecare în parte sunt: motivul iconografic, numărul de inventar, materialul din care sunt executate, forma, dimensiunile în mm (lungime, lățime și grosime), starea de conservare, modul intrării în colecție, locul de descoperire, descriere, stil de gravare, datare, starea publicării, analogii. Catalogul beneficiază și de o parte introductivă în care sunt explicate abrevierile și bibliografia folosită pentru o anumită încadrare, cu folosirea și menționarea unor instrumente cunoscute și acceptate pentru a realiza toate încadrările.

Lucrarea este completată cu un aparat din care face parte lista abrevierilor (p. 315), lista bibliografică (p. 317–320), alături de un index al locurilor de descoperire (p. 321–322), al motivelor iconografice (p. 323–326) și al materialului (p. 327).

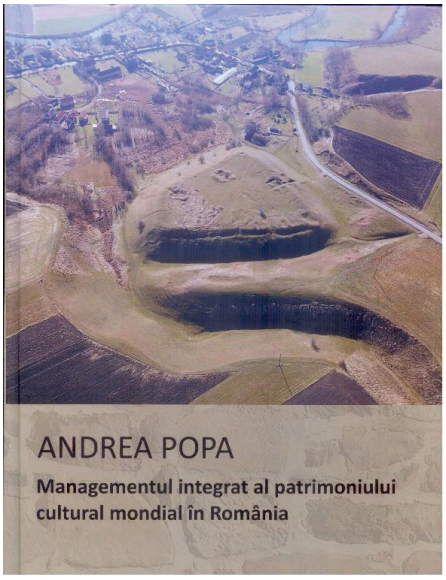
Analiza colecției muzeului național din Zagreb este una binevenită, ea completând peisajul gliptic al Balcanilor, atât în Serbia, cât și în Bulgaria, Macedonia și Grecia, unde marile colecții au fost deja publicate. De asemenea, prin gemele cu loc de proveniență Pannonia, publicația completează foarte bine colecțiile gliptice de pe teritoriul Ungariei și în același timp este o bună referință pentru colecțiile românești. Remarcăm și fenomene bine documentate în Ungaria, România și Serbia, așa cum sunt refolosirea acestor geme antice în perioada medievală și modernă, ca dovadă că această practică este răspândită în tot sud-estul Europei. De asemenea, folosirea sticlei în realizarea intaliilor este bine reprezentată, ca o dovadă a locului important pe care îl deține acest material în arta gliptică. Deși este o colecție selectată, așa cum sunt marea majoritate a colecțiilor muzeale, se pot face discuții generale cu privire la credințele religioase și chiar la moda prezentă într-un anumit sit, datorită locului de descoperire cunoscut pentru majoritatea pieselor.

Așadar, parcurgând paginile cărții, nu putem să nu remarcăm faptul că studiul produselor gliptice aduce la lumină în continuare informații valoroase cu privire la religie, modă, relațiile comerciale și viața de zi cu zi în siturile din care acestea provin. Gemele pot oferi chiar și datări cât se poate de precise în anumite condiții, însă nu trebuie uitat faptul că, la fel ca și astăzi, în antichitate ele sunt obiecte colecționabile. De asemenea, nu trebuie pierdut din vedere faptul că sunt supuse modei, iar majoritatea lor sunt folosite mai ales pentru înfrumusețare și mai puțin în alte scopuri. Toate aceste posibilități, în lipsa unui context amănunțit, afectează modul în care omul modern percepe funcționalitatea acestora. Și cu toate acestea, gemele și cameele pot fi martori excelenți ai unor vremuri apuse, încă vizibile în strălucirea acestora. Datorită subiectului de nișă, cartea este recomandată în primul rând specialiștilor și mai puțin publicului larg. Având însă în vedere faptul că subiectul este unul ușor de înțeles și mai ales că este vorba despre piese de o frumusețe excepțională, a căror informație poate fi cu ușurință urmărită și de către un profan, apoi datorită ilustrației etc., recomandăm cu căldură cartea tuturor celor interesați de studiul colecțiilor gliptice.

Ana Cristina HAMAT[*]

[*] Ana C. HAMAT: Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie Constanţa; e-mail: anahamat@yahoo.com

Andrea Popa, *Managementul integrat al patrimoniului cultural mondial în România. Studiu de caz: Frontiera romană în Dacia. Siturile de epocă romană de la Brețcu, Comolău și Boroșneu Mare* [Integrated Management of World Cultural Heritage in Romania. Case Study: The Roman Frontier in Dacia. The Roman sites of Brețcu, Comolău, and Boroșneu Mare], Sibiu, Editura ASTRA Museum, 2023, 279 p. ISBN 978–606–733–361–9.

Volumul de față, *„Managementul integrat al patrimoniului cultural mondial în România. Studiu de caz: Frontiera romană în Dacia. Siturile de epocă romană de la Brețcu, Comolău și Boroșneu Mare"*, semnat de către cercetătoarea Andrea Popa din cadrul Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, reprezintă forma publicabilă a tezei de doctorat susținută în cadrul Școlii Doctorale a Universității „Valahia" din Târgoviște (2023). Cartea a apărut la editura Astra Museum de la Sibiu în 2023. Editura ASTRA Museum din Sibiu a fost înființată în anul 1995 și a publicat numeroase monografii și periodice, deosebita calitate a acestora contribuind la creditarea cu categoria B de către Consiliul Național al Cercetării Științifice din Învățământul Superior (CNCSIS), începând cu anul 2011.

D-na Andrea Popa deține o importantă experiență în domeniul analizat pe parcursul acestui volum, prin implicarea activă în proiecte de cercetare cu finanțare internațională privind dezvoltarea de strategii durabile pentru o mai bună conservare a siturilor patrimoniului mondial UNESCO din România (HERO) sau privind *„Granița romană în provincia Dacia de Est"*, evidențiindu-se necesitatea gestionarii patrimoniului cultural al unor situri incluse în lista Patrimoniului Mondial UNESCO, în existența riscurilor existente, printre care unul central îl constituie braconajul arheologic etc. D-na Popa și-a creat un bagaj important de cunoștințe și aptitudini profesionale prin intermediul cercetărilor etnografice și arheologice, lucrând de cele mai multe ori în echipe multidisciplinare pentru proiecte de cercetare non-invazivă, în zona de sud-est a Limesului Roman din Dacia.

Volumul cuprinde trei capitole principale, precedate de *Introducere* și urmate de concluzii, bibliografie, anexe și un rezumat în limba engleză.

„Introducerea" (p. 11–22) vine să ne precizez cadrul general privind Managementul patrimoniului mondial (Convenția UNESCO din 1972; criteriile de înscriere a proprietăților pe Lista Patrimoniului Mondial și anume credibilitate, conservare, comunicare, consolidare a capacităților și comunități, care sunt strâns legate

de cele 17 obiective globale de dezvoltare durabilă etc.), la care se adaugă date prețioase privind scopul și obiectivele lucrării („realizarea unui studiu pluridisciplinar pentru un management sustenabil al protecției și valorificării patrimoniului cultural din România plecând de la intenția înscrierii Limesului Roman în Dacia pe lista patrimoniului mondial"),. Se adaugă metodele de cercetare (valorificarea publicațiilor referitoare la tematică, ghiduri, publicații UNESCO, strategii internaționale și naționale de management; documentații privind Limesul roman în Dacia etc., în contextul unor situații particulare locale care constituie impedimente în implementarea unor măsuri eficiente și durabile de gestionare a siturilor etc.).

Capitolul al doilea, numit *„Tipuri de situri romane. Componente ale limesului roman din Dacia din Lista indicativă UNESCO. Studii de caz din domeniul de cercetare propus"* (p. 23–101), ne relevă aspecte variate privind tipologia siturilor arheologice aflate pe Lista Indicativă a Patrimoniului Mondial și care sunt componente ale Limesului roman din Dacia. Selecția siturilor reprezentative analizate, făcută de autoare, pornește de la o serie de criterii și structuri bazate pe Ghidul Operațional pentru Implementarea Convenției Patrimoniului Mondial. Astfel, au fost alese situl roman Brețcu, fortificația romană Comolău și cetatea romană Boroșneu Mare (din sud-estul Transilvaniei). Un alt aspect important l-a constituit managementul acestor situri, care indică inexistența unor planuri de management privind cercetarea, conservarea, promovarea și combaterea factorilor negativi care au consecințe nefaste asupra integrității și autenticității, la care se pot adăuga variate probleme privind dreptul de proprietate asupra terenurilor sau chiar situația accesului în cadrul respectivelor situri de interes. De asemenea, găsim în cadrul acestui capitol o scurtă istorie a Limesului roman în Dacia și contribuțiile privind controlul „frontierelor" prin fortificațiile romane (vezi contribuțiile Alfred V. Domaszewski, Ernst Fabricius și Nicolae Gudea).

În sfârșit, autoarea prezintă cu mare determinare și acribie o complexă metodologie privind întocmirea înregistrărilor de amplasament pentru acele situri în funcție de: denumirea și descrierea fiecăruia (locația geografică, activitățile de cercetare și starea actuală a cunoștințelor despre structura acestora), justificarea înregistrării (valoare universală, criterii îndeplinite, autenticitate, integritate), zonele de protecție (limite vizibile, limite invizibile, zonă de protecție, evoluție de-a lungul timpului delimitările terenului, problemele și propunerile, delimitarea legală a sitului), planul de management, starea de conservare (starea actuală, proiecte și lucrări de restaurare, analiza factorilor care îl afectează), concluzii și referințe. Capitolul se încheie, în mod fericit am spune noi, cu o serie de concluzii „parțiale", printre care spicuim: a. situl de la Brețcu reprezintă un centru de putere roman din perioada principatului cu anumite particularități (autenticitatea și integritatea sa îi asigură primordialitatea printre cele mai importante din segmentul estic al Limesului), fiind o fortificație auxiliară romană (prin *retentura*, *praetentura* și *latera praetorii*). Situl de la Comolău prezintă o formă unică, fiind un *castellum*, probabil de epocă romană (care ar fi trebui să dețină și o așezarea civilă adiacentă) și care trebuie să beneficieze de un program sistematic de cercetare arheologică și de o analiză magnetometrică. În sfârșit, castrul de la Boroșneu Mare este acoperit de localitatea contemporană, având un rol important în cadrul apărării granței de est a provinciei Dacia, a accesului spre și dinspre Valea Buzăului, fără ca așezarea civilă adiacentă să fie încă descoperită.

Capitolul al III-lea, intitulat *„Managementul frontierelor romane în Europa"* (p. 102–137), ne introduce în ceea ce înseamnă gestionarea unui sit transfrontalier, fiind o „călătorie" prin modelul britanic (vezi sistemul de management al Zidului lui Hadrian, de unde provine proiectul Granițe Romane în Europa) și modelul german (vezi planurile de management ale Limes-ului Provinciilor Germaniei Inferioare și Raetia). Subliniem prezența unuia dintre subcapitole, datorită importanței sale evidente, fiind un exemplu de bune practici conform experienței câștigate de către patrimoniul mondial, prin elaborarea și implementarea unei serii de planuri de management (1996–2001; 2002-; 2007; 2008–2014; 2015–2019; 2020–2026) dedicate strict monumentului „Zidul lui Hadrian". Pentru experiența germană, autorul Andrea Popa remarcă în mod convingător câteva aspecte definitorii pentru „tactica" abordată de partea germană în ceea ce privește proprietatea, utilizarea terenurilor, rolul administrației publice, instituțiile de cercetare, stabilirea nevoilor și priorităților, dezvoltarea durabilă și protecția siturilor, conștientizarea și implicarea publicului etc. Evident că aceste fericite exemple sunt de urmat întocmai de către partea română pe drumul intenției de înscriere în patrimoniul UNESCO a unor monumente istorico-arheologice din România (vezi în acest sens pregătirea celor două nominalizări ale Limesului Roman din Dacia și a celui dunărean pe Lista Patrimoniului Mondial), de gestionare a unui sit transfrontalier în asemenea condiții, acțiune care reclamă „necesitatea unei schimbări de paradigmă în abordarea generală a viitorul monument UNESCO din România, să creeze o abordare unitară la nivel național, dar variabilă (cu detalii specifice) la nivel local și/sau regional".

Capitolul al IV-lea, *„Stackeholderii patrimoniului mondial în România"* (p. 138–217), aduce în centrul atenției, prin discutarea unor aspecte teoretice și conceptuale, toate părțile interesate sau titularii de interese (vezi autorități centrale implicate în gestionarea patrimoniului arheologic, ONG-uri, asociații private, simpli cetățeni etc.), implicați activi în managementul Patrimoniului Mondial în România și care pot fi afectați mai mult sau mai puțin de rezultatele unui proiect în domeniul analizat. D-na Andrea Popa revine în mod binevenit asupra Limesului roman din Dacia vis-a-vis de interesele României în promovarea lor în contextul criteriilor, cerințelor și tendințelor UNESCO, subliniind în mod corect și justificat rolul consolidării competențelor tuturor celor implicați în gestionarea siturilor. Autoarea urmărește un fir logic propunând realizarea unui cadru în șase etape care constau în: identificarea și clasificarea; evidențierea și evaluarea modului în care nominalizarea afectează fiecare categorie; evaluarea influenței acestora asupra procesului de propunere; evaluarea beneficiilor și dezavantajelor privind acceptarea nominalizării; întocmirea unei liste de roluri și responsabilități pentru gestionarea fiecărui sit inclus pe lista Patrimoniului Mondial UNESCO; stabilirea unei agende de gestionare a riscurilor. Acest capitol este cel mai relevant și important din volum întrucât ne propune și atacarea celor mai semnificative aspecte privind dezvoltarea unui management eficient al patrimoniului cultural în general și al Limesului Roman al Daciei în special. Astfel, autoarea pune o serie de întrebări relevante, care ar trebui să își găsească răspunsuri atente și cuprinzătoare, cum ar fi: Cine este afectat de proiect? Cine o poate influența? Cine este principalul factor de decizie? Cine este deja implicat? Și cine este interesat de succesul proiectului? În acest stadiu al activităților este analizat castrul de la Brețcu cu posibil 12 categorii de receptori interesați de proiect (care fie

îl gestionează/fie îl implementează; fie îl susține; fie îi rezistă; fie este neutru sau nu este conștient de el), formate din instituții publice, proprietari de terenuri din situl și zona de protecție, comunitatea locală, profesori, studenți, asociații de crescători de animale sau fermieri, mass-media, antreprenori locali, un membru al sectorului HORECA etc. De fapt este nevoie de un proces sistematic de colectare a datelor, de realizare a unei matrice de evaluare a angajamentului părților interesate. Astfel, autoarea constată că doar o abordare multidisciplinară și integrată poate pune bazele managementului durabil al patrimoniului mondial în România. Și, nu în ultimul rând, menținerea unei comunicări continue, participative, a unei transparențe evidente în luarea deciziilor, în cadrul unui parteneriat real responsabil. O serie de diagrame care grupează părțile interesate în funcție de diverse criterii, cum ar fi interes și putere, influență și putere și influență, impact în harta părților interesate sau puterea, urgența și legitimitatea în modelul de proeminență, facilitează o mai bună înțelegere a temelor și problemelor abordate.

În sfârșit, în cadrul *„Concluziilor finale"* (p. 218–231), autoarea creionează componentele de bază ale unui plan de management, realizat în corelație, pe de o parte, cu manualul UNESCO intitulat „Managing Cultural World Heritage", pe de altă parte apelează la cunoștințele și experiența altor țări cu situri similare. Planul de management este un instrument de lucru pentru părțile interesate și pentru persoanele sau instituțiile interesate de domeniul patrimoniului cultural, inclusiv o parte obligatorie a dosarului de nominalizare a oricărui monument (pentru fiecare sit) pentru înscrierea pe Lista Patrimoniului Mondial UNESCO.

Cu *„Lista figurilor"* (compuse din imagini, planșe, grafice, diagrame și tabele, p. 232–236), *„Bibliografia"* (p. 237–243), *„Abrevieri"* (p. 244) și *„Anexe"* (p. 245–269) și *rezumatul în engleză* (p. 271–279) se încheie acest valoros volum. Figurile din cadrul volumului vin în întâmpinarea cercetării realizate de autoare, facilitând înțelegerea, exemplificând sugestiv și susținând observațiile judicioase făcute privind subiectele abordate. Remarcăm numărul impresionant de lucrări prezente în *„Bibliografie"*, fiind repertoriate 106 titluri de specialitate (cărți, studii, planuri de management și deja obișnuitele, dar absolut necesarele resurse online), naționale și internaționale. *„Anexe"* reprezintă fișele realizate pentru cele trei situri alese de autoare pentru studiul său exhaustiv (Brețcu, Comolău și Borošneu Mare), instrumente esențiale în elaborarea unui plan de management. Autoarea propune realizarea a unor fișe de sit (în speță cele trei amintite), care cuprind detalii de identificare (nume, locație, coordonate), regim de protecție, descriere, atribute și valori, integritate, autenticitate, factori care afectează proprietatea și managementul riscului, prezentarea și accesibilitatea, surse antice, detalii suplimentare (perioada de utilizare, fazele de construcție, cercetare, toponime alternative) și bibliografie. Oricum, fiecare sit aflat în acest moment în cercetare arheologică în România ar trebui deja să dețină, în orice moment, o asemenea fișă adusă la zi (toate datele sunt de interes pentru mediu academic, autoritățile publice și comunități), unele aspecte fiind deja introduse anual în cererea de autorizație arheologică adresată Comisiei Naționale Arheologice din Ministerului Culturii conform dosarului de șantier.

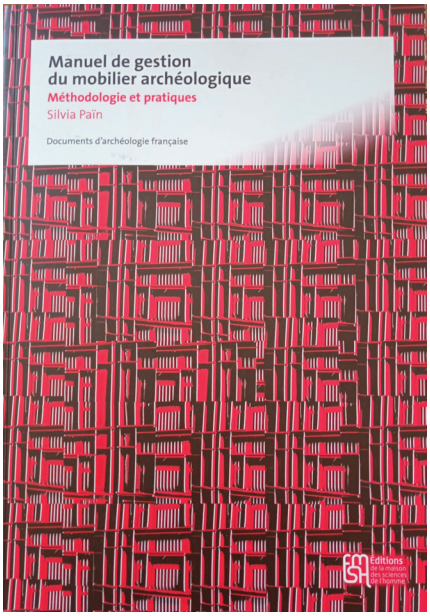
Trecând în revistă principalele rezultate ale cercetării, așa cum rezultă din volumul semnat de Andrea Popa, reținem efortul științific deosebit de valoros, inedit și chiar inovativ desfășurat în abordarea unui subiect interdisciplinar generos,

al cărui scop final îl constituie managementul durabil al protecției și valorificării patrimoniului cultural din România, pornind de la intenția de înscriere a Limesului Roman al Daciei pe Lista Patrimoniului Mondial. Lucrarea poate fi considerată un ghid de bune practici în ceea ce privește managementul, protecția și promovarea patrimoniului cultural arheologic în mediul românesc. Remarc „presiunea" pe care autoarea o pune în mod firesc pe instituțiile statului român abilitate în protejarea patrimoniului cultural, fie că sunt locale sau centrale, al căror management cultural trebuie să existe cu adevărat în practică, în corelație cu reglementările legislative naționale. Întrucât realitatea nu ne oferă prea multe premize pozitive, sperăm că se vor opera modificări substanțiale ale atitudinii și implicării lor în folosul patrimoniului cultural național.

Gabriel Mircea TALMAȚCHI*

* Gabriel Mircea TALMAȚCHI: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa; Școala Doctorală de Științe Umaniste, Universitatea „Ovidius" Constanța; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com

Silvia Païn, *Manuel de gestion du mobilier archéologique, Méthodologie et pratiques,* Documents d'archéologie française, Paris, Édition de la maison des sciences de l'homme, 2015, 238 p., ISBN 978–2–7351–1762–8.

În cursul anului 2015 a apărut la Paris cartea *Manuel De Gestion Du Mobilier Archéologique. Méthodologie et pratiques*, semnată de renumitul specialist din domeniul conservăre/restaurare Silvia Païn. Volumul se referă în principal la modalitățile de conservare și punere în valoare a materialului arheologic, fiind apărută la Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, fondată în 1970, care este ramura de publicare a Fondation Maison des Science de l'Homme (FMSH), întruchipând misiunea științifică a fundației.

Managementul obiectelor arheologice face apel la cunoștințe și practici originale din diverse discipline, pe care Silvia Païn, manager de colecții la Serviciul Departamental de Arheologie Yvelines (SADY) de peste 15 ani, le prezintă aici profesioniștilor. Diferitele probleme de teren și situații „în teren" cu care s-a confruntat de-a lungul carierei sunt abordate riguros, în termeni metodologici. În respectivul volum debutanții în branșă, ca și profesioniștii, vor găsi instrumentele necesare dezvoltării tehnicii restaurării și conservării, precum și elemente de management al obiectelor arheologice într-o manieră cuprinzătoare. Cititorii vor găsi, de asemenea, algoritmele de lucru necesare conservării pe termen lung a artefactelor arheologice și tehnici necesare înlesnirii accesibilității acestora pentru cercetători.

Este un fapt bine știut că o cunoaștere profundă a materialului și a transformărilor lui, petrecute în timp, stau la baza procesului de conservare optimă. Silvia Païn reamintește faptul că este esențial să se țină cont de transformările bruște suferite în momentul descoperirii materialului arheologic, după secole sau chiar milenii în care a rămas îngropat. Scoaterea din echilibru energetic (fizic, chimic, biologic etc.) a obiectului implică o evaluare cât mai corectă a riscurilor. De fapt, existența unui obiect, mai cu seamă de la descoperirea lui până la introducerea într-un depozit arheologic, sau într-o expoziție, este un proces continuu, coerent.

Buna gestionare a materialului arheologic presupune și asigurarea accesului cât mai rapid la acesta (dacă nu sunt condiții obiective care să îngrădească accesul), cât și la volumul de informație legate de obiect. În volumul de față cititorul va găsi un îndreptar util pentru modul de realizare al unui inventar și a înregistrărilor aferente. De asemenea, va învăța cum să valorifice infrastructura fizică și digitală integrând aceste probleme în cele legate de utilizarea optimă a spațiilor de depozitare.

„Având în vedere o colecție de obiecte, fragmente de obiecte și documentația rezultată din activitatea arheologică, putem defini managementul lor ca ansamblul de măsuri luate pentru a asigura accesul documentar la ele pe termen lung. Prin „acces", trebuie să înțelegem atât accesul fizic, cât și „intelectual" (p. 14).

În ultimele decenii, mai ales, inventarul arheologic descoperit a crescut considerabil. Până de curând oamenii au fost interesați doar de estetica obiectelor și apoi de estetică și de volumul de informații oferit. După studiu, materialul arheologic era „îngrămădit" în depozitele muzeale, cu excepția tezaurelor, a „comorilor". Silvia Païn pune accent pe necesitatea gestionării corecte a materialului arheologic, extinzând importanța bunei gestionări asupra tuturor categoriilor de obiecte. Autoarea prezintă o metodologie de abordare completă a aspectelor conservării inventarului arheologic, punând în evidență interdependența acestor probleme. Cartea expune întâi aspectele generale, teoretice, trecând apoi, cu exemplificări, corelând principii, tehnici și exemple concrete, la conservarea preventivă, la arheologie și la problematica juridică.

Totodată, autoarea atenționează asupra faptului că multe dintre principiile și metodele de conservare care se aplică diferitelor colecții de obiecte istorice (mobile) nu sunt aplicabile și la colecțiile arheologice. Materialele (minerale sau organice) din care au fost confecționate obiectele au suferit transformări importante, transformări care conferă obiectelor proprietăți diferite de cele pe care le aveau în timpul folosirii lor. De asemenea, ne amintește și că necesitatea de a transmite mai departe obiectul în sine, dar și informațiile legate de el sunt esențiale. Cumulul de date conținut de orice obiect arheologic nu se dezvăluie în totalitate în momentul descoperirii, ci se acumulează în timp pe parcursul studiului. Acest fapt demonstrează încă o dată importanța conservării obiectelor arheologice.

Autoarea discută și algoritmul conservării pe termen lung a materialelor arheologice, insistând asupra alcătuirii câte unui *curriculum* pentru fiecare obiect în parte. Conservarea presupune, desigur, transferarea în condiții optime din mediu punctului descoperirii în cel al studierii, apoi al depozitării lui, cu respectarea principiului „eliminării șocului": păstrarea pe cât se poate a uniformității în ceea ce privește parametrii majori ai microclimatului, așa cum sunt temperatura, umiditatea, lumina, factorii biologici etc. De asemenea, este pusă o întrebare fundamentală: „A conserva înseamnă a păstra totul [din obiect]?" și prezintă o discuție relevantă asupra posibilei eliminări din materialul arheologic, totodată sugerând stabilirea unui protocol de „conservare selectivă".

În ceea ce privește conservarea propriu-zisă, autoarea insistă asupra „stresului exhumării" care presupune trecerea în timp foarte scurt la condiții de mediu noi, mult diferite de cele în care obiectul a stat secole sau milenii. Până la momentul descoperirii stratul de pământ oferise „barieră de protecție" pentru obiect și suport de susținere mecanică a lui. Scoaterea din respectivul mediu ar trebui să se facă prin aclimatizarea/reaclimatizarea treptată, împreună cu următoarele operațiuni necesare: curățarea, tratarea, reasamblarea, fotografierea etc. La sfârșitul acestei lucrări autoarea expune cadrul legal al activității restauratorilor și conservatorilor, precum și a activității de cercetare arheologică. Sunt oferite inclusiv recomandări pentru optimizarea acestor activități.

Intenția autoarei nu este aceea de a trece în revistă întreg sistemul juridic

aferent ci, așa cum am arătat mai sus, îmbunătățirea sa. Sunt aduse în discuție chestiunea proprietății în care se desfășoară activitatea de cercetare arheologică, statutul obiectelor descoperite, chestiunea proprietății intelectuale, aceea a drepturilor de reproducere și chiar probleme legate de asigurări.

Apariția volumului *Manuel De Gestion Du Mobilier Archéologique. Méthodologie et pratiques*, evidențiază schimbarea practicilor și profesionalizarea în domeniul arheologiei și patrimoniului, precum și reînnoirea abordărilor științifice. În același timp, asistăm la apariția „managerului de inventar arheologic", deși până în prezent nu există o pregătire dedicată sau o recunoaștere a profesiei. Misiunile pot fi însă descrise astfel: „putem (...) să considerăm că [responsabilul de inventar arheologic] își asumă în general următoarele misiuni: conservarea preventivă a obiectelor, efectuarea sau supravegherea primelor tratamente arheologice (spălare, sortare, marcare sau etichetare), inventarierea, managementul mișcării, programarea și monitorizarea tratamentelor, gestionarea obligațiilor legale sau contractuale, instruirea sau pregătirea transferurilor de proprietate etc. De asemenea, este implicată, în exercitarea acestor misiuni, întreaga echipă științifică în vederea conservării inventarului arheologic; responsabilizarea tuturor părților interesate"(Berducou Marie, *La conservation en archéologie*, Paris/Milano/Barcelone, 1990).

În concluzie, lucrarea adoptă un stil pedagogic accentuat, care se potrivește acestui tip de literatură și este relativ accesibilă. Fotografiile sunt numeroase, de bună calitate, deși sunt tipărite în alb-negru, ceea ce îngreunează uneori înțelegerea (când sunt descrise diferitele forme de coroziune și culoarea lor, de exemplu). Textul este însoțit de tabele și diagrame foarte utile. Se adresează, evident, în primul rând profesioniștilor în conservare-restaurare, apoi gestionarilor de inventar arheologic, precum și arheologilor, toți găsind în volum un instrument esențial în practica lor profesională zilnică.

Maria BOLOCAN[*]

[*] Maria BOLOCAN: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa; e-mail: maria.bolocan@yahoo.com

VIRGIL MIHĂILESCU-BÎRLIBA
(28 OCTOMBRIE 1937 – 15 IULIE 2024)

La 15 iulie 2024 a trecut în lumea umbrelor o mare personalitate a arheologiei și numismaticii românești, a istoriografiei naționale, distinsul profesor dr. Virgil Mihăilescu-Bîrliba. S-a născut la 28 octombrie 1937 în orașul Roman (jud. Neamț), fiind fiul profesorului nemțean Haralambie Mihailescu și al Virginiei Mihailescu (născută Bătrânu). A urmat școala primară și apoi Liceul „Petru Rareș" la Piatra Neamț, pentru ca în perioada 1956–1961 să urmeze cursurile Facultății de Istorie a Universității din București. Printre profesorii călăuzitori în domeniul

ales amintim pe Ion Nestor, Dionisie Pippidi, Emil Condurachi, Gheorghe Ștefan, Dumitru Tudor sau Dumitru Berciu. Inițial a predat la școlile din Sărmășag (Sălaj) și Borca (Neamț), pentru ca din anul 1964 să fie angajat ca muzeograf la Muzeul Arheologic din Piatra Neamț, între 1968 și 1971 fiind director adjunct, iar între 1971 și 1974, director general. A jucat un rol central în revitalizarea muzeului respectiv, contribuind la transformarea acestuia, începând cu anul 1978, în Complex Muzeal. În cursul acestei perioade a desfășurat cercetări arheologice în aria unor variate localități din județul Neamț și din întreagul spațiu moldovenesc, cu rezultate remarcabile pentru istoria veche a României (vezi spre exemplu Cultura tumulilor subcarpatici din secolul al IV-lea p.Chr.). În anul 1980, profesorul Virgil Mihailescu-Bîrliba s-a transferat la Institutul de Arheologie (devenind, în timp, cercetător științific I), aflat în subordinea Academiei Române, Filiala Iași. Aici, odată cu anul 2003, devine director adjunct. Din anul 1990 a predat cu pricepere, erudiție și profesionalism în cadrul Facultății de Istorie de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași.

M-am bucurat de-a lungul timpului, prin conducerea tezei mele de doctorat, de coordonarea sa profesorală științifică, devenindu-mi un mentor fără odihnă, manifestând o rară generozitate, un om cu o ținută morală excepțională, de o deosebită modestie și de o deplină înțelegere umană. A știut întotdeauna să își apropie oamenii tineri, investind timp, răbdare și pasiune în formarea lor ca cercetători, indiferent de tema aleasă de profil.

De-a lungul carierei, în domeniile numismatică și arheologie, a publicat numeroase cărți, studii, rapoarte de săpătură, capitole de cărți, a editat și reeditat volume, etc. Dar evident, din perspectiva interesului nostru, ne oprim asupra celor privind studiul monedelor provenite din spațiul vest-pontic, sau, în general, sistematizarea, analiza și interpretarea materialului numismatic antic, prezent în regiunile carpato-nistrene și legăturile cu spațiile învecinate. Dintre lucrările sale de reală valoare științifică se detașează volumele *La monnaie romaine chez les Daces Orientaux*, *Dacia răsăriteană în secolele VI–I î.e.n. Economie și monedă* (distinsă cu premiul „Vasile Pârvan" al Academiei Române) și *Numismatica*, I, tipărite la Iași în 1980, 1990 și în 2005. Contribuțiile respective au marcat în mod relevant cercetarea de profil, prin metodologia aplicată, prin inovația în susținerea concluziilor de rigoare și prin interpretarea fenomenelor. Adăugăm, chiar dacă ne referim și la ex-spațiul dobrogean, coordonarea monografiei celui mai mare tezaur monetar medieval descoperit pe teritoriul României (*The great medieval coin hoard of Iași. Historical significance of the great medieval coin hoard of Iași, 2002*, volum apărut în 2006). Convingerile domniei sale au avut mereu la bază o argumentare solidă, susținută de o minuțioasă documentare, o acuratețe și o construcție riguroasă.

Vor rămâne peste timp pentru colaboratorii să fideli amintirea calităților sale pedagogice și umane excepționale, pe lângă cele științifice de un foarte bun nivel profesional. Am pierdut o mare valoare a cercetării românești, obținută prin trudă și dăruire în decenii de muncă, un om caracterizat prin deschidere și dialog, de solicitudine și colegialitate. Nu încheiem fără a sublinia încă odată deosebitele merite și contribuții științifice aduse la evoluția arheologiei și numismaticii naționale și internaționale. În urma sa rămâne un gol profund în cercetarea de specialitate, adăugându-se altor pierderi recente din lumea specialiștilor de vârf din România.

Domniei sale îi aducem un ultim omagiu, îi mulțumim din suflet pentru ce ne-a învățat și îl prețuim pentru tot ce ne-a lăsat.

MEMORIA AETERNA, MAGISTER!

Gabriel Mircea TALMAȚCHI*

* Gabriel Mircea TALMAȚCHI: Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa; Școala Doctorală de de Științe Umaniste, Universitatea „Ovidius" Constanța; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com

LISTA DE LUCRĂRI

CĂRȚI

1. *Tezaurul de la Măgura*, Bibliotheca Carpica I, Muzeul județean de istorie și artă Bacău, Bacău, 1977, 79 p. + 26 pl. (în colab. cu I. Mitrea).

2. *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, BHR, Monographies, XXIII, București, 1980, 312 p. + 6 pl. (= *Legăturile dintre lumea romană și populațiile "barbare" de la est și nord de Carpații Răsăriteni în prima jumătate a mileniului I e. n., reflectate în primul rînd prin descoperirile monetare*, București, 1974, 404 p. + 69 tab. + 32 pl., teză de doctorat, *ms*.).

3. *Dacia răsăriteană în secolele VI–I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, 180 p. + 10 pl.

4. *Numismatica*, I, Iași, 2005, 177 p. + 9 pl.

5. *Monnaies et parures du Musée départamental de Botoșani*, Corpus Nummorum Moldaviae-IV, ed. V. Butnariu, Muzeul de Istorie Botoșani, Gura Humorului, 2010, 170 p. și 44 pl. (în colb. cu V. Butnariu, R. Popovici, A. Boldureanu, A. Chiroșca, A. Vâlcu, E. Setnic).

EDITĂRI, REEDITĂRI ȘI LUCRĂRI COLECTIVE

1. (ed.), A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. I, București, 1985, p. 520 p. + 12 pl., *reeditare* (contribuții personale: *Text stabilit*, p. 35–414; *Notă asupra ediției*, p. 31–32; *Note și comentarii*, p. 415–476; *Postfață*, p. 447–485; *Indice*, p. 487–516).

2. în colab. cu V. Chirica, I. Ioniță (eds.), N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. I, partea 1, București, 1988, 352 p. + 8 pl., *reeditare* (contribuții personale: *Text stabilit*, p. 224–231, 235–247, 248–249, 251–258; *Note și comentarii*, p. 231–234, p. 247, 249–250, 258–259).

3. în colab. cu V. Chirica, I. Ioniță (eds.), N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. I, partea a 2-a, București, 1988, 305 p. + 34 pl., *reeditare* (contribuții personale: *Text stabilit*, p. 84–102, 105–120, 123–169, 175–192; *Note și comentarii*, p.102–105, 120–122, 169–174, 192–193; *Notă asupra volumului*, p. 11–12; *Addenda*, p. 251–259; *Postfață*, p. 260–271; *Indice*, p. 273–306.

4. în colab. cu I. Ioniță, V. Chirica (eds.), N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. II, București, 1992, 414 p. + 4 hărți + 38 fig. + 23 pl., *reeditare* (contribuții personale: *Text stabilit*, p. 77–79, 81–96, 101–102, 104–125, 128–137, 345–351; *Note și comentarii*, p. 80, 97–100, 103, 126–127, 138–139, 352–353; *Addenda*: 354–356).

5. în colab. cu K. Lockyear, T. J. T. Sly (eds.), *CAA 96. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, BAR International Series 845, Oxford, 2000, 82 p. + XVI p.

6. (ed.), *The great medieval coin hoard of Iaș (Historical significance of the great medieval coin hoard of Iași–2002)*, ed. V. Mihăilescu-Bîrliba, Iași, 2006, 520 p. + 36 planșe.

7. în colab. cu C. Hriban, L. Munteanu (eds.), *Miscellanea Romano-Barbarica. In honorem septagenarii magistri Ion Ioniță oblata*, București, 2006, 298 p.

8. în colab. cu V. Spinei (eds.), T. Părpăuță, *Moneda în Dacia preromană (secolele IV a.Chr.-I p.Chr.)*, Iași, 2006, 521 p. + 8 tabele + 44 planșe.

9. în colab. cu V. Spinei (eds.), D. Aparaschivei, *Orașele romane de la Dunărea*

Inferioară (Secolele I–III p.Chr.), Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XII, Iași, 2010, 390 p.

10. în colab. cu V. Spinei (eds.), G. Bodi, *Hoisești-La Pod. O așezare cucuteniană pe valea Bahluiului* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XIII, Iași, 2010, 297 p.).

11. în colab. cu V. Spinei (eds.), C. Croitoru, *Roman Discoveries in the East Carpathian Barbaricum (1st Century B.C.–5th Century A.D.)*, Brăila, 2011, 625 p.

12. în colab. cu V. Spinei (eds.), Dan Gh. Teodor, *Un centru meșteșugăresc din Evul Mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani*, Brăila, 2011, 200 p.

13. în colab. cu V. Spinei (eds.), E. Lupu, *Ctitori și ctitorii la Cubura Carpaților în veacurile XIV–XVIII* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XVI, Iași, 2011).

14. în colab. cu V. Spinei (eds.), P.-V. Batariuc, *Civilizatia medievală românească: ceramica monumentală din Moldova* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XIX, Bucuresti, 2012).

15. în colab. cu V. Spinei (eds.), C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Ruginoasa-Dealul Drăghici. Monografie arheologică* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XX, Suceava, 2012).

16. în colab. cu V. Spinei (eds.), C. Hriban, *Iașii în secolele XV–XVIII. Elemente de topografie istorică* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XXI, Suceava, 2012).

STUDII, ARTICOLE ȘI NOTE

1. *Descoperiri de monede imperiale romane în județul Neamț*, SCN 4 (1968), p. 456–459.

2. *Un mic tezaur de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani (jud. Neamț)*, SCIV 19/4 (1968), p. 597–611 (în colab. cu Gh. Poenaru Bordea, Al. Artimon).

3. *Noi descoperiri de tezaure imperiale romane la Piatra Neamț (I)*, Carpica 1 (1968), p. 209–231.

4. *Noi descoperiri de tezaure imperiale romane la Piatra Neamț (II)*, Carpica 2 (1969), p. 157–178.

5. *Un "akinakes" descoperit la Văratec (com. Agapia, jud. Neamț)*, SCIV 20/2 (1969), p. 329–335.

6. *O problemă de statistică numismatică*, MemAntiq 1 (1969), p. 121–148.

7. *Descoperiri de monede antice și bizantine (I)*, MemAntiq 1 (1969), p. 423–433.

8. *Circulația monetară la triburile libere de la răsărit de Carpați (sec. II–IV)*, MemAntiq 2 (1970), p. 281–344.

9. *Descoperiri de monede antice și bizantine (II)*, MemAntiq 2 (1970), p. 577–581.

10. *Un nou depozit monetar antic descoperit lîngă Zimnicea*, MemAntiq 2 (1970), p. 491–498 (în colab. cu I. Mitrea).

11. *Descoperirile monetare și legăturile dintre tracii sud-dunăreni și lumea geto-dacă*, MemAntiq 3 (1971), p. 193–207.

12. *Découvertes monétaires et les liaisons entre les Thraces sud-danubiens et le monde Géto-Dace*, în: *Ier Congrès International de Thracologie. Contributions roumaines*, AIESEE – Academia Bulgară de Științe, Sofia, 1972, p. 35–65 (= *Découvertes monétaires et les liaisons entre les Thraces sud-danubiens et le monde Géto-Dace*, în: *Thracica. Primus Congressus Studiorum Thracicorum*, III, Sofia, 1974, p. 261–272).

13. *Descoperiri de monede antice și bizantine (III)*, MemAntiq 3 (1971), p. 585–590.

14. *Notă adițională privind tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Ghindăoani*, SCN 5 (1971), p. 385–388 (în colab. cu Gh. Poenaru Bordea).

15. *Notă despre un nou "akinakes" găsit la Agapia*, MemAntiq 3 (1971), p. 441–454 (în colab. cu I. Untaru).

16. *Date noi cu privire la circulația monetară în Moldova în secolul al XVI-lea*, ArhMold 7 (1972), p. 369–376 (în colab. cu C. Matasă, O. Iliescu).

17. *Germanische latènezeitliche "Feuerböcke" aus der Moldau, 51.–52. BerRGK. 1970–1971*, Berlin, 1972, p. 176–196 (în colab. cu M. Babeș).

18. *La circulation monétaire à l'Est des Carpathes aux II*e*-IV*e *siècles de notre ère*, în: *Actes du VIII*e *Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd 9–15 septembre 1971*, III, Beograd, 1973, p. 262–269.

19. *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni (com. Borlești, jud. Neamț)*, MemAntiq 4–5 (1972–1973), p. 125–230.

20. *Legăturile dintre lumea romană și populațiile "barbare" de la est și nord de Carpații Răsăriteni în prima jumătate a mileniului I e.n., reflectate în primul rînd prin descoperirile monetare*, Universitatea din București, 1975, 24 p. (*rezumatul tezei de doctorat*).

21. *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Hertioana de Jos (com. Traian, jud. Bacău)*, Carpica 7 (1975), p. 15–29 (în colab. cu I. Mitrea).

22. *Tezaurul de denari romani imperiali de la Blăgești, jud. Bacău*, Carpica 7 (1975), p. 31–40 (în colab. cu D. Monah).

23. *The akinakai of Moldavia. A new discovery*, Thraco-Dacica 1 (1976), p. 109–116.

24. *Tezaurul de denari romani de la Rîpile (com. Gura Văii, jud. Bacău)*, Carpica 8 (1976), p. 137–150.

25. V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Le trésor de vases romaines en argent de Muncelul de Sus*, Dacia N. S. 22 (1978), p. 201–212 (= *Tezaurul de vase romane de argint de la Muncelul de Sus*, Carpica 10 (1978), p. 163–177) (în colab. cu I. Mitrea).

26. *La découverte monétaire de Davideni (dép. de Neamț) et les trésors de deniers s'achevant par des deniers de Marc Aurèle*, Dacia N. S. 23 (1979), p. 319–322.

27. *Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Braniște-Nemțișor (com. de Vînători, dép. de Neamț)*, Dacia N. S. 24 (1980), p. 181–207.

28. *La monnaie romaine républicaine et celle du Haut Empire à l'est de la Dacie*, în: *Actes du II*e *Congrès International de Thracologie, Bucarest, 6–12 septembre 1976*, II, București, 1980, p. 189–205.

29. *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Mastacăn (com. Borlești, jud. Neamț)*, SCN 7 (1980), p. 83–93.

30. *Raport preliminar privind cercetările de la Tîrzia, com. Brusturi-Drăgănești, jud. Neamț*, MCA 11, Tulcea, 1980, p. 246–253 (în colab. cu N. Mirițoiu, M. Udrescu).

31. *Noi considerații privind tezaurul de la Bîrgăoani*, Carpica 14 (1982), p. 57–63.

32. *Un problème de statistique mathématique: la réforme de Septime Sévère et les trésors monétaires romains au-delà des frontières de l'Empire*, în: *PACT*, Conseil de l'Europe, Strasbourg, 5-IV, 1981, 5, p. 324–333 (= *O problemă de statistică matematică: reforma lui Septimius Severus și tezaurele monetare romane de dincolo de frontierele imperiului*, Cercetări Istorice s. n. 12–13, (1981–1982) (1983), p. 159–167).

33. *Cîteva monede antice inedite*, SAA 1, *Corolla memoriae Nicolai Gostar dedicata*, Iași, 1983, p. 182–185.

34. *Tezaurul de monede romane imperiale de la Ițești, jud. Bacău*, BSNR LXXV-LXXVI (1981–1982), 129–130, p. 131–147.

35. *Noi cercetări arheologice la Bîtca Doamnei-Piatra Neamț*, în: *Documente recent descoperite și informații arheologice*, ASSP, București, 1984, p. 21–25.

36. *Der Goldschatz von Rădeni, jud. Neamț, in der Westmoldau, Rumänien*, Praehistorische Zeitschrift 60/1 (1985), Berlin, p. 47–69 (în colaborare cu Al. Vulpe) (= *Tezaurul de la Rădeni*, MemAntiq 12–14 (1986), p. 41–63 (în colab. cu Al. Vulpe).

37. *Ethnical Elements in "the Carpathian Tumuli Culture"*, în: *Archaeological "Objectivity" in Interpretation*, vol. I, *The World Archaeological Congress, 1–7 September 1986*, Southampton, 1986, 10 p. + 5 pl.

38. *"Le trésor unique" de l'Empire Romain*, MemAntiq 15–17 (1983–1985), p. 117–125.

39. *Tezaurul de monede romane descoperit la Traian, județul Neamț*, ArhMold 12 (1988), p. 117–130 (în colab. cu V. Ursachi).

40. *Descoperiri monetare din Moldova. I*, ArhMold 12 (1988), p. 311–320 (în colab. cu V. Butnariu).

41. *Noi descoperiri monetare în județul Botoșani*, Hierasus 7–8 (1988), p. 217–221 (în colab. cu O.-L. Șovan).

42. *Elemente romane la est de Carpați în prima jumătate a mileniului I e. n.*, Mitropolia Moldovei și Sucevei 64 (1988), Iași, p. 46–62.

43. *A Late Roman Hoard from Traian (Neamț, Rumania)*, *The Numismatic Chronicle*, 1989, p. 191–196.

44. *Tezaurul de monede romane descoperit la Tîrpești*, SCN 9 (1989), p. 43–51 (în colab. cu M. Chițescu, S. Marinescu-Bîlcu).

45. *Tezaurul de denari romani imperiali de la Gherăiești Noi, jud. Neamț*, ArhMold 14 (1991), p. 55–63.

46. *Discoveries of monetary hoards in Romania–1986*, Fasti Archaeologici XXXVI–XXXVII (1981–1982), s. 140–142 (nr. 1858) (în colab. cu B. Mitrea).

47. *Descoperirile monetare din așezarea dacică de la Brad*, ArhMold 15 (1992), p. 97–105 (în colab. cu V. Ursachi).

48. Începuturile Muzeului Arheologic din Piatra Neamț, MemAntiq 18 (1992), p. 315–326.

49. *Moneda și datarea complexelor arheologice*, Carpica 23/1 (1992), p. 193–196.

50. I. Mitrea, V. Mihăilescu-Bîrliba, *Din nou despre tezaurul de la Sîmburești (jud. Olt)*, BSNR LXXX–LXXXV (1986–1987), 134–139, p. 75–87 (în colab. cu I. Mitrea).

51. *Die römisch-dakischen Kriege und die numismatischen Entdeckungen*, în: *Proceedings of the XI*th *International Numismatic Congress, Brussels, September, 8*th*–13*th *1991*, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 269–274 (= *Die römisch-dakischen Kriege und die numismatischen Entdeckungen*, Dacia N. S. 36 (1992), p. 193–197 și *Războaiele daco-romane și descoperirile monetare*, Acta Musei Napocensis 26–30- I/1 (1989–1993), p. 39–44).

52. *Tezaurele monetare. Cercetare și interpretare*, SCIVA 44/1 (1993), p. 53–58 (= *Les trésors monétaires. Recherche et interpretation*, în: *Numismatic and Sphragistic contributions to ancient and medieval history of Dobroudja, International Numismatic Symposium, Dobrich, 1993*, Dobroudja 12 (1995), p. 313–318).

53., *Descoperiri monetare din așezarea geto-dacică de la Poiana-Tecuci*, ArhMold 16 (1993), p. 121–130 (în colab. cu S. Teodoru).

54. *Descoperiri monetare din Moldova. II*, ArhMold 16 (1993), p. 289–294 (în colab. cu V. Butnariu).

55 *Les dates numismatiques et la chronologie des sites de type La Tène de la Dacie*, în: *Actes du XII*e *Congrès International de Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Bratislava, 1–7 septembre 1991, ed. J. Pavúk, 3, Bratislava, 1993, p. 291–296 (= *Les dates numismatiques et la chronologie des sites de type La Tène de la Dacie*, în: vol. *Din istoria Europei romane*, ed. S. Dumitrașcu, Oradea, 1995, p. 69–80).

56. *Römische Münzen östlich der Provinz Dazien im 2.–3. Jh. u. Z.*, ArhMold 17 (1994), p. 69–73.

57. *Cercetări în cimitirul de la Joldești-Botoșani*, ArhMold 18 (1995), p. 213–227 (în colab. cu O.-L. Șovan).

58. *Turibula: Concerning the Origin and the Utilization of a Pottery Category from the Lower Danube*, Rei Cretariae Romanae Favtorvm, Acta 33, Abingdon, 1996, p. 97–102.

59. V. Mihăilescu-Bîrliba, V. Berbecaru, *Depozitul de monede antice de la Chiojdu Mic, jud. Buzău*, SCN 10 (1996), p. 9–14 (în colab. cu V. Berbecaru).

60. V. Mihăilescu-Bîrliba, V. Chirica, *A Survey of the Development of Computer Applications in Romanian Archaeology*, Analecta Praehistorica Leidensia 28 (1996), Leiden, p. 525–530 (în colab. cu C. Chirica).

61. *Sectorul frontierei romane din nord-vestul Daciei Porolissensis și datele numismatice*, Acta Musei Porolisesnsis 15 (1996), p. 75–85 (= *Some Inferences from the Numismatic Evidence across a Roman Frontier Segment (North-West of Dacia Porolissensis)*, în: W. Groenman-van Waateringe, B. L. van Beek, W. J. H. Willems, S. L. Wynia (eds.), *Roman Frontier Studies 1995, Proceedings of the XVI*th *International Congress of Roman Frontier Studies*, Oxford, 1997, p. 241–245).

62. V. Mihăilescu-Bîrliba, C. Mihai, *Descoperiri monetare la Târgu Frumos, jud. Iași*, ArhMold 19 (1996), p. 253–259 (în colab. cu C. Mihai).

63. *The Carpathian barrows culture/Cultura tumulilor carpatici*, Acta Musei Porolisensis 21 (1997), p. 833–878.

64. S. Haimoviciu, V. Mihăilescu-Bîrliba, *Izvoarele numismatice și unele date privind fauna antică a Pontului Euxin*, SCN 11 (1995), p. 123–148 (în colab. cu S. Haimovici).

65. *Impact of Political Ideas in Romanian Archaeology before 1989*, Studia Antiqva et Archaeologica 3–4 (1997), p. 157–160.

66. *Noi date privind Cultura tumulilor carpatici în România*, SCIVA 48/4 (1997), p. 309–339.

67. *A Few Remarks about the Chronology of Geto-Dacian Coinage*, în: *130 Years Since the Establishment of the Modern Romanian Monetary System*, București, 1997, p. 71–75 (= *Câteva remarci privind cronologia monetăriei geto-dacice*, în: *130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern*, București, 1997, p. 71–75).

68. *Discoveries of Ancient and Byzantine Coins in Romania*, Fasti Archaeologici XXXVIII–XLI (1983–1986), p. 208–209 (nr. 2781).

69. *New Ancient and Byzantine Monetary Discoveries in Romania (1988–1989)*, Fasti Archaeologici XXXVIII–XLI (1983–1986), p. 209 (nr. 2782).

70. *Keramik und Münzen. Die Behälter der Münzschätze aus den Gebieten der Freien Daker*, în: U. Peter (ed.), *Stephanos nomismatikos, Edith Schönert-Geiß zum 65. Geburtstag*, Berlin, 1998, p. 467–483 (= *Monedele și ceramica: Vasele tezaurelor monetare din Dacia liberă*, ArhMold 21 (1998), p. 135–148 = *Monedele și ceramica: Vasele tezaurelor*

monetare din Dacia liberă, în: P. Roman, D. Ciobanu (eds.), *In memoriam Ion Nestor*, Buzău, 2005, p. 137–156).

71. *Circulația monetară din Dacia răsăriteană și civilizația orășenească timpurie*, Cercetări istorice S. N. 17 (1998), p. 113–127 (= *Der Geldumlauf in Ostdakien und die frühstädtische Zivilisation*, în: B. Kluge, B. Weisser (eds.), *XII. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997*, Berlin, 2000, p. 341–346).

72. *Die Karpatische Hügelgräberkultur in Rumänien*, în: S. Czopek, A. Kokowski (eds.), *Na granicach antycznego swiata. Sytuacja kulturowa w poludniowo-wschodniej Polsce i regionach sasiednich w mlodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim. Materialy z konferencji-Rzeszów, 20–21 XI 1997*, Rzeszów, 1999, p. 313–332.

73. *Geld und Heer in einer kaiserlichen grenzrömischen Provinz. Der Fall von Dazien Porolissensis*, în: N. Gudea (ed.), *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVII*th *International Congress of Roman Frontier Studies*, Cluj-Napoca, 1999, p. 807–812. (= *Bani și armată într-o provincie romană imperială de graniță. Cazul Daciei Porolissensis*, Crișana Antiqua et Mediaevalia 1 (2000), p. 18–27).

74. *Descoperiri monetare în zona de sud-vest a Dobrogei*, în: M. Iacob, E. Oberländer-Târnoveanu, F. Topoleanu (eds.), *Istro-Pontica, Muzeul tulcean la a 50-a aniversare1950–2000, Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate 1955–2000*, Tulcea, 2000, p. 441–453 (în colab. cu C. Chiriac).

75. *Quelques monnaies récemment découvertes à Istros*, în: Al. Avram, M. Babeș (eds.), *Civilisation grecque et cultures péripheriques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70*e *anniversiare*, București, 2000, p. 303–319 (în colab. cu Gh. Poenaru Bordea).

76. *Un tezaur monetar roman puțin cunoscut*: *Văleni, jud. Neamț*, în: E. Nicolae (ed.), *Simpozion de Numismatică: Comunicări și note*, București, 2001, p. 63–72 (în colab. cu B. Mitrea).

77. *Câteva monede inedite din Colecția Muzeului de Istorie din Botoșani*, Hierasus 11 (2001), p. 55–79 (în colab. cu P. Șadurschi).

78. *Mormântul unei tinere căpetenii de la începutul Epocii Bronzului (Mastacăn, jud. Neamț-"Cultura Amforelor Sferice")*, MemAntiq 22 (2001), p. 157–217.

79. *Descoperiri monetare din Moldova, III*, ArhMold 22 (1999), p. 219–232 (în colab. cu E. Nicolae, C. Asăvoaie).

80. B. Mitrea, V. Mihăilescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești (jud. Neamț)*, ArhMold 23–24 (2000–2001), p. 199–208 9 (în colab. cu B. Mitrea).

81. *Numismatică și istorie*, Carpica 31 (2002), p. 221–248 (=*La numismatique et l'histoire*, *Laverna*, Marburg, 2004, p. 79–118).

82. *Iași, jud. Iași. Punct: str. Vasile Lupu, nr. 28*, în: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, București, 2003, p. 147–148 (în colb. cu C. Asăvoaie, G. Bilavschi, C. Stoian).

83. *A few remarks on the chronology of Dacian coinage*, Studia Antiqva et Aarchaeologica 9 (2003), p. 263–267.

84. *Radiocarbon chronology of the Moldavian (Siret) subgroup of the Globular Amphora Culture*, Baltic-Pontic Studies 12 (2003), Poznan, p. 82–112 (în colab. cu M. Szmyt).

85. *Anfang und Ende der dakischen Münzen*, în: L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac (eds.), *Orbis antiqua. Studia in honorem Ioannis Pisonis,* Cluj-Napoca, 2004, p. 602–605.

86. *Scurt istoric al numismaticii*, ArhMold 26 (2003), p. 219–240.

87. *Comerț fără monedă și monedă fără comerț în Dacia preromană*, Cercetări Numismatice 9–11 (2005), p. 99–103 (= *Trade without coins and coins without trade in Pre-Roman Dacia*, Slovenska Numizmatika 18 (2007)/Ph. *Eva Kolnikova, Dr Sc. Kzivotnemu jubileu-Zum Lebensjubiläum*, 20.4.1935, p. 25–30).

88. *Die Grabstätte eines jungen Häuptlings vom Beginn der Bronzezeit (Mastacăn, Kreis Neamț-"Kugelamphorenkulturen")*, ArhMold 28 (2005), p. 75–124.

89. *About the new treatise on the history of Romania (volume I)*, în: C. Gaiu, C. Găzdac (eds.), *Fontes Historiae. Stvdia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița-Cluj-Napoca, 2006, p. 1029–1037(= 1. *Despre volumul I al noului tratat de istorie a românilor,* ArhMold 29 (2006), p. 171–178.

90. *The history of the discovery*, în: V. Mihăilescu-Bîrliba (ed.), *The great medieval coin hoard of Iași*, Iași, 2006, p. 11–14.

91. *The catalogue of the coin hoard*, în: V. Mihăilescu-Bîrliba (ed.), *The great medieval coin hoard of Iași*, Iași, 2006, p. 57–368 (în colab. cu L. Munteanu, E. Oberländer-Târnoveanu).

92. *About the monetary catalogue*, în: V. Mihăilescu-Bîrliba (ed.), *The great medieval coin hoard of Iași*, Iași, 2006, p. 401–408.

93. *Some remarks on the coin hoard of Iași–2002*, în: V. Mihăilescu-Bîrliba (ed.), *The great medieval coin hoard of Iași*, Iași, 2006, p. 429–431.

94. *Das Geld und die Münze*, ArhMold 30 (2007), p. 199–220.

95. *Botoșani-departament,* în: V. Butnariu (ed.), *Monnaies et parures du Musée départamental de Botoșani*, Corpus Nummorum Moldaviae IV, Muzeul de Istorie Botoșani, Gura Humorului, 2010, p. 104.

96. *Two Bracelets from the Fourth Century A. D.,* în: D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei (eds.), *Archaeology: making and practice. Studies in honor of Mircea Babeș at his 70th anyversary*, Pitești, 2011, p. 255–261 (= V. Mihăilescu-Bîrliba, S. Cheptea, I. Sandu, V. Vasilache, *Autentificarea a două brățări antice implicând tehnica SEM-EDX*, ArhMold 35 (2012), p. 339–344) (în colab. cu S. Cheptea, I. Sandu, V. Vasilache).

96. *Examinarea unor probe de cărbuni recoltate din cimitirele tumulare de la Târzia și Braniște-Nemțișor*, în: C. Cosma (ed.), *Studies in archaeology and history. An anniversary volume to professor Nicolae Gudea on his 70th birthday*, Cluj-Napoca, 2011, p. 397–404 (în colab. cu I. A. Ionel Lupu).

97. *New data concerning the hoard of Roman* denarii *from Buda*, în: I. Piso, V. Rusu-Bolindeț, R. Varga, S. Mustață, E. Beu-Dachin, L. Ruscu (eds.), *Scripta classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata*, Cluj-Napoca, 2011, p. 475–480 (= V. Mihăilescu-Bîrliba, *Din nou despre tezaurul de denari romani de la Buda*, Zargidava 14 (2015), p. 94–101).

98. *Analiza unor obiecte metalice din situl arheologic de la Braniște-Nemțișor*, Acta Musei Tutovensis 7 (2012), p.14–23 (în colab. cu V. Vasilache, I. Sandu).

99. *Roman Coins at the Free Tribes Outside Province of Dacia*, în: E. Paunov, S. Filipov (eds.), *Studia in honorem Iliae Prokopov sexagenario ab amicis et discipulis dedicata*, Târnovo, 2012, p. 507–512.

100. *New Analyses and Interpretations of Roman Republican Coins* (K. Lockyear, *Patterns and Process in Late Roman Republican Coin Hoards, 157–2 BC*), SCN S. N. 3/15 (2012), p. 197–200.

101. Über die Entstehung der Münze, în: K. Limapi, O. Papaevangelou-Genakos,

K. Zachos, A. Dousougli, A. Iakovidou (eds.), *KERMA*, III, *Proceedings of the 1st International Conference Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity, University of Ioannina, October 3rd–7th 2007*, Atena, 2013, p. 649–663.

102. *Neu Daten von der Nekropole aus Târzia: Hügelgrab nr. 10*, în: B. Ciupercă (ed.), *Archaeology of the First Millenium A.D.*, IV, *Nomads and the autochtonous in the first millenium A. D.*, Brăila, 2015, p. 187–202 (= *Noi date despre necropola de la Târzia: tumulul nr. 10*, Zargidava 16 (2017), p. 87–99).

103. În căutarea celților pierduți, în: C. Croitoru, G. D. Hânceanu (eds.), *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Vasile Ursachi octogenarii*, Brăila, 2015, p. 261–281.

104. *Kelten*, în: C. Arnold-Biucchi, M. Caccamo Caltabiano (eds.), *Survey of Numismatic Research 2008–2013*, International Association of Professional Numismatists Special Publication 16, Taormina, 2015, p. 244–277 (în colab. cu S. Krmnicek, J., Militký, S. Nieto-Pelletier, B. Ziegaus).

105. *Tezaurul de denari romani găsit la Ciolpani (orașul Buhuși, județul Bacău)*, Acta Musei Tutovensis XII–2 (2016), p. 120–132.

106. *Discovered treasures, lost treasures, regained treasures*, în: A. Panaite, R. Cîrjan, C. Căpiță (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*, Brăila, 2016, p. 643–647.

107. *Games and gamers in Dacia*, ArhMold 39 (2016), p. 33–56 (= *Jocuri și jucători în Dacia*, în: G. Nuțu, S.-C. Ailincăi, C. Micu, *Omul, fluviul și marea. Studii de arheologie și istorie în onoarea lui Florin Topoleanu la a 65-a aniversare*, Biblioteca Istro-Pontică, Arheologie 13, Cluj-Napoca, 2017, p. 252–274.

108. *Incinerație, înhumație și biritualism*, în: S. Forțiu (ed.), *Arheovest, V_1, In honorem Doina Benea. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 25 noiembrie 2017*, Szeged, 2017, p. 541–555.

109. *Numismatics and other sciences*, Dacia N. S. 60 (2016), p. 329–334.

110. *Two golden pendants from the 4th century*, Ephemeris Napocensis 24 (2017), p. 267–278 (= *Două pandantive de aur din secolul al IV-lea*, Acta Musei Tutovensis, p. 107–117).

RECENZII

1. *Studia Comitatensis. Tanulmányok Pest megye Múzeumaiból. Szentendre, 1–2/1972–1973*, MemAntiq 4–5 1972–1973, p. 309.

2. *Arheologija. Akademia Nauk Ukrainskoi SSR, Institut Arheologii, Ukrainske Tovaristvo Ohoroni Pam'istmikov Istorii ta Kulturi, Kiiv (nr. 1–12/1971–1973)*, MemAntiq 4–5 (1972–1973), p. 311–312.

3. A. Kunisz, *Chronologia naplywu u pieniadza rzymskiego na ziemie Malopolski, Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1969*, SCN 6 (1975), p. 284–286.

4. A. A. Nudel'man, *Topografiia kladov u nahodok edinicinîh monet, Chișinău, 1976*, Carpica 10 (1978), p. 419–421.

5. *Medlemsblad. Numismatik Unions. Copenhaga, 1–10, 1973; 1–10, 1974; 1–10, 1975; 1–5, 1976*, SCN 7 (1980), p. 213.

6. J-B. Giard, *Catalogue des monnaies de l'Empire Romain, I, Auguste, Paris, 1976*, SCN 7 (1980), p. 203–204.

7. A. Kunisz, *Recherches sur le monnayage et la circulation sous le règne d'Auguste,*

Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk, Zaklad Narodowy im. Ossolinskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976, SCN 7 (1980), p. 204–205.

8. A. Kunisz, *Geneza ustroju monetarnego Cesarstwa Rzymskiego. Uniwersytet Slaski, Katowice, 1975*, BSNR LXX–LXXIV (1976–1980), 124–128, p. 689–690.

9. B. Lichocka, *Justitia sur les monnaies imperiales romaines, Warszawa, 1974*, BSNR LXX–LXXIV (1976–1980), 124–128, p. 690–691.

10. M. Chițescu, M. Marcu, Gh. Poenaru Bordea, *Monedele antice de aur și argint din colecția Muzeului județean Brașov*, Cumidava XI–3 1978, BSNR LXX–LXXIV (1976–1980), 124–128, p. 695–696.

11. *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl Niederösterreich, herausgegeben von Herwig Wolfram und Falko Daim, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 145. Band. Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung Bd. 4, Wien, 1980*, Dacia N. S. 25 (1981), p. 412–413.

12. *Anticnaja Tira i srednevekovyi Belgorod. Sbornik naucnyh trudov, Akademija Nauk Ukrainskoj SSR. Odesski arheologiceskij muzej, "Naukova Dumka", Kiev, 1979*, AIIAI 19 (1982), p. 751–754.

13. Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI e. n., Editura "Junimea", Iași, 1981*, AIIAI 19 (1982), p. 695–696.

14. *Trésors monétaires. Bibliothèque Nationale, III, Paris, 1981*, AIIAI 20 (1983), p. 483–484.

15. *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung v. Aulock. Index, Berlin, 1981*, AIIAI 20 (1983), p. 482–483.

16. *R. A. G. Carson, A. M. Burnett, C. M. Johns, M. C. Macfarlane, S. Ivens, Recent Coin Hoards from Roman Britain, British Museum, Occasional Paper, nr. 5, Londra, 1979*, SCN 8 (1984), p. 148.

17. M. H. Crawford, *La moneta in Grecia e a Roma, Roma- Bari, Editori Laterza, 1982, 171 p.*, AIIAI 21 (1984), p. 606–609.

18. D. Adamești eanu, *Civilizații antice din Italia meridională. Basilicata antică. Istorie și monumente (traducere Al. S.* Ștefan), București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1983, 168 *p. + 88 planșe*, AIIAI 21 (1984), p. 601–602.

19. I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1982, 212 p. + 24 planșe*, AIIAI 21 (1984), p. 602–604.

20. G. Rachet, *Dictionnaire de l'archéologie, Paris, Robert Laffont, 1982, 1052 p.*, AIIAI 21 (1984), p. 595–596.

21. E. Kolniková, *Rimske mince na Slovensku, Ars slovaca antiqua, Tatran, Bratislava, 1980, 116 p. (inclusiv 70 fig.)*, ArhMold 10 (1985), p. 117–118.

22. *PACT, 5, 1981. Statistique et Numismatique-Statistics and Numismatics, Strasbourg, 431 p.*, AIIAI 22/2 (1985), p. 837–839.

23. W. Leschhorn, *Gründer der Stadt". Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte (Palingenesia, XX), Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH, Stuttgart, 1984, 436 p.*, ArhMold 11 (1987), p. 279.

24. M. H. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy, Methuen & Co Ltd. London, 355 p.+ XXV*, ArhMold 11 (1987), p. 279–281.

25. A. A. Nudel'man, O*cerki istorij monetnogo obrascenija v Dnestrovsko-Prutskom regione (s drevnejsich vremen do obrazovanija feodal'nogo Moldavskogo gosudarstva), "Știința", Chișinău, 1987, 182 p.*, ArhMold 11 (1987), p. 281–282.

26. N. A. Frolova, *The Coinage of the Kingdom of Bosporus A. D. 69–238, translated from the Russian by H. Barlett Wells, BAR International Series 56, Oxford, 1979, 249 p., 63 pl. + 6 pl.*, ArhMold 12 (1988), p. 331–332.

27. I. Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the System of defence works in Roman Dacia, translated from the Romanian by Etta Dumitrescu, BAR, International Series 116, Oxford, 1981, 121 p. + 85 fig.*, ArhMold 12 (1988), p. 332–335.

28. B. A. Raev, *Roman Imports in the Lower Don Basin trad. Chantal Ardouin, BAR International Series 278, Oxford, 1986, 135 p. + 2 p. + 80 pl.*, ArhMold 13 (1990), p. 251–252.

29. *Archaeology in Britain since 1945, editat de Jan Longworth și John Cherry, Londra, 1988, 248 p.*, MemAntiq 19 (1994), p. 539–543.

30. *Archaeology and the Information Age. A Global Perspective, ed. P. Reilly, S. Rahtz, London și New York 1992*, ArhMold 17 (1994), p. 331.

31. C. Orton, P. Tyers, A. Vince, *Pottery in Archaeology, Cambridge, 1993*, ArhMold 17 (1994), p. 335.

32. I. Iurukova, *Monetoseceneto na gradovete v Dolna Mizija i Trakija II–III v. Hadrianopol, Sofia, 1987*, ArhMold 17 (1994), p. 344–345.

33. *Archaeologia Mosellana, Bd. 1, Saarbrücken, 1989*, ArhMold 18 (1995), p. 329–331.

34. F. Sartori, *Dall'Italia all'Italia, t. I–II, Padova, 1993*, ArhMold 18 (1995), p. 340–341.

35. R. Reece, *Roman Coins from 140 Sites in Britain, Cirencester, 1991*, ArhMold 18 (1995), p. 345.

36. *The Coinage of the Roman World in the Late Republic, Proceedings of a colloquium held at the British Museum in September 1985, BAR International Series 326, Oxford, 1987*, SCN 10 (1993), p. 177.

37. *Le trésor d'Eauze. Bijoux et monnaies du III*^{e} *siècle après J.- C., Toulouse, 1992*, ArhMold 19 (1996), p. 328–331.

38. I. Lukanc, *Diocletianvs der römische Kaiser aus Dalmatien, în Fondation Numismatica Antica, Wetteren, 1991, 343 p.*, Cercetări Numismatice 7 (1996), p. 281.

39. D. W. Mac Dowall, A. V. M. Hubrecht, W. J. A. De Jong, *The Roman Coins: Republic and Empire up to Nerva, Description of the Collections in the Provincial Museum G. M. Kam at Nijmegen, XII, Nijmegen, 1992, 166 p.*, Dacia N. S. 38–39 (1994–1995), p. 500–501.

40. *Hellas und der griechische Osten: Studien zur Geschichte und Numismatik der griechischen Welt, Festschrift für Peter Robert Franke zum 70. Geburtstag*, ed. W. Leschhorn, A. V. B. Miron, A. Miron, Stiftung saarländischer Kulturbesitz. Museum für Vor- und Frühgeschichte, SDV Saarbrücker Druckerei und Verlag GmbH, Saarbrücken, 1996, Dacia N. S. 43–44 (1999–2000), p. 341–344.

41. J. Andreau, *Banking and Business in the Roman World*, transl. J. Lloyd, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, Dacia N. S. 43–44 (1999–2000), p. 345–350.

42. H. Moesta, P. R. Franke, *Antike Metallurgie und Münzprägung. Ein beitrag*

zur Technikgeschichte, Birkhäuser Verlag, Basel-Boston-Berlin, 1995, ArhMold 23–24 (2000–2001), p. 414–419.

43. *Travaux de numismatique offerts à Georges Le Rider, London, 1999*, ArhMold 26 (2003), p. 346–348.

44. W. Leschhorn, P. Robert Franke, *Lexikon der Aufschriften auf griechischen Münzen/Lexikon of Greek Coin Inscriptions,* Wien, 2002, ArhMold 26 (2003), p. 348–349.

45. R. Reece, *The Coinage of Roman Britain*, Gloucestershire-Charleston, 2002, ArhMold 26 (2003), p. 350–351.

46. J. Pierre Bost, C. Namin, *Les Monnaies*, Saint-Bertrand-de-Comminges, 2002, ArhMold 26 (2003), p. 351–353.

47. *Res gestae divi Augusti/Faptele divinului August*, Iași, 2004, ArhMold 28 (2005), p. 384–385.

48. K. Liampi, *Argilos. A Historical and Numismatic Study*, Kerma I, Athens, 2005, Dacia N. S. 52 (2008), p. 265–267.

49. C. Preda, *Enciclopedie de numismatică antică în România*, Ed. Enciclopedică, București, 2008, ArhMold 33 (2010), p. 351–352.

50. D. Aparaschivei, *Orașele romane de la Dunărea Inferioară (secolele I–III p.Chr.)*, Ed. Universității „Al. I. Cuza" Iași, Iași, 2010, p. 352–354.

51. I. Ioniță, M. Mămălucă, V. Vornic (coordonatori), *Antichitatea târzie în bazinul Prutului: catalog*, Bârlad, 2009, p. 358–360.

NOTE BIBLIOGRAFICE

1. *10 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 86, New York, 1971: p. 2, nr. 13; p. 7, nr. 47; p. 15, nr. 96; p. 26, nr. 155; p. 32, nr. 195; p. 35, nr. 215; p. 40, nr. 240; p. 41, nr. 245; p. 120, nr. 769; p. 126, nr. 819.

2. *6 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 87, New York, 1972: p. 14–15, nr. 83; p. 27, nr. 145; p. 38, nr. 209; p. 46, nr. 259; p. 108, nr. 652; p. 108–109, nr. 654.

3. *2 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 88, New York, 1972: p. 42, nr. 248, nr. 250.

4. *7 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 89, New York, 1973: p. 2, nr. 11; p. 39–40, nr. 219; p. 41, nr. 226; p. 57, nr. 319; p. 62, nr. 342; p. 103–104, nr. 620; p. 111, nr. 656.

5. *17 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 90, New York, 1973: p. 3, nr. 17, nr. 20; p. 4, nr. 22; p. 20, nr. 121; p. 27, nr. 159; p. 41, nr. 238; p. 42, nr. 247–249; p. 43, nr. 250; p. 45, nr. 264; p. 46, nr. 273; p. 82, nr. 530; p. 87, nr. 555; p. 96, nr. 599–600; p. 100, nr. 622.

6. *19 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 92, New York, 1974: p. 2, nr. 13; p. 3, nr. 19, 23; p. 8, nr. 58; p. 10, nr. 68; p. 28–29, nr. 181; p. 32, nr. 203; p. 36, nr. 223; p. 39, nr. 241; p. 42, nr. 258–259; p. 48, nr. 293; p. 48–49, nr. 297; p. 49–50, nr. 302; p. 59, nr. 363; p. 61, nr. 370; p. 80, nr. 483; p. 95, nr. 586; p. 116, nr. 724.

7. *6 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 93, New York, 1975: p. 20, nr. 120; p. 26–27, nr. 157; p. 37, nr. 212; p. 38, nr. 218; p. 43, nr. 247; p. 120, nr. 717.

9. 24 *note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 94, New York, 1975: p. 2, nr. 12; p. 7, nr. 46; p. 21, nr. 127; p. 27, nr. 160; p. 40, nr. 232; p. 42, nr. 248; p. 46,

nr. 278; p. 47, nr. 279; p. 48, nr. 287–288; p. 49, nr. 293; p. 53, nr. 316; p. 55, nr. 328; p. 57, nr. 335; p. 57–58, nr. 342; p. 58, nr. 343; p. 107, nr. 669, 671; p. 107–108, nr. 672; p. 110, nr. 686; p. 112, nr. 697; p. 114, nr. 708; p. 114–115, nr. 714; p. 133, nr. 857.

10. *10 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 95, New York, 1976: p. 3, nr. 82; p. 16, nr. 100; p. 28, nr. 173; p. 79–80, nr. 522; p. 81, nr. 533; p. 85, nr. 556; p. 89, nr. 576; p. 114, nr. 781; p. 117, nr. 808.

11. *23 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 96, New York, 1976: p. 6, nr. 35; p. 29, nr. 143–144; p. 32, nr. 161; p. 32–33, nr. 162; p. 33, nr. 163; p. 37, nr. 190; p. 37–38, nr. 192; p. 38–39, nr. 196; p. 40, nr. 205–206; p. 47–48, nr. 239; p. 69, nr. 364–366; p. 70, nr. 368; p. 71, nr. 376; p. 72, nr. 377–378; p. 73, nr. 382; p. 74, nr. 389, 391; p. 99, nr. 554.

12. *6 note bibliografice* în publicația *Coin Hoards* 2, London, 1976: p. 63, nr. 218–219; p. 65, nr. 233; p. 67, nr. 238, 240; p. 143, nr. 561.

13. *13 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 97, New York, 1977: p. 11–12, nr. 59; p. 15, nr. 79; p. 34, nr. 175; p. 37, nr. 191; p. 41, nr. 212–213; p. 44, nr. 228; p. 106, nr. 538; p. 107, nr. 540; p. 108, nr. 545; p. 120, nr. 605; p. 121, nr. 608; p. 128, nr. 641.

14. *16 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 98, New York, 1977: p. 1, nr. 1; p. 2, nr. 8; p. 4, nr. 22; p. 33, nr. 156–157; p. 42, nr. 196; p. 51–52, nr. 244; p. 52, nr. 245; p. 54, 254; p. 121, nr. 624; p. 122, nr. 629–630; p. 123, nr. 632; p. 124, nr. 638; p. 125–126, nr. 649; p. 127, nr. 658.

15. *11 note bibliografice* în publicația *Coin Hoards*, 3, London, 1977.

16. *7 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 100, New York, 1978: p. 4, nr. 24; p. 44, nr. 257–258; p. 53, nr. 305; p. 124, nr. 730; p. 129, nr. 755; p. 162, nr. 957.

17. 14 *note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 101, New York, 1979: p. 11, nr. 70; p. 19, nr. 125; p. 20, nr. 129; p. 24, nr. 151; p. 38, nr. 229; p. 75, nr. 445; p. 78–79, nr. 466; p. 83, nr. 489; p. 85, nr. 500; p. 153, nr. 958; p. 154, nr. 964–965; p. 168, nr. 1076; p. 170, nr. 1094.

18. *23 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 102, New York, 1979: p. 1, nr. 1; p. 5, nr. 38; p. 8, nr. 55; p. 11, nr. 82–83; p. 12, nr. 86; p. 25–26, nr. 178; p. 55–56, nr. 353; p. 58, nr. 371; p. 66, nr. 414; p. 70–71, nr. 442; p. 71, nr. 443; p. 77, nr. 483; p. 82–83, nr. 513; p. 85–86, nr. 528; p. 142, nr. 909, 913; p. 147, nr. 939; p. 149, nr. 947, 949; p. 150–151, nr. 958; p. 152, nr. 967; p. 162, nr. 1045.

19. *7 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 103, New York, 1980: p. 4, nr. 23; p. 16, nr. 82; p. 23, nr. 121–122; p. 123, nr. 655; p. 124, nr. 658; p. 127–128, nr. 676.

20. *22 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 104, New York, 1980: p. 2, nr. 9; p. 28, nr. 143; p. 42, nr. 209; p. 52, nr. 253; p. 57, nr. 282; p. 59, nr. 287; p. 60, nr. 293, 296; p. 62, nr. 307; p. 63, nr. 310; p. 65, nr. 321; p. 68, nr. 333, 336; p. 70, nr. 343–344; p. 71, nr. 351; p. 72, nr. 353; p. 88, nr. 431; p. 154, nr. 791; p. 174–175, nr. 896; p. 175, nr. 898; p. 183, nr. 937.

21. *16 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 105, New York, 1981: p. 1, nr. 4; p. 2, nr. 6; p. 8, nr. 38; p. 11, nr. 53; p. 15, nr. 79–80; p. 27, nr. 141; p. 32, nr. 169; p. 36–37, nr. 188; p. 63, nr. 323; p. 67, nr. 345; p. 67–68, nr. 346; p. 78, nr. 398; p. 85, nr. 434; p. 133–134, nr. 711; p. 137, nr. 728.

22. *4 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 106, New York, 1981: p. 4–5, nr. 17; p. 8, nr. 35; p. 31, nr. 161; p. 49, nr. 292.

33. *12 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 107, New York, martie 1982: p. 10, nr. 64; p. 11, nr. 73; p. 20, nr. 137; p. 42, nr. 269; p. 43, nr. 275; p. 50, nr. 315; p. 51, nr. 321; p. 52, nr. 328; p. 3, nr. 335; p. 57, nr. 354; p. 99–100, nr. 644; p. 101–102, nr. 655.

34. *8 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 109, New York, martie 1983: p. 9, nr. 54; p. 32, nr. 195; p. 33–34, nr. 203; p. 34, nr. 204; p. 74, nr. 448; p. 75, nr. 455; p. 83, nr. 498, 500.

35. *16 note bibliografice* în publicația *Numismatic Literature*, 111–112, New York, martie-septembrie 1984: p. 23, nr. 120; p. 28–29, nr. 149; p. 44, nr. 229; p. 47, nr. 247; p. 49, nr. 257; p. 54, nr. 285; p. 62, nr. 333; p. 68, nr. 365; p. 68, nr. 368; p. 75, nr. 406; p. 145, nr. 810; p. 146–147, nr. 818; p. 147, nr. 819; p. 149, nr. 831–832; p. 167, nr. 931.

VI. VARIA

1. *Legăturile dintre lumea romană și populațiile "barbare" de la est și nord de Carpații Răsăriteni în prima jumătate a mileniului I e. n., reflectate în primul rînd prin descoperirile monetare*, Universitatea din București (rezumatul tezei de doctorat), București, 1974, 75 p.

2. *Un călător prin Dacia*, Magazin istoric 12 decembrie 1968 (II), p. 37 (= *Un călător prin Dacia (Dion Chrysostomos)*, în: vol. *Strămoșii poporului român. Geto-dacii și epoca lor*, București, 1980, p. 327–329).

3. *Expoziția "Noi descoperiri arheologice în județul Neamț (1965–1969)"*, MemAntiq 3 (1971), p. 561–570 (în colab. cu Șt. Cucoș, A. Buzilă).

4. *Constantin D. Matasă (1878–1971)*, MemAntiq 4–5 (1972–1973), p. 11–12 (*necrolog*).

5. *Dumitru Tudor*, AIIAI 19 (1982), p. 925–926 (*necrolog*).

6. *Nicolae Gostar*, MemAntiq 6–8 (1974–1976), p. 347–353 (*necrolog*).

7. *Stipendiu roman pentru dacii liberi*, Magazin Istoric 191/2 (1983), p. 13 (în colab. cu I. Mitrea).

8. *Altfel despre bani*, Almanah "Convorbiri literare" 1984, Iași, 1984, p. 119–124.

9. *Stagiu de documentare în R. F. Germania*, ArhMold 11 (1987), p. 290.

10. *Stagiu de documentare în U. R. S. S.*, ArhMold 12 (1988), p. 350–352.

11. *Documentare științifică în Bulgaria*, ArhMold 13 (1990), p. 266–269.

12. *Profesorul Bucur Mitrea la 80 de ani*, ArhMold 13 (1990), p. 271–275.

13. *Primul Simpozion Balcanic de Numismatică (Varna, 1988)*, ArhMold 14 (1991), p. 131–132.

14. *Documentare științifică în Germania*, ArhMold 15 (1992), p. 221.

15. *Al XI-lea Congres Internațional de numismatică (Bruxelles, 1991)*, ArhMold 15 (1992), p. 223–224.

16. *Dan Gh. Teodor la 60 de ani*, ArhMold 16 (1993), p. 5–9.

17. *Bucur Mitrea*, ArhMold 19 (1996), p. 339–340 (*necrolog*).

18. *Cuvînt înainte*, în: *CAA 96. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, BAR International Series 845, Oxford, 2000, p. XI (cu K. Lockyear, T. J. T. Sly).

19. *Prefață*, în: A. Cumpătescu, *Personalități ale Iașului în imagini medalistice*, Iași, 2002, p. 7–10, 231–233.

20. *Editor's Note*, în: *The great medieval coin hoard of Iași*, Iași, 2006, p. 6–7.

21. *Professor Ion Ioniță wird 70,* în: *Miscellanea Romano-Barbarica. In honorem septagenarii magistri Ion Ioniță oblata*, București, 2006, p. 13–17.

22. *Prefață*, în: T. Părpăuță, *Moneda în Dacia preromană (secolele IV a. Chr.-I p. Chr.)*, Iași, 2006, p. 11–13.

23. *Profesorul Alexandru Vulpe la 75 de ani*, ArhMold 29 (2006), p. 363–364.

24. *Mircea Babeș la 65 de ani*, ArhMold 30 (2007), p. 451–454.

25. *Constantin Preda*, ArhMold 32 (2009), p. 417–428 (necrolog).

26. *Arend Vincent Manuel Hubrecht*, ArhMold 32 (2009), p. 429–430 (necrolog).

27. *Epistole istorice (I)*, Zargidava 10 (2011), p. 174–182.

28. *Prefață*, în: G. Talmațchi, *Semne monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț (secolele VI–V a.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2010, p. 7–8.

29. *Permanent and occasional numismatic exhibitions. A case study in Romania*, în: *Proceeding of the ICOMON meeting in Madrid (1999)*, Madrid, 2011, p. 550.

30. *Epistole istorice (II)*, Zargidava 11 (2012), p. 291–304.

31. *Prefata*, în: G. Talmatchi, *Monetăriile orașelor vest-pontice Histria, Callatis și Tomis în epoca autonomă*, Cluj-Napoca, 2012, p. 11–12.

32. *Andrei Miron*, ArhMold 35 (2012), p. 391–395 (necrolog).

33. *Epistole istorice (III)*, Zargidava 12 (2013), p. 238–250.

34. *Elisabeth Edith Schönert-Geiss*, SCN 13 (15) 2012, p. 213–216.

35. *Aurelian Sacerdoțeanu-profesorul meu, mentorul lui Corneliu-Mihail Lungu*, în: V. Munteanu, I. Lăcătușu (eds.), *Profesioniștii noștri*, 10, *Corneliu-Mihail Lungu, arhivist, istoric, profesor la 70 de ani*, Sf. Gheorghe, 2013, p. 71–73.

36. *Epistole istorice (IV)*, Zargidava 13 (2014), p. 240–253.

37. *Cercetări privind monetăria celtică în România, Rep. Moldova și nordul Bulgariei (2008–2014)*, Acta Musei Tutovensis 11 (2015), p. 240–243.

38. *Epistole istorice (V)*, Zargidava 14 (2015), p. 243–259.

39. *Unul dintre ultimii arheologi romantici*, în: C. Croitoru, G. D. Hânceanu (eds.), *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Vasile Ursachi Octogenarii*, Brăila, 2015, p. 19–20.

40. *Epistole istorice (VI)*, Zargidava 15 (2016), p. 274–289.

41. *Gheorghe-Mihai Popilian (28 octombrie 1926–10 februarie 2016)*, ArhMold 39 (2016), p. 449–453 (necrolog).

42. *Epistole istorice (VII)*, Acta Musei Tutovensis 13 (2017), p. 273–286.

43. *Alexandru Vulpe*, ArhMold 40 (2017), p. 349–361 (necrolog).

44. *Ioan Mitrea*, ArhMold 40 (2017), p. 362–365 (necrolog).

45. *Prefață*, în: L. Munteanu, *Moneda în așezările Daciei romane*, Iași, 2017, p. 11–14.

46. *Epistole istorice (VIII)*, Acta Musei Tutovensis 14 (2018), p. 221–228.

EUGEN NICOLAE
(19 IUNIE 1955 – 8 SEPTEMBRIE 2024)

Într-o primăvară din anii 1984 sau 1985, cu prilejul unei vizite de documentare la Cabinetul Numismatic al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", regretatul Gh. Poenaru Bordea mi-a prezentat un nou coleg de breaslă, proaspăt angajat: Eugen Nicolae. Cu acea ocazie i-am vorbit despre descoperirile de dirhemi din Dobrogea și despre tezaurul găsit la Bercioiu și, astfel, am ajuns să colaborăm în următorii ani cu informații despre monedele otomane din colecțiile instituțiilor noastre. Așa a debutat o relație de colaborare colegială fără cusur de peste patru decenii.

Născut la București în 19 iunie 1955, cu studiile făcute în capitală, a fost angajat la Cabinetului Numismatic al Institutului de Arheologie București în anul 1983, unde

a crescut din punct de vedere profesional, sub privirile unor numismați de mare prestigiu: Bucur Mitrea, Gheorghe Poenaru Bordea, Constantin Preda. Așteptările mentorilor săi au fost răsplătite printr-o activitate de peste 40 de ani dedicată instituției unde s-a format, devenind la rândul său îndrumătorul unor noi generații de specialiști. Conducător de doctorat la SCOSAAR – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", a reușit prin tezele îndrumate să aducă la lumină colecții întregi aflate în diferite instituții din țară și adevărate monografii numismatice ale unor perioade istorice sau specii monetare.

Eugen Nicolae este cel care a dat amploare studiului monedelor islamice (Hoarda de Aur și Imperiul Otoman), printr-o lucrare de doctorat dedicată emisiunilor otomane, prin contribuții fundamentale la cunoașterea monedelor locale din Basarabia din secolul al XIV-lea, prin sistematizarea și datarea asprilor sultanilor Bayezid II, Selim I și Suleyman I. De asemenea, este cel care a contribuit la cunoașterea singurului atelier monetar otoman de la nord de Dunăre, Mudava (Moldova Veche, jud. Caraș-Severin).

Ceea ce trebuie remarcat în activitatea sa este faptul că, după 1990, a adus numismații din Republica Moldova „acasă", alături de specialiștii din România, prin toate colaborările la volume sau simpozioane/sesiuni științifice pe care le-a organizat. A fost sufletul Simpozioanelor de Numismatică de la Chișinău și al *Enciclopediei arheologiei și istoriei vechi a României* (1984–2000). A reușit cu multă dăruire și perseverență să facă din cercetarea numismatică de pe ambele maluri ale Prutului o cercetare cu adevărat națională.

Spirit ascuțit, ironic, de multe ori tăios, era o plăcere să discuți despre profesie, despre lume, despre viață. Se integra întru totul atmosferei animate din Cabinetul Numismatic al Institutului de Arheologie București, unde găseai oricând o informație bibliografică sau puteai împrumuta vreun catalog numismatic, atât de rare și prețioase până la sfârșitul anilor 90 ai secolului trecut.

Angrenat în numeroase proiecte din țară și străinătate, membru în diverse colegii de redacție ale unor prestigioase reviste de specialitate, cu o muncă de administrație tot mai complexă și dificilă în condițiile subfinanțării cercetării, Eugen Nicolae este autorul unor volume de specialitate, redactor științific al altor 11 volume de numismatică și arheologie și autor a peste 100 de lucrări științifice apărute în țară și străinătate.

Colegul nostru, Eugen, prin activitatea sa de peste 40 de ani dăruiți unei instituții de cercetare arheologică de top, se alătură rarelor personalități care și-au închinat viața profesională unui singur țel.

Adio prietene, Dumnezeu să-ți lumineze calea!

Gabriel CUSTUREA*

* Gabriel CUSTUREA: Centrul de Studii ale Civilizațiilor Mării Negre, Constanța; email: custurea@gmail.com

LISTA DE LUCRĂRI

MONOGRAFII

1. *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451–1512*, Chișinău, 2003.

2. *Monede și obiecte de metal descoperite la Costești, raionul Ialoveni*, Chișinău, 2023 (în colab. cu A. Boldureanu și L. Dergaciova).

VOLUME COLECTIVE

3. *Tezaure din muzeele orașului Chișinău, secolele XVI–XVIII*, coord. V. M. Butnariu, Chișinău, 1994 (colaborare pentru monedele islamice, p. 17–24, 32–38, 63–69 și 105–110).

4. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, I, *A-C.*, coord. C. Preda, București, 1994 (colaborare: autor sau coautor a 62 de articole).

5. *Chișinău 1436–1996*, Chișinău, 1996, broșură bilingvă (în colab.).

6. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, II, *D-L.*, coord. C. Preda, București, 1996 (colaborare: autor sau coautor a 29 de articole).

7. R. Scott Carlton, *The international encyclopedic dictionary of numismatics*, Iola Wi. (SUA), 1996 (colaborare pentru termenii românești).

8. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, III, *M-Q.*, coord. C. Preda, București, 2000 (colaborare: autor sau coautor a 21 de articole).

9. *Monnaies et parures du Musée d'Histoire de la Moldavie de Iași*, coord. V. M. Butnariu, Iași, 2001 (2002) (colaborare pentru monedele islamice, p. 43, 60–63, 109, 114–116, 123–125, 133–135, 141 și 145–146).

10. *Dicționar enciclopedic*, *V*, *O-Q.*, București, 2004 (în colab.).

11. *Les monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest*, 57, Wetteren, 2006 (în colab. cu A. Vîlcu și Th. Isvoranu).

12. *Moneda în Republica Moldova*, în coord. cu A. Boldureanu, Chișinău, 2015 (colaborare: introducerea și autor sau coautor pentru secțiunile despre monedele islamice și falsurile moldovenești).

STUDII, NOTE, COMUNICĂRI

Numismatică antică și bizantină

13. *Notă asupra descoperirii monetare din anul 1958 din Furculești, orașul Videle, jud. Teleorman*, SCIVA 36/3 (1985), p. 258–260.

14. *Monede rare și inedite din Moesia Inferior, Tomis. I. De la Augustus la Commodus*, BSNR 77–79 (1983–1985), p. 89–107 (în colab. cu Gh. Poenaru Bordea).

15. *Aksiopolis od III. do VII. Vijeka naše ere u svijetlu monetarnih otkrića*, Numizmatika, Spomen izdanje 1928–1988, Zagreb, p. 26–45 (în colab. cu Gh. Poenaru Bordea și R. Ocheșeanu). Versiune franceză: *Axiopolis aux IIIe-VIIe siècles de n.è. à la lumière des découvertes monétaires*, SCN 9 (1989), p. 53–73.

16. *Le trésor de monnaies du Bas-Empire romain découvert à Ulmetum en 1912*, Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini 90 (1988), p. 295–328 (în colab. cu Gh. Poenaru Bordea și R. Ocheșeanu). Versiune românească: *Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Ulmetum în 1912*, Pontica 21–22 (1988–1989), p. 163–186.

17. *Minimi din tezaurul descoperit la Constanța în cartierul Anadolchioi*, BSNR 80–85 (1986–1991), p. 101–115 (în colab. cu Gh. Poenaru Bordea).

18. *Dépôt monétaire de l'époque constantinienne de Tropaeum*, în *Studies on settlement in ancient Thrace, Proceedings of the III*rd *International Symposion „Cabyle", 17–21 May 1993*, Jambol, 1994, p. 363–366 (în colab. cu Mihai Sâmpetru). Versiune românească: *Depozit monetar din epoca constantiniană de la Tropaeum*, SCN 10 (1993), p. 43–46.

19. *Contributions numismatiques à l'histoire de Noviodunum aux VI*e*-VII*e *siècles*, SCN 11 (1995), p. 135–161 (în colab. cu Gh. Poenaru Bordea și A. Popescu).

20. *Descoperiri de monede antice și bizantine*, BSNR 88–89 (1994–1995), p. 269–274.

21. *Quelques monnaies découvertes à Tropaeum Traiani*, în *Stephanos nomismatikos, Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag*, Berlin, 1998, p. 523–542 (în colab. cu Gh. Poenaru Bordea).

22. *Monede grecești și coloniale din colecția Emil Sachelarie*, BSNR 90–91 (1996–1997), p. 27–37 (în colab. cu Gh. Poenaru Bordea).

23. *Monede antice descoperite la Cogealac și Camena*, în *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001), Chișinău, 13–15 mai 2001, Comunicări, studii și note*, București, 2002, p. 101–108 (în colab. cu Th. Isvoranu).

24. *Un tezaur de monede bizantine descoperit la Alcedar, jud. Orhei*, în *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea Independenței României, Chișinău, 24–26 septembrie 2002, Comunicări, studii și note*, București 2003, p. 163–166 (în colab. cu M. Ciocanu).

25. *Monede bizantine descoperite la Sucidava*, în *Arheologia mileniului I p.Chr., Cercetări actuale privind istoria și arheologia migrațiilor*, București, 2010, p. 285–321 (în colab. cu A. Vîlcu).

26. *Nouvelles données sur la pénétration des monnaies grecques en Bessarabie aux IV*e*-I*er *siècles av. J.-C.*, în: D. Boteva (ed.), *Ex nummis lux, Studies in Ancient Numismatics in Honour of Dimitar Draganov*, Sofia, 2017, p. 169–175 (în colab. cu A. Vîlcu).

27. *Aspects de la diffusion des monnaies d'argent istriennes au nord du Danube à la lumière du trésor découvert à Ivancea*, Dacia N. S. 60 (2016), p. 121–127 (în colab. cu A. Vîlcu).

Numismatică islamică pre-otomană

28. *Quelques considérations sur les monnaies tatares de « la Ville Neuve » (Yangi-șehr / Șehr al-cedid)*, SCN 11 (1995), p. 197–200.

29. *Dve monety final'noj stadii zolotoordynskogo gospodstva k zapadu ot Dnestra*, Stratum plus 6 (1999), p. 142–146. Versiune românească: *Două monede din perioada de sfârșit a dominației Hoardei de Aur la vest de Nistru*, în: *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001), Chișinău, 13–15 mai 2001, Comunicări, studii și note*, București, 2002, p. 145–150.

30. *Un dirhem din secolul al X-lea descoperit la Iacobeni, com. Vlădeni, jud. Iași*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 2001, p. 95–102.

31. *Câteva monede descoperite la Orheiul Vechi*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 2001, p. 135–140 (în colab. cu Gh. Postică).

32. *Monedele de cupru bătute în Orașul Nou (Șehr al-cedid)*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea Independenței României, Chișinău, 24–26 septembrie 2002, Comunicări, studii și note*, București 2003, p. 167–179.

33. *Monede din secolele XIII–XIV descoperite în Dobrogea*, BSNR 92–97 (1998–2003), p. 175–187 (în colab. cu B. Costin).

34. *Un tezaur de monede ale Hoardei de Aur descoperit la Orheiul Vechi*, BSNR 92–97 (1998–2003), p. 189–193.

35. *Monedele de tip Costești-Gârla*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003), Chișinău, 26–28 noiembrie 2003, Comunicări, studii și note*, București, 2005, p. 89–104.

36. *Le monnayage en Bessarabie dans la deuxième moitié du XIV*e *siècle*, în: C. Alfaro, C. Marcos, P. Otero (eds.), *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid–2003, Actas-Proceedings-Actes, I*, 2005 [2006], p. 1367–1373.

37. *Monedele tătărești din tezaurul de la Săseni, raionul Călărași, Republica Moldova*, în: *Simpozion de Numismatică, organizat cu ocazia comemorării sfântului Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1504–2004), Chișinău, 29 septembrie–2 octombrie 2004, Comunicări, studii și note*, București, 2007, p. 183–210.

38. *Compositional analyses of some Golden Horde period copper coins*, în: *Studia archeologiae et historiae antiquae, doctissimo viro scientiarum archeologiae et historiae Ion Niculiță, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur*, Chișinău, 2008, p. 385–392 (în colab. cu R. Bugoi și B. Constantinescu).

39. *Klad serebrjanyh monet Zolotoj Ordy obnaružennyj v Ivanče (Orhejskij rajon, Respublika Moldova)*, Stratum plus 6 (2005–2009), p. 310–319 (în colab. cu M. Ciocanu).

40. *Un fragment din tezaurul de la Săseni, raionul Călărași, Republica Moldova*, SCN 2/14 (2011), p. 81–88.

41. *Vostočnye monety epohi Zolotoj Ordy, vyjavlennye v hode podvodnyh issledovannij v Sudakskoj buhte*, în: *Drevnjaja i srednevokovaja Tavrika, Sbornik statej, posvjaščnnyj jubileju Eleny Aleksandrovny Paršinoj*, Arheologičeskij Al'manah 33 (2015), Kiev, p. 447–450 (în colab. cu S. M. Zelenko).

Numismatică otomană

42. *Contribuții la studiul monedelor de cupru otomane din secolele XV–XVI*, BSNR 77–79 (1983–1985), p. 297–307 (în colab. cu M. Blasko).

43. *Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu, jud. Vîlcea*, BSNR 77–79 (1983–1985), p. 309–327 (în colab. cu G. Custurea).

44. *Un lot de monede otomane din secolele XIV–XV în colecția Cabinetului numismatic al Institutului de Arheologie din București*, SCN 9 (1989), p. 131–135.

45. *Monedele otomane descoperite în necropola medievală de la Enisala*, Peuce 10/1 (1991), p. 559–573 și 2, p. 423–427 (în colab. cu M. Maxim).

46. *Dirhemi otomani de la sfârșitul secolului al XVI-lea provenind de la Tîrgoviște și împrejurimi*, Caietul Seminarului Special de Științe Auxiliare ale Istoriei 3 (1992), p. 70–71 (în colab. cu E. Teodoreanu).

47. *Hibridna aspra Sulejmana I*, Numizmatičke Vijesti 34/1/45 (1992), p. 62–63.

48. *Problèmes actuels de la numismatique ottomane en Roumanie*, Caietele Laboratorului de Studii Otomane 2 (1993), p. 49–54.

49. *Un tezaur de aspri otomani de la începutul secolului al XVI-lea în colecțiile*

Muzeului Județean Brașov, BSNR 80–85 (1986–1991), 1992, p. 139–154 (în colab. cu L. Popa).

50. *Monede de cupru otomane din secolele XIV–XVI descoperite în Dobrogea*, BSNR 80–85 (1986–1991) 1992, p. 299–302 (în colab. cu M. Blasko).

51. *Dirhemi otomani falși din a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, SCIVA 44/2 (1993), p. 209–213 (în colab. cu M. Blasko).

52. *Imitations et contrefaçons des aspres ottomans en Roumanie (fin du XV*e*-début du XVI*e *siècle)*, în: *Actes du XI*e *Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8–13 septembre 1991*, III, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 305–307.

53. *Mudava-le seul atelier monétaire ottoman en Roumanie*, în: *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326–1960), Actes du sixième congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1*er *au 4 juillet 1992, Collection Turcica,* VIII, Paris, 1995, p. 227–233 (în colab. cu M. Maxim și K. M. MacKenzie. Reimprimat în: M. Maxim, *Romano-Ottomanica, Essays and Documents from the Turkish Archives*, Istanbul, 2001, p. 201–206.

54. *Aspres ottomans des ateliers nord-ouest-balkaniques en Roumanie au XVI*e *siècle*, în: *1*st *International Numismatical Congress in Croatia, Opatija, 12–15.X.1995, Proceedings*, Opatija, 1996, p. 97–100.

55. *Retke turske akče iz ostave naćene u selu Šetonje*, Numizmatičar 18/19 [1996], p. 123–131 + 6 pl. (în colab. cu V. Radić și S. Srećković).

56. *Monedele de aur otomane din tezaurul de la Bălțata, raionul Criuleni, Rep. Moldova*, BSNR 86–87 (1992–1993), p. 167–177 (în colab. cu A. Niculiță).

57. *Un tezaur din secolul al XVI-lea descoperit la Radu Vodă, comuna Izvoarele, județul Giurgiu*, SCN 10 (1993), p. 109–135 (în colab. cu E. Păunescu).

58. *Skupni nalaz turskih aspri iz Vatra Moldoviței*, Numizmatičke Vijesti 39/1/50 (1997), p. 110–112. Versiune franceză: *Le dépôt d'aspres ottomans de Vatra Moldoviței, dép. de Suceava*, BSNR 90–91 (1996–1997), p. 127–129.

59. *Les aspres ottomans du trésor de Săseni, dép. de Călărași, Rép. de Moldavie*, SCN 11 (1995), p. 201–209 (în colab. cu A. Niculiță și A. Boldureanu).

60. *Tezaurul de la Brătușeni (Sărata Albă), raionul Edineț (sec. XVI)*, în *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chișinău, 1999, p. 299–305 (în colab. cu A. Niculiță). Versiune franceză: *Le trésor de Brătușeni (Sărata Albă), dép. d'Edineț, Rép. de Moldavie (XVI*e *siècle)*, Romano-turcica 1 (2003), Istanbul, p. 143–151.

61. *Aspres ottomans de Mudava en Moldavie*, în: *XII. Internationaler Numismatischer Kongress, Berlin 1997, Akten*, II, Berlin, 2000, p. 1279–1281.

62. *Un șahiu otoman hibrid din vremea lui Murad al III-lea (1574–1595)*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 2001, p. 157–159.

63. *Un tezaur din epoca lui Mihai Viteazul descoperit în fostul raion Rezina*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 2001, p. 161–167 (în colab. cu A. Boldureanu și R. Tabuica).

64. *Aspri otomani falși descoperiți la Orheiul Vechi*, în: *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001),*

Chișinău, 13–15 mai 2001, Comunicări, studii și note, București, 2002, p. 189–194 (în colab. cu N. Răileanu).

65. *Descoperiri monetare din Moldova. III*, Arheologia Moldovei 22 (1999), p. 219–232 (în colab. cu V. Mihăilescu-Bîrliba și C. Asăvoaie).

66. *Tezaurul de la Topala, com. Cenac, jud. Lăpușna (sec. XVI)*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea Independenței României, Chișinău, 24–26 septembrie 2002, Comunicări, studii și note*, București 2003, p.189–199 (în colab. cu A. Boldureanu și A. Niculiță).

67. *Cercetări arheologice de salvare pe teritoriul satului Căciulați, comuna Moara Vlăsiei, județul Ilfov (1991–1993)*, București, Materiale de Istorie și Muzeografie 18 (2004), p. 20–40 (în colab. cu Gh. Mănucu-Adameșteanu și I. Poll).

68. *Invazia asprilor otomani și riposta lui Ștefan cel Mare: emisiunile moldovenești de tip otoman*, Acta Moldaviae Septentrionalis 4 (2005), p. 124–131.

69. *La pénétration des aspres ottomans dans les Pays Roumains aux XIV*e*–XVI*e *siècles*, Bulletin du Cercle d'Études Numismatiques 44/1 (2007), Bruxelles, p. 304–308.

70. *Les imitations d'après les aspres ottomans des XV*e*–XVI*e *siècles: quelques analyses compositionnelles*, în: *II. Uluslararası Nümismatik Sempozyomu/The notes of II*nd *International Numismatic Symposium, Istanbul, 31.V.2008*, [Istanbul, 2008], p. 91–96 (în colab. cu B. Constantinescu).

71. *Aspri otomani din colecțiile Muzeului Castelul Corvinilor din Hunedoara*, în: *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, III, *Bibliotheca Brukenthal*, XXXIX, Sibiu, 2009, p. 155–159 (în colab. cu C. C. Roman).

Numismatică medievală și modernă

72. *Descoperiri monetare de la Suceava (I)*, BSNR 86–87 (1992–1993), p. 179–198.

73. *Colecția Dominik Nicol, I. România, Medalii și plachete*, BSNR 86–87 (1992–1993), p. 283–304 (în colab. cu N. Curdov).

74. *Descoperiri monetare de la Dridu, jud. Ialomița*, BSNR 88–89 (1994–1995), p. 291–296 (în colab. cu A. Popescu).

75. *O monedă emisă de Çaka fiul lui Nogay*, în: *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001), Chișinău, 13–15 mai 2001, Comunicări, studii și note*, București, 2002, p. 139–143.

76. *Date noi privind monedele și contramărcile de tip Asprokastron*, în: C. Luca, I. Cândea (eds.), *Studia varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu octogenarii*, București-Brăila, 2009, p. 217–226.

77. *Un tezaur din vremea lui Mircea cel Bătrân descoperit la Titu, județul Dâmbovița*, SCN 1/13 (2010), p. 69–83.

78. *Tendințe de unificare monetară în Țările Române*, în: *Bancnotele și monedele Băncii Naționale a României–130 de ani de istorie, Simpozionul de istorie și civilizație bancară „Cristian Popișteanu", București, 23 februarie 2010*, București, 2011, p. 52–60.

79. *Din nou despre contramărcile atribuite Cetății Albe*, SCN 3/15 (2012), p. 115–117.

80. *Așa-zisul ort al lui Despot-Vodă și zloții tătărești*, SCN 4/16 (2013), p. 185–190.

81. *Medalii privind participarea României la expoziția universală de la Paris din 1867 din colecțiile Muzeului Național de Antichități (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan")*, în: I. Bolovan, I.-A. Pop, V. Spinei (coord.), *Sub semnul datoriei și al împlinirii, Studia in honorem Dorina N. Rusu*, București, 2021, p. 333–360 (în colab. cu E. Cernea).

Arheologie, epigrafie, sigilografie

82. *Materiale arheologice relative la economia monetară din epoca Hoardei de Aur descoperite la Orheiul Vechi*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 2001, p. 141–149 (în colab. cu P. Bârnea, T. Reaboi și N. Telnov).

83. *Un inel sigilar descoperit la Orheiul Vechi*, BSNR 90–91 (1996–1997), p. 203–206 (în colab. cu P. Bârnea).

84. *Un ornament pseudo-cufic*, în: *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001), Chișinău, 13–15 mai 2001, Comunicări, studii și note*, București, 2002, p. 151–169 (în colab. cu P. Bârnea, cu anexe de M. Babeș, N. Mirițoiu și A. Soficaru).

85. *Platoul lui Ali (Orheiul Vechi, secolul al XIV-lea)*, în: C. Felezeu (ed.), *Studii și cercetări de turcologie contemporană, Omagiu profesorului Mihai Maxim*, Cluj-Napoca, 2004, p. 33–39 (în colab. cu P. Bârnea).

86. *Inscripția funerară din secolul al XIV-lea descoperită la Orheiul Vechi în 1986*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003), Chișinău, 26–28 noiembrie 2003, Comunicări, studii și note*, București, 2005, p. 81–88.

87. *O capsulă de teriac descoperită la Orheiul Vechi*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003), Chișinău, 26–28 noiembrie 2003, Comunicări, studii și note*, București, 2005, p. 181–184.

88. *Pièces apotropaïques de l'époque de la Horde d'Or découvertes en Moldavie*, în: Th. Gemil, N. Pienaru, *Moștenirea istorică a tătarilor*, II, București, 2012, p. 87–96.

89. *Un etalon medieval moldovenesc de o jumătate de palmă*, SCN 4/16 (2013), p. 165–168.

90. *Une plaquette de cuivre avec inscription datant du quatorzième siècle découverte à Costești, district de Ialoveni, République de Moldova,* în: G. Bilavschi, D. Aparaschivei (eds.), *Studia mediaevalia et orientalia, Miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata*, București, 2018, p. 455–462.

91. *O țesătură otomană cu ștampilă din epoca lui Süleyman I (MNAR 10892)*, în: C. Croitoru (ed.), *Miscellanea historica et archaeologica in honorem professoris Ionel Cândea septuagenarii*, București-Brăila, 2019, p. 263–276 (în colab. cu E. Cernea).

92. *A bronze weight with Armenian inscription from Tarasova (Republic of Moldova, Rezina county)*, în Hushardan (Monument), Scientific Research Center of The Historical and Cultural Heritage 16 (2021), Erevan, p. 148–159 (în colab. cu A. Harutyunyan).

RECENZII

93. *Studii și cercetări de numismatică, VIII, 1984*, în: Cărți noi în științe istorice, referate și recenzii, ASȘP 1 (1985), p. 39–44.

94. Hubert Frère, *Numismatique, Initiation aux méthodes et aux classements, Louvain-la Neuve*, 1982, BSNR 77–79 (1983–1985), p. 467–468.

95. Cüneyt Ölçer, *Karaman oğulları beyliği madeni paraları*, Istanbul, 1982, BSNR 77–79 (1983–1985), p. 481–484.

96. *Il "Capitolar dalle broche" della Zecca di Venezia (1358–1556)*, Padova, 1984, BSNR 77–79 (1983–1985), p. 484–485.

97. Cüneyt Ölçer, *Avrupa müzelerinde nadir Osmanlı madeni paraları, Kopenhag, Budapeşte, Ahmolean, Viyana, Münih, Berlin, Leningrad*, Istanbul, 1984, Buletinul Societății Numismatice Române 77–79 (1983–1985), p. 487–488.

98. Slobodan Srećković, *Osmanlijski novac kovan na tlu Jugoslavije*, Belgrad, 1987, Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol" 25/2 (1988), p. 554–557. Retipărit: Caietul Seminarului Special de Științe Auxiliare ale Istoriei 2 (1990), p. 131–136.

99. Ranko Mandić, *Jugoslavenski katalog metalnog novca*, ediția a doua, revăzută, Belgrad, 1988, Caietul Seminarului Special de Științe Auxiliare ale Istoriei 3 (1992), p. 280.

100. *Türk Nümismatik Derneğinin 20. kuruluş yılında Ibrahim Artuk'a armağan*, Istanbul, 1988, SCIVA 43/1 (1992), p. 97–99.

101. *Corpus des trésors antiques de la France, V. Rhône-Alpes*, Paris, 1988, SCN 10 (1993), p. 184–185.

102. *Trésors monétaires*, 12, 1990, SCN 10 (1993), p. 198–200.

103. Bernhard Prokisch, Hubert Emmerig, Michaela Heintz, Michaela Zavadil, Susanna Heinz, *Repertorium zur Neuzeitlichen Münzprägung Europas,* XVIII, *Südosteuropa*, Veröffentlichungen des Institutes für Numismatik, 5, Viena, 1999, Buletinul Societății Numismatice Române 92–97 (1998–2003), p. 442–450.

104. Rahmi Hüseyin Ünal, Friedrich Krinzinger, Michael Alram, Șule Pfeiffer-Taș (eds.), *Der Münzschatz von Beçin*, Philosophische-historische Klasse, Denkschriften, vol. 396 (Vienna, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010), The Numismatic Chronicle 172 (2012), p. 386–394.

NECROLOGURI, CRONICI, EDITORIALE, BIBLIOGRAFII

105. *Cüneyt Ölçer (1925–1990)*, BSNR 80–85 (1986–1991) 1992, p. 338–340.

106. *O donație făcută Cabinetului Numismatic al Institutului de Arheologie: colecția Dominik Nicol (New York)*, SCN 10 (1993), p. 203–204.

107. *Eugen Chirilă (1921–1991)*, SCN 10 (1993), p. 211.

108. *Constantin Preda la 70 de ani*, BSNR 88–89 (1994–1995), p. 9–12.

109. Numismatic Literature 142, septembrie 1999 (în colab.).

110. *Horošo, čto ja Vas našel, professor P. Bârnea*, Stratum plus 5 (2000), p. 15–16.

111. *Gheorghe Poenaru Bordea*, Dacia N. S. 50 (2006), p. 451–460.

112. *Cuvînt înainte*, la V. Vornic, N. Telnov, V. Bubulici, L. Ciobanu, *Pruteni, un centru de olărie dacic din epoca romană (cercetările din 2001 și 2003)*, Chișinău, 2007 [2008], p. 5–6.

113. *Avant-propos*, la M. Dima, D. Elefterescu, *Monnaies de Durostorum-Ostrov (4e siècle av. J.-C.–6e siècle ap. J.-C.)*, 88, Wetteren, 2009, p. 3–4.

114. *Constantin Preda (1925–2008)*, Compte rendu 55, 2008, Commission Internationale de Numismatique, 2009, p. 40–41.

115. *Avant-propos*, la M. Angelescu, *Histria, Cent campagnes archéologiques*, Editions universitaires européennes, 2019, p. 7–10.

116. *Svetlana Reabțeva (1966–2019)*, SCIVA 70/1–4 (2019), p. 389–408 (în colab. cu N. Telnov și A. Boldureanu).

117. *Slobodan Srećković*, SCN 9–14/21–26 (2018–2023), p. 213–219.

VOLUME EDITATE (REDACTOR ȘTIINȚIFIC SAU COORDONATOR)

118. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, I, *A-C*, București, 1994.

119. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, II, *D-L*, București, 1996.

120. *Etudes sur l'art de la Moldavie*, Institutul Studiul Artelor al Academiei de Științe a Republicii Moldova, Chișinău, 1996.

121. *Folclor muzical din Moldova/Folklore musical de Moldova*, Comisia Națională a Republicii Moldova pentru UNESCO, Chișinău, 1997.

122. Mariana Șlapac, *Cetatea Albă, Studiu de arhitectură medievală*, Chișinău, 1998.

123. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, III, *M-Q*, București, 2000.

124. Octavian Iliescu, Paul Radovici, *Monetele României, 1867–1969*, București, 2004.

125. Mariana Șlapac, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea-mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chișinău, 2004.

126. Gheorghe Poenaru Bordea, Radu Ocheșeanu, Alexandru Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanța (Roumanie)*, Wetteren (Belgia), 2004.

127. Vlad Vornic, Nicolai Telnov, Valeriu Bubulici, Larisa Ciobanu, *Pruteni, un centru de olărie dacic din epoca romană (cercetările din 2001 și 2003)*, Chișinău, 2007 [2008].

128. Mariana Șlapac, *Cetăți din Țara Moldovei, Mică enciclopedie ilustrată*, Chișinău, 2008.

129. *Moneda în Republica Moldova*, în coord. cu A. Boldureanu, Chișinău, 2015.

130. Mariana Șlapac, *Cetățile bastionare din Moldova (sfârșitul secolului al XVII-lea-mijlocul secolului al XIX-lea)*, Chișinău, 2016.

131. Sergius Ciocanu, *Orașul Chișinău, Începuturi, dezvoltarea urbanistică, biserici (sec. XV–XIX)*, Chișinău, 2017.

132. Mariana Șlapac, *Castelologia comparată, Arhitectura de apărare a Țării Moldovei între Occident și Orient*, Chișinău, 2020.

133. Mariana Șlapac, *Kreposti Moldavskogo Knjažestva*, mică enciclopedie ilustrată, Chișinău, 2022.

SUMAR ▪ CONTENTS ▪ SOMMAIRE

HISTORICA ET ARCHAEOLOGICA

Viktoria D. PETROVA, Evgenia NAYDENOVA
Cultural and Chronological Characteristics of the Prehistoric Site Belogradets, Northeastern Bulgaria ● Caracteristicile culturale și cronologice ale așezării de la Belogradets, nord-estul Bulgariei..... 9

Remus Mihai FERARU
Cultul Charitelor la Cyzic ● The Cult of Charites at Cyzicus..... 21

Marian MOCANU
Some Theoretical Reflection Regarding the Production and Consumption of Tableware in the Lower Danube and West-Pontic Region ● Câteva reflecții teoretice cu privire la producția și consumul veselei la Dunărea de Jos și în regiunea vest-pontică..... 33

Ionuţ HOLUBEANU
Mitropolitul Petru de Tomis (cca. 480-498) ● Metropolitan Peter of Tomis (ca. 480-498)..... 49

Georgi ATANASOV
L'église rouge de Perouchtitsa – Le Martyrium des Saints Théodote, Asclépiodote et Maxime de Marcianopolis (Moesia Secunda) ● Biserica roșie de la Perouchtitsa – Martiriumul sfinților Theodot, Asclepiodot și Maxim de Marcianopolis (Moesia Secunda)..... 71

INVENTARIA ARCHAEOLOGICA

Veselin DANOV
Clay Models of Chairs from Tell Kozareva Mogila ● Modele de scaune din lut descoperite la tell-ul Kozareva Mogila..... 93

Manuela MĂIȚĂ
Sigilate orientale și pontice descoperite într-o așezare rurală din teritoriul Tomisului ● Eastern Sigillata C and Pontic Sigillata from a Rural Settlement in the Territory of Tomis..... 105

Ștefan GEORGESCU, Ana Cristina HAMAT
Despre ritualuri, jucării și copii în lumea antică. Câteva considerații cu privire la un tip particular de jucărie din teracotă cu reprezentarea copilului divin, descoperită în necropola de la Tomis ● About rituals, toys and children in the ancient world. Some

considerations regarding a particular type of terracotta toy with the representation of the divine child, discovered in the Tomis necropolis 129

Ergün LAFLI, Martin HENIG
Six Figural Gems from Trapezus in North-Eastern Turkey • Șase geme figurative de la Trapezunt din nord-estul Turciei 163

Filica DRĂGHICI, Mihai Severus IONESCU, Ștefan-Emilian GAMUREAC
Everyday Aspects of Life in Late Roman A9 Edifice in the City of *Tropaeum Traiani*. An *Addendum* • Aspecte cotidiene ale vieții în Edificiul A9 roman târziu din orașul *Tropaeum Traiani*. Un *Addendum* 175

Maria CHRISTOVA-PENKOVA, Aleksandra PETROVA
Céramique à Glaçure du Haut Moyen Âge (X^e-XIe siècles) du Nord-Ouest de la Bulgarie • Ceramica smălțuită din perioada medieval-timpurie (secolele X-XI) din nord-vestul Bulgariei 189

Silviu OȚA
Necropolele de la Caransebeș – Strada Romanilor. Primele cercetări arheologice • The Necropolises of Caransebes – Strada Romanilor. The First Archaeological Researches 199

EPIGRAPHICA

Dragoş HĂLMAGI
Notes on the Greek Inscriptions (V) • Note asupra unor inscripții grecești (V) 223

NOMISMATA

Florina PANAIT-BÎRZESCU
Un context cu semne monetare și vârfuri de săgeți din templul Afroditei de la Histria • A context with monetary signs and arrowheads from the temple of Aphrodite at Histria 235

Gabriel Mircea TALMAȚCHI
The Presence of the Tetradrachms from Thasos in the Istro-Pontic Territory • Prezența tetradrahmelor de Thasos în teritoriul istro-pontic 247

Gabriel CUSTUREA
Monede otomane contramarcate din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța • Countermarked Ottoman Coins from the Collections of the Museum of National History and Archaeology in Constanța 273

Gabriel CUSTUREA
Din nou despre folosirea teriacului pe teritoriul Dobrogei în secolele XVII-XVIII • Again about the use of theriac on the territory of Dobruja in the 17th-18th centuries 277

AUXILIARIA

Radoslav RACHEV
Analysis of the Traces of use on Polished Stone Tools for Woodcutting and Woodworking from Three Eneolithic Necropolises in Bulgaria • Analiza urmelor de utilizare de pe uneltele din piatră șlefuită pentru tăierea și prelucrarea lemnului din trei necropole eneolitice din Bulgaria..... 285

Yordan MILEV
Copper Tools from Kozareva Mogila. New Data on the Provenance of Copper Ores used • Unelte de cupru de la Kozareva Mogila. Noi informații privind proveniența minereurilor de cupru folosite..... 295

Eliza-Ioana CREȚU, Simina-Margareta STANC, Sorin-Cristian AILINCĂI, Luminița BEJENARU
Animal Exploitation in Babadag Culture. Archaeozoological Data for Sites of Garvăn-Mlăjitul Florilor and Jijila-Cetățuie (Tulcea County, Romania) • Exploatarea resurselor animale în cultura Babadag. Date arheozoologice pentru siturile Garvăn-Mlăjitul Florilor și Jijila-Cetățuie (județul Tulcea, România)..... 311

Preslav PEEV, Rosina KOSTOVA, Rumen YANKOV, Galin PETROV, Bogdan PRODANOV
The "Land-Sea" interaction along the Western Black Sea, Geoarchaeological and Historical Geographical Study • Interacțiunea „Uscat-Mare" de-a lungul vestului Mării Negre, Studiu Geoarheologic și Istorico-Geografic..... 325

RECENZII

Nicolaie Alexandru, *Callatis. Oraș grecesc în ținutul geților*, Editura: MEGA, Cluj-Napoca, 2024, (195 p.) ISBN: 9786060207566. (Georgeta Daniela STRATIDES)..... 333

Iva Kaić, *Zbirka Rimskih Gema iz Arheološkog Muzeja u Zagrebu/Collection of Roman Engraved Gems in the Archaeological Museum in Zagreb, Musei Archaeologici Zagrebiensis. Catalogi et Monographiae,* Editura FF press, Zagreb, 2024, p. 327, 418 ilustrații.(Ana Cristina HAMAT)..... 336

Andrea Popa, *Managementul integrat al patrimoniului cultural mondial în România. Studiu de caz: Frontiera romană în Dacia. Siturile de epocă romană de la Brețcu, Comolău și Boroșneu Mare* [Integrated Management of World Cultural Heritage in Romania. Case Study: The Roman Frontier in Dacia. The Roman sites of Brețcu, Comolău, and Boroșneu Mare], Sibiu, Editura ASTRA Museum, 2023, 279 p. ISBN 978–606–733–361–9.(Gabriel Mircea TALMAȚCHI)..... 339

Silvia Païn, *Manuel de gestion du mobilier archéologique, Méthodologie et pratiques,* Documents d'archéologie française, Paris, Édition de la maison des sciences de l'homme, 2015, 238 p., ISBN 978–2–7351–1762–8.(Maria BOLOCAN)..... 344

IN MEMORIAM

Gabriel Mircea TALMAȚCHI
Virgil Mihăilescu-Bîrliba (28 octombrie 1937 – 15 iulie 2024) 349

Gabriel CUSTUREA
Eugen Nicolae (19 iunie 1955 – 8 septembrie 2024) 367

Lista Abrevierilor / Abbreviations / Abréviations 377

Pontica 381

Norme de redactare 383

Publication guidelines 385